

2002/4
XVII. évf.

AETAS

GECSER OTTÓ
Kapisztrán Szt. János
nagybőjti prédikáció-sorozata Boroszlóban

NOVÁK VERONIKA
Gyanús viszonyok.
Megengedett és tiltott kommunikáció
a középkor végi Franciaországban

HUNYADI ZSOLT
„Cruciferi domus hospitalis per Hungariam
et Slavoniam...”
A johanniták Magyarországon a 14. század végéig

VICTOR KIERNAN
Nyelvek és hódítók

PETER BURKE
A nyelv társadalomtörténete
Beszélgetés Romana Guarnierivel

Következő számunk tartalmából

FILIPPOV SZERGEJ

Az orosz politikai gondolkodás forrásvidékénél

SASHALMI ENDRE

Úton egy új hatalmi ideológia felé

NICHOLAS RIASANOVSKY

Oroszország helye Euráziában

SZILI SÁNDOR

Az „eurázsiai” történeti paradigma

Karamzin a régi és az új Oroszországról

2002/4

XVII. évfolyam

AETAS

Történettudományi folyóirat

A kiadványt szerkesztette:

GALAMB GYÖRGY–KOSZTA LÁSZLÓ

A kiadvány
Fund for Central and East European Book Projects,

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,

Nemzeti Kulturális Alapprogram,
Soros Alapítvány,
József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány,
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata,
Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(mb. főszerkesztő)

GALAMB GYÖRGY

KOSZTA LÁSZLÓ

PAPP SÁNDOR

PELYACH ISTVÁN

TOMKA BÉLA

TÓTH SZERGEJ

BENKES RÉKA
(olvasószerkesztő)

TARTALOM

Tanulmányok

- GECSER OTTÓ
Kapisztrán Szt. János nagybőjti prédikáció-sorozata Boroszlóban 5
- NOVÁK VERONIKA
Gyanús viszonyok. Megengedett és tiltott kommunikáció a középkor végi Franciaországban 29
- HUNYADI ZSOLT
Cruciferi domus hospitalis per Hungariam et Sclavoniam... A johanniták Magyarországon a 14. század végéig 52

Műhely

- NEMERKÉNYI ELŐD
Latin nyelvtan a székesegyházi iskolában. Fulbert, Bonipert és egy elveszett Priscianus-kézirat 77
- MIKLÓS PÉTER
A monachizmus és a tisztaság erénye Szent Imre herceg legendájában. Kultuszának eszmetörténeti háttéréhez 89
- „... a Műhely igazi jelentősége a közösen készített kötetekben van”. Beszélgetés Kristó Gyulával a Szegedi Középkorász Műhely megalakulásának tizedik évfordulóján (A beszélgetést *Kosztia László* készítette) 97

Múltidéző

- GRZESIK RYSZARD–SROKA A. STANISŁAW
Ismeretlen dokumentum a XV. század eleji magyar–szerb viszonyokról 104

Elmélet és módszer

- PETER BURKE
A nyelv társadalomtörténete (Fordította: Kisantal Tamás) 108
- VICTOR KIERNAN
Nyelvek és hódítók (Fordította: Szommer Gábor) 132

Határainkon túl

- „Felfedeztek mint korai előzményt... aki női vallásossággal foglalkozott...” Beszélgetés Romana Guarnieri-vel (A beszélgetést *Falvay Dávid* készítette) 147
- Romana Guarnieri műveinek válogatott bibliográfiája 151
- FALVAY DÁVID
Marguerite Porete, az Egyszerű lelkek tükre és annak magyar vonatkozásai 155
- Prológus az „Egyszerű lelkek tükre” budapesti kéziratából 159

Figyelő

Nomádokról sok szemmel (<i>Nomadic Diplomacy, Destruction and Religion from the Pacific to the Adriatic. Papers prepared for the Central and Inner Asian Seminar University of Toronto, 1992–1993. Ed.: Michael Gervers–Wayne Schlepp.</i>)	
BALOGH LÁSZLÓ	163
Pogányság és kereszténység (<i>Bozsóky Pál Gerő: Magyarok útja a pogányságból a kereszténységig</i>)	
TEISZLER ÉVA	167
A magyar királyi jelvényekről (<i>Koronák, koronázási jelvények. Crowns, coronation insignia. Szerkesztette: Bende Livia – Lőrinczy Gábor</i>)	
KOVÁCS SZILVIA	172
Magányos remekmű a XI. századból (<i>Karácsonyi Béla – Szegfű László [ed. et transl.]: Deliberatio Gerardi Moresanae aecclesiae episcopi supra hymnum trium puerorum</i>)	
VAJDA TAMÁS	176
Középkori és kora újkori németalföldi (holland) johannita források (<i>Winter, Johanna Maria van, ed.: Sources concerning the Hospitallers of St. John in the Netherlands, 14th–18th centuries</i>)	
HUNYADI ZSOLT	182
A hit határai (<i>Frontiers of Faith. Religious Exchange and the Constitution of Religious Identities 1400–1750. Szerkesztette: Andor Eszter és Tóth István György</i>)	
ALMÁSI GÁBOR	186
Merre tart az Egyesült Államok? (<i>Magyarics Tamás: Az Egyesült Államok külpolitikájának története</i>)	
SIMON ESZTER	189
Számunk szerzői	195

Kapisztrán Szt. János nagybőjti prédikáció-sorozata Boroszlóban

1450 késő őszén III. Frigyes császár, titkára, Enea Silvio Piccolomini javaslatára és közvetítésével ausztriai prédikációs körútra hívta az akkorra már Itálián kívül is nagy hírnévnek örvendő Kapisztrán Jánost (1386–1456),¹ akit egy évvel korábban az obszerváns ferencesek másodszer is vikárius generálisukká választottak. A prédikációs körút tervét a pápa, V. Miklós is teljes mértékben támogatta. Kapisztrán 1451. május 18-án érkezett meg Villachba. Innen Bécsújhelyre ment, ahol találkozott a császárral, majd Bécsben prédikált. Az ősz folyamán, a vállalkozás eredetileg tervezett hatókörét jócskán kibővítve, már Cseh-, illetve Morvaországban ostromozta az eretnokséget, a következő év során pedig Bajorország, Turingia és Szászország szinte minden jelentősebb városában megfordult: prédikált és csodákat tett.² Már Ausztriába érkezésének első napjaiban „több mint húsz beteg” gyógyít meg.³ Négy hónap alatt, bécsi tartózkodásának végéig 320 gyógyítást tulajdonítanak neki.⁴

1453. február 13-án érkezik meg Boroszlóba, ahol uralkodónak kijáró külsőségek között fogadják: „Fényes fogadtatásban részesült mind Isten, mind a nép részéről, körmenetben vezették a székesegyházhoz, ahonnan – miután fogadta őt a püspök és a papság, és egy tudós doktor hosszú beszédet mondott, a neki előkészített szálláshelyre vezették, mindenki elmondhatatlan boldogságától övezve” – írja egyik biográfusa, Christophorus a Vari-

¹ Kapisztránnal kapcsolatban lásd mindenek előtt: Hofer, Johannes: Johannes Kapistran: Ein Leben im Kampf um die Reform der Kirche, 1–2 köt., 2. átdolg. kiad. Heidelberg, 1964–65. (a továbbiakban: Hofer); továbbá a következő gyűjteményes köteteket: Studi, Francescane. Numero speciale dedicato a San Giovanni da Capestrano nel V centenario della morte, 53/3–4. 1956. 195–409.; Pásztor Edith és Pásztor Lajos (szerk.): San Giovanni da Capestrano nella Chiesa e nella società del suo tempo. Atti del Convegno storico internazionale, Capestrano, 8–12 ottobre 1986. Aquila, 1989.; Antinucci, Luigi (ed.): Santità e spiritualità francescana fra i secoli XV e XVII. Atti del Convegno storico internazionale, L’Aquila, 26–27 ottobre 1990. L’Aquila, 1991.; Pásztor Edith (szerk.): San Giovanni da Capestrano: Un bilancio storiografico. Atti del Convegno storico internazionale, Capestrano, 15–16 maggio 1998. L’Aquila, 1999.

² Kapisztrán közép- és kelet-közép-európai ténykedéséhez lásd Hofer 2. köt. és Elm, Kaspar: „Johannes Kapistrans Predigtreise diesseits der Alpen (1451–1456)”. In: Vitasfratrum: Beiträge zur Geschichte der Eremiten- und Mendikantenorden des zwölften und dreizehnten Jahrhunderts. Szerkesztette: Dieter Berg. Berlin, 1994. 321–337.

³ Egyik életrajzírója, Nicolaus de Fara beszámolója szerint – lásd Acta Sanctorum [=AASS], október, 10. kötet, 465. Kapisztrán csodáinak értelmezéséhez lásd mindenek előtt: Andrič, Stanko: The Miracles of Saint John Capistran. Budapest, 2000. 193. skk. (in vita csodák); továbbá E. Kovács Péter: „I miracoli di San Giovanni da Capestrano”. In: San Giovanni da Capestrano: Un bilancio storiografico. 147–163.

⁴ Vö. Chiappini, Aniceto: „Prospetto cronologico della vita di San Giovanni da Capestrano”. Studi Francescane, 53. 1956. 213.

sio.⁵ A csodák sorozata itt is folytatódik. Február utolsó napján egy lázas, egy köszvényes és egy béna gyógyul meg a közbenjárására, március 3-án egy néma, egy vak és két béna, március 9. és 20. között négy süket és hét béna stb.⁶

Február 14-én, Hamvazószerdán kezd el prédikálni a Szent Erzsébet templomban, amely azonban nemsokára szűknek bizonyul. Pulpitusként ettől fogva a nagy piactér és a szintén tágas Salzing között álló sarokház erkélyét használja, amely mindkét irányból jól látható.⁷ Március 18-án a Salzingen állíttatja fel a hiúságok máglyáját, és aznap kerül sor a Szent Bernardinról elnevezett obszerváns kolostor alapkövetételére is.⁸ Egészen Virágvasárnapig (március 25.) minden nap prédikált. Virágvasárnap megbetegedett és Nagycsütörtöktől tolmácsa, Frigyes testvér beszélt helyette.⁹ Húsvét után állapota valamelyest javul, de csak elvétve megy fel a pulpitusra. Április 22–24-én az egyházmegyei zsinat előtt mond három beszédet, április 27-én pedig a dómban a papságnak prédikál – zárt ajtók mögött. Április 30-án elhagyja Boroszlót, valószínűleg a véglegesség szándékával, mert fényes búcsúünnepséget rendeznek számára.¹⁰

Közvetlenül távozása után röppent fel a hír, hogy a Nagyhét alatt néhány boroszlói zsidó oltáriszentség-gyalázást követett el. Május elején a gyanúsítottakat családjukkal együtt letartóztatják, javaikat elkobozzák. Május 22-én érkezik meg V. László király (1453–1457) felháborodott levele, amelyben két, teljhatalommal felruházott követet nevez ki a történetek kivizsgálására. Enea Silvio Piccolomini így kommentálta az eseményeket egy június 3-án Juan Carvajalnak írott levelében: „Azt mondják, Boroszlóban minden zsidót bilincsbe vertek, mert állítólag az Úr szentsége ellen dühöngtek. Azt hiszem, ezt azért találták ki, hogy az új király számára pénzt facsarjanak ki”. A zsidóellenes vádaskodás, ahogy ilyenkor ez általában lenni szokott, járványszerűen terjedt át a környező falvakra és városokra, aminek következtében június közepén már 318 zsidót tartottak fogva. Az első kihallgatásokra június 22-én került sor. Az ítélet meghozatala után a fogva tartottak egy részét elevenen elégették (a források a kivégzettek számának tekintetében ellentmondóak), a hét évnél fiatalabb gyerekeket megkeresztelték és keresztény családoknál helyezték el, majd az összes hét évnél idősebb zsidót elüldözték Boroszlóból és környékéről.

Kapisztrán valószínűleg május első felében tér vissza a városba.¹¹ Visszatérésének pontos dátuma és oka bizonytalan. A gyanúsítottak és a tanúk második meghallgatásának jegyzőkönyvében (július 9.) már a bírák között szerepel a neve, és minden bizonnyal ő volt a vizsgálóbizottság (egyik) vezetője. Az eljárás során valószínűleg nem tartózkodott folyto-

⁵ „Susceptus a Deo, et populo tam magnifice, ductus processionaliter ad ecclesiam cathedralem, ubi post ejus susceptionem ab episcopo et clero, post longum sermonem factum a quodam doctore, iterum reducitur tandem ad hospitium sibi praeparatum cum indicibili omnium gaudio”, AASS okt., 10. kötet, 527.

⁶ AASS okt., 10. kötet, 527.

⁷ Hofer 2. kötet, 203.

⁸ AASS okt., 10. kötet, 527. A kelet-közép-európai obszervánsmozgalom kialakulásához és Kapisztrán szerepéhez lásd Kłoczowsky, Jerzy: „L’Observance en Europe centrale-orientale au XVe siècle”. In: Il Rinascimento del Francescanesimo: L’Osservanza. Atti dell’XI Convegno internazionale, Assisi, 20–22 ottobre 1983. Assisi, 1985. 169–191.

⁹ Hofer 2. kötet, 206. skk.

¹⁰ Hofer 2. kötet, 208. A zsinat előtt elmondott beszédek közül kettő nyomtatásban is megjelent: Jacob, Eugen: Johannes von Capistrano 1–4. köt. Breslau, 1905–11. (a továbbiakban: Jacob) 2. köt. (zweite Teil, erste Folge), 412–443.

¹¹ A Mennybemenetel és Pünkösöd közötti vasárnapra szóló, két kéziratban is fennmaradt beszédnek dátuma – május 13. – alapján.

nosan Boroszlóban, mert nevét a közeli Świdnicában végzett vizsgálat összefüggésében is megemlítik. Augusztus 21-én hagyja el végleg a várost.¹²

I. Filológiai elemzés

A Boroszlóban elmondott nagybőjti beszédek lejegyzett és megszerkesztett változata (reportációja) több kéziratban is fennmaradt. Lucianus Łuszczki háromról tud: Bamberg, SB. B-VI-4 ff. 86v-155v; Párizs, Bibl. Nat. lat. 9008, ff. 2ra-111vb és Boroszló, Bibl. Univ. Cod. I-F-18, ff. 292v-367v. Hofer ehhez még hozzáad egyet: Bécs, Cod. lat. ser. n. 3896 ff. 1ra-81vb.¹³ A Łuszczki és az Österreichische Nationalbibliothek kézirat-katalógusa által közölt kezdősorok (incipitek) és záró mondatok (explicitek) alapján megállapítható, hogy a nagybőjti beszédeknek két szöveg hagyománya lehetett, amelyet egyfelől a boroszlói és a párizsi, másfelől pedig a bécsi és a bambergi kódexekből ismerünk. Az Eugen Jacob által kiadott boroszlói kézirat¹⁴ 44 beszédet tartalmaz: Hamvazószerdától Nagycsütörtökig az összes megvan, de a párizsi kódexben fennmaradt nagypénteki,¹⁵ húsvétvasárnapi és húsvéthétfői, illetve a bécsi kódexben fennmaradt „feria tertia in Pascha” beszéd hiányzik. A kötet végén található három, nem nagybőjti-húsvéti prédikáció – „Sabbato post Quasi modo geniti”, „Dominica inter Ascensionem et Penthecosten” és „In die Jacobi apostoli” – közül az utolsó valószínűleg nem Boroszlóban hangzott el. A Mennybemenetel és Pünkösöd közötti vasárnapra készült beszéd párizsi példánya előtt ugyanis, amely megegyezik a boroszlói kódexben találhatóival, ez olvasható: „In quinquagesimo quarto suo anno [= 1440] Ioannes Capistranus composuit istos sermones ac finivit.” Ez a megjegyzés kétféleképp értelmezhető aszerint, hogy az „istos sermones” kifejezés az előtte vagy az utána álló beszédekre vonatkozik. Minthogy azonban a megjegyzést követő második beszéd a „De animabus” címet viseli, vagyis halottak napjára készült, amikor Kapisztrán – még vagy már – nem volt Boroszlóban, így a két értelmezési lehetőség közül az első a valószínűbb. Továbbá a Mennybemenetel és Pünkösöd közötti vasárnapra készült beszéd dehonesztálóan nyilatkozik Kapisztrán nagy ellenfeléről, Rokycana János prágai érsekről, ami a beszéd 1440-re történő datálását valószínűtlenné teszi; a Jakab apostol ünnepére szóló beszéd esetében nem merül fel ilyen ellentmondás.¹⁶

Łuszczki részletesen ismerteti a kódexek tartalmát, de magukat a beszédek nem elemzi; könyvének célja Kapisztrán túlnyomórészt kiadatlan prédikációinak repertórium-

¹² Az események kronológiájához lásd Hofer 2. kötet, 209. skk.; Piccolomini levelét idézi: Kulcsár Péter: Kapisztrán János. Budapest, 1984. (a továbbiakban: Kulcsár) 148.; a Boroszlóban és környékén megfogalmazódó zsidóellenes vádak mentalitástörténeti kontextusához és működésmechanizmusához lásd Rubin, Miri: *Gentile Tales: The Narrative Assault on Late Medieval Jews*. New Haven – London, 1999. 119. skk.

¹³ Łuszczki, Lucianus: *De sermonibus S. Johannis a Capestrano: Studium historico-criticum. Studia Antoniana*, 16. Roma, 1961. (a továbbiakban: Łuszczki) 147. skk.; Hofer 2. kötet, 199. 167. jegyz. és I. kötet, 451–453.; lásd még: *Bibliothèque Nationale, fonds latin*. Szerkesztette: Marie-Thérèse Alverny, *Catalogue des manuscrits en écriture latine portant des indications de date, de lieu ou de copiste*. 3. kötet, Paris, 1974. 632.; és *Katalog der abendländischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek*, „Series nova”. Szerkesztette: Mazal, Otto – Unterkircher, Franz. Wien, 1967. 365. skk.

¹⁴ Jacob 4. köt. (zweite Teil, dritte Folge), 1–214.: „XLIV sermones Vratislaviae habiti [=SVH] a. D. MCCCCLIII.”

¹⁵ A párizsi kódexben található nagypénteki beszéd önálló „tractatus” formájában igen elterjedt; vált; vö. Chiappini, Aniceto: *La produzione letteraria di San Giovanni da Capestrano: Trattati – Lettere – Sermoni*. Gubbio, 1927. (a továbbiakban: Chiappini) 44. sk.; és Hofer 1. köt., 453–454.

¹⁶ Vö. Łuszczki 166.; és Hofer 1. köt., 451–453.

szerű összegyűjtése (thema, incipit, explicit), továbbá stílusuk, retorikai eszköztárak és forráshasználatuk átfogó, de az általánosság szintjén megmaradó elemzése. Hofer Kapisztrán boroszlói tevékenységének kontextusában tárgyalja a beszédeket, de nem megy tovább tematikájuk bemutatásánál.¹⁷ A boroszlói beszédekkel részletesebben eddig csak Bölcskey Ödön foglalkozott. Kifejezett elemzéssel azonban ő sem szolgál; megelégszik a számára fontosabbnak tűnő részek lefordításával, illetve összefoglalásával.¹⁸

1.1. A reportáció kérdése

Először azt a kérdést kell megvizsgálnunk, miként keletkezett a beszédek általunk ismert, írott formája. Bölcskey Ödön szerint Kapisztrán előre lediktálta a Boroszlóban elmondott beszédeket: „Az Eugen Jacob által kiadott prédikációk figyelmes elolvasása arról győzi meg az olvasót, hogy ezeket diktálták. A másoló igen gyakran meg is jegyzi ezt: nota, notate.”¹⁹ A „nota, notate” fordulat azonban a divíziókra tagolt skolasztikus prédikációkban²⁰ egy újabb, a korábbiakhoz sokszor csak lazán kapcsolódó, közbevetett gondolat szokásos bevezetéseként használatos, és ily módon, az „itemhez” hasonlóan, mindössze a beszéd tagolásának egyik eszköze. A második személyű ige használata, különösen többes számban, nem egy feltételezett írnok, hanem a hallgatóság felé irányul. A hallgatóság rendszeres megszólítása szónoki fogás, célja a figyelem ébrentartása és a személyes érintettség benyomásának előidézése.²¹ Azok a Kapisztránra vonatkozó utalások pedig, amelyeket Bölcskey a beszédek előzetes lediktálása bizonyítékainak tekint, nem egy feltételezett diktálás, hanem a tolmácsolás alapjául szolgáló nyers, szerkesztetlen jegyzetek elkészítésekor, illetve ezek utólagos megszerkesztésekor kerültek a szövegbe. A bennük szereplő múlt idejű állítványok (dixit, demonstravit, posuit stb.) igen valószerűtlenné teszik, hogy ezeket az utalásokat a beszédek elmondása előtt írták volna le.

Ebben az időszakban, a középkor végén még nem létezett a szó szoros értelmében vett gyorsírási rendszer, így az egyetemi előadásokról és a prédikációkról csak a gondolatmenet fő vonalait követő kivonatok készültek, amelyeket a középkori kéziratokban általánosan használt szórövidítésekkel jegyeztek le, és utólag, részben magukra a jegyzetekre, részben pedig a reportátor emlékezetére hagyatkozva egészítették ki.²² A skolasztikus prédikációk

¹⁷ Hofer 2. köt., 199–209.

¹⁸ Bölcskey Ödön: Capistranói János élete és kora. 1–3 kötet, Székesfehérvár, 1923–24. (a továbbiakban: Bölcskey) 3. kötet, 183–245.

¹⁹ Bölcskey 3. kötet, 183. Ez Eugen Jacob véleménye is; Bölcskey szemmel láthatóan innen veszi mind a diktálásra vonatkozó hipotézisét, mind az alátámasztására szolgáló érvek többségét – vö. Jacob 4. köt., 260. sk.

²⁰ A skolasztikus teológia summáinak mintájára szerkesztett, de döntően a szélesebb néptömegeknek szóló és a koldulórendek által elterjesztett *sermo* műfajának kialakulásához és fejlődéséhez lásd mindenképp: D’Avray, David L.: *The Preaching of the Friars: Sermons Diffused from Paris before 1300*. Oxford, 1985. és Bériou, Nicole: „Les sermons latins après 1200”. In *The Sermon*. Szerkesztette Beverly Mayne Kienzle. *Typologie des sources du Moyen Âge occidental* 81–83. Turnhout, 2000. 363–447.; továbbá: Longère, Jean: *La prédication médiévale*. Paris, 1983.; Hamesse, Jacqueline – Hermand, Xavier (szerk.): *De l’homélie au sermon: Histoire de la prédication médiévale*. Louvain-la-Neuve, 1993.

²¹ Kapisztrán rendszeresen él ezzel az eszközzel: „O peccator fac penitentiam...” (SVH, 17.), „Si hoc feceritis...” (37.), „...quam multipliciter audivistis” (65.), „...quod deum offendisti” (82.), „considera ergo peccator...” (107.) stb.

²² Vö. Parkes, M. B.: „Tachygraphy in the Middle Ages: Writing Techniques Employed for ‘Reportationes’ of Lectures and Sermons”. *Medioevo e Rinascimento*, 3. 1989. 159–169.; a középkori artes memoriae és a reportációk kapcsolatához lásd Vasoli, Cesare: „Arte della memoria e predicazione”. *Medioevo e Rinascimento*, 3. 1989. 301–321.

*divisió*kéből és *subdivisió*kéből álló szerkezete a fő gondolatmenet lejegyzését könnyen lehetővé tette. Ha a reportátor a különféle filozófiai, teológiai, kánonjogi és bibliai idézetek helyét vagy valamilyen, az utólagos visszakeresésnél elegendő támpontot nyújtó részét is le tudta jegyezni,²³ akkor elmondhatta magáról, hogy a *sermo* leginkább konstans és a legszélesebb körben használható, vagyis megörökítésre leginkább érdemes részét lejegyezte. Az egyetemi *sermó*kkal, előadásokkal ellentétben a szélesebb közönségnek szóló beszédek további fontos elemét alkotják az érzékletes hasonlatok és példázatok.²⁴ Ha a reportáció célja pusztán a megörökítés, akkor ezek lejegyzésénél is elegendő néhány jellegzetes mozzanat rögzítése, amelyek alapján a kérdéses *exemplum* egy példázatgyűjteményből visszakereshető. Ha azonban a reportáció egyben a beszéd tolmácsolásának segédeszköze is, akkor a hasonlatokat és a példázatokat mint a beszéd „legpopulárisabb” elemeit részletesebben kell rögzíteni, hiszen a hallgatóság emlékezetében leginkább ezek ragadnak meg.²⁵

Ha arra gondolunk, hogy Kapisztrán, rövidebb megszokásokkal ugyan, de augusztus végéig Boroszlóban volt, és ráadásul az újonnan létrehozott obszerváns kolostornak sürgősen szüksége lehetett prédikációs anyagokra, valószínűnek tűnik, hogy a beszédei alapján készített nyers jegyzetek megszerkesztésében, ha nem is tevőlegesen, de néhány szempont megadásának, néhány fontos mozzanat meghatározásának erejéig maga is részt vett.²⁶ A tevőleges részvételben betegségei és rövidebb távollétei akadályozhatták meg. A kész szöveget minden bizonnyal már nem látta; talán ennek köszönhető a szerkesztő bizonytalan-kodása – például: „apparet mihi quod pater sic dedit denotare”.²⁷

Más véleményen van Bölcskey, aki szerint Kapisztrán minden nap a zsolozsma és a mise közötti időben diktálta le az aznapi beszéd szövegét abból a célból, hogy a tolmács könnyebben le tudja fordítani.²⁸ Ha ez igaz, akkor miért nem az általánosabb divíziókra, az *exemplum*okra és ezek értelmezésére összpontosított? Miért szentelt volna sokkal nagyobb figyelmet a számtalan kánonjogi, teológiai és bibliai citátum lediktálásának? Ez aligha könnyíti meg a tolmács munkáját. Korábban maga Bölcskey idézi egyetértőleg egy Bühring véleményét: „Inkább gépiesen és türelmetlenül hallgatta a tömeg a tolmácstestvér beszédét, aki a beszédnek főrészeit papírra lejegyezte és a néptömegnek németre lefordította.”²⁹ Ugyancsak ő idézi Hartmann Schedel *Liber cronicarum*át is: „abban egyeztek meg,

²³ Vö. Hamesse, Jacqueline: „La méthode du travail des reportateurs”. *Medioevo e Rinascimento*, 3. 1989. 51–67., kül. 56. skk.

²⁴ Brémond, Claude – Le Goff, Jacques – Schmitt, Jean-Claude: *L'exemplum. Typologie des sources du Moyen Âge occidental*, 40. Turnhout, 1996.

²⁵ A boroszlói beszédekben található *exemplum*ok (lásd SVH, 6., 11., 12., 15., 35., 39., 66., 67., 70., 72., 73., 91., 103., 104., 130., 133., 159. és 172.) igen változó – Jacob 8° kiadásában egy sortól egy teljes oldalig terjedő – hosszúsága talán azt jelzi, hogy egyes példázatokat részletesen lefordítottak a hallgatóságnak, másokat viszont csak a reportációk másodlagos közönsége számára jegyeztek le – ők egy *exemplarium* segítségével a rövid utalásokból is kerek történeteket tudnak szerkeszteni saját prédikációik alkalmával.

²⁶ Kapisztrán egy kisebb könyvtárat vitt magával székereen prédikációs körútjaira. A drezdai városi tanács érkezésekor könyvszekrényt vásárolt számára – vö. Kulcsár 116. A prédikációk forrásául szolgáló saját könyvtár jelenléte nagymértékben megkönnyíthette az idézetek visszakeresését a reportációk megszerkesztése során. A koblenzi ferences Nikolaus Eyfeler, aki 1451 és 1454 között Kapisztrán kísérője volt, és Nürnbergben ő tolmácsolta beszédeit, a reportációk alapján *Ars praedicandi*t szerkesztett – vö. Worstbrock, F. J.: „Eyfeler, Nikolaus”. In: *Die deutsche Literatur des Mittelalters: Verfasserlexikon*, 2. köt., coll. 668–669.

²⁷ SVH, 55.

²⁸ Bölcskey 3. köt. 185.

²⁹ Bölcskey 3. köt. 183.

hogy először ő [Kapisztrán] elmondja a beszédet latinul, majd ezután a tolmács, az általa elmondottakat képessége szerint elmagyarázza a népnek.³⁰

Egyértelmű tehát, hogy a tolmács nem előre, a beszéd előtt ismerteti annak tartalmát (ebben az esetben kétségtelenül szüksége lenne a jegyzetekre), és tömören, a tömeg vélhető érdeklődésének megfelelően igyekszik beszélni. Valószínűleg szakaszonként fordított és fordítása mindössze azt a célt szolgálta, hogy a hallgatóság nagyjából értse, miről van szó. Hangosítás híján, nyílt téren több ezer ember úgysem hallhatta sem a prédikátor, sem a tolmács szavait; nem az elhangzott szöveg, hanem „a látvány, a tudat, az élmény, a hangulat”³¹ volt a meghatározó. Kapisztrán a század más itáliai vándorpredikátoraihoz hasonlóan, a legkülönbébb színpadias látványelemekkel tette hatásossá prédikációit. A boroszlói ciklus szerkesztője például a „halál tizenkét fájalmát” (*12 dolores mortis*) tárgyalo beszéde a következő megjegyzést szúrja:

A beszéd során felmutatott egy koponyát és tükkörnek nevezte, amelyben 'mindazt megláthatjátok, amit cselekedtetek és amiben örömetek telt'. 'Nézzétek', mondta, 'hol van a haj, amit annyira szépnak találtatok, hol van az orr, amellyel illatos dolgokat éreztetek, hol a nyelv, amellyel másokat megszólaltok ... férgek rágiák majd'.³²

Ahhoz, hogy egy ilyen látványosság elérje a célját, a kontextus minimális ismeretére azért szükség van. A fordító rövid összefoglalásai, támpontjai talán szájról szájra terjedtek. A hiányos kontextus hatására azonban alkalmanként ripacskodónak, túljátszottnak tűnik Kapisztrán előadásmódja a közönség számára, amely nem találja a kapcsolatot tartalom és forma között. A boroszlói beszédek egyik változatában Kapisztrán a közönség értetlenségére így reagál:

*Meglepő, hogy prédikációnk elején valaki balgának nevezett bennünket azért, mert beszédünket ilyesféle felkiáltásokkal, gesztusokkal és jelekkel tesszük a nép számára érzékletesebbé. Ő, ha olvasnánk Tullius művét a szónokokról és Szt. Ágoston *De doctrina christianá*jának negyedik könyvét; emitt, ahol Szent Ágoston helyeslően szól a kimondott szavak jelekkel történő kihangsúlyozásáról, hasonló fogásokra lelnének.³³*

Valószínű, hogy megint csak nem annyira a népszellemek eltérő volta, mint inkább a beszédek tartalmának hiányos megértése és ebből következően érzelmi töltetének hiányos érzékelése magyarázza Kapisztrán egy további „olaszos” előadói fogásának sikertelenségét is. Egy judenburgi beszédének szemtanúja így ír Kapisztrán azon szokásáról, hogy a közönséget közös felkiáltásokra buzdítva igyekszik érzelmileg mozgósítani:

[Kapisztrán] a beszéd során és a beszédet követően több alkalommal is arra buzdította az embereket, hogy olasz módra ezt kiáltozzák: 'Misericordi, misericordi!' ['Könyörülj rajtunk!'], ami a német

³⁰ „hisque pactis sermonem ad populum latine pronunciare. post hec interpres que dicta sunt ab eo, quantum capax est exponere populo”, Bölcskey 3. köt. 181.

³¹ Kulcsár 98.

³² „Item in illo sermone demonstravit cerebellum et vocavit id speculum in quo omnia conspicietis que feceritis et in quibus habuistis dilectionem dicens, videte ubi sunt crines, in quibus delectavistis ubi nasus cum quo odorifera odorastis ubi lingua cum qua detraxistis etc. vermes roderunt”. SVH, 135.

³³ „Mirum videtur, quod aliqui in principio nostrorum sermonum nos fatuos clamabant taliter clamando, manibus et signis sermones nostros vulgaribus informando. O, si legissent Tullium *De oratoribus* et beatum Augustinum III° *De doctrina christiana*; ibi similem modum invenirent, ubi probat beatus Augustinus signis verba prolata ostendere”, Cod. Bamberg B-VI-4, f. 89r – idézi: Hofer 2. köt., 36. 105. jegyz.

nemzettől idegen, és a latin nyelvben járatosak sem tartják értelmesnek. Emellett János számtalanszor utasította szerencsétlenekeket arra is, hogy így kiáltsanak fel: 'Jézus, Jézus!'.³⁴

Általában véve valószínű, hogy Közép- és Kelet-Közép-Európában nem beszédei tartalmának és nem is elsősorban „olaszos” előadói stílusának köszönhetőe sikerét, hanem annak, hogy beszédei alatt csodákat vártak tőle. Talán azért unatkozott a hallgatóság a fordítás alatt, mert akkor nem Kapisztrán volt előtérben, és így a csodálatos események békövetkezése valószínűtlenebbnek tűnt.

Térjünk vissza a reportációk szerkesztett formájának problémájához. Először azokat a megjegyzéseket kell szemügyre vennünk, amelyek minthogy Kapisztránra utalnak, biztosan nem tőle, hanem a szerkesztőtől (aki talán a tolmáccsal, Frigyes testvérrel azonos) származnak. Ezeket a Kapisztránra vonatkozó szerkesztői megjegyzéseket két részre oszthatjuk. Egyik részük biztosan nem szerepelt a szerkesztetlen, nyers reportációban, mert egyértelműen a prédikálás, illetve a szerkesztés szituációjára utal. Például:

- (i) „...servet hoc enim pro sermone secundo in quadragesima quem a patre audivi et collegi.”
- (ii) „Item in illo sermone demonstravit cerebellum...”
- (iii) „Item materiam sequentem non dixit pater sed alter de ordine minorum.”³⁵

A Kapisztránra vonatkozó utalások második csoportjába olyan megjegyzések tartoznak, amelyek, valamilyen rövidítés vagy jel formájában, talán már a beszédek alatt készített jegyzetekben is benne lehettek, a fordítást megkönnyítendő. Ezek a megjegyzések lényegében az idézőjel szerepét töltik be. Például:

- (iv) „Exemplum dixit pater quod temporibus suis contigit...”
- (v) „Item pater posuit exemplum tale...”
- (vi) „Dixit pater quod quidam plebanus habuit meretricem...”³⁶
- (vii) „Nemo enim vidit pisces venari in silva ut fit de castore hec pater religiosissimus legatus a domino papa doctor utriusque iuris.”
- (viii) „Ego autem dico magis dixit pater devotus...”
- (ix) „Et similiter dixit pater libenter pacem haberem cum omnibus...”³⁷

Ezek az „idézőjelként” funkcionáló utalások, pontosabban a nyers reportációkban található megfelelőik, talán arra szolgáltak, hogy kiemeljék a lefordításra leginkább érdemes, és ezért nagyobb részletességgel lejegyzett szakaszokat. Nem meglepő, hogy sok köztük az exemplumokat bevezető megjegyzés.

A reportációk általunk ismert, szerkesztett változatának egy további sajátossága a kereszthivatkozások nagy száma. Ezek egy kivételével³⁸ visszautalások korábban már tárgyalt kérdésekre és a velük kapcsolatos megállapításokra. Két típusba sorolhatjuk őket: explicit és implicit hivatkozások. Az explicit visszautalások egyértelműen felhívják az olvasó figyelmét arra, hogy korábban már tárgyalt problémáról van szó.³⁹ A visszautalás formája általában ez: „ut supra dictum est” vagy egyszerűen csak „ut supra”, de van olyan eset is, amikor kifejezetten az adott kérdés vizsgálatának folytatását hangsúlyozza: „de contritione

³⁴ „Pluries [Capistranus] in sermone et postea fecerat homines exclamare more italico: Misericordi, misericordi!, quod utique nationi germanice est inassuetum et intelligibile nec doctis lingua latina. Jussit preterea Johannes miseros exclamare: Jhesus, Jhesus! sepissime”, Wien Nat. Cod. 13855, ff. 104v–105r – idézi: Hofer 2. köt., 37. 107. jegyz.

³⁵ SVH, 5., 55., 135. és 197.

³⁶ SVH, 6., 37. és 73.

³⁷ SVH, 2., 22. és 199.

³⁸ Lásd feljebb az (i)-es számú idézetet.

³⁹ Vö. például SVH, 18., 32., 47., 54., 80., 83., 89., 123., 141., 148., 157., 164., 165., 172.

prosequendo”, „de poenitentia prosequendo”.⁴⁰ Van, amikor a hivatkozott beszéd idejét is megadja: „ut supra fer. 6 post oculi”.⁴¹ Máskor a hivatkozott problémakört jelöli meg: „ut supra dictum est etiam de preceptis”, „ut supra de delictis puerorum”.⁴² A keresztihivatkozások leggyakoribb formulája, az „ut supra” egyértelművé teszi, hogy legalábbis az ilyen formulát tartalmazó utalásokat utólag illesztették bele a szövegbe: nem a beszédek elsődleges közönségének, vagyis a hallgatóságnak szólnak, hanem a másodlagos közönségnek, a szerkesztett reportációkat saját beszédekben felhasználó prédikátoroknak, akárcsak a Kapisztránra vonatkozó utalások első csoportja (lásd feljebb i-iii).

A jóval nagyobb számban megtalálható implicit keresztihivatkozások nem hívják egyértelműen fel az olvasó figyelmét arra, hogy az éppen taglalt probléma korábban már előkerült, illetve hogy korábbi taglalásának folytatásáról van szó. Ezek az utalások a több beszéden átívelő komplex divízió-rendszerek révén teremtenek rejtett összefüggéseket a ciklus egyes beszédei között. Ha megpróbáljuk a beszédciklust nagyobb tartalmi egységekre bontani, akkor a zárt, vagyis a szomszédos tartalmi egységekre át nem nyúló divízió-rendszerek mentén érdemes haladnunk.

1.2. A beszédciklus struktúrája

Az első tartalmi egység a böjt problémakörét öleli fel. Erről a témáról öt napon keresztül, február 14-től 18-ig beszélt.⁴³ Ez az egyetlen tartalmi egység, amelyben minden nap új divízió kezdődik.

A második egység (február 19–26.),⁴⁴ amelynek tárgya az utolsó ítélet, zártabb rendszert alkot. A VII. beszéd felosztásának harmadik (utolsó) eleme csak a VIII. beszéd második felében bukkan fel, a IX. beszéd felosztásának második elemét pedig a X., a XI. és a XII. beszéd tárgyalja. Két beszéd – a VI. és a XII.⁴⁵ – divíziórendszere monadikus, azaz nem nyúlik át a szomszédos vagy még távolabbi beszédekbe.

A harmadik tematikus egységbe (február 27. – március 3.), amely a papság tiszteletével foglalkozik, öt beszéd tartozik,⁴⁶ amelyek már majdnem teljesen egységes rendszert alkotnak. A csoport első beszéde (XIV.) adja meg a fő felosztást, amely egyben a főtéma megjelölése is:

*Nota sacerdotalis perfectio setuplici respectu est veneranda s. [1] respectu dignitatis [2] respectu medialitatis [3] respectu principalitatis [4] respectu commoditatis [5] respectu nobilitatis [6] respectu auctoritatis [7] respectu exemplaritatis*⁴⁷

Ezután az egyes pontok további felosztására és kifejtésére a XIV., a XV., a XVII. és a XVIII. beszédben kerül sor. Egyedül a XVI. beszéd független a többitől.⁴⁸

A legutolsó és a legtöbb beszédet tartalmazó csoport (március 4–23.)⁴⁹ a bűnbánatról szól. Az ide tartozó 20 beszéd rendkívül komplex és egységes divízió-rendszert alkot, amelyet a következő sematikus ábra mutat be (a nyíl előtt található beszéd felosztásának valamelyik elemét a nyíl után álló beszéd fejtí ki):

⁴⁰ SVH, 80 és 83.

⁴¹ SVH, 141.

⁴² SVH, 148. és 157.

⁴³ SVH, ss. I–V., 11–14.

⁴⁴ SVH, ss. VI–XIII, 14–45.

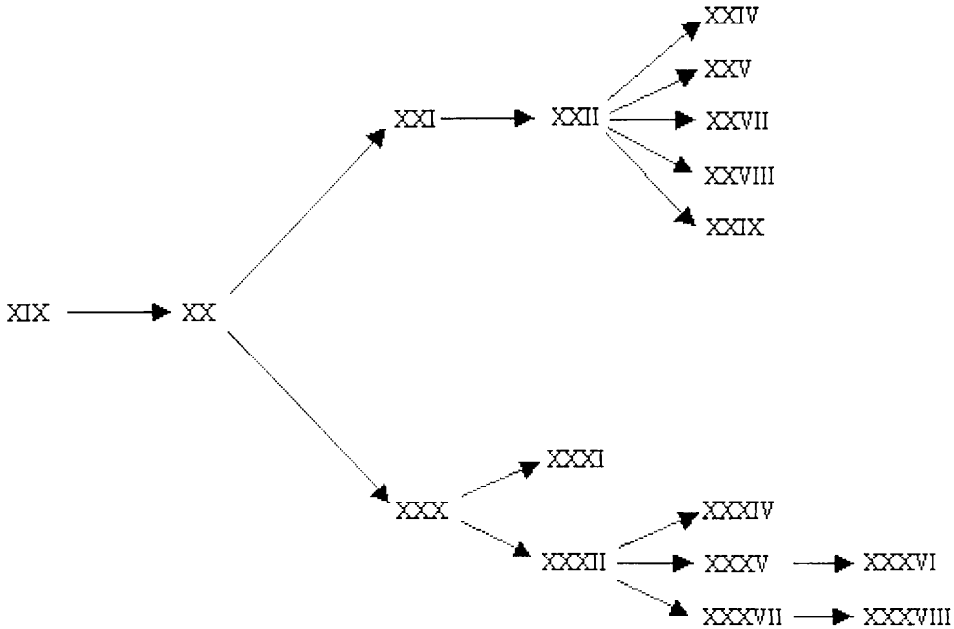
⁴⁵ SVH, 14–17. és 37–41.

⁴⁶ SVH, ss. XIV–XVIII, 45–70.

⁴⁷ SVH, 48. sk.

⁴⁸ SVH, 59–61.

⁴⁹ SVH, ss. XIX–XXXVIII, 70–161.

Ebben a tartalmi egységben három monadikus beszéd található (ezekben vagy nincsenek felosztások, azaz tisztán homiletikusak, vagy a felosztások nem terjednek túl a beszéd keretein): a XXIII., a XXVI. és a XXXIII.⁵⁰

Az Eugen Jacob által kiadott 44 beszédből fennmaradó 7 prédikáció nem alkot semmiféle egységet. A XXXIX., Gyümölcsoltó Boldogasszony ünnepére (ebben az évben: március 24.) írt beszéd magától értődően Szűz Máriáról szól.⁵¹ A XL. (Virágvasárnap, március 25.) Jézus nevééről.⁵² A XLI. (Nagycsütörtök, március 29.) az utolsó nagyböjti beszéd, legalábbis a Jacob által kiadottak között, az Eucharisziával foglalkozik.⁵³ A beszédgyűjtemény legvégén álló két *sermo* egymástól távoli időpontokban hangzott el: április 14-én („Sabbato post quasimodogeniti”) megint Szűz Máriáról beszélt;⁵⁴ május 13-án („Dominica inter Ascensionem et Penthecostem”) pedig az okosságról (prudencia).⁵⁵

Kérdés mármost, hogy minek köszönhető ez a rendkívüli szisztematikusság, ami a beszédek közérthetőségét semmiképp sem szolgálja, különösen hogy a korábbi divíziókra történő visszautalások – ezeket nevezem implicit keresztthivatkozásoknak – nem adják meg pontosan, hogy melyik beszédre utalnak vissza. Ráadásul a korábbi beszédekben szereplő divíziók elemeinek kifejtését az adott beszédben mindig megelőzi egy homiletikus rész, amelyben Kapisztrán, meglehetősen improvizatív módon, az aznapi evangéliumot értelmezi; a beszédek közötti összefüggések így még átláthatatlanabbá válnak. A XXX. beszéd például a homiletikus rész után, minden átmenet nélkül, így utal vissza a XX. beszéd felosztásának második elemére („confessio”): „Circa confessionem primo habemus conside-

⁵⁰ SVH, 86–88., 97–100., 128–136.

⁵¹ SVH, 163–170.

⁵² SVH, 170–178.

⁵³ SVH, 173–183.

⁵⁴ SVH, s. XLII, 183–192.

⁵⁵ SVH, s. XLIV, 197–204. A Jakab apostol ünnepére szóló beszéd (SVH, s. XLIII, 193–197.) valószínűleg nem Boroszlóban hangzott el – lásd feljebb.

rare necessitatem, 2° qualitatem 3° utilitatem”.⁵⁶ Semmilyen módon nincs jelezve, hogy egy tíz beszéddel korábbi gondolathoz kanyarodunk vissza. Úgy tűnik, hogy maga a riportátor/szerkesztő sincs tisztában azzal, hogy itt minek a folytatásáról van szó.

A rendkívül szisztematikus mélystruktúra és az egyes beszédek zavaros, követhetetlen szerkezete közötti ellentmondás szerintem csak úgy oldható fel, ha azt feltételezzük, hogy a mélystruktúrát eredetileg (a beszédek elmondása előtt) csak maga Kapisztrán ismerte. Ez pedig közelebről úgy képzelhető el, hogy az egyes tematikus egységek alapja egy-egy értekezés volt, és prédikációiban Kapisztrán ezen értekezések divíziói mentén haladt. A késő-középkor prédikációs gyakorlatában korántsem ismeretlen eljárásról van szó. Johannes Herolt például *Novem peccata aliena* című traktátusa alapján, azt átszerkesztve készítette el *Sermones de tempore* ciklusának azonos témájú beszédeit.⁵⁷

Ha utánanézzünk Kapisztrán traktátusainak az Aniceto Chiappini által készített repertóriumban, azt látjuk, hogy lényegében minden olyan témához, amellyel boroszlói beszédekben foglalkozik, található egy-egy „tractatus”: „De futuro universali iudicio”;⁵⁸ „Tractatus de conscientia serenanda”;⁵⁹ „Tractatus de ieiunio”;⁶⁰ „Tractatus de penitentia”;⁶¹ „De contritione”;⁶² „De confessione”.⁶³ Nem feltétlenül arról van szó, hogy ezeket a traktátusokat használta, hanem csak arról, hogy „tractatusok” alapján prédikált. Az átjárás „sermo” és „tractatus” között ugyanis kétirányú.⁶⁴ Kapisztrán „tractatusai” eredetileg – legalábbis a capestranói kódexekben található verziójukat közvetlenül megelőző stádiumban – „sermók” voltak. A „De futuro universali iudicio” incipitjében például ezt olvassuk: „In hodierno evangelio cantat sancta mater ecclesia, videlicet in hac prima dominica de adventu...”; a „Tractatus de conscientia serenanda” incipitjében pedig ezt: „anno domini 1441 Mediolani ... predicatus.”⁶⁵

Valószínű tehát, hogy a Boroszlóban elmondott beszédek az aznapi evangélium improvizatív, homiletikus értelmezéséből, és a traktátusok felosztásainak részletes, hasonlatokkal és példázatokkal teletűzdelt kifejtéséből álltak. A riportációk általunk ismert, szerkesztett formája legalábbis ezt látszik tükrözni.

2. Tartalmi elemzés

A boroszlói beszédek szerkezetének elemzéséből világosan látható, hogy Kapisztrán meglehetősen sokféle témával foglalkozott. Minthogy azonban jórészt nagyböjti beszédekről van szó, a bűn problémája át meg átszövi az egész ciklust. A huszitizmus (és általában véve az eretnekség) befolyása Boroszlóban minimális volt,⁶⁶ ezért közép- és kelet-közép-

⁵⁶ SVH, 114.

⁵⁷ Newhauser, Richard: „From Treatise to Sermon: Johannes Herolt on the novem peccata aliena”. (a továbbiakban: Newhauser: „From Treatise to Sermon”) In: *De ore Domini: Preacher and the Word in the Middle Ages*. Szerkesztette: Amos, Thomas L. – Green, Eugene A. – Kienzle, Beverly Mayne. Kalamazoo, 1989. 185–209. Ugyanez a gyakorlat megtalálható Robert de Sorbonnál is; vö. Bériou, Nicole: Robert de Sorbon. in *Dictionnaire de Spiritualité*, 13. köt., coll. 816–824.

⁵⁸ Chiappini 49.

⁵⁹ Chiappini 52. sk.

⁶⁰ Chiappini 60.

⁶¹ Chiappini 60. sk.

⁶² Chiappini 61.

⁶³ Chiappini 61.

⁶⁴ „[Herolt] transformed into a treatise what was originally a sermon, only to recast it as sermons again” – Newhauser: „From Treatise to Sermon”, 197.

⁶⁵ Chiappini 49. és 52.

⁶⁶ Hofer 2. köt., 199.

európai körútjának ez a központi témája itt alig kerül elő.⁶⁷ A zsidóknak szóló, illetve a zsidók ellen irányuló prédikálás is hiányzik⁶⁸ – a nyári zsidóüldözésben betöltött szerepét nem láthatta előre. Boroszlóban – szokásával ellentétben – semmilyen politikai ügybe nem avatkozott bele egészen a zsidók perének kezdetéig, így a „békítés” Kapisztránra olyannyira jellemző problémája itt csak egy rövid, általános utalás szintjén jelenik meg.⁶⁹ Azon túl, hogy a bűn témája a nagybőjti prédikációciklusokban teljesen szokványosnak számít, ha volt konkrét célja a beszédekkel, akkor az minden bizonnyal az obszerváns kolostor ügyének előmozdítása lehetett.⁷⁰ A városvezetés és a püspök ugyanis eleinte – a Boroszlóban található templomok nagy számára és a város anyagi helyzetére hivatkozva – húzódozott attól, hogy pártfogásába vegye a kolostoralapítás már jó előre, követek útján megüzent tervét.⁷¹ A kolostor ügyére vonatkozó konkrét utalás azonban nem található a szövegben.

A továbbiakban azt igyekszem megvizsgálni, hogy miként rendszerezi Kapisztrán a bűnököt, hogyan mutatja be összefüggéseiket és megítélésük szempontjait a hallgatóságnak. Nem a divíziók mentén haladok, hanem az ismétlődő problémákra, szempontokra és fogalmakra koncentrálok, amelyek a bonyolult és követhetetlen divíziórendszerekkel szemben inkább eljuthattak a közönséghez.

2.1. A bűnök osztályozási rendszerei

A bűnök legfőbb középkori klasszifikációs rendszerének, a hét főbűnnek nyugati ősforrásánál, Nagy Szent Gergely *Moralia in Iob* című kommentárjának XXXI. könyvében a bűnök hatalmas hadseregként (exercitus) intéznek láthatatlan támadást a lélek ellen. A bűnök hadserege egy királynő (*regina*) és hét hadvezér (*dux*) parancsnoksága alatt áll. A fővezér-királynő nem más, mint a *superbia*, minden bűnök kezdete: „initium omnium peccatum superbia est” (Sir. 10, 15). Először ő keríti hatalmába a lelket, majd átadja alvezéreinek: „Ipsa namque vitiorum regina superbia cum devictum plene cor ceperit, mox illud septem principalibus vitiis, quasi quibusdam suis ducibus, devastandum tradit.” A *superbia* nyomában támadó bűnök a következők: „inanis gloria [a későbbi hagyományban: vanagloria], invidia, ira, tristitia [a későbbi hagyományban: acedia], auaritia, uentris ingluuies [a későbbi hagyományban: gula], luxuria.” Mindegyik bűnnek megvan a maga saját hadserege. Az irigységnek például ez: „odium, susurratio, detractio, exultatio in aduersis proximi, afflictio autem in prosperis”; a fősვნység mögött pedig ezek menetek: „proditio, fraus, fallacia, periuria, inquietudo, uiolantiae et contra misericordiam obdurations cordis”. A hét vezér és hadseregeik azonban nem egyszerre támadnak, hanem egymás után, szigorú sorrendben, egyik a másik útját egyengetve. „Prima namque superbiae soboles inanis est

⁶⁷ A huszitákra mindösszesen öt alkalommal utal; ezek közül három a két szín alatt áldozással (SVH, 4., 54. és 55.), kettő pedig nagy ellenfelével Rokycana János prágai érsekkel kapcsolatos (SVH, 47. és 202.).

⁶⁸ Az osztrák és a német városokban (például Bécsben és Nürnbergben) gyakran kerül elő ez a téma – vö. Hofer 2. köt., 15. és 154.

⁶⁹ „Nulla pestis maior ad nocendum quam familiaris et domesticus inimicus” – SVH, 71. A téma kerülésében az is szerepet játszhatott, hogy nürnbergi békítési kísérlete (tudomásom szerint az egyetlen Németországban), kevesebb, mint egy évvel korábban teljes kudarcba fulladt; vö. Hofer 2. köt., 159. skk.

⁷⁰ Fara, Nicolaus de: „Quid de urbe Vratislaviensi loquar? ubi, constructo templo in honorem sancti Bernardini, eo loco supra sexaginta fratres collocavit, quos sua praedicatione a saeculo eduxit.” AASS, okt., 10. köt., 466. Talán ezért szentelt külön tematikus egységet a papság tiszteletének.

⁷¹ Hofer 2. köt., 197.

gloria ... Inuidia quoque iram generat ... Ex ira quoque tristitia oritur ... Tristitia quoque ad auaritiam deriuatur ... de uentris ingluuie luxuria nascitur.⁷²

Ily módon a „hét főbűn” nem egyszerűen a hét (vagy nyolc, attól függően, hogy a *vanagloriát* a *superbia* részének tekintik-e vagy sem) legsúlyosabb, legveszedelmesebb bűn összefoglaló neve, hanem az összes lehetséges bűn hét osztályfogalma (*genusa*) és magyarázó elve (princípiuma). A séma mindenek előtt ennek köszönheti sikerét. A hét közül valamelyikből – egy kis értelmzői erőfeszítéssel – minden bűn levezethető, legyen szó akár régi, „bevett” bűnökről, akár a változó társadalmi viszonyok által, ha nem is kitermelt, de előtérbe állított „új” vétkekről. Az *avaritia* például a koldulórendek és a városok (a városokon belül pedig a pénzgazdálkodás) felemelkedésével előtérbe kerül, sőt a *superbiánál* is fontosabbá válik. A hét főbűn rendszere, amelynek eredete az egyiptomi szerzetesség nyúlik vissza, belső átstrukturálódáson megy keresztül. A prédikációban élen járó kolduló barátok számára a szerzetesi élet viszonyítási pontja már nem a feudális világ és annak tipikus bűne, a *superbia*, hanem a városi milió, amelyre az *avaritia* bűne jellemző. A szerzetbe való belépéssel ők már nem elsősorban a feudális *hatalomnak*, hanem a városi *gazdagságnak* fordítanak (ideális esetben) hátat.⁷³ Az *avaritia* elsőségének alátámasztására Szent Pált idézik: *Radix enim omnium malorum est cupiditas* (1.Tim 6,10). A bűnök sorrendjének megváltozása azonban nem érinti a rendszernek azt a két alapvető sajátosságát, hogy (1) a bűnök genealogikus láncolatot alkotnak, és (2) az alájuk rendelt egyéb bűnök magyarázó elveként funkcionálnak. Ennek a két tulajdonságnak köszönhetően a hét főbűn meglehetősen koherens, és mégis egyszerű rendszert alkot, amelyet könnyen lehet mind szavakkal, mind képekkel ábrázolni.⁷⁴

A 13. századtól kezdve új sémák jelennek meg a bűnök osztályozása terén. Ide tartozik a közvetett bűnelkövetés, illetve a bűnrészesség különféle eseteit rendszerező *novem peccata aliena*, a bűnöket teleolgikusan osztályozó „Isten ellen/mások ellen/önmagunk ellen” hármas, a Szentlélek hét ajándéka elleni vétkek, a hét szentség elleni vétkek, a tizenkét hitcikkely ellen elkövetett bűnök stb. Az egyik legbuzgóbb rendszerező, a portugál bencés Andreas de Escobar (1348–1439k.) *Modus confitendi* című művében tizenkét féle ilyen sé-

⁷² Nagy Szent Gergely: *Moralia in Iob*. Szerkesztette: Adriaen, M. *Corpus Christianorum. Series Latina* 143, 143 A, 143 B (Turnhout, 1979–85.), XXXI, XLV, 87–89., 143 B köt., 1610–11. A hét főbűn témájához lásd Bloomfield, Morton W.: *The Seven Deadly Sins: An Introduction to the History of a Religious Concept, with Special Reference to Medieval English Literature*. East Lansing, Mich., 1952. (a továbbiakban: Bloomfield); Newhauser, Richard: *The Treatise on Vices and Virtues in Latin and the Vernacular. Typologie des sources du Moyen Âge occidental* 68. Turnhout, 1993. (a továbbiakban: Newhauser: *The Treatise on Vices and Virtues in Latin and the Vernacular*); Casagrande, Carla – Vecchio, Silvana: *I sette vizi capitali: Storia dei peccati nel Medioevo*. Torino, 2000. (a továbbiakban: Casagrande – Vecchio 2000.)

⁷³ Vö. Little, Lester K.: „Pride Goes Before Avarice: Social Change and the Vices in Latin Christendom”. *American Historical Review*, 76. 1971. 16–49.; továbbá: Casagrande – Vecchio 2000. 96. skk. A fővényesség elsőségét a 15. századi Itáliában legnagyobb hatással Firenzei Szent Antonin hirdeti rendkívül népszerű *Confessionale*-jében és *Summa Theologicá*-jában – vö. Bloomfield 91.

⁷⁴ A hét főbűn rendszerének ábrázolásához lásd Katzenellenbogen, Adolf: *Allegories of the Virtues and Vices in the Middle Ages from Early Christian Times to the Thirteenth Century*. Toronto, 1989. [1935], és O’Reilly, Jennifer: *Studies in the Iconography of the Virtues and Vices in the Middle Ages*. New York – London, 1988.; a prédikációk és képi ábrázolások viszonyához lásd Bolzoni, Lina: *La rete delle immagini: Predicazione in volgare dalle origini a Bernardino da Siena*. Torino, 2002.

mát tárgyal. Ezek a sémák azonban nem felváltják, hanem csak kiegészítik a hét főbűn hagyományos rendszerét; a bennük szereplő bűnök elhelyezhetők a hét *dux* seregében is.⁷⁵

A hét főbűnnel alternatívaként szembeállítható rendszert csak a tízparancsolat kínált. A tízparancsolat az egyházatyák korát (nyugaton mindenek előtt Szent Ágoston kommentárjait) követően kiszorul nemcsak a pasztorális, de a teológiai érdeklődés látóköréből is. A teológia a 12. századtól ismét foglalkozni kezd vele, elsősorban az isteni/természeti törvény problémájának összefüggésében, és a következő század folyamán a pasztorális irodalom repertoárjában is megjelenik: Szt. Bonaventura, Szt. Tamás, Bertold von Regensburg, Guibert de Tournai, Raimundus Lullus egyaránt prédikál róla. Az egyszerű hívek körében azonban a későközépkorban is végig ismeretlen marad, és csak a 16. században veszi át a hét főbűn helyét a keresztény etika új megalapozásaként mind a katolikus, mind a protestáns katekizmusokban.⁷⁶ John Bossy több lehetséges okot is felsorol azzal kapcsolatban, hogy a tízparancsolat miért nem vált bevetté a középkor pasztorális gyakorlatában, mindenekelőtt a gyóntatásban és a prédikációban. Véleménye szerint a parancsolatok nem flexibilisek, nem használhatók a bűnök átfogó rendszerezésére. Hosszú és bonyolult rendszerből hiányzik a genealogikus összefüggés, ami – érzékletes, képszerű magyarázatokkal kiegészítve – a hét főbűn sémáját könnyen megjegyezhetővé teszi. Nincs ikonográfiai hagyománya sem. A festők, ha bűnökről van szó, még a 16. században is a hét főbűnt ábrázolják (például Bosch).⁷⁷

A tízparancsolat ugyanakkor számos előnyös tulajdonsággal is rendelkezik a hét főbűnnel szemben, aminek fokozatos, a 15. századtól kezdve már jól kivethető térnyerését köszönheti. A legfontosabb ezek közül bibliai eredete; ehhez fogható autoritást az ókori morálfilozófiában gyökerező hét főbűn nem tudhatott maga mögött. Ezzel függ össze az a sajátossága, amelyet az imént hátrányai között is említettünk: merevsége. Az autoritás szempontjából nézve a merev, konkrét tartalom előny – ez Isten törvénye, úgy kell érteni, ahogy le van írva.

⁷⁵ Vö. Casagrande, Carla: „La moltiplicazione dei peccati: I cataloghi dei peccati nella letteratura pastorale dei secoli XIII–XV”. In: *La peste nera: Dati di una realtà ed elementi di una interpretazione. Atti del XXX Convegno storico internazionale, Todi, 10–13 ottobre 1993*. Spoleto, 1994. 253–284.

⁷⁶ Vö. Bossy, John: „Moral Arithmetic: Seven Deadly Sins into Ten Commandments”. (a továbbiakban: Bossy) In: *Conscience and Casuistry in Early Modern Europe*. Szerkesztette: Leites, E. Cambridge, 1988. 214–234. [olasz ford.: „Aritmetica morale: sette peccati in dieci comandamenti”. In: *Dalla comunità all’individuo: Per una storia sociale dei sacramenti nell’Europa moderna*. Fordította: Arlorio, Piero Torino, 1998. 87–116.]; és Vecchio, Silvana: „Il decalogo nella predicazione del XIII secolo”. *Cristianesimo nella storia*, 10. 1989. (a továbbiakban: Vecchio) 41–56. Az inkvizíció által perbe fogott, a vallás elméletibb kérdései iránt is fogékonyságot mutató friuli molnár, Menocchio (Domenico Scandella), úgy tűnik, még nem ismeri a tízparancsolatot (1584-ben vagyunk!): „...’az, hogy Isten nevét hiába ne vegyed, és ünnepeit megszenteljed, az nem Isten parancsa?’ ‘Nem tudom!’” – Ginzburg, Carlo: *A sajt és a kucacok: Egy XVI. századi molnár világgépe*. Fordította: Galamb György János. Budapest, 1991. (a továbbiakban: Ginzburg) 122.

⁷⁷ Bossy 94. skk.

2.2. A bűnlajstromok

Először nézzünk meg néhány, explicit rendszerbe nem illeszkedő, pusztán illusztratív példákat tartalmazó bűnlajstromot:

1. „*óvakodj a megvetendő tréfáktól, táncoktól, játékoktól, történetektől, hangszerektől, illetve daloktól*”
2. „*különféle kockajátékok, illetve kártya stb. [...] a játékból számtalanféle bűn következik például harag, istenkáromlás, fűsvénység, torkosság, góg stb.*”
3. „*gyilkosság, házasságtörés, nemi erőszak, incesztus, szodomai bűn stb.*”
4. „*a szentségtörés, vagyis amikor egy pap követi el a bűnt egy nővel, még akkor is ha az nem házas, hanem apáca vagy laikus nővér, rosszabb, mint ha valaki saját anyjával követné el. A nem házasságban élők paráználkodása halálos bűn, de nagyobb bűn a házasságtörés. Még súlyosabb az incesztus; az erőszak, vagyis a szűzesség erőszakkal történő elvétele pedig megint csak súlyosabb; ennél is súlyosabb a szentségtörés. Végül a legsúlyosabb a szodomai bűn, minden bűnök legrosszabbika.*”
5. „*a paráználkodás túltesz a házasságtörésen, a paráználkodáson pedig az incesztus tesz túl; bűnös dolog más feleségével háltni, de nagyobb bűn ha valaki saját anyjával teszi; a legrosszabb azonban a természet elleni bűn*”
6. „*a gyermekkor [...] még nem elégséges a nemzéshez, mert a fiúk tizennégy, a lányok tizenhárom éves korban válnak alkalmassá a nemzésre. De az istenkáromlásra, a lopásra stb. egy gyerek is alkalmas.*”⁷⁸

Az első két lista a bűntörlés kérdéseit tárgyaló tematikus egységből (ss. I-V) származik. A játékok bűnös voltával kizárólag a bűnt összefüggésében foglalkozik. A hiúságok máglyájának napján tartott beszédében meg sem említi a játékokat,⁷⁹ miközben másutt például Nürnbergben a játékok elleni beszédet kifejezetten erre az alkalomra időzítette.⁸⁰ (1) az általánosabb. A felsorolt hat bűn, illetve bűnt előidéző tevékenység közül egyet emel ki: a táncot; egyedül ezt elemzi, arra a kérdésre válaszolva, hogy „*utrum corisare sit peccatum mortale.*” A tánc kiemelését nyilvánvalóan az indokolja, hogy a beszédet mindössze három nap választja el a farsang végétől. A hat bűnt az *ocium* mint genus alá sorolja: „*ocia dant vicia ...*”⁸¹ Az *ocium* hagyományosan nem illeszkedik bele a hét főbűn rendszerébe. Az egyházatyáknál inkább pozitív (vagy semleges) értelemben, a kontempláció, a meditáció idejeként szerepel. Még Szent Bernát is így használja: *otium/otia contemplationis/contemplandi*. A döntő jelentésváltozás a 13. században megy végbe, a koldulórendek megjelenésével. Szt. Tamás már így fogalmaz: „*otium tollitur per meditationes sacrarum scripturarum et*

⁷⁸ (1) „*cave a repudys iocis coreis ludys fabulis et instrumentis musicis sive a cantilenis*”; (2) „*ludus taxillorum alearum cartularum etc. [...] multa peccata ex ludo sequuntur sc. ira blasphemia auaricia gula superbia etc.*”; (3) „*homicidium adulterium stuprum incestus, Zodomiticum peccatum etc.*”; (4) „*Sacrilegium s. cum presbiter peccat cum aliqua uel eiam simplex cum moniali uel conversa deterius est quam quod quis peccaret cum propria matre. Simplex enim fornicatio est mortale peccatum maius autem adulterium Grauius autem incestus stuprum seu raptus sc. violenta virginis defloratio iterum grauius sacrilegium iterum grauius zodomiticum gravissimum et omnium pessimum peccatum*”; (5) „*fornicatio vincit adulterium et vincitur ab incestum. malum est cum uxore aliena concubitus peius cum matre sed pessimum horum est quod fit contra naturam*”; (6) „*puericia [...] non est sufficiens ad generationem quia iuvenes a 14. anno et puella a 12° sunt sufficientes ad generationem. Potest tamen puer blasphemare furari etc.*” – SVH, s. III., 9.; s. V., 13.; s. VI., 14.; s. VII., 20.; s. XXIV., 92., s. XIX., 72.

⁷⁹ Március 18., s. XXXIII., SVH, 128–136.

⁸⁰ Vö. Hofer 2. köt., 154. skk.

⁸¹ SVH, 9.

laudes divinas”.⁸² A változás egyik oka a koldulórendek elitjének egyetemi kötődésében keresendő. Az egyetemi magiszterek számára az olvasás: munka, a könyv: munkaeszköz. Már a 12. századi városi iskolák magiszterei is, a szerzetesrendek szellemiségét bírálva *otium monasticum*ról beszélnek. A városi környezet (itt különösen lényeges utalni a koldulórendek „városiasságára”) általában véve is kielezi a munka és munkanélküliség ellentétét, egyrészt az ókortól fogva arisztokratikus-feudális konnotációjú *otium* és a kétkezi munkával összefüggő, városi-polgári jellegű *neg-otium* szembeállításaként, másrészt pedig a szó modern értelmében vett, kényszerű vagy többé-kevésbé önként választott *munkanélküliség*, illetve *dologtalanság*, már akkoriban is jelentős társadalmi feszültségeket jelentő problémájaként.⁸³

A megengedett tánc példáját Kapisztrán a városi élet kontextusából veszi: „ha egy városban a király érkezését várják, akkor a hatalmas öröm és boldogság okán, vagyis ha örömmel akar engedelmeskedni [a város], akkor megengedhető a tánc a városban belül és a városon kívül is, a király elébe menet”.⁸⁴ A tánc itt nem szórakozás, nem az unalom elűzése szolgál, nem a dologtalanok időöltése, hanem ceremónia, *solemnitas*, a közösség hódolatának kifejeződése, városi-polgári rituálé. Nem az *otium*hoz, hanem a *negotium*hoz tartozik.

A második, szintén a böjtről szóló beszédsorozatból vett lajstrom is az *ocium* típusába tartozó bűnöket példázza: „ocium consideratur vel consistit in ludis ...”.⁸⁵ A játék bűnös voltát azzal indokolja, hogy számtalan további bűn következik belőle. Bár a sorrend nem szokványos, itt nyilvánvalóan a hét főbűnt sorolta fel. A sorrendnek, reportációról lévén szó, nincs egyértelmű jelentősége, az a mozzanat azonban nem lényegtelen, hogy az istenkáromlást is a hét főbűn közé sorolja.

A harmadik lista az utolsó ítélettel foglalkozó szakasz első beszédéből (s. VI) származik. Ezek a lehető legnagyobb bűnök, amelyeknél már jóval kevesebb is elég a kárhozathoz. Szembetűnő, hogy a gyilkosság kivételével mindegyik szexuális természetű.

A negyedik lista, amelyet az előbbi után rögvést következő VII. beszédből vettem, a szexuális bűnök hierarchikus rendszerét vázolja fel. A kontextushoz közvetlenül nem kapcsolódik, közbevetett megjegyzésként egy „nota” vezet be. Ezzel a listával összehasonlítva az előző lista is egy, a bűnök súlyossága szerint elrendezett sorozat benyomását kelti. Bár Kapisztrán valószínűleg nem gondolta azt, hogy a gyilkosság kisebb bűn, mint a szexuális

⁸² A koldulórendek szóhasználatában az *otium* a már korábban is inkább negatív konnotációjú *otiositas* szinonimájává válik. Az *otiositas* veszélyeire Szt. Bernát is felhívja a figyelmet, bár melléknévként (*otiosus*) még pozitív értelemben használja. vö. Sieben, Hermann Josef: „Quies-otium”. In: Dictionnaire de Spiritualité XII.2, coll. 2746–2756. A Szt. Tamás idézet helye: Summa Theologiae, II-II.187.3. – idézi Sieben col. 2754.

⁸³ Vö. Le Goff, Jacques: „Pour une étude du travail dans les idéologies et les mentalités du Moyen Âge”. In: *Lavorare nel Medio Evo: Rappresentazioni ed esempi dall’Italia dei secc. X–XVI*. Convegno del Centro di Studi sulla Spiritualità Medievale 21. Todi, 1983. 9–33.; Le Goff, Jacques: „Le temps du travail dans la «crise» du XIVe siècle: du temps médiéval au temps moderne”. In: *Pour un autre Moyen Âge*. Paris, 1977. 66–79.; Le Goff, Jacques: *Értelemiség a középkorban*. Fordította: Klaniczay Gábor. Budapest, 1979.; a munkanélküliség/dologtalanság problémájához lásd Geremek, Bronislaw: „Le refus du travail dans la société urbaine du bas Moyen Âge”. In: *Le travail au Moyen Âge: Une approche interdisciplinaire*. Szerkesztette: Hamesse, Jacqueline – Muraille-Samaran, Colette. Actes du Colloque international de Louvain-la-Neuve, 21–23 mai 1987. Louvain-la-Neuve, 1990. 379–394.

⁸⁴ „Item si rex deberet venire ad civitatem aliquam tunc pre gaudio ingenti et leticia s. quod cum leticia regi vellet obedire posset fieri corea licite sc. in civitate et extra civitatem regi obviam”, SVH, 9. Megjegyzendő, hogy a példában egy királynak engedelmeskedő városról van szó, amilyen Boroszló is volt, és nem itáliai típusú comunéról; vö. Kapisztrán boroszlói bevonulának leírását, amelyet fentebb Christophorus a Varisiótól idéztünk.

⁸⁵ SVH, 13.

bűnök, azáltal, hogy a sorozat elejére teszi, kiemeli az utóbbiak, különösen a homoszexualitás súlyosságát.

Az ötödik lajstrom (bűnbánati beszédek, s. XXIV) szintén szexuális bűnököt tartalmaz. Ebben az esetben ismerjük a forrást is: „A házasságtörés bűne túltesz a paráznalkodásén, rajta pedig az incesztus tesz túl. Rosszabb, ha valaki az anyjával hál, mint ha más feleségével. De mindezeknél rosszabb a természet ellen elkövetett bűn, amikor a férfi nem a nő erre a célra szolgáló szervét akarja használni”.⁸⁶ Valószínűleg a riportátor hibája, hogy a *fornicatio* és az *adulterium* viszonyát hibásan adja vissza. A sorrend lényegében itt is ugyanaz, mint az előző két esetben. Fontos megemlíteni viszont, hogy Gratianusnál a *peccatum contra naturam* nem a homoszexualitásra utal, Kapisztrán viszont, az előbbi két listából ítélve, ezt érti rajta.

Az utolsó lista (bűnbánati beszédek, s. XIX) a szexuális bűnököt állítja szembe az egyéb bűnökkel, azt a problémát vizsgálva, hogy hány éves kortól képes valaki arra, hogy bűnt kövessen el. A gyermek által is elkövethető bűnök rögtönözve felsorolt listájában nem valamiféle tipikus gyermeki bűn, mondjuk az engedetlenség, hanem a blaszfémia áll az első helyen.

2.3. A hét főbűn

Az imént látott bűnlajstromok után, amelyek nem illeszkednek explicit rendszerbe, hanem csak illusztrációként felsorolt példák, nézzük meg, hogyan használja Kapisztrán a bűnök hagyományos osztályozási sémáit. A hét főbűn rendszerével egyszer foglalkozik részletesebben, de ekkor sem használja klasszifikációs sémaként:

Ahogy hét a főbűnök száma, hét kapitány veri láncba az embert. Az első, a gőg kapitánya, Lucifer. A második, az irigység, az ördög [...]. A harmadikat, a haragét, Sátánnak nevezik [...]. A negyediket, a restségét, démonnak [...]. Az ötödiket, a fősვნყségét, Mammonnak. Ez láncával minden fősვნყ uzsorást lebír [...]. A hatodikát, a torkosságét, Behemótnak mondják [...]. A hetediket Asinodeusnak, aki láncával győzelmet arat minden buja és házasságtörő felett.⁸⁷

Három sajátosságot érdemes itt megemlíteni. Először is az egyes bűnök nem osztályfogalmakként, hanem további fogalmakra nem bontható rész-fogalmakként szerepelnek.

⁸⁶ „Adulterii malum uincit fornicationem, uincitur autem ab incestu. Peius est enim cum matre, quam cum aliena uxore concumbere. Sed omnium horum pessimum est quod contra naturam fit, ut si uir membro mulieris non ad hoc concessio uoluerit uti.” – Gratianus, Decretum. Szerkesztette: Friedberg, Emil. Corpus iuris canonici 1. Lipcse, 1879. II.XXXII.VII.XI.

⁸⁷ „Sicut septem sunt vicia capitalia sic septem sunt capitanei septem cathenis hominem ligantes. Primum capitaneus superbie est lucifer. 2us s. inuidie est dyabolus Sap. 2°. Ex inuidia dyaboli mors intravit in terram [vö. Sap. 2,24: „inuidia autem diaboli mors introiuit in orbem terrarum.”]. Tercius sc. ire dicitur Sathanas Apok XII Ve terre et mari ut supra terre s. ardis in amore Dei et mari i. amaris in cordis amaritudine [vö. Apok. 12,12: „propterea laetamini caeli et qui habitatis in eis vae terrae et mari quia descendit dyabolus ad vos habens iram magnam sciens quod modicum tempus habet”]. Quartus s. acedie dicitur demon luc XI Jesus erat ecciens demonium et illud mutum [vö. Luc. 11,14: „et erat ecciens demonium et illud erat mutum et cum eiecisset demonium locutus est mutus et admiratae sunt turbae”] quia accidiosus sunt muti in confessionibus in oracionibus et ceteris. Quintus s. auaricie dicitur Mammon. Ille cathena sua vincit omnes auaros usurarios etc. Mth 6 [6, 24]. Non potestis deo seruire et mammonne luc XVI [16, 9] facite ergo vobis amicos de mammonne iniquitatis. Sextus s. gule dicitur femoth Job. 41° Ecce femod paleas quasi fenum commedit [Kontamináció – vö. Job. 40,10: „ecce Behemoth quem feci tecum faenum quasi bos comedit” ill. Job. 41,18: “reputabit enim quasi paleas ferum et quasi lignum putridum aes”]. Septimus dicitur Asinodeus qui sua cathena vincit omnes luxoriosos omnes adulteros”, SVH, 75–76.

Nem tartoznak alájuk további bűnök. Két kivétel van: *avarus* – *usurarius* és *luxuriosus* – *adulterus*, de ezek is inkább szinonimák, mint *genus-species* viszonyok. A hagyományos, implicite genealogikus összefüggést jelentő sorrend viszont megmarad. Az *avaricia* – amely Kapisztrán szemében nyilván az egyik legnagyobb bűn – szépen meghúzódik az ötödik helyen. Másodsor, a Nagy Szent Gergelynél látott hadsereg-metaphorát a feje tetejére állítja: itt nem a hét főbűn jelenik meg vezérként (*dux*), hanem ők állnak hét „kapitány” (*capitaneus*) vezérlete alatt. A hét főbűn rendszere itt már nem klasszifikációs séma, nem a bűnök általános magyarázóelveinek rendszere, hanem egy lista a gyónás során használandó memoratív listák (a Szentlélek hét ajándéka, a hét szentség, *novem peccata aliena* stb.) közül. Sőt, éppenséggel maga a hét főbűn szorul magyarázatra, ezért rendeli őket Kapisztrán a Rossz megannyi perszifikációjának vezérlete alá. Ez a hét kapitány végül szinte fontosabbá válik, mint a hét főbűn specifikus tartalma, amely a Rossz hét megjelenési formájával válik azonosossá. A halál 12 fájdalma közül a tizedik (*examinatio*) tárgyalásánál ezt olvassuk: „minden téged vádol majd, az ördög, Lucifer, a démon, Mammon, Behemót, Asinodeus stb.”⁸⁸ Végül pedig Kapisztrán szükségét érzi annak, hogy a nem bibliai eredetű rendszert (amely mindenek előtt ebben a tekintetben tűnt a későközépkor számára kevésbé autoritatívnak a tízparancsolattal szemben) a Szentírás tekintélyével támassza alá. Másutt Máté evangéliumának ezt a mondatát – *assumit septem [alios] spiritus [secum] nequiores se (12,43)* – így értelmezi: „per hic intelligitur septem peccati moralia”.⁸⁹

2.4. A tízparancsolat

Kapisztrán a tízparancsolatot nem a Szt. Ágoston óta létező csoportosításban (az Isten-ember viszonyt érintő parancsolatok egyfelől, és az ember-ember viszonyt érintőek másfelől) tárgyalja, hanem aszerint, hogy affirmatív vagy negatív parancsolatokról (*precepta affirmativa* – *precepta negativa*) van-e szó. Ez a jogi szempontú megközelítés, amelyet a törvény mibenlétére vonatkozó rövid eszmefuttatás vezet be, arról árulkodik, hogy a tízparancsolat hatásos, érzékletes prédikálásának még nem alakult ki a technikája vagy legalábbis Kapisztrán még nem ismeri. (A tízparancsolattal szemben a hét főbűnt, mint láttuk, igen érzékletesen vonultatja fel.) A témával foglalkozó 13. századi prédikátorokhoz hasonlóan,⁹⁰ a tízparancsolatot a hét főbűnhöz hasonló osztályozási rendszerként, kauzisztikai sémaként igyekszik használni.

Az affirmatív parancsolatok közé tartozik (a katolikus számozás szerint) az első, a harmadik és a negyedik. Az első parancsolathoz a következő bűnököt/bűnösöket sorolja:

1. „más istenek [imádása]”
2. „bálványimádás”
3. „a lélek beszennyezése halálos bűnök által”
4. „ha valaki ráolvasókra, jövendőmondókra hallgat”
5. „minden ráolvasás, minden ördögi eskütétel, varázslás, [bizonyos] napok és hónapok számoltartása”⁹¹

⁸⁸ „omnia accusabit te dyabolus lucifer demon mammon Begoth asinodeus et cetera”, SVH, s. XXXIII, 134.

⁸⁹ SVH, s. VIII, 22.

⁹⁰ Vö. Vecchio 50. skk.

⁹¹ a. „habere deos alienos”; b. „adorare ydola”; c. „maculare animam aliqua culpa mortali”; d. „si sequeris incantatores, comminatores”; e. „omnis incantatio, omnis dyabolica coniurato Sortilegium consideracio dierum temporum et mensium”; a-d: SVH, s. XXXII, 123.; e: s. XXIV, 136.

Annak háttérében, hogy a 3.-t ide sorolja, az a gondolat rejlik, hogy a bűnös az ördögnek szolgál. „Turpe enim est servire peccato quia dyabolus est dominus servi illius” – mondja korábban a XXIV. beszédben.⁹² Ebből következően minden halálos bűn legalább két helyen is meg kell hogy jelenjen a rendszerben, ami a kategorizáció bizonytalanságát jelzi.

A mágikus-babonás gyakorlatokat (Kapisztrán az 5. pont példájaként a „si inceperis novum opus die veneris non erit fortunatum” maximáját említi⁹³) már a tízparancsolattal foglalkozó 13. századi prédikátorok is az első parancsolathoz sorolták. Nem sorolja viszont ide Kapisztrán az eretnokséget, ami persze a riportátor számlájára is írható.⁹⁴

A harmadik parancsolattal kapcsolatban azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy miért nem a szombatot kell megszentelni. A vasárnap elsőbbségét bibliai hivatkozásokkal támasztja alá, és felsorolja a misehallgatásra és a munka tilalmára vonatkozó tudnivalókat. Mindössze egyetlen bűnt nevez néven: „Judaisare”, vagyis mindazoknak a keresztényeknek a bűnét, akik „nem átaltnak zsidók módjára szombatot tartani”.⁹⁵ Közelebbit nem mond ezekről a bűnös keresztényekről. Fontos azonban, hogy ez a parancsolat mint bűn-kategória lehetővé teszi a vasárnapra és az ünnepekre vonatkozó alapvető egyházi rendelkezések tárgyalását, amire a hét főbűn rendszerén belül csak áttételesen (például az *acedián* keresztül) van lehetőség. A 13. századi prédikátorok ide sorolnak minden Istennel szembeni kötelezettséget.⁹⁶

A negyedik parancsolat tartalmát a 13. századi *sermó*kkal összhangban így értelmezi: „felebarátainkkal és feljebbvalóinkkal szembeni kötelelességeink”.⁹⁷ Részletesebben azonban csak a szülőkkal szembeni kötelezettségekkel, mindenek előtt végakaratum megtartásával foglalkozik. Ez a leszűkítés a szülőkkal szembeni kötelezettségekre, ami persze a Biblia szövegének is jobban megfelel, a 16. században rendkívül fontossá válik. Luther szerint az ember-ember viszonyt szabályozó parancsolatok közül a negyedik a legfontosabb; véleményét ebben a tekintetben a tridenti katekizmus is osztja (Kapisztrán az ötödik számára tartja fenn ezt a helyet). A negyedik parancsolat koraújkor előtérbe állítása alapvető szemléletváltozást jelez a család és a vallás viszonyával kapcsolatban. A szülők tisztelete, Isten tiszteletének előfeltételévé válik. A vallást újból és újból megújító, pontosabban gyökereihez újból és újból visszavezető szentek példája, akik a legendák egyik visszatérő toposza szerint szüleikkel és szűkebb környezetükkel szakítva lépnek ki a világból, hogy megtérjenek és újjászülessenek, háttérbe szorul.⁹⁸ Ezzel a tendenciával áll összhangban, hogy Kapisztrán – a 13. századi prédikátoroktól mindenképp eltérően – ide sorolja (pontosabban itt is megemlíti) az istenkáromlást, folytonosságot tételezve a szülőkkal és az Istennel szembeni tiszteletlenség között: „Mert valaki szidalmazza az ő atyját vagy anyját, halállal lakoljon [Lev. 20, 9] ... aki Istent vagy a szenteket szidalmazza még rosszabb.”⁹⁹

⁹² SVH, 92.

⁹³ SVH, 136.

⁹⁴ vö. Vecchio 50.

⁹⁵ „presumunt venerari diem sabbatum more Iudeorum”, SVH, 124.

⁹⁶ Vecchio 50.

⁹⁷ „quid sit exhibendum proximo et superioris”, SVH, 125.

⁹⁸ Mt. 10, 35: „Veni enim separare hominem adversus patrem suum et filiam adversus matrem suam et nurum adversus socrum suam”; vö. Bossy 113. sk.; a szülőkkal szembeforduló szent alakjához lásd Barbero, Alessandro: Un santo in famiglia: Vocazione religiosa e resistenza sociali nell'agiografia latina medievale. Torino, 1991.; Kapisztrán az ötödik parancsolat primátusáról a parancsok „második tábláján”: SVH, 138.

⁹⁹ „Qui maledixerit patri vel matri morte moriatur [Lev. 20, 9] ... qui maledixerit deo vel sanctis quanto peyus”, SVH, 125.

Mielőtt áttérne a negatív parancsolatokra, egyetlen nagy kategóriaként újból szemügyre veszi az affirmatív parancsolatokat. Kiderül, hogy a három említett parancsolaton kívül ide tartozik („etiam sub preceptis affirmativis includuntur...”) az összes olyan bűn-séma, amelyeknek a végiggondolása az alapos gyónás előfeltétele. A gyónni szándékozónak egyesével végig kell mennie ezeken a listákon, nehogy valamelyik bűnét kifejejtse:

*Vizsgáld meg magadat, és tégy vallomást magadról. Elvégezted-e az irgalmasság testi és lelki cselekedeteit? Nem hiába és feleslegesen kaptad-e Istentől a Szentlélek ajándékait? Vétettél-e a hitcikkelyek vagy valamelyik hitcikkely ellen? Tisztelted-e az egyház hét szentségét úgy, ahogy kell, és felvetted-e őket úgy, ahogy illik? Gyakoroltad-e magad a hét erényben vagyis a három teológiaiban és a négy kardinálisban?*¹⁰⁰

Szembetűnő, hogy a hét főbűn nem szerepel közöttük.

Ezután következnek a negatív parancsolatok: *Non assumes nomen dei in vanum*. Először az esküözést (*iuramentum*) tárgyalja: „sumitur nomen dei in vanum quociens vane et sine necessitate et ubilitate iuratur”.¹⁰¹ Az esküözés a középkori teológiában a pasztorális irodalomban a 12. századtól kezdve a *nyelv bűneinek* (vö. kéz bűnei, szem bűnei stb.) kategóriájába tartozik. Ezen a kategórián belül általában különbséget tesznek Isten ellen és a másik ember ellen irányuló bűnök között. Az előbbi csoportba tartozik a *blasphemia*, a *iuramentum* és a *maledictio*. Az utóbbi kettő a blaszfémia alosa. Nemcsak az számít blaszfémia-nak, ha Isten nevét mondják ki hiába – a szentek megátkozása, illetve bármilyen jó (azaz Istentől eredő) dolog megátkozása is ide tartozik –, de a blaszfémia szavak nélkül, tettekkel, gesztusokkal is elkövehető.¹⁰² Ezzel összhangban nyilatkozik Kapisztrán is:

*Ha káromoltad az órát [vagy] a napot [...] ezzel a Teremtőt is káromoltad. Ha káromoltad az évet, ezzel a szentek összességét is káromoltad, akiknek az ünnepeit egész évben ünnepeljük. Ha káromoltál minden jót, minden jó alkotóját káromoltad. Mert minden jónak Isten az alkotója.*¹⁰³

A nyelv bűneinek másik csoportjába a többi ember ellen elkövetett bűnök tartoznak: *detractio*, *periurium*, *mendacium* stb. Ezeket a tízparancsolattal foglalkozó pasztorális irodalom a 13. századtól kezdve általában a nyolcadik parancsolat összefüggésében tárgyalja.¹⁰⁴

¹⁰⁰ „Examina te ipsum et perhibe testimonium de te ipso si fecisti opera misericordie spiritualia et corporalia Item si dona spiritus sancti in vanum et inutiliter a deo accepisti Item si errasti in articulis vel in aliquo articulo fidei Item si septem sacramenta ecclesie veneratus es ut debuisti et si servasti te in eis ut decuit. Item si virtutes 7 habuisti et retinuisti s. tres theologicales et 4 cardinales”, SVH, 127.; a gyónás technikájához lásd Little, Lester K.: „Les techniques de la confession et la confession comme technique”. In: Faire croire: Modalités de la diffusion et de la réception des messages religieux du XIIe au XVIe siècle. Roma, 1981. 87–99.; és Rusconi, Roberto: „«Ordinate confiteri»: La confessione dei peccati nella «Summae de casibus» e nei manuali per confessori (metà XII – inizi XIV secolo)”. In: L’aveau: Antiquité et Moyen Âge. Actes de la Table ronde organisée par l’École Française de Rome, 28–30 mars 1984. Roma, 1986. 297–313.

¹⁰¹ SVH, s. XXXIV, 137.

¹⁰² Vö. Casagrande, Carla – Vecchio, Silvana: I peccati della lingua: Disciplina ed etica della parola nella cultura medievale. Roma, 1987. (a továbbiakban: Casagrande – Vecchio 1987.) kül. 229. skk.; és Craun, Edwin D.: „Inordinata locutio: Blasphemy in Pastoral Literature, 1200–1500”. Traditio, 39. 1983. 135–162. (a továbbiakban: Craun)

¹⁰³ „Maledixisti diem horam [...] eciam maledixisti creatorem. Maledixisti annum eciam maledixisti omnes sanctos quorum festivitates per anni circulum coluntur et venerantur. Maledixisti omne bonum et maledixisti auctorem omnis boni. Auctor omnis boni deus est”, SVH, 138–139.

¹⁰⁴ Vecchio 51.; Casagrande – Vecchio 1987. 251. skk., 305. skk. és 331. skk.; továbbá: Casagrande, Carla – Vecchio, Silvana: „«Non dire falsa testimonianza contro il tuo prossimo»: Il decalogo e i peccati della lingua”. In: La città e la corte: Buone e cattive maniere tra Medioevo

Kapisztrán a hamis esküt a második parancsolathoz sorolja: „cum iurasti per sancta evangelia quod nihil sciebas et mentitus es.”¹⁰⁵ A magyarázat abban keresendő, hogy az esküdözésnek és a hamis eskünek közös eleme a hazugság. Az istenkáromló valami olyat mond vagy fejez ki szavak nélkül Istennel, a szentekkel vagy egyszerűen Isten teremtményeivel kapcsolatban, ami nem igaz és ezzel megsérti a Teremtőt. Itt két rendező elv, a *hazugság* és a *sértés* konfliktusáról van szó. Az előbbi alapján a hamis eskü és az esküdözés összetartozik, az utóbbi alapján nem.¹⁰⁶

A második parancsolat tárgyalásánál Kapisztrán a legtöbb figyelmet a blaszfémia relatív súlyosságának szenteli. Noha már Szent Tamásnak is az a véleménye, hogy „az istenkáromlásnál minden bűn csekélyebb”,¹⁰⁷ a blaszfémia súlyosságát, amennyiben a hét főbűn rendszerében helyezik el, nem lehet eléggé kiemelni, akármelyik bűn-vezér alá tartozzék is. Minden bizonnyal igaza van John Bossynak, amikor a tízparancsolat mint a keresztény etika alapjául szolgáló rendszer előtérbe kerülésében mindenek előtt a blaszfémiával kapcsolatos általános attitűd megváltozását látja.¹⁰⁸ A friuli molnár, Menocchio az inkvizíció előtt állva az nyilatkozta, hogy szerinte a blaszfémia nem olyan nagy bűn, hiszen megbánással könnyen jóvá lehet tenni, míg az emberekkel szemben elkövetet bűnöknel ez koránt sincs így.¹⁰⁹ Az illusztratív bűnlajstromokkal kapcsolatban már láttuk, hogy amikor Kapisztránnak rögtönözve kell súlyos bűnököt felsorolnia, akkor vagy a blaszfémia jut először eszébe, vagy szinte önkéntelenül a hét főbűn közé sorolja (2.2. szakasz, 2. és 6. példa). Kapisztrán a blaszfémiát a gyilkosságnál is nagyobb bűnnek tartja. A szexuális bűnök korábban már látott hierarchiájához hasonlóan (2.2. szakasz, 3–5. példa), a *sértéssel* összefüggő bűnököt is hierarchikus rendszerbe helyezi:

*Amikor valakit sérelem ér [kérdés, hogy] mikor éri nagyobb sérelem? Felgyújtod az erdejét, felgyújtod a házát, megölsd a szolgáját; még nagyobb [sérelem éri], ha megölsd a rokonát; ennél is nagyobb, ha megölsd a szüleit; még ennél is nagyobb, ha a gyermekeit ölsd meg, mert jobban szereti a szülő a gyermekét, mint gyermek a szülőjét – a víz ugyanis könnyebben folyik lefelé, mint felfelé [...] a hálványimádás, a hitetlenség és az istenkáromlás bűnében Istent, saját személyében közvetlen sérelem éri, tehát nagyobb [sérelem] ez, mint a közvetett [sérelem] vagyis a gyilkosság [...], az istenkáromlás nagyobb [sérelem], mint akármilyen testi [sérelem].*¹¹⁰

Az istenkáromló közvetlenül támadja Istent; aki mások ellen követ el bűnt – még akkor is, ha az a legsúlyosabb, amit ember ellen el lehet követni –, csak közvetve. Az *infidelitas*, és az *idolatria* jelenléte egyértelművé teszi, hogy az Isten elleni támadást szavak nélkül, gon-

ed Età Moderna. (a továbbiakban: Casagrande–Vecchio 1991.) Szerkesztette: Romagnoli, Daniela Milánó, 1991. 83–107.

¹⁰⁵ SVH, 137.

¹⁰⁶ Ennek a két rendező elvnek a konfliktusa általában véve is jellemzi azokat a kísérleteket, amelyek a nyelv bűneit a tízparancsolaton belül igyekeznek elhelyezni – lásd Casagrande – Vecchio 1991. 90. skk.

¹⁰⁷ „Omne peccatum, blasphemie comparatum, levius est”, Summa Theologiae, II-II.13.3. – idézi: Craun 153.

¹⁰⁸ Bossy 90.

¹⁰⁹ Ginzburg 125.

¹¹⁰ „Cum aliquis offenditur in quo casu magis offenditur. Incidisti arbores suas domum incendisti Interfecisti servum suum plus Interfecisti consanguinem suum iterum plus Interfecisti parentes suos iterum plus interfecisti filium iterum plus quia maior est delectatio circa filios quam circa parentes Aqua enim facilius descendit quam ascendit ... peccatum autem ydolatrie Infidelitatis et blasphemie est offensio dei immediata quia in propriam personam dei ergo maior est quam [im]mediata sc. homicidium ... blasphemia magis est quam offensio aliqua corporalis”, SVH, 138.

dolatban vagy tettekkel is el lehet követni. A hierarchikus séma másik tanulsága, hogy a blaszfémia, a gyilkosság és az egyéb károkozások, sértések folytonos rendszert alkotnak az erdtől egészen az égig.

A blaszfémia és a gyilkosság viszonya még kidolgozottabbá válik az ötödik parancsolat tárgyalásánál. Itt megismétli a nagyböjti ciklus elején már bemutatott sémát. Gyilkosságot háromféleképpen lehet elkövetni: szívvel, szájjal és tettel.¹¹¹ A *homicidium oris* a nyelv bűnei közé tartozik. Kapisztrán két dolgot ért ezen. Egyfelől a jó hírnév megsértését – „qui hominibus famam bonam capiunt”¹¹² –, másfelől a gyilkosságra való felbujtást vagy ártatlannok kivégzésének elrendelését. Az előbbi egyértelműen kapcsolódik a blaszfémia problémájához, hagyományosan mégis a nyolcadik parancsolathoz szokás sorolni.

A hatodik parancssal kapcsolatban megelégszik azzal, hogy újból felvázolja a szexuális bűnök hierarchikus rendszerét¹¹³ (lásd 2.2. szakasz, 3–5. példa).

A hetedik parancsoltnál hosszas felsorolást találunk, de magyarázatot szinte semmit. Valószínű, hogy itt a riportátor csak kulcsszavakat jegyzett le: „*omnis species avaricie*” („a fősvényiség minden fajtája”); „*sacrilegium, rapina, furtum*” („szentségtörés, rablás, lopás”); „*Symonie active et passive*” („aktív és passzív szimónia”); „*omnis iniusta acquisitio bonorum temporalium*” („minden jogtalan vagyonszerzés”); „*usura*” („uzsora”); „*falsi contractus simulati contractus*” („hamis szerződés, látszatszerződés”); „*Omnis falsitas mensurarum ponderum*” („mindenféle súlymérték-hamisítás”); „*omnia nequitia ad acquirendum bona temporalia*” („minden erkölcsitelenség, amely vagyonszerzésre irányul”); „*Mendacium pro lucro temporalium*” („hazugság anyagi haszon érdekében”); „*Juramentum pro lucro temporalium*” („esküdözés anyagi haszon érdekében”); „*falsum iudicium falsum testimonium pro lucro temporalium*” („hamis eskü, hamis tanúvallomás anyagi haszon érdekében”).¹¹⁴ Talán azért csak ennyit írt le a riportátor, mert ezek a korszak „aktuális kérdései”, amelyekről a szerkesztett riportációk prédikátorolvasói maguktól is könnyen tudnak beszélni. A Timóteusnak írt első levélből vett idézet, azonban, amely a felsorolást zárja, a bűnök hierarchiájának kontextusában igen sokatmondó: *Radix omnium malorum est cupiditas* (1.Tim 6,10) – az *avaritia* elsőbbségének egyik szokásos bibliai alátámasztása.

Az utolsó három parancssal csak egészen röviden foglalkozik, mert tartalmukat a korábbi parancsok alá már besorolta. A nyolcadiknál ezeket a bűnöket említi: „*detractatio, Mendacium, Simulatio etc.*” A *detractatio*ról a *homicidium oris* kapcsán már beszélt, a *mendacium*ot és a *simulatio*t a második parancsolathoz sorolta. Megemlíti ugyan a nyolcadik parancsolat leggyakoribb rendező elvét – „azok a bűnök tartoznak tehát ide, amelyeket valaki a nyelvével felebarátja ellen követ el” („*hic includuntur omnia peccata que quis potest ergo proximum cum lingua committere*”) – mégsem alkalmazza.¹¹⁵ Ez is azt jelzi, hogy a tízparancsolat osztályozási sémaként, a hét főbűn mintájára történő hasznosítása nem könnyen járható út. Különösen igaz ez a kilencedik és a tizedik parancsolatra, amely a korábbi prédikátorok próbálkozásai során is mindig redundáns marad: a kilencediknél ugyanazt lehet csak elmondani, mint a hetediknél, a tizedikbe pedig aligha lehet mást besorolni, mint a hatodikba.¹¹⁶

¹¹¹ SVH, 139., illetve korábban: s. VI, 14. sk.

¹¹² SVH, 15.

¹¹³ SVH, 141.

¹¹⁴ SVH, 141.

¹¹⁵ SVH, 141.

¹¹⁶ SVH, 141. sk.; vö. Vecchio 51.

3. Konklúzió

Azok a bűn-osztályozási sémák, amelyekkel Kapisztrán nagybőjti ciklusában találkozunk, átmeneti stádiumot képviselnek a hét főbűn etikája és a tízparancsolat etikája között. Ez az átmenet, modern morálfilozófiai fogalmakkal élve, az *erényetika* és az *előíró etika* közötti átmenetként jellemezhető. A hét főbűn rendszere az ókori erényetikák örököse. Az erényetikák középpontjában nem a tett, hanem a cselekvő személy áll. Az etika célja itt elsősorban az egyén tökéletesedése, az *eudaimónia* értelmében vett boldogság elérése. „A boldogság ... a léleknek erény szerint végbemenő, valamelyes irányú tevékenysége.”¹¹⁷ Tevékenység, azaz nem valaminek (pl. bátorság, okosság) a pusztja megléte; ezt a tevékenységet azonban nem a test, hanem a lélek végzi – gyakorolja magát az erényben. „Azt a lelkialkatot pedig, amely dicséretet érdemel, erénynek nevezzük”.¹¹⁸ Az erény tehát nem más, mint „lelkialkat”, modern kifejezéssel *cselekvési diszpozíció*. A középkorban *habitus*nak nevezik. „[V]irtutes humane habitus sunt” – írja Szent Tamás.¹¹⁹ A hét főbűn rendszerében a bűn ugyancsak lelkialkat, habitus, cselekvési diszpozíció. Evagriosz Pontikosz (345k.–399), az első szerző, aki szisztematikusan tárgyalja a nyolc „bűnös gondolat” (λογισμοί) problémáját, az isteni igazságok tanulmányozását lehetővé tevő, szenvedélyektől mentes lelkiállapot megzavarásának forrását látja bennük. A démonok e bűnös gondolatok segítségével igyekeznek letéríteni a szerzetest a lelki fejlődés helyes útjáról. A világból magával hozott rossz, „dicséretet nem érdemlő” diszpozíciókról van szó, amelyektől a szerzetes csak lelkének megedzése, megerősítése révén tud megszabadulni.¹²⁰ A hét főbűn sémája nem tetteket rendszerez, hanem lelki beállítódásokat, megrögzöttségeket, tulajdonságokat. Az irigység vagy a fősévség nem maga bűnös tett, hanem csak a bűnös tett *forrása*. Így válik lehetővé, hogy a hét főbűn egyszerre legyen az összes egyéb bűn kategóriáinak és magyarázó elveinek rendszere: minden bűnös tett ezekből a bűnös diszpozíciókból következik.

Mihelyt az ószövetségi törvény problémája előtérbe kerül, és megnő az érdeklődés a Tízparancsolat iránt, az utóbbit is megpróbálják, a hét főbűn mintájára, általános osztályozási rendszerként használni. A Tízparancsolat etikája azonban nem erényetika. Nem bűnös diszpozíciókról, hanem tilalmakról és előírásokról szól. (Elméleti szempontból teljesen ésszerű, hogy Kapisztrán negatív és pozitív parancsolatokra osztva tárgyalja.) Ezek az előírások nemhogy magyarázó elvekként, de osztályozási kategóriákként se nagyon használhatóak: egyes bűnök több parancsolat alá is bekerülnek, egyes parancsolatok viszont redundánsak. Aligha tudta az így kialakuló osztályozási rendszert bárki is megjegyezni. Másfelől azonban a tízparancsolat világos és egyértelmű tiltásokat fogalmaz meg, és közvetlenül Isten tekintélyével rendelkezik.

Kapisztrán a hét főbűn rendszerét gyakran megemlíti, érzékletes hasonlatokkal írja le, de osztályozási rendszerként már nem használja. Etikái üzenetének közvetítésére a Tízparancsolat tartalmilag alkalmasabbnak látszik (ha formailag alkalmatlan is a bűnök hagyományos osztályozására). Melyek ennek az etikai üzenetnek a legfőbb elemei? Minde-

¹¹⁷ Arisztotelész: Nikomakhoszi etika. Fordította: Szabó Miklós. Budapest, 1971. (a továbbiakban: Arisztotelész) I, 10, 1099b, 22.

¹¹⁸ Arisztotelész I, 13, 1103a, 31.

¹¹⁹ Summa Theologiae, I–II.55.1. (Madrid, 1955), 354. Szabatosabb megfogalmazásban: „virtus humana est quidam habitus perficiens hominem ad bene operandum”, Summa Theologiae, I–II.58.3; vö. McNerny, Ralph: „Ethics”. In: The Cambridge Companion to Aquinas. Szerkesztette: Kretzmann, Norman – Stump, Eleonore. Cambridge, 1993. 196–216. A habitus-fogalom középkori előtörténetéhez lásd Nederman, Cary J.: „Nature, Ethics and the Doctrine of ‘habitus’: Aristotelian Moral Psychology in the Twelfth Century ... Traditio, 45. 1989/90. 87–110 [= Nederman, Cary J.: Medieval Aristotelianism and its Limits: Classical Traditions in Moral and Political Philosophy, 12th–15th Centuries. Aldershot, 1997. III. fejt.]

¹²⁰ Newhauser: „The Treatise on Vices and Virtues in Latin and the Vernacular” 99. skk.

nek előtt a *blaszfémia* primátusa a bűnök között. Ez az a bűn, amelyet a legtöbbször említ, és amelynek a legtöbb figyelmet szenteli. A tízparancsolat a hét főbűnnel szemben világosan kiemeli, külön csoportba rendezi és a többi elé helyezi az Isten ellen irányuló bűnös tetteket. Ugyanakkor Kapisztrán nem igyekszik világosan elhatárolni egymástól az Isten ellen irányuló és a többi ember ellen irányuló bűnök csoportját, ami a kategorizáció imént említett nehézségeivel van összefüggésben. A blaszfémia a legfőbb bűn, de – mint láttuk – folytonos rendszert alkot a többi erőszakos bűnnel.

Az erőszakos bűnök hierarchiája mellett a legnagyobb hangsúlyt a szexuális bűnökre helyezi. Csak az erőszakos és a szexuális bűnöket rendezi hierarchikus sémába, vagyis csak két rendszert kínál a bűnök relatív súlyosságának megállapítására. Nem szabad elfelejteni, hogy a negyedik lateráni zsinat híres *Omnis utriusque sexus* kezdetű kánonjának¹²¹ megfelelően az évi egyszeri gyónásra a Nagyhéten, vagyis pár nappal Kapisztrán beszédei után került sor. Ebben az összefüggésben korántsem mindegy, hogy milyen szempontok alapján gondolja valaki végig a bűneit. Láttuk, hogy az afirmatív parancsolatok kapcsán összeszed jó néhány listát erre a célra (és a hét főbűnt vagy ő, vagy a riportátor sokatmondóan kifejejti). Kérdés azonban, hogy mennyire voltak ismertek ezek a listák, illetve mennyire voltak az emberek tisztában az egyes fogalmak pontos jelentésével. Az erőszakos és a szexuális bűnök kiemelésével Kapisztrán két egyszerű és könnyen alkalmazható szempontrendszert ad a bűnök végiggondolásához. És, ami még ennél is fontosabb: a bűnök mint tettek világos hierarchiája lehetővé teszi mások tetteinek egyszerű megítélését és összevetését. A bűnök rendszerezése ilyen módon a társadalmi viszonyok befolyásolásának a korábbiaknál sokkal hatékonyabb eszközévé válhat.

¹²¹ Constitutiones Concilii quarti Lateranensis una cum Commentariis glossatorum. szerkesztette: Antonio García y García. Documenta Iuris Canonici, series A: Corpus Glossatorum 2 (Città del Vaticano, 1981), const. 21, 67f.

OTTÓ GECSER*Quadragesimal Sermon Series of Saint John of Capistran in Wrocław*

Between January and August, in 1453 John of Capistran (1386–1456) – as one of the most important sites of his North European circuit (1451–1456) – visited and resided in the Silesian capital, in Wrocław, where he delivered preachings on each day of the Lent. The notes (*reportationes*) written down about his sermons are extant in various versions. The mere fact that such *reportationes* have survived at all can be regarded unique in the history of medieval preaching, at least, as far as Central Europe is concerned. It is also remarkable, that unlike the general practice, the *reportationes* were prepared on the basis of Latin and not vernacular sermons, since Capistran did not speak German. Moreover, besides the fact that the *reportationes* were recorded for less experienced preachers, they were also necessary for the interpreters. The first part of the paper analyses these *reportationes* by separating the functionally distinct layers of the text, and afterwards, the author makes an attempt to reconstruct the process of the compilation of the presently known *reportationes*. The second part of the article focuses on the sermons from the point of view of sins, the central theme of quadragesimal sermons. The main question raised by the author is what kinds of schemes of the sins, suitable for comparison and systematization, are presented in the *reportationes* for the listeners of the sermons, that is how their ethical teachings are helped to become perspicuous and evident.

NOVÁK VERONIKA

Gyanús viszonyok

Megengedett és tiltott kommunikáció a középkor végi Franciaországban

1415. január 22-én az alábbi bejegyzés került a párizsi Parlament naplójába: „Megvizsgáltuk és megítéltük J. Fusoris mester, a művészetek, az orvostudomány és a teológia magiszterének perét, amelyet a király indított bizonyos felségsértési vádak és gyanúk alapján, melyek szerint az említett Fusoris kedvezett és tanácsokat adott Anglia királyának és az angoloknak a királyság közös java ellenére.”¹ Mivel Fusoris tagja volt a párizsi Notre-Dame katedrális káptalanjának, pere ennek az intézménynek a bírósága elé került át, és így megőrződött.²

A per igen tanulságos, nem mintha világosan kiderülne a tárgyalás végére az az igazság, amelyet a bírák és a király kerestek: kémkedett-e a vádlott vagy sem. Fusorist felmentették ugyan, de egy sor kérdés megoldatlan maradt, bizonyítékok híján nem tisztázódott egyes cselekedetek valóságos célja. A történész számára azonban a forrás értéke nem ebben rejlik, hanem abban, hogy gazdag anyagot szolgáltat a középkori történelem nehezen vizsgálható problémájáról: a nem hivatalos, az informális híráramlásról. A perben a bírák minden kérdése, a tanúk és a vádlott minden vallomása az emberek közti kapcsolattartásra, a kommunikációra vonatkozott, ennek szándékait, lehetőségeit, helyes vagy elítélendő voltát mérlegelték. És úgy tűnik, nem tudtak dönteni. A bírák megpróbálták a vádlott cselekedeteit a hivatásos kémtevékenység egyes elemeivel azonosítani, miközben Fusoris és gyakran a tanúk is azt szerették volna bizonyítani, hogy a gyanúsnak beállított politikai témájú beszélgetések vagy levélküldés még a lojális, ártatlan, mindennapi kommunikáció keretei közé tartoztak.

Ahhoz, hogy jobban megértsük, milyen kategóriákban gondolkoztak a párizsi történet szereplői, meg kell vizsgálnunk, milyen volt a középkor végi titkos hírszerzés, az írott és a szóbeli magántermészetű kommunikáció általános gyakorlata Franciaországban. Hogyan dolgoztak a középkorban a kémek, milyen típusaikat lehet megkülönböztetni? És egyáltalán, a kémkedés csakis a hivatásos hírszerzők feladata volt, vagy általánosabb jelenségről van szó?

A kémkedést, mint afféle titkos tevékenységet a lehető legkevesebb nyilvánosság és írásos bizonyíték nélkül űzték. A hivatásos kémkedés adminisztrációját, elszámolásait vagy rendkívül szűkszavúan intézték, vagy pedig a tényleges hírszerzést valamiféle fedőtevékenység alatt könyvelték el. Ezért nincs is róla sok adatunk, történészi kutatása is meglehetősen ritka.³ Talán a peranyagok jelenthetik a legbőbeszédűbb forrásokat, a bíróságok előtt ugyanis az ellenség üzelmeit kellett minél alaposabban napvilágra hozni.

¹ Douët d'Arcq, L.: *Choix de pièces inédites relatives au règne de Charles VI*. vol. I–II. Paris, 1863–1864. (a továbbiakban Douët d'Arcq 1863–1864.) I. 377.

² Az eredeti anyag a párizsi Archives Nationales-ban található, LL. 85 jelzet alatt. Kiadása: Mirot, Léon.: *Le procès de maître Jean Fusoris, chanoine de Notre-Dame de Paris (1415–1416). Épisode des négociations franco-anglaises*. Mémoires de la Société de l'Histoire de Paris et de l'Île-de-France, 1900. 125–279. (a továbbiakban: Procès) A szöveg a 173–279. oldalig tart.

³ Ha a középkori anyag meglehetősen szegényes, a kora újkori kémkedésről több értékes tanulmány született. Lásd többek között: Bély, Lucien: *Espions et ambassadeurs au temps de Louis*

A hétköznapi kommunikáció is nehezen kutatható, éppen szokványos, mindennapi volta miatt. Hogyan küldtek egymásnak nagy távolságra híreket a középkori emberek, amikor még nem létezett postai hálózat és a társadalom tekintélyes hányada nem tudott írni-olvasni? Fennmaradt több itáliai kereskedő vagy diplomata levelezése, köztük a leggazdagabb Francesco Datinié, a pratói kalmáré, aki minden iratát, köztük több tízezer üzleti és magánlevelet városára és így az utókorra hagyományozott. Ismerjük vidéki nemesi családok vagy kereskedőfamíliák levelezéseit Angliában, mint a Paston, a Stonor vagy a Cely család iratait.⁴ De korszakunk Párizsából például egyáltalán nem maradt fenn magánlevél.

Még nehezebb képet kapni a kommunikáció szóbeli részéről, kideríteni mennyire érdekelte a társadalom egyes csoportjait az őket körülvevő világ, a nagypolitika eseményei, miről társalogtak egymás között az emberek, hogyan terjedtek el a rémhírek, pletykák, amelyek annyira meghatározták a középkori városi kommunikációt? Egyáltalán ki beszélgethetett kivel a közügyekről ebben az erősen hierarchizált társadalomban? A kommunikáció túlnyomó hányadát képviselő szóbeliség csak elszórt nyomokban érhető tetten, hiszen a valódi beszélgetések csak akkor kerültek át az írott szó birodalmába, ha törvénybe ütköztek, erősen eltértek a normálistól vagy mellékesen kapcsolódtak egy nagyobb horderejű eseményhez.

A hétköznapi kommunikáció nyomait, csakúgy, mint a kémkedését, így legnagyobb sikerrel a bírósági iratok között kereshetjük. Értékes forrástípust képez a perek anyaga, amely az 1970-es évektől, a történeti antropológia új módszerei és kérdésfeltevése nyomán vált a történeti kutatások egyik legizgalmasabb terepévé. Emmanuel Le Roy Ladurie Montaignou-ja, Carlo Ginzburg könyve Menocchióról, az eretnek molnárról bemutatták, hogy az inkvizítorok kérdései egy más forrásokban alig szereplő világot, a társadalom alsóbb rétegeiben működő hétköznapi hiedelmek és kulturális gyakorlatok világát hozzák felszínre.⁵ Bármilyen csodálatos forrás is a peranyag, felhasználása közben nem szabad elfelejtkezni keletkezésének körülményeiről: egy erősen sarkított hatalmi helyzetben született, amelyben a vallató kérdései, előítéletei, valamint a vádlott félelme és túlélési stratégiai erősebbek, mint a valós tények és gondolatok.⁶

A másik jól felhasználható bírósági forrástípust a kegyelemlevelek jelentik. Franciaországban a királyi igazságszolgáltatás gyakorlatába szervesen beépült a megérdemelt büntetés királyi eltörlésének gyakori alkalmazása, amely a társadalom meglehetősen széles rétegeit érintette.⁷ A kegyelemlevelet a király nevében a kancellária állította ki és regisztrálta; nagy előnye, hogy tartalmazza a vádlott vagy elítélt kérvényének elbeszélő részét is, vagyis hogy milyen cselekedet miatt került összeütkezésbe a törvényt. Ezeket az iratokat a ben-

XIV. Paris, 1990.; Bossy, John: Giordano Bruno and the Embassy Affair. New Haven – London, 1991.; Carter, Charles Howard: The Secret Diplomacy of the Habsburgs, 1598–1625. New York – London, 1964.; Információáramlás a magyar és a török végvári rendszerben. Szerkesztette: Peterscsák Tivadar és Berecz Mátyás. Eger, 1999.

⁴ Origo, Iris: The Merchant of Prato. Francesco di Marco Datini. London, 1957.; Davis, Norman: The Paston Letters. Oxford, 1983.; Klingsford, C. L.: The Stonor Letters and Papers 1290–1483. I–II. London, 1919.; Hanham, A.: The Cely Letters 1472–1488. London – New York – Toronto, 1975.

⁵ Le Roy Ladurie, Emmanuel: Montaignou, egy okszitán falu életrajza (1294–1324). Fordította Jászay Gabriella. Budapest, 1994.; Ginzburg, Carlo: A sajt és a kukacok. Egy 16. századi molnár világlképe. Fordította Galamb György János. Budapest, 1991.; a történeti antropológia módszertanáról lásd: Történeti antropológia. Szerkesztette: Sebők Marcell. Budapest, 2000.

⁶ Az inkvizíciós perek sajátosságairól lásd például Ginzburg, Carlo: Az inkvizítor mint antropológus. In: Történeti antropológia, 2000. 147–156.

⁷ A bűnözésről, büntetésről és a kegyelemről Franciaországban lásd: Gauvard, Claude: „De grace especial...” Crime, État et société en France à la fin du Moyen Age. Paris, 1991.

nük szereplő részletes esetleírások miatt már meglehetősen régóta használják a mindennapi élet, a társadalom bemutatására.⁸ Kiaknázásuk egy másik lehetséges módjára Natalie Zemon Davis mutatott rá, aki a kérvényeket a népi történetmesélés termékeinek tekinti, amelyek jól tükrözik a mesélőjükre vonatkozó társadalmi és kulturális elvárásokat.⁹ Az mindenképpen bizonyos, hogy a kegyelemlevelek „szépítik” a valóságot, és igyekeznek a felelősséget elhárítani a kegyelemkérő fejről – ezért feladatunk azt is megvizsgálni, hogyan befolyásolja ez a konstrukció a hétköznapi kommunikációról alkotott képünket.

Hivatásos kémek és alkalmi besúgók

„Caveatis vobis a Petro Mediolanensi, est proditor regi suo et regno”, hangozott el a fi-gyelmeztetés Jean Fusoris perében.¹⁰ Az árulóktól, kémektől való félelem rendkívül elterjedtnek tűnik a háborúktól sújtott középkor végi társadalomban. A csatatereken, az ostromlott városokban, az utakon, a békés polgárok között vagy akár a királyi udvarban is tevékenykedtek a titkos információszerzés többé-kevésbé hivatásos művelői. Ezekben a belső viszályoktól terhes években bárkivel előfordulhatott, hogy akarva vagy akaratlanul benézett egy gazdag polgár ablakán, és egy összeesküvés résztvevőit pillantotta meg.¹¹ A 15. század eleji párizsi anonim krónikás, a Párizsi Polgár több ízben tesz említést kémekről (*espies*), akik saját szomszédaikat jelentették fel a város kormányzatának, vagy pedig a párizsiak megtámadására törekvő ellenségnek küldtek titkos üzeneteket.¹² A polgárháborús ellenségeskedés spontán megnyilvánulásait be is lehetett építeni a hatalomgyakorlás szokványos eszközei közé: Velencében a 15. század második felében épült ki az a belső biztonságot őrző rendszer, amely jutalom fizetésével bátorította és általános gyakorlattá tette a fejelentést és a szomszédok utáni kémkedést.¹³

Az alkalmi kémkedés elterjedt gyakorlata mellett léteztek olyan foglalkozások, amelyek jellegüknél fogva alkalmasabbak voltak titkos információk szerzésére és szállítására. A küldöncök (*messenger, messenger, nuntius*), lovas és gyalogos futárok például a hivatalos hírek, üzenetek mellett gyakran továbbítottak titkos úton szerzett információkat is, sőt, útjuk során maguk is hozzájuthattak ilyenekhez – ez része volt feladatkörüknek. A heroldok, a háborús üzenetek hivatásos közvetítői szintén kedvező helyzetben voltak a titkos hírszerzés-

⁸ Két fontos forráskiadást említünk elsősorban, az első VI. Károly uralkodásának korát mutatja be tematikusan válogatott oklevelek, krónikarészletek és rengeteg kegyelemlevél alapján: Douët d'Arcq 1963–1964. A másik Párizs 1420 és 1436 közötti történelmét illusztrálja kronologikus rendbe szedett kegyelemlevelek, adománylevelek közreadásával: Longnon, A.: *Paris sous la domination anglaise 1420–1436*. Paris, 1878. (a továbbiakban: Longnon 1878.)

⁹ Davis, Natalie Zemon: *Fiction in the Archives. Pardon Tales and Their Tellers in Sixteenth-Century France*. Stanford, 1987. (a továbbiakban N. Z. Davis 1987.) Claude Gauvard a kegyelemlevelek alapján vizsgálta a királyról a társadalomban létező, valamint a felülről sugallt képet: *L'image du roi justicier en France à la fin du Moyen Age d'après les lettres de rémission*. 107e Congrès des Sociétés savantes, phil. et hist., I, 1985. 165–192.

¹⁰ Procès 216. „Óvakodjatok Pierre de Milantól, mert elárulja királyát és a királyságot.”

¹¹ Jean Juvénal des Ursins: *Histoire de Charles VI, roy de France*. In: *Nouvelle collection de mémoires pour servir à l'histoire de France par Michaud et Poujoulat*. II. 1836. (a továbbiakban: Juvénal) 531. Az eset éppen Fusoris pere alatt, 1416 Húsvétján történt meg.

¹² *Le journal d'un bourgeois de Paris 1405–1449*. Szerkesztette: Alexandre Tuetey. Paris, 1881. 79. és 259.

¹³ Crouzet-Pavan, Elisabeth: *Les mots de Venise: sur le contrôle du langage dans une Cité-État italienne*. In: *La circulation des nouvelles au Moyen Age*. Paris, 1994. (a kötet a továbbiakban: *La circulation*.) 205–218.

ben, bár ezt etikai kódexük tiltotta. A követek tevékenységében a hivatalos tárgyalások mellett nagy szerepet kapott az intrikálás és az ellenfél titkainak a kifürkészése is.¹⁴

A kémkedést mellékfoglalkozásként üzök serege mellett megtaláljuk a felderítés és a titkos információszerzés specializált mestereit is. A *coureur* és *explorator* kifejezéseket a katonai felderítőkre használták, krónikák csataleírásaiban gyakran találkozunk velük. A beépített kémekről (*espie, mouche*) nehezebb adatokhoz jutni, őket főként a királyi számlákból ismerjük, valamint a lelepleződésük után keletkezett forrásokból: periratokból vagy kegyelemlevelekből.¹⁵ Különbéféle szinteken dolgoztak: volt, aki a katonák közé elvegyülve szerezte az információit, a kémkedés gyanúja azonban felmerült a francia királyi tanács ülésével kapcsolatban is. Az 1404-es béketárgyalások során az angol fél közölte, hogy beépített kémük révén ismerik a tanács katonai terveit. A gyanú Courcy urára esett, aki 6–7 évvel azelőtt hivatalos küldetésben járt Angliában, és azt követően járadékot is húzott az angol királytól. Az ügy kivizsgálása után azonban felmentették a vádak alól.¹⁶

Hennequin du Bos nemesi fattyú egy francia katonai akció során angol fogságba került, majd „angollá is lett”. Először hadifogoly társairól árult el információkat új barátainak, majd vállalta, hogy visszatér Franciaországba és „tudakozódik a király és a hadsereg állapotáról”. 1386-ban tett vallomásában beszámol hét társáról, akik az ország különböző területeit kémlelték ki, majd a régóta angol kézen levő Calais-ba tértek vissza jelentést tenni különféle állótözetekben, kóbor lovagként, remete- vagy szerzetesruhában. Tevékenységüket posztókereskedő, madárárus, ötvös vagy inas képében végezték. Hennequin Saint-Quentin városában bukott le, amikor túl feltűnően igyekezett barátságba kerülni a város jeles polgáraival és minden követ megmozgatott, hogy bepillantást nyerhessen a királyi börtönbe. A Châtelet bünyügyi feljegyzései között fennmaradt vallomás a szűkszavú és titokzatos számláknál életközelibb módon mutatja be a hivatásos kémek szakmai fogásait, állandó utazgatásukat leplező fedőtevékenységeiket és a szerzett információk továbbításának módját.¹⁷

A hadifoglyok nagyobb része nem szívesen állt volna át az ellenséghez, de gyakran találtak magukat olyan helyzetben, hogy szabadulásuk fejében kémkedniük kellett. 1417-ben Symonnet de Villebon a burgundiak fogságába esett, akik rávették, hogy váltságdíjgyűjtés ürügyén keresse meg fivérént az armagnac-ok kezén lévő Melun városában, és titokban érdeklődjön a védelem erejéről, majd árulja el nekik, amit megtudott. Symonnet lelepleződött és kivégezték.¹⁸ Jean le Restis 1383 körül esett angol fogságba, feladata az lett, hogy gyalogosan kémlelje ki a kivonuló angol seregekre lecsapni készülő francia egységek létszámát. Három hónap elteltével szökött meg, majd sorozatos lopásai miatt tartóztatták le Párizsban. Árulóként és tolvajként végezték ki.¹⁹

A kémkedés határai tehát meglehetősen bizonytalanok voltak, a jelenség a középkor végi francia társadalomban nem korlátozódott a hivatásos kémek szűk szakmai csoportjára. Bárki kerülhetett olyan helyzetbe, hogy titkos információk szerzésére vagy továbbítására kellett vállalkoznia, és bárki válhatott kémkedés célpontjává saját közösségében.

¹⁴ Alban J. R. – Allmand T. C.: Spies and Spying in the Fourteenth Century. In: War, Literature and Politics in the Later Middle Ages. Szerkesztette: T. C. Allmand. Liverpool, 1976. 73–101. (a továbbiakban: Alban – Allmand)

¹⁵ Alban – Allmand 79–81.

¹⁶ La chronique du Religieux de Saint-Denis. I–VI. Kiadta: L. Bellaguet. Paris, 1839–1852. III. 163.

¹⁷ Duplès-Agier, H.: Registre criminel du Châtelet de Paris. I–II. Paris, 1861–1864. (a továbbiakban: Duplès-Agier 1861–1864) I. 379–393.

¹⁸ Douët d’Arcq 1863–1864. II. 81. Az ügy a fivér által a saját maga számára kért kegyelemlevélben maradt fenn.

¹⁹ Duplès-Agier 1861–1864. I. 123–124.

Levél és üzenet

A középkor végi Franciaországban a hivatalos levelezés csatornáit meglehetősen jól működtek, a király, a nagy tartományok urai és a városok rendelkeztek állandó levelezési lehetőséggel. A burgundi hercegek számlái között igen nagy helyet foglalnak el a küldöncöknek szóló kifizetések. 1420 körül a számlák 37 küldönc, közülük 12 lovas küldönc nevét őrizték meg, és nem is csak ők szállítottak leveleket, hiszen a fontosabb címzetteknek szóló leveleket heroldok vitték, kevésbé jelentős üzeneteket pedig alkalmi küldöncökre is bízta.²⁰ A kevésbé bőbeszédű párizsi számlákból csak azt tudjuk meg, hogy a város rendelkezett egy állandó küldöncel, más francia városok (pl. Reims vagy Troyes) fennmaradt városi tanácsi jegyzőkönyvei azonban intenzív levelezésről tanúskodnak a királyság nagyjaival és a jelentősebb szomszédos településekkel. E kapcsolat fenntartására általában ezek a kisebb városok is tartottak állandó küldöncöt.²¹ Reims és a provençe-i városok esetében megfigyelhető, hogy a városok között igyekeztek rendszeressé tenni az érintkezést, vagy legalábbis kölcsönösen értesítették egymást, ha valami fontosat megtudtak. Ebbe az információs hálózatba bekapcsolódtak a helyi királyi tisztviselők, a *bailli*-k is, akik funkciójuk miatt értékes információkkal szolgálhattak a városoknak. A *bailli*-k voltak a központi hatalom felől érkező hírek legfontosabb célpontjai, hiszen a kihirdetendő rendeleteket általában nekik kellett az alattvalók felé továbbítani.²²

A hatalmi központok közötti kapcsolattartás mellett a középkorban a diplomáciai és a kereskedelmi levelezés jelentett egy állandóan fennálló összeköttetést a távoli vidékek között. Az itáliai városok, Firenze, Velence és Róma voltak a legjelentősebb hírcsomópontok: rendszeresen érkeztek és indultak levelek kereskedő és üzlettársa, diplomáciai küldött és ura vagy a pápai udvarba küldött prokurátor és megbízói között. Ezek a levelek általában rengeteg mellékesen szerzett információt tartalmaztak, amelyek nem kapcsolódtak az üzlethez vagy a diplomáciához, írójuk mégis fontosnak tartotta továbbítani őket, mint afféle színes híreket a nagyvilágból.²³ Ennek a rendszeres levélváltásnak a csatornáit is ki lehetett használni, ha valaki üzenetet akart küldeni vagy információt szerezni a távoli eseményekről. A kereskedői, diplomáciai levélsomagokba kívülállóknak üzenetei is bekerülhettek, a távolról érkező leveleket pedig sohasem csak a címzett olvasta el, hanem tartalma az érdeklődők számára is elérhetővé vált. Antonio Morosini a 15. század elején számos városában élő kereskedő levelezéséből emelt át anyagot krónikájába, és ezt a módszert alkalmazta

²⁰ Guenée, Bernard: Les campagnes de lettres qui ont suivi le meurtre de Jean sans Peur, duc de Bourgogne (septembre 1419-février 1420). *Annuaire-Bulletin de la Société de l'Histoire de France*. 1993, 45–65. A forrás: Mollat, Michel: Les comptes généraux de l'État bourguignon entre 1416 et 1420. I-III. Paris, 1966.

²¹ Vidier, Alexandre – Le Grand, Léon – Dupieux, Paul: *Comptes du domaine de la ville de Paris*. I. (1424–1457). Paris, 1948.; Guilbert, Sylvette: *Registre de délibérations du Conseil de ville de Reims (1422–1436)*. Reims, 1990–1991. (a továbbiakban: Guilbert 1990–1991.); Roserot, A.: *Le plus ancien registre des délibérations du conseil de ville de Troyes, 1429–1433*. Troyes, 1886.; Hébert, Michel: *Communication et société politique: les villes et l'État en Provence aux XIVe et XVe siècles*, In: *La circulation*, 231–242.

²² Bourquelot, Félix: *Correspondance entre le corps municipal de Paris et celui de Noyon en 1413*. *Bibliothèque de l'École des Chartes*. 7. 1845–1846. 52–69. Vermandois *bailli*-jának a noyon-iak elküldték a Párizsból kapott levelek másolatát, a válaszlevél másolatát, amelyet a *bailli* jóváhagy. A levélből kiderül, hogy az innen-onnan szerzett fontos információkat kölcsönösen megküldték egymásnak.

²³ Ilyen leveleket vizsgál Jeanne d'Arc korabeli megítéléséről: Contamine, Philippe: *Signe, miracle, merveille. Réactions contemporaines au phénomène Jeanne d'Arc*. In: *Miracles, prodiges et merveilles au Moyen Âge*. Paris, 1995. 227–240.

Marino Sanudo is, aki rengeteg, Velencébe érkező diplomáciai és kereskedelmi levelezésbe nyert betekintést gigantikus méretű naplójának megírása közben.²⁴

Nem mindenki volt azonban ilyen kedvező helyzetben, nem mindenkinek a szomszédságában élt távoli fiókcégekkel rendelkező kereskedő. Az állandó küldöncsel nem rendelkezők, vagyis a népesség legnagyobb része számára így a földrajzi távolságok leküzdése komoly problémát jelentett: kellett találni valakit, aki elvitte az üzenetet a távolabbi városban élő rokonnak vagy üzletfélnek. A fegyveres csoportok, katonai vezetők gyakran használtak hadifoglyokat az egymásnak szánt üzenetek közvetítésére. A foglyok maguk vagy rokonaik váltságdíjáért cserébe vállalták a levélhordást, mint 1412 májusában egy szegény paraszt felesége és egy öreg falusi, akik a párizsi Parlamentnek adták át az orléans-i herceg leveleit.²⁵ A békés lakosság azonban nyilván más alkalmi küldöncöz folyamodott.

Sürgős esetben valószínűleg megfizettek egy szolgát vagy alkalmazottat, aki azonnal elindult a levéllel. Forrásaink tanúsága alapján azonban létezett egy másik fajta, sokkal véletlenszerűbb csatorna is. Amikor valaki útnak indult, megkérdezte ismerőseit, nem akarnak-e üzenetet küldeni arra a vidékre, amerre utazott. Az ajánlat nem is kizárólag a közvetlen ismerősökre terjedt ki. Jean Michaut idős párizsi mészáros éppen a Notre-Dame előtti mészárszékében árulta a húst, amikor felkereste ismerőse, a Saint-Pierre de Gonesse-i plébános, és megkérdezte, nem akar-e üzenetet küldeni Tours-ban élő testvérének, mivel ismert egy fűszereslegényt a Saint-Denis utcából, aki éppen ebbe a városba készülődött. Mivel Michaut-nak volt elintézni való ügye, elfogadta az ajánlatot. Egy-két nap múlva meg is jelent a fűszereslegény, akinek átadott egy jelentősebb összegről szóló adólevelet és egy szóbeli üzenetet a testvére számára. Fél év múlva érkezett vissza egy üzenet Tours-ból, amelyben az említett testvér üdvözlétét küldte, egy utazó közvetítésével.²⁶

Az alkalmi levélvivők nyilván a társadalom olyan mobilabb, gyakran utazó elemei közül kerültek ki, mint a kereskedők, a mesterlegények, de forrásainkban főként klerikusokkal, papokkal és szerzetesekkel találkozunk, akik szintén gyakran vándoroltak rendházról rendházra, a szegényebbje egyik alkalmi munkától a másikig, hiába üldözték ezeket a *vagi clerici*-t az egyházi hatóságok.²⁷ Nemcsak a konkrét küldönci szerepet vállaló egyháziakról van azonban itt szó, hanem egy, a korszakban meggyökerezett sztereotípiáról is. Nicole du Gardin testvér csak megélhetését keresve járta a vidéket, amikor elfogták az armagnac-ok, és első dolguk az volt, hogy átkutassák, nem visz-e leveleket. Miután kiderült ártatlansága, a szerzetest ott tartották az erődítményükben, hogy misézzen nekik.²⁸

Mindaddig levelekről beszéltünk, és a fennmaradt kereskedői, diplomáciai levelek valóban információban gazdag írások, amelyek önmagukban is megállják a helyüket. Az általunk felhasznált, közvetett forrásokban azonban a levelezés ennél összetettebb gyakorlatáról olvashatunk. Ez alapján úgy tűnik, hogy a középkori levelezésben az írott betű mellett változó nagyságú, de mindenképpen jelentős szerepet játszott a szóbeliség is. Az üzenetek ugyanis korántsem egyetlen (kommunikációs értelemben vett) csatornán keresztül jutottak el a címzethez, hanem többen, amelyek egyszerre működtek, de más-más funkciókat tölthettek be.

²⁴ Hyde, J. K.: *The Role of Diplomatic Correspondence and Reporting: News and Chronicles*. In: Hyde, J. K.: *Literacy and its Uses. Studies on Late Medieval Italy*. Manchester – New York, 1993. 217–261.; Lefevre-Pontalis, G. – Dorez L.: *Chronique d'Antonio Morosini*. I–IV. Paris, 1898–1902.; Marino Sanudo: *I Diarii*. I–LVIII. Venezia, 1879–1903.

²⁵ Douët d'Arcq 1863–1864. I. 348–349.

²⁶ Longnon 1878. 228. 1425. október

²⁷ Geremek, Bronisław: *Les marginaux parisiens aux XIVe et XVe siècles*. Paris, 1976. (a továbbiakban: Geremek) 173.

²⁸ Douët D'Arcq 1863–1864. II. 18–19. 1422.

Jeannette Bonfils-t egy ismerős asszony a házába hívta. Itt egy férfi várt rá, aki szóban átadta neki Jean Rontier üdvözlését. Elmondta, hogy Rontier szeretné feleségül venni Jeannette-t és mindenét megosztaná vele. Az ezután átadott levelet Jeannette fel sem bontotta, feltehetően olvasni sem tudott, mivel a bíróságon úgy fogalmazott, hogy még nem *hallotta* és nem olvastatta fel a levelet senkivel.²⁹ Vallomásából kiderült, hogy két éve már váltott üzenetet Rontier-val. Ekkor a férfi levelében üdvözölte és figyelmeztette a leányt, hogy tisztességesen éljen, a kézbesítő pedig azt is elmondta, hol lehet megtalálni Rontier-t. Jeannette Rontier komájával üzent vissza szerelmének: küldött neki egy kis színes, veretekkel díszített szövettarabot, és megkérdezte, el akarja-e venni feleségül, mert ha igen, hozzámenne. Ebben az esetben, feltehetően az egyik fél analfabetizmusa miatt, a kommunikáció lényegi része szóban történt: mind a szándéknyilatkozatok, mind az értesítés a férfi hollétéről a kézbesítők szavain keresztül jutottak el a két kommunikáló szereplőhöz.³⁰

Az írott üzenet veszélyes volt, könnyen illetéktelen kezekbe kerülhetett, ezért is volt érdemes inkább a küldőnc emlékeztetőre hagyatkozni. De még ha a levél nem is volt kompromittáló tartalmú, önmagában az ellenséggel fenntartott levelezés is gyanússá tette az embert a hatóságok szemében. Jeannette Bonfils-t száműzték egész Franciaországból – pedig állítása szerint levelezése kizárólag magántermészetű volt –, mert szerelme az armagnac-ok által ellenőrzött területen tartózkodott. Az 1420-as évekből származó városi forrásokban több helyen is szerepel a magánlevelezés teljes ellenőrzésének a szükségessége. Mind a kimenő, mind a bejövő leveleket jelenteni kellett a város katonai vezetőjének, s ha valaki ezt elmulasztotta, árulás bűnében marasztalták el.³¹ Az óvatosabbak ezért kerültek az írott üzeneteket (vagy legalábbis kegyelemleveleikben ezt hangsúlyozták). Jean de la Fontaine párizsi polgárnak egy szerzetes ajánlotta fel, hogy elviszi a levelét, ha ellenséges területre szeretne üzeni. La Fontaine igencsak gyanús személy lehetett az ekkor az angolok kezén lévő Párizsban, mivel az armagnac-párti volt párizsi előljárónak, valamint a *dauphin*³² titkárának kívánt üzenetet küldeni – kizárólag szóban. Ismertetőjelként egy pergamendarabra ütötte kézipecsétjét. A kegyelemlevélben bevallott üzenetek meglehetősen szűkszavúak voltak, az egyikben meghalt sógora hagyatéki ügyének gyors elintézését kérte, a másikban csupán ajánlotta magát a címzettnek. A szerzetes visszatérte után üzent neki, hogy levelet hozott számára – ez megrémítette a biztonságra törekvő La Fontaine-t. „Amikor meghallotta, hogy levelekről van szó, visszaüzent, hogy nem akar vele beszélni, és hogy szóban üzenje meg, mit akar. De Martin testvér azt üzenté, hogy mindenféleképpen beszélni akar vele, és ha nem hagyja, hát mindenki előtt fogja átadni a leveleket.” Nagy nyilvánosság előtt leveleket átvenni valakitől ebben a polgárháborútól partokra szakított korszakban egyet jelentett az árulás gyanújába keveredéssel. Hát még mikor polgárunk megtudta, hogy a levelek magától a *dauphin*-tól, az ellenséges párt vezérértől származnak! A kegyelemlevélben érzékletesen festi le felháborodását, elutasító magatartását és Martin testvérré zúdított fenyegetéseit – ez nyilvánvalóan hozzátartozott a meggyőző kérvényhez. Két eredeti „levelezőpartnerre” viszont csak szóbeli üzenetet küldött, amelyet pergamenre vagy papírra nyomott pecsétjükkel hitelesítettek. Martin testvér kérte, igazolja neki az üzenetek átvételét írásban, amit La Fontaine megtagadott, helyette egy díszes tűző zomán-

²⁹ A csendes olvasás, hangos olvasás és felolvasás problematikájával foglalkozik Coleman, Joyce: *Public Reading and the Reading Public in Late Medieval England and France*. Cambridge, 1996. és Saenger, Paul: *The Space between Words*. Stanford, 1999. A középkor végi városokban egyébként viszonylag nagy volt az írni-olvasni tudók aránya még a nők körében is, hála a városi kisiskoláknak. *Histoire de la France urbaine*. I–IV. Szerkesztette: Georges Duby. Paris, 1980. II. 371.

³⁰ Longnon 1878. 81–83. 1423. március.

³¹ Guilbert 1990–1991. 4.

³² A későbbi VII. Károly ekkor még az angolokkal szemben álló armagnac párt vezetője.

cozott darabját küldte ismertetőjelül.³³ La Fontaine történetében a veszélyes és kompromittáló írásos üzenet és a kevesebb buktatóval járó szóbeliség mellett nagy szerepet játszanak a hitelesítést szolgáló tárgyak, pecsétes papírok – a már említett Jeannette Bonfils esetében talán erre szolgált a veretekkel díszített színes szövetdarab.

Említettük, hogy a vizsgált forrás, a kegyelemlevél műfaja nyilvánvalóan torzított formában mutatja be a levelezés gyakorlatát, a fent elemzett példákból következtetni tudunk arra is, hogy milyen elemeket hangsúlyoztak és melyeket próbáltak elhallgatni. A kegyelemet kérők általában igyekeznek kisebbiteni saját szerepüket, tudatosságukat, talán ez is belejátszik abba, hogy a fenti történetekben a kezdeményezés mindig a potenciális küldőnc kezében van, és az üzenetküldés nem előre tervezett kapcsolatfenntartást jelent, hanem véletlenszerű alkalmat a kommunikációra. Másrészt feltehető az is, hogy kérelmében mindenki az üzenetek rövidségét, ártatlanságát hangsúlyozza, ezért találkozunk az előző üzenetre egyáltalán nem reflektáló válaszokkal: az üzenetküldők nagy része csak „ajánlja magát” (*se recommander*). Lehetséges tehát, hogy a forrásainkban tükröződő képpel teljesen ellentétben Jeannette Bonfils ravasz nőszemély volt, aki szerelmes levelezés ürügyén titkos információkat küldött összekötőjének;³⁴ Jean de la Fontaine pedig valójában állandó titkos kapcsolatban állt a *dauphin* legfontosabb embereivel sőt magával a *dauphin*-nel is. A hangsúlyeltolódások és torzítások azonban csak az adott eset hihetőségén ejtenek csorbát, mivel a történetekben felhasznált formáknak valóban létezniük kellett: csak ezek jellemezték ugyanis hihetően azt a „hétköznapi, ártatlan levelezést”, amit gyanúba keveredett hőseink sugallni akartak a kegyelemleveleket kiállító királyi kancelláriának.

A kocsma és a király

1415 Nagyböjtjében Pierre Delcy, ügyvéd a párizsi Châtelet bíróságán, éppen a Notre-Dame katedrálisban sétálgatott fel-alá, amikor hozzálépett egy ismeretlen angol pap és beszélgetésbe elegyedtek – természetesen latinul, az értelmiség nemzetközi nyelvén. A pap az éppen Párizsban tartózkodó angol követséggel érkezett a templomba, és először a párizsi klerikusok nagy szabadságára tett megjegyzést. Majd az egyházi témáról hamarosan rátértek a legfőbb aktualitást jelentő kérdésre: a követségre és annak sikerére. Delcy kifejezte örömét, hogy az angolok végre tesznek valamit a béke ügyéért, mert eddig a franciák már sok követséget küldtek hozzájuk, és csak az angolokon múlt, hogy nem született egyezség. A pap válaszában kitért arra, hogy a legutóbbi francia követség egyik résztvevője, egy magas, sötét arcú egyetemi magiszter nagyon rosszul végezte a dolgát és veszélybe sodorhatja Franciaországot. A nevét persze nem akarta elárulni, de Delcy nem tágított. Tudni akarta „mi a szándékuk, és hogy békére vagy háborúra törekednek-e”, ezért tovább beszéltette az angolt. Az erre történelmi érvekkel és az angol királyok családfájával alátámasztott hosszú beszédet tartott Normandia angol tulajdonáról. Delcy ezt azzal utasította vissza, hogy kár ilyen régi dolgokat felhánytorgatni, amikor a kérés ésszerűtlenül nagy és teljesíthetetlen. A válasz az volt, hogy akkor viszont Anglia készen áll a háborúra. Delcy végezetül hosszasan kérlelte az angolt, mondaná meg, ki volt az a gonosz ember, akiről beszélt. Az végül elárulta, hogy egy bizonyos Pierre de Milan-ról van szó, aki szerinte áruló, Angliában többször került nagy veszélybe az árulása miatt, és csak az angol királynak köszönheti, hogy megmenekült. Ennél többet nem sikerült kihúzni belőle, így elváltak. Pierre Delcy állítása

³³ Longnon 1878. 224–227. Az eset 1421-ben történt.

³⁴ A női szerepekről és túlélési stratégiákról egy alapvetően férfidominanciájú világban lásd: N. Z. Davis 1987. a fejezetet a női kegyelemlevelekről 77–110.; Davis, N. Z.: *Martin Guerre* visszatérése. Budapest, 1999.; Kagan, Richard L.: *Lucrecia's Dreams. Politics and Prophecy in Sixteenth-Century Spain*. Berkeley, 1990. Mindkét történetben a hősnő kettős szerepet játszik, céltudatosságát és cinkosságát a bíróság felé mutatott naivitással és együgyűséggel leplezi.

szerint nem is törődött a dologgal, hiszen nem tudta, milyen szándékkal vádaskodott az angol, ezért csak akkor fordult a bírósághoz vallomástételre, amikor meghallotta, hogy Pierre de Milan börtönbe került gyanús tevékenységei miatt 1415. szeptember elején.³⁵

Két idegen egymás mellé sodródott egy nyilvános helyen, és mindketten kifejtették véleményüket az aktuális politikai helyzetről. A szereplők jól értesültségének egy része természetesen függött társadalmi helyzetüktől is, sőt az angol pap diplomáciai küldetésben járt a szóban forgó ügygel kapcsolatban, nem meglepő tehát, hogy ilyen hozzáértően, történelmi tényekre hivatkozva érvelt. Kevés hasonló részletességgel megőrzött, kifejezetten aktualitásokkal foglalkozó (és nem – mondjuk – morális vagy vallási témájú) társalgással találkozunk forrásainkban, a kegyelemlevelekben és a bírósági dokumentumokban.

A kisebb beszélgetéstörödékek alapján is feltárhatjuk azonban a közügyekkel kapcsolatos eszmecseréhez kapcsolódó kulturális gyakorlatokat, szokásokat. Feltérképezhető például, hol társalogtak előszeretettel a középkori városlakók. A legfontosabb helyszín minden valószínűség szerint a kocsmá, a fogadó (*taverne, auberge*): Párizsban több száz ilyen működött, amelyeket cégériük alapján különféle festői nevekkel illettek.³⁶ Ebédidőben vagy munka után sokféle ember tért be a kocsmába, megfordultak ott messziről jött kereskedők, szabadságos katonák, valódi vagy hamis zárándokok, alázatos koldusok, hivatásos bűnözők, rablók és tolvajok, elvegyülve a zajongó diákokkal és a tisztos vagy már nem is annyira tisztos kézművesekkel.³⁷ Gossuyn de Luet aranyműves egy hosszú betegségéből felépülve találkozott barátjával, Michiel Garcye mártáskészítővel, akivel betért a Miasszonyunk képmásáról elnevezett kocsmába. Itt találkoztak Jean Trotet pékkel és Jean d'Arras cipésszel, majd együtt leültek ebédelni. „Ebéd közben, ahogy az szokás, a királyságban dúló háborúkról és a párizsi és másutt élő kisembereket sújtó szegénységről beszélgettek.” Gossuyn panaszkodott, milyen rosszul megy ezekben az időkben az aranyművesség, majd kifejtette, hogy „addig nem lesz jó világ Párizsban, amíg nem lesz Franciaországban egy békeszerető király, míg az egyetem nincs telve emberekkel és míg a Parlament bíróságát nem tartják fenn és nem engedelmeknek neki annyira, mint régen.” Trotet erre azzal válaszolt, hogy sokan vannak Párizsban hasonló véleményen, akikhez még többen is csatlakoznának egy felkelés esetén. A lázadást meg is szervezték, de vezetőit letartóztatták és kivégezték.³⁸ Több olyan esetről tudunk, ahol az összeesküvők (egyszerű kézművesek 1417-ben vagy éppen gazdag és megbecsült polgárok 1430-ban) kocsmákban tartották megbeszéléseiket,³⁹ de a felforgató szavak nem csupán ilyen szervezett formában hangzottak el a boroskupák felett. Egy jó ebéd és tekintélyes mennyiségű bor elfogyasztása után megoldódtak a nyelvek: egy vigyázatlanul elejtett szóból is felségsértési ügy kerekedhetett, természetesen akkor, ha valaki jelentette a hatóságoknak. A Párizs melletti Lendit-vásár idején néhány ismerős együtt ivott, majd az egyre élénkebbé váló beszélgetés során egyikük megjegyezte, hogy az akkor két éve halott V. Károly király rendkívül mohón gyűjtötte a pénzt, ám halála után sok adót elengedtek. Erre rátromfolt a másikuk: „Ördög bújjék bele, miért élt ilyen sokáig; jobb lett volna nekünk holtan, ha meghal tíz évvel korábban!” A kijelentésnél haragosabb is jelen volt, aki meg is fenyegette társát, hogy feljelenti.⁴⁰ Egy má-

³⁵ Procès 214–216.

³⁶ A párizsi kocsmák listája: Champion, Pierre: Liste de tavernes de Paris d'après les documents du XVe siècle. Bulletin de la Société de l'Histoire de Paris et de l'Île-de-France, 1912. 259–267.

³⁷ Geremek. A szerző rengeteg esetleírással mutatja be a kocsmái miliő szerepét, látogatottságát.

³⁸ Longnon 1878. 351–353. 1433 augusztusában.

³⁹ 1417 májusában a burgundi herceg behívását tervezte egy kocsmában néhány takács és kőműves: Douët d'Arcq 1863–1864. I. 395–396. 1430 elején, az angolok által irányított Párizsban a *dauphin* seregének bejuttatására szöttek terveket ügyvédek, városi tanácsosok és más előkelőségek, akik tanácskozásaik egy részét kocsmákban tartották: Longnon 1878. 301–308.

⁴⁰ Douët d'Arcq 1863–1864. I. 99–100. 1382-ben.

sik kocsmában Guillaume szabó szólalt fel kissé kapatosan: „Mit csinált Anjou hercege ott, ahova ment? Fosztogatott, rabolt, kivitte a pénzt Itáliába, hogy elvegye más birtokát. Meghalt és pokolra jutott, csakúgy, mint szent Lajos király meg a többiek mind.”⁴¹

A kocsmán kívül nyilván sok beszélgetés szövődött magánházakban, akár vendégségek alkalmával, akár a ház alatti üzletben, műhelyben napközben. Láttuk, hogy a templomban is szokás volt körbesétálgatni, nézelődni, társalogni, de profán beszélgetések folytak más szent helyeken is, az Aprószentek temetője, a csontkamrák és a sírok a párizsiak kedvelt találkozóhelyei voltak.⁴²

És végül társalgásra kínálta magát az összes párizsi utca, kereszteződés és tér.⁴³ Kommentálnivaló akadt bőven, minden helyszínen más és más érdekesség kínálkozott. A város szívében álló Châtelet-nál a pénz értékével, adózással kapcsolatos rendeleteket függesztettek ki, a Notre-Dame és más templomok kapuira pedig gyakran ragasztottak lázító írásokat.⁴⁴ A város szélén felállított akasztófaikon kívül Párizs szívében, a Halles piacon is állt egy vesztőhely, a sétálgatók a város több terén találkozhattak kalodával, mindegyik alkalmat adott a kivégzettek vagy az éppen büntetésüket töltők gáztetteinek megtárgyalására. A Notre-Dame előtti téren hirdették ki ünnepélyesen a kiátkozásokat, prédikálták ki a különféle bűnösöket, mint például Jeanne d'Arc-ot vagy utánczóit, itt égették el az eretneknek nyilvánított irományokat. A városkapuknál beáramló vidéki kereskedőkkel, utazókkal vagy éppen hivatásos küldöncökkel a távoli hírekről lehetett beszélgetni. Dominique Zoutre, Jean Hains és Marc Zoudres diákok a Saint-Denis kapunál álldogáltak és várták az egyetem szolgálatában álló flandriai küldöncöt, aki rendszeres időközönként szállította a leveleket Párizs és a diákok szülőföldje között. Közben beszélgetésbe elegyedtek egy inaslegénnyel, majd három poroszló (*sergent*) beléjük kötött és letartóztatta őket.⁴⁵ A nézelődés a piacokon vagy a közmondásos tolongás a Petit-Pont hídján mind kedvező lehetőséget kínáltak a társalgásra.

Miről folytak a beszélgetések, melyek voltak a korszak párizsi közvéleményét foglalkoztató aktuális kérdések? Láttuk, hogy szokásos beszédtemának a háború és a szegénység számított, vagy ahogy egy másik kegyelemlevél részletesebben kifejti: „elkezdtek beszélgetni a háborúkról, adókról, sóadóról, hadiadóról és a királyság más terheiről, és megállapították, hogy a királyság nagy veszedelemben volt és van is, és a kereskedőket is nagyon elnyomták és elnyomják most is.”⁴⁶ A százéves háború jó időre elegendő beszédtemát szolgáltatott a francia és az angol királyság lakóinak. A kegyelemlevelek alapján nem derül ki részletesebben, ám a Párizsi Polgár naplója alapján feltárul, milyen események keltették fel leginkább a párizsiak figyelmét. A háború számukra elsősorban a különféle pártállású katonák, szabads csapatok rémtetteit jelentette, az ostrommal bevett városok kifosztását,

⁴¹ Douët d'Arcq 1863–1864. I. 58–59. Utalás I. Anjou Lajos herceg, II. János francia király fiának sikertelen itáliai hadjáratára 1382–1383-ban.

⁴² Alexandre-Bidon, Danièle – Treffort, Cécile: Un quartier pour les morts: images du cimetière médiéval. In: A réveiller les morts. La mort au quotidien dans l'Occident médiéval. Szerkesztette: Danièle Alexandre-Bidon és Cécile Treffort. Lyon, 1993. 253–273.

⁴³ A városi tér használatáról lásd: Leguay, Jean-Pierre: La rue au Moyen Age. Rennes, 1984.

⁴⁴ Gazdasági témájú rendeletek: Le journal d'un bourgeois de Paris 229. 1408 februárjában az egyetem szólított fel gyülekezésre a templomok ajtajára erősített plakátokkal: Ordonnances des rois de France de la troisieme race. I–XXII. Paris, 1723–1849. IX. 293–294. 1414 októberében valaki hasonló plakátokon figyelmeztette a párizsiakat, hogy el akarják tőlük venni a fegyvereiket: La chronique du Religieux de Saint-Denis V. 445–447.

⁴⁵ Denifle, Heinrich – Chatelain, Émile: Chartularium Universitatis Parisiensis. I–IV. Paris, 1891–1899. (a továbbiakban: Chartularium) IV. 8.

⁴⁶ Douët d'Arcq 1863–1864. I. 99.

a falvak felégetését, az utakon járók megsarcolását.⁴⁷ A borzalmaknak rangsora volt, az erőszaktetelek közül a férjes asszonyokon elkövetettnél súlyosabb volt az apácák, szűzlányok megrontása. A gyújtogatások, fosztogatások közül a templomok, rendházak kirablása és elpusztítása számított a legelítélendőbbnek, a gyilkosságok közül pedig a kisgyermek, sőt keresztleetlen csecsemők megölése. Ezek a rémtettek sztereotípiákká váltak és többé-kevésbé kötött sorozatokba rendeződtek, ahol a legkisebb automatikusan vonta maga után a legsúlyosabbat is, így egyetlen konkrét esemény rögtön számos egyéb erőszakos cselekedetet is beemelt az aktuális beszédtemák közé.⁴⁸

A háború veszedelmeihez hasonló súlyt kapott a témák között az ország nagyjainak szidalmazása. A polgárháborús megosztottság az 1400-as évek elejétől, majd az angol megszállás 1422-től nyilvánvalóvá teszi, hogy mindig volt ellenség, hol távolabb, hol viszont egészen közel, a helyi vezetésben, amelynek rossz tulajdonságait ki lehetett beszélni. Általános jelenség, hogy a jó király mellé rossz tanácsadókat képzel a közvélemény, és nekik tulajdonítja a rossz döntéseket. Szóbeszéd tárgya lett Párizsban egyes főurak árulása, megvesztegethetősége, harácsolása. Volt, aki kijelentette, hogy „a királyi tanács egy nagy szemétdomb, és emiatt jöttek a háborúk”.⁴⁹ A fiatal hercegeknek rendszerint felrötták rendetlen, kicsapongó életüket, játékszenvedélyüket.⁵⁰

A szóbeszéd azonban a király személyét sem kímélte. VI. Károly vissza-visszatérő melankóliája, örülsége 35 éven keresztül nehezedett az országra. A hivatalos krónikák, például a saint-denis-i szerzetes krónikája az elhatalmasodó betegség hónapjait a király „távollétének” (*absence*) nevezték, sokan azonban nem ilyen finoman fogalmaztak. „A király egészen bolond, meg van veszve” (*bien fol et enragié*). A nyers kijelentések általában a kegyelemlevelekben jelennek meg, a korszak naplói pedig a király betegségének okát kereső találgatásokról, a kipróbált gyógymódok sikertelenségén való sajnálkozásról, felháborodásról is szólnak.⁵¹ Angliában VI. Károly unokájának, VI. Henriknek örülsége vált szóbeszéd tárgyává. Az 1440-es években a hatóságoknak számos felségsértő kijelentéssel kellett foglalkozniuk. 1442-ben egy kisbirtokos paraszt kijelentette: „a király holdkóros (*lunatic*), mint az apja is volt”. Nyolc évvel később két sussexi gazdálkodó a piactéren beszélgetve azt mondta, hogy „a király egy valódi bolond (*a naturell fool*), gyakran tartogat a kezében egy botocskát, melynek a végén egy madár ül, és ezzel játszik, mint afféle bolond.”⁵²

Ezek az egy-két mondatba tömörített, sommás kijelentések jellemzik a kegyelemlevelek politikai beszélgetésekre utaló részleteit. Valószínűleg egyszerű műfaji sajátosságról van szó, hiszen a kegyelemlevelek írói csak a legélesebb, leginkább sértő kijelentéseiket emelik ki – amelyet feltehetően úgyis feljelentettek a rosszakarók –, hogy aztán ittasságra, tudatlanságra vagy örülségre hivatkozva kérjék érte a király bocsánatát. A kegyelemlevél csak nagyon ritkán, például összeesküvések leírásakor bonyolódik bele eltérő vélemények fel-

⁴⁷ A Párizsi Polgár naplójában tükröződő információáramlás részletesebb elemzését lásd: Novák Veronika: „Párizsban mindenki erről beszélt...” Hírek egy 15. századi Párizsi Polgár naplójában. *Aetas*, 1999/4. 100–122. A párizsi informális kommunikációban keringő hírek tematikájának vizsgálatát a napló azon bejegyzései alapján végeztem el, amelyeket a naplóíró az „azt beszélték”, „mindenki azt beszélte a városban” kitéllettel jegyzett fel.

⁴⁸ Gauvard, Claude: Rumeurs et stéréotypes à la fin du Moyen Age. In: *La circulation*, 157–177. Ha egy gonosztevőt tolvajlással gyanúsítottak, neve mellé rögtön odakerült a rabló, fosztogató, gyilkos megjelölés is.

⁴⁹ Douët d’Arcq 1863–1864. II. 180–181. 1416 körül beszélt így egy Párizs környéki földműves.

⁵⁰ Douët d’Arcq 1863–1864. I. 153. 1398-ban hangzott el: „Az orleans-i herceg meg fiatal, legszívesebben kockázik és szereti a szajhákat.”

⁵¹ Douët d’Arcq 1863–1864. II. 180., VI. Károly betegségéről és a társadalom reakcióiról részletesen: Autrand, Françoise: *Charles VI. La folie du roi*. Paris, 1986.

⁵² Clarke, Basil: *Mental Disorder in Earlier Britain. Exploratory Studies*. Cardiff, 1975. 196.

sorakoztatásába. 1430-ban a titkos szervezkedés résztvevői hosszan mérlegelik, hogy a párizsi helyzet és a *dauphin* katonai erejének ismeretében hogyan lehetne leghatékonyabban a franciák kezére játszani a várost.⁵³

A rövid kijelentésekben is észrevehető helyzetismeret és tájékozottság arra utal, hogy az egyszerű kézművesek is szívesen alkottak véleményt a fejük felett zajló nagypolitikáról, és valószínűleg el is gondolkoztak a felszínen zajló események háttéréről és következményeiről.⁵⁴ Földművesek és iparosok vitatkoztak az adókról, királyuk örültségéről, városi előkelők tárgyaltak az angol uralom hibáiról és az általuk legitimnek tartott király Párizsba juttatásáról, tudós klerikusok beszélgettek háború és béke kérdéséről. A közügyek iránti érdeklődés láthatóan a társadalom minden rétegében fellelhető. A kérdés az, hogy vajon megosztották-e egymással is véleményüket, szóba álltak-e egymással? Eljutott-e a tudós klerikus mondanivalója a kézműveshez, megtudta-e a kereskedő, milyen érdekek álltak a nagy nehezen megkötött béke háttérében, és viszont, a gazdag polgár vajon sejtette-e, miket mondtak a kocsmában az ott tanyázó gyanús elemek?

A középkori társadalomra gondolva legelőször a széttagoltság képe jelenik meg: a rendek, a foglalkozások, mesterségek hierarchiája, amely olyan pontosan kirajzolódik a különféle felvonulásokkal egybekötött ünnepeken.⁵⁵ Az információ áramlása is úgy él bennünk általában, mint egy felülről induló folyam, amely az egymás felett elhelyezkedő rétegeken átszűrődve csenevész patakocskaként ér el a társadalom alsóbb szintjeihez. A felsőbb rétegek döntenek, tanácskoznak és mindent tudnak, a „nép” pedig a tudás morzsáival is megelégszik ebben a nyilvánosság előtti világban.⁵⁶ Ezzel az általános modellel szemben fontos hangsúlyozni a középkori híráramlás közös, a társadalom minden rétegét érintő elemeit. Az aktuális eseményekre való utalásokat gyakran tartalmazó prédikációk, a kihirdetések, a fontos történéseket ismertető és értelmező nyilvános ceremóniák mindenki szeme láttára és füle hallatára zajlottak. Emellett nagy szerepet tulajdoníthatunk a városi életre jellemző közelségnek, hiszen a különféle társadalmi csoportokba tartozó elemek egymás mellett, ugyanannak a háznak különböző szintjein éltek, vagy mint lakók, vagy mint szolgák és gazdáik.

A kegyelemlevelekben megjelenő politikai tartalmú beszélgetések, a krónikákban gyakran idézett pletykák mellett más kommunikációs eszközök elterjedt alkalmazása is arra mutat, hogy a nagypolitika eseményei jelentős érdeklődést váltottak ki a társadalom alsóbb rétegeiben is. A politikai dalok érzékenyen reagáltak a legfrissebb eseményekre és gunyoros hangnemből értelmezték is azokat.⁵⁷ 1414-ben a párizsi zsinaton elítélték Jean Petit teológ-

⁵³ Longnon 1878. 301–308.

⁵⁴ Angliában az 1400-as évek elején az alsóbb néprétegek is markánsan kifejezték véleményüket királyuk legitimitásával és kvalitásaival kapcsolatban. Ezeknek a megnyilvánulásait vizsgálja Walker, Simon: *Rumour, Sedition and Popular Protest in the Reign of Henry IV. Past and Present.* 2000/1. 31–65.

⁵⁵ Például a királyi bevonulásoknál vagy a temetési menetben, és a városi ünnepeken. Lásd: Bryant, Lawrence M.: *La cérémonie de l'entrée à Paris au Moyen Age.* Annales E. S. C. 1986/3. 513–542. A városi társadalom és az ünnepek kapcsolatáról több tanulmány található: *La religion civique à l'époque médiévale et moderne (Chrétienté et Islam).* Szerkesztette: André Vauchez. Rome, 1995.

⁵⁶ DUBY, Georges: *The Diffusion of Cultural Patterns in Feudal Society. Past and Present,* 1968/2. 3–10.; Habermas, Jürgen: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása.* Budapest, 1993. Habermas elméletének sokat vitatott középkori részében a reprezentatív nyilvánosság azt jelenti, hogy a társadalom csak a hatalomgyakorlás külsődleges, ünnepélyes részét szemlélheti a tényleges hozzászólás helyett.

⁵⁷ A 18. századi Párizs pletykáit és politikai gúnydalait vizsgálja rendőrségi besúgók jelentései alapján Darnton, Robert: *An Early Information Society: News and the Media in Eighteenth-Century Paris.* *American Historical Review.* 2000/1. 1–35.

gus beszédét, amelyben hét évvel korábban igazolni próbálta a király öccsének Félelemnélküli János burgundi herceg által történt meggyilkoltatását. A burgundi párttal ez idő szert szemben álló párizsi vezetés nyilván nem bánta (sőt, talán elő is segítette), hogy a nép körében nem sokkal ezután az esetet taglaló és a herceg jó hírét befeketítő gúnydalokat kezdtek énekelni.⁵⁸ Az énekeknek hivatásos terjesztői is voltak, akiket a hatalom időnként megpróbált kordában tartani. Az egyházzsakadás egyik kényes pillanatában például egy királyi rendelet előírta minden énekmondónak (*ditteurs, faiseurs de ditz et de chansons, menestrels*) „hogy ne költsenek, mondjanak vagy énekeljenek tereken vagy másutt semmiféle mondásokat, rímeket vagy énekeket, amelyekben említés történne a pápáról, a királyról és a hercegekről az egyház egységének ügyét illetően”.⁵⁹ Maguk a dalok csak nagyon kis számban maradtak fenn, de úgy tűnik, a politika szereplőinek számolniuk kellett velük, és a bennük kifejeződő, alulról jövő véleményekkel.

Forrásaink vizsgálata alapján képet kaphattunk a középkor végi nem hivatalos kommunikáció környezetéről és hangulatáról. Kiderül belőlük, hogy mind a kémkedés, mind a magánlevelezés is meglehetősen kétértelmű tevékenység volt: a kémkedés beépült a mindennapokba, és bárki tapasztalatokat szerezhetett róla, míg a levelezés, az információk továbbítása már önmagában is gyanús tevékenységgé vált. A politikai véleménynyilvánítás gyakorlatát a merészség, szókimondás jellemezte, és a hétköznapi beszélgetések, éneklések könnyen billentek át a hatalmat sértő megnyilvánulásokba. Lássuk, hogyan működött a kommunikációnak ez a kétarcúsága egy konkrét, részletesen bemutatott esetben.

A kémkedő asztrológus

1414 augusztusában Regnault de Montet párizsi könyvkereskedő felkereste régi ismerősét, Jean Fusoris mestert, a Notre-Dame székesegyház kanonokját.⁶⁰ Elmondta neki, hogy az angliai Norwich püspöke⁶¹ nagyon szeretne vele megismerkedni, mert hallotta, hogy foglalkozik asztrológiával. Fusoris el is látogatott az angol főpap párizsi szállására. Nem sokkal később hét sárgaréz asztrológiai műszert vitt a palotába, hogy eladja a püspöknek, aki 400 *écu*-t kínált értük. Az összeg felét át is adta Fusoris-nak, az ígérettel együtt, hogy nemsokára elküldi neki a fennmaradó 200 *écu*-t is. A püspök nemsokára hazatért Angliába, majd 1415 februárjában ismét Párizsba érkezett. Fizetni azonban ekkor sem fizetett. Két látogatása alatt a lakhelyeül szolgáló főúri paloták számos kézműves, értelmiségi, könyvtáros és művész gyülekezőhelyévé váltak: a püspök műértőnek mutatkozott, és úgy tűnt, szeretné kihasználni a francia királyi székhely kínálta intellektuális lehetőségeket. Több ízben feltűnt környezetében a már említett Fusoris és Regnault de Montet mellett Pierre de Milan, orvos, valamint Pierre de Véronne, Jean de Berry herceg könyvtárosa is. Mind a jó üzlet reményében tették tiszteletüket a püspöknél, és valóban, jó néhány könyv és ötvösmunka cserélt gazdát a találkozások során.

⁵⁸ La chronique du Religieux de Saint-Denis V. 276–278.

⁵⁹ Városi rendelet 1395-ből. Archives Nationales Y2 fol. 123. Itáliában a *cantastorie*, énekmondó szerepét vizsgálja Niccoli, Ottavia: *Prophecy and People in Renaissance Italy*. Princeton, 1990. 12–19.

⁶⁰ Fusoris orvostudományt és teológiát tanult a párizsi egyetemen, majd az orvostudományi karon előadásokat is tartott az 1390-es évek végétől, lásd: Chartularium. IV. 11., 24. etc. A párizsi Bibliothèque Nationale két kéziratot munkáját őrzi: *Canones de motibus planetarum* (ms. lat. 7290) és *Astrolabium* (ms. lat. 7405). A székesegyházról és a káptalanról lásd: *Huitième centenaire de Notre-Dame de Paris*. Paris, 1967.

⁶¹ Richard Courtenay, az oxfordi egyetem volt kancellárja, V. Henrik fiatalkori barátja. Fusoris pere alatt, Harfleur ostrománál halt meg, 34 éves korában.

Ennek a kis körnek a létéről nem szerezhettünk volna tudomást, ha a Franciaország és Anglia között éppen ekkor újraéledő százéves háború nem alakítja úgy az eseményeket, hogy a Jean Fusoris és Norwich püspöke közötti kapcsolat egyszerre a hatalom érdeklődését is felkeltette. Norwich püspöke ugyanis diplomáciai küldetésben érkezett Párizsba 1414 augusztusában, V. Henrik, a nemrég trónra lépett angol király nevében, aki visszakövetelte a valamikor Hódító Vilmos és utódai kezén levő területeket, ismét bejelentette jogát a francia koronára, valamint feleségül kérte Franciaországi Katalint, VI. Károly lányát. A király a burgundi herceg birtokai ellen vezetett hadjárat miatt éppen nem tartózkodott Párizsban,⁶² így az angol követség dolgavégezetlenül távozott. 1415 februárjában tértek vissza, hogy ismét tárgyaljanak a házasságról és a területátadásokról, azonban az elvi egyetértés és a szép szavak mellett semmilyen konkrét megegyezés nem született. Abban állapodtak meg, hogy egy francia küldöttség utazik Angliába rövid időn belül, és ez tárgyal majd a részletekről. A küldöttséget a bourges-i érsek vezette, és tagjai között ott találjuk Jean Fusoris-t is. 1415. június közepén érkeztek Angliába, amikor Henrik már megunt a várakozást és seregei élén elindult, hogy átkeljen a csatornán. Az érdemi tárgyalások július 2-án kezdődtek és öt nap alatt zátonyra is futottak. Henrik így kitarzott a fegyveres fellépés mellett, augusztus elején seregével partra szállt Normandiában, egy hónapos ostrom után bevette Harfleur városát. Hazatérés közben, 1415. október 25-én megütközött a francia lovagi seregekkel Azincourt mellett, és fényes győzelmet aratott. A francia lovagság színe-virága elesett a csatában vagy fogságba került. A hatalomból kiszorított burgundi herceg, Félelemnélküli János, aki szövetségre lépett az angolokkal és távol maradt a csatározásoktól, serege élén Párizs felé indult. A vele szemben álló armagnac párt azonban szigorú ellenőrzés alatt tartotta a várost, és minden behatolási kísérletet megghiúsított. 1416 elején több párizsi burgundi-barát összeesküvést lepleztek le és toroltak meg véresen.

De mi köze volt mindehhez egy látszólag békés párizsi kanonok-asztrológusnak? 1415. augusztus 27-én Normandiában elfogtak egy fiatal papot, Raoul le Gay-t, akinél gyanús levelet találtak. Kiderült, hogy angol fogságba esett, és Norwich püspöke bírta rá az írást, hogy juttassa el Párizsba Jean Fusoris-hoz. A levélben a püspök arra kéri a meg nem nevezett címzettet, hogy tudassa vele a dolgok állását Franciaországban, ahogy ezt még annak idején megígérte neki. Raoul le Gay azonban nem jutott el Párizsba, mert pár órával indulása után Montivilliers-ben megállították, majd letartóztatták.

A hír rögtön eljutott Párizsba, ahol 1415. szeptember 6-án Fusoris-t a Petit Châtelet börtönébe vitték, és már másnap kihallgatta a párizsi királyi bírót (*prévôt*). A következő héten letartóztatták és kihallgatták Jean du Berle-t, Fusoris szolgáját, valamint a Norwich püspökével kapcsolatban álló értelmiségiek közül hármat, Regnault de Montet könyvkereskedőt, Pierre de Véronne-t és Pierre de Milan orvost. December közepén Párizsba hozatták Raoul le Gay-t és meghallgatták az ő vallomását is. 1416. január végén a Notre-

⁶² 1414. július végétől szeptember elejéig Arras városát ostromolták a királyi seregek. Franciaországot az 1400-as évek elejétől polgárháború osztotta meg, amelyben az ősrült VI. Károly unokatestvérei és nagybátyjai küzdöttek az ország irányításáért. A két szembenálló párt, az armagnac-ok (az Orléans hercegek hívei) és a burgundiak felváltva kerítették hatalmukba Párizst az uralkodóval együtt, vették át a kormányzást. 1413 végén az armagnac-ok kiszorították a hatalomból a burgundi herceget, Félelemnélküli Jánost, majd 1414 tavaszától hadjáratot vezettek a hűségére esküdött városok meghódításáért. Ennek záróakkordja volt Arras ostroma, amelyet hosszúra nyúló béketárgyalások követtek. A pártharcokról és a polgárháborúról lásd: Guenée, Bernard: *Un meurtre, une société. L'assassinat du duc d'Orléans 23 novembre 1407*. Paris, 1992. (a továbbiakban Guenée 1992.); Schnerb, Bertrand: *Les Armagnacs et les Bourguignons. La maudite guerre*. Paris, 1988.

Dame káptalanja elérte, hogy az ügy átkerüljön a saját hatáskörébe.⁶³ Február végétől március közepéig így a káptalan kijelölt tagjai és a Parlamentből delegált tanácsosok hallgatták ki az újabb tanúkat, az Angliába küldött követség vezetőit és egy tagját, Jean Andréé-t, aki a legszorosabb kapcsolatban állt Fusoris-szal. Ezek után március 26. és április 2. között Fusoris-t vetették alá részletekbe menő kihallgatásnak, majd szembesítették Raoul le Gayvel, és lehetőséget adtak neki, hogy bizonyítani próbálja, nem is ő volt a címzettje a gyanús levélnek. A per végül 1416. július 24-én fejeződött be. A bírák döntő bizonyítékok hiányában felmentették a vádlottat, azzal a feltétellel, hogy rövid utazások kivételével nem hagyhatja el Párizst és nem léphet kapcsolatba a burgundi herceg híveivel.

Vajon milyen kémnek képzelték el a bírák az előttük álló vádlottat? Nyilván nem gondolták, hogy kényszer hatására cselekedett, mint a hadifoglyok, azt sem feltételezték róla, hogy a hadállások között lopózva szerezte az angoloknak átadott információkat. A perben feltett kérdésekből kiderül, hogyan képzelték el egy művelt értelmiségi kémné válását.

Az első kérdések a kapcsolatfelvételre (*acoïtance*) irányultak, és úgy tűnik, mintha a bírák egy csábítási hadművelet elemeit próbálták volna felderíteni. Fontos volt a kapcsolat létrehozása: az ürügy az asztrológia tudománya volt, amely a püspök és a kanonok érdeklődési körébe is beletartozott. A kapcsolat további találkozások során fejlődött egyre mélyebbé, és ez nagyon érdekelte a bírákat. Minden tanúnak feltették a kérdést, vajon jó ismerősök (*bien acoïtés*) voltak-e a püspök és Jean mester, és szívélyesen fogadták-e egymást (*faisoyent honne chiere*).⁶⁴ Az érzelmi köteléket valószínűleg azért próbálták ilyen alaposan felderíteni, mert Norwich püspök kémkedésre felszólító levelében többször hivatkozik az őket összekötő barátságra (*affectio cordis, amicitia*).⁶⁵ Ugyanígy kíváncsiak voltak a találkozások gyakoriságára is. A kapcsolattartást a püspökkel és általában az angolokkal a *repairer* és *frequentur* (tartózkodik valahol, gyakran látogat) igékkel fejezték ki, amelyek szintén az ismétlődést, az állandóságot emelik ki.

Hogyan mutatták be a tanúk a püspökkel kialakított viszonyukat? Fusoris egy alkalommal használt a bírák által sugallt szavaktól eltérő kifejezést, amikor a közte és a püspök között kialakult közeli kapcsolatra *familiaritas*-ként utal.⁶⁶ Ezt a *familiaritas*-t egyik tanú sem a találkozások gyakorisága, hanem inkább tartalma révén határozta meg, egyrészt a püspökkel és más angolokkal folytatott társalgásra, beszélgetésre utaló szavakkal (*converser, conversation, communication*). Másrészt rendkívül nagy szerepet kapott a közös étkezés, amely már önmagában egy még elmélyültebb kapcsolat biztos jele. Pierre de Milan fogalmazta meg a két szint elkülönülését, amikor elbeszélte, hogy a püspöknél járva „kétszer vagy háromszor látta társalogni és ott tartózkodni Jean Fusoris mestert, Pierre de Véronne mestert és a már említett Regnault de Montet mestert, és ő maga ott is ebédelt a püspökkel az említett Fusoris társaságában, de a többiekkel nem.”⁶⁷ Fusoris-nál is megtalálható a tartalom kettőssége: „gyakran ment a püspök házába, társalgott vele, sőt még együtt is evett és ivott vele”.⁶⁸ Regnault de Montet fontosnak tartotta elmondani, hogy Pierre de

⁶³ A Párizshoz köthető bűnesetekben a Châtelet királyi bírósága az illetékes. Klerikusok és az egyház városi birtokain élő világiak felett azonban az illetékes egyházi bíróság ítélkezett, általában a párizsi püspök, de a kanonokok saját káptalanjuk ítélete alá tartoztak. Vitás esetekben a párizsi Parlament, a királyság legfelsőbb bírósága döntötte el, érvényesíthető-e vagy sem az egyházi privilégium.

⁶⁴ Procès 185.

⁶⁵ Procès 213.

⁶⁶ Procès 265.

⁶⁷ Procès 197–198.

⁶⁸ Procès 232.

Véronne még a házában is fogadta a püspököt kíséretével együtt, és látta, hogy együtt étkeztek!⁶⁹

Az első lépések, a kapcsolat kiépítése és elmélyítése után következett a konkrét megbízás: a bírák kérdései a pénz, az ígéretek, a szolgálatok körül kezdtek forogni. Elsősorban az érdekelte őket, történt-e konkrét felkérés az árulásra, megbízták-e az angolok valamivel Fusoris-t vagy a többi tanút. A per egész folyamán mindenki tagadta ezt a feltételezést, ám az első kihallgatás legvégén Fusoris gyanús kijelentést tett: „Item, azt mondta, mikor megkérdeztük tőle, hogy amikor az említett püspök legutóbb eltávozott Párizsból, megkérte őt, hogy írjon neki az itteni dolgokról Angliába, ahova éppen hazatért, amibe a vádlott bele is egyezett, de, amint mondta, nem csinált semmit.”⁷⁰ Tíz nap elteltével, az értelmiségi kör többi tagjának kihallgatása után tértek vissza erre a kérdésre a bírák. Ekkor azonban Fusoris határozottan tagadta, hogy bármire is ígéretet tett volna, és állítása mellett később is kitartott.⁷¹ Az ígéret mellett a szövetségzés (*promesse et alliance*) kifejezést használták még a bírák az elítélendő kapcsolat meghatározására. Jean de Berle, Fusoris szolgájának esetét a bírák több irányból közelítették meg. Egyrészt megkérdezték tőle, tett-e valamilyen esküt (*serement*) gazdájának – ez nyilván valamiféle másodlagos részvételre utal Fusoris kémkedésében, valamint hogy ő maga tett-e ígéretet vagy kötött-e szövetséget az angolokkal, tehát nem vált-e ő maga is kémmé.⁷² Jól látható, hogy a kétféle kémtevékenység szóhasználat szintjén is pontosan elhatárolódik.

Mi állhatott az egyik fél ígéretével szemben? Természetesen valamiféle juttatás, pénzjutalom, ajándék, vagy akár hosszabb távú anyagi biztonság ígérete: Pierre de Milan és Jean Fusoris is beszámol arról, hogy Norwich püspöke Angliába hívta őket, pénzkereset reményében. Az orvos el is fogadta az ajánlatot, fél évet töltött Angliában, gyógyította az angol királynét, nemes urakat és Londonban élő lombard kalmárokat, és ezért fizetséget kapott. Fusoris is hajlott arra, hogy pár hónapot Angliában dolgozzon, még Jean de Berle-t is megkérdezte, hajlandó lenne-e vele tartani. Elmondásuk alapján úgy tűnik, ebben semmi kivetnivalót nem láttak, pedig a politikai helyzet a két ország között egyre feszültebbé vált, bár a tárgyalások kimenete még nyitott volt – mindketten remélték, hogy létrejön a béke garanciáját jelentő királyi házasság. Az alkalmi szolgáltatásoknál erősebb köteléket, az angol király szolgálatába állást Norwich püspöke ugyancsak felajánlotta mindkettőjüknek, ezt azonban a békekötés előtt egyikük sem akarta elfogadni: ez már a jelek szerint hűtlenségnek számított volna a francia királlyal szemben.

Bár Raoul le Gay esetében nagy szerepet játszott a kényszer, hiszen hadifogoly volt az angolok táborában, mégis találkozunk a Fusoris-nál alkalmazott beszerzési kísérlet egyes elemeivel is. Norwich püspöke egyrészt pénzt és egyházi javadalmakat kínált a több napig húzóódó rábeszélés során, másrészt azzal fenyegette, hogy Angliába hurcoltatja. Amikor

⁶⁹ Procès 191.

⁷⁰ Procès 178.

⁷¹ Procès 179. Azt állította, hogy félreértés történt, az írnok rosszul írta le a szavait, és furcsállotta, hogy nem olvasták vissza vallomását az ülés lezárása előtt, ahogy az szabályszerű lett volna. 1416 márciusában a káptalani bíróság visszatért a kérdésre, és kikérdezték a kihallgatás vezetőjét és az írnokot, akik némi érthető bizonytalankodás után azt vallották, hogy Fusoris valóban tett ilyen kijelentést, amit ők bizonyítéknak is tartottak árulására, de a hosszúra nyúlt kihallgatás után tényleg nem olvasták fel neki a vallomását. Mind nagyon fontosnak tartották Fusoris kijelentését, a vallomás során az elnök külön elismételte Fusoris válaszát az írnoknak, hogy jól jegyezze le – ekkor történt talán a félreértés? De lehetséges, hogy Fusoris csak később ért rá, milyen veszélyben van és ezután kezdett el tagadni. Procès 227–230.

⁷² Procès 185–186.

a fiatal pap (látszólag?) beleegyezett, ünnepélyes esküt kellett tennie, hogy átadja a rábízott levelet és a szóbeli üzenetet is.⁷³

Milyen tevékenységre számítottak egy Fusoris formátumú kém esetében a bírák? Titkos információ átadásával gyanúsították a kanonokot, éppen ezért azt keresték, hogy írott vagy szóbeli kommunikációjában találhatók-e megengedhetetlen tevékenység nyomai. Fusoris párizsi ismerőseitől az esetlegesen Angliába juttatott hírekről érdeklődtek, így a Norwich püspöke körül kialakult kis társaság tagjainak feltett kérdéseik leggyakrabban a levelezés körül forogtak. Küldött-e, vagy ígért-e a gyanúsított vagy éppen a tanú írott tudósításokat a francia királyság helyzetéről? Szolgájától azt tudakolták, járt-e egyedül Angliában gazdája parancsára, tehát vitt-e üzenetet vagy levelet.⁷⁴ Láttuk, hogy Fusoris viselkedése tartalmazott gyanús elemeket, hiszen rögtön az első kihallgatása során elismerte, hogy tett ígéretet az írásos információszolgáltatásra.⁷⁵ Jóllehet az egyházi bíróság elfogadta azt a magyarázatot, hogy félreértés történt, és az ítéletben is ez a vélemény jelent meg, Fusorisról kiderült, hogy később valóban próbált üzenetet küldeni a püspöknek, állítása szerint a pénze miatt. Két terve volt: egyrészt felkereste Jean Raponde párizsi kereskedőt, aki ajánlotta neki, hogy ír az érdekében Bruggében lakó rokonainak és barátainak, hogy írjanak tovább Angliába. Másrészt elhatározta, hogy az Angliába induló követség egyik tagjára bíz egy Norwich püspökének címzett cédulát, amelyben a neki járó pénzt sürgeti.⁷⁶ A második tervből nem lett semmi, hiszen Fusoris hosszas könyörgés után rávette a követség vezetőjét, a bourges-i érseket, hogy kísérőként személyesen csatlakozhasson az Angliába tartó népes társasághoz,⁷⁷ az első kísérlet eredményéről azonban olyan bizonytalanul nyilatkozik („*mégis azt hiszi, hogy Raponde semmiféle levelet nem küldött Bruggébe ebben az ügyben*”), hogy lehetségesnek tartom, a kanonok felhasználta a nemzetközi kereskedelmi levelezés csatornáit, és üzent a püspöknek.

Amikor kiderült, hogy a követséggel tarthat, Fusoris a kegyelemlevelek által leírt gyakorlat szerint járt el: felkereste régi ismerősét, Adam Cousinet-t, a celesztinusok priorját, és megkérdezte, nem akarna-e Angliában tartózkodó szerzeteseinek levelet küldeni. A feltételezése helyes volt, de a prior végül a követség másik tagjával küldte el a leveleket, mivel Fusoris-t túlságosan burgundi pártinak tartotta és nem akart általa üzenni.⁷⁸ A per ennek a gyakorlatnak másféle, kevésbé önzetlen felhasználására is ad példát. Pierre de Milan, Fusoris-hoz hasonlóan, szintén szeretett volna kijutni Angliába 1415 nyarán, hogy a remélhetőleg sikeres békeszerződés után nyomban angol udvari szolgálatba állhasson. Neki azonban nem engedélyezték, hogy a követséggel tartson, ezért más módszerhez folyamodott: kapcsolatai révén elérte, hogy Richemont hercege vele küldjön leveleket édesanyjának, az angol anyakirálynőnek.⁷⁹ Ez a küldőnci funkció lehetővé tette számára, hogy királyi menlevelet kapjon VI. Károly egyik titkárától. Kapóra jött neki, hogy egy lombard ló-

⁷³ Procès 207., 210.

⁷⁴ Procès 182.

⁷⁵ Procès 229.

⁷⁶ Procès 238.

⁷⁷ A királyok közötti diplomáciai küldöttségek gyakran rendkívül sok személyből álltak. Juvénal des Ursins szerint Norwich püspöke 500 lóval érkezett (Juvénal 500.), egy 1395-ben Párizsba küldött követség tagjai pedig 900–1000 lovat hoztak magukkal (Archives Nationales Y2 fol. 111). A küldöttség mindegyik vezetője bizonyos számú kísérőt, szakértőket, szolgálát vihetett magával, és Fusoris szerencsére belefért ebbe a keretbe. Procès 223.

⁷⁸ Procès 222.

⁷⁹ Procès 198–199. Jeanne de Navarre, IV. János bretagne-i herceg özvegye 1403 elején kötött házasságot IV. Henrik angol királlyal. Jeanne fiai Franciaországban maradtak a francia király és a burgundi herceg gyámsága alatt.

kupec éppen akkor indult Angliába, így csatlakozott hozzá, és a követeket megelőzve eljutott az angol udvarba.

A perben főszerepet játszó, Norwich püspöke által küldött levél szintén követi az általánosan megfigyelt gyakorlatot. Raoul le Gay-nek ugyanis nem csupán a papírt kellett átadnia. A levél udvarias és némileg homályos fordulatai helyett ugyanis a rábízott szóbeli üzenet tartalmazta a valós információkat és kérdéseket. Számszerűen el kellett mondania Fusoris-nak, mekkora volt Henrik serege és felszerelése, viszonzásul meg kellett tudnia, készül-e már a francia sereg az angolok ellen és ha igen, mekkora erővel, valamint hogy a trónörökös és a burgundi herceg csapatai is a királlyal tartanak-e.⁸⁰

A francia követség tagjaitól a bírák inkább Fusoris szóbeli kommunikációja felől érdeklődtek. Különösen érdekelte őket, hogy vajon angliai tartózkodásuk idején mindig szem előtt volt-e Fusoris vagy nyílt lehetősége titkos találkozásokra. Fontos kérdéssé vált, vajon miért késett el vagy maradt távol több ízben a követek közös étkezéseitől, amire minden tanú kitért (Fusoris arra hivatkozott, hogy gyakran tért haza gyalog a tárgyalások helyszínéről, valamint hogy egyedül imádkozott). Gyanúsnak tartották, hogy több ízben négy szemközt beszélt Norwich püspökével, amíg a követek a házasságról tárgyaltak, sőt egyik éjszaka még a püspök lakhelyére is elment egyedül, bár, állítása szerint, a főpapot nem találta otthon. Már Párizsban is többször beszélgetett tanúk nélkül a püspökkel, aki az angol király beteges alkataráról vagy kiváló tehetségéről beszélt neki, és Angliába hívta a kanonokot – ezekre a meghitt alkalmakra a szálláshelyeül szolgáló főúri paloták kertjében került sor, sétálgatás közben.⁸¹ Fusoris vallomásából kiderül, hogy a követek elfoglaltsága alatt a tárgyalóterem ajtaja előtt álldogálva gyakran elegyedett beszélgetésbe a francia és az angol szolgálkkal, klerikusokkal – néhányukkal még inni is leült. Két ízben bemerészkedett egy angol kocsmába is, ahol ismeretlenekkel: egy angol pappal, valamint egy harfleuri kereskedővel társalgott hosszú ideig.⁸² A gyanús viselkedés csúcspontját az jelentette, hogy beszélt (saját állítása szerint csupán két udvarias mondatot) magával az angol királlyal is, amikor néhány asztrológiai könyvet adott át neki.

A bírák kérdéseiből és a tanúk elbeszéléséből kiderül, mit tartottak veszedelmesnek Fusoris-ban, mi volt az, amit el tudott volna árulni az angoloknak. Mind a bourges-i érsek, mind a liseux-i püspök kifejtette, hogy eleinte azért nem akarták magukkal vinni a kanonokot, mert közismert burgundi-pártisága (*parcialitas*) miatt attól tartottak, feltárhatja az angoloknak a francia királyság fő gyengeségét, belső megosztottságát (*divisio regni*).⁸³ Láttuk, hogy Norwich püspökét valóban nagyon érdekelte ez a kérdés, hiszen a Raoul le Gay által küldött üzenetben külön rákérdezett arra, vajon a burgundi herceg és a trónörökös részt vesznek-e a király háborújában, tehát a belső viszálykodást félreteszik-e a külső ellenséggel szembeni védekezés idejére vagy sem.

Fusoris speciális tudása és ennek továbbadása szintén érdekelte a bírákat. Az asztrológia rendkívüli népszerűséget élvezett a társadalom felsőbb köreiben és a királyi udvarban is. A szerencse forgandósága és a mindkét királyságot sújtó csapások az isteni gondviselés mellett a vak végzet, Fortuna, valamint az égitestek befolyására irányították a figyelmet.⁸⁴ Fusoris láthatóan hozzáértő csillagásznak számított, ő is kijelentette, hogy a hét asztrológiai műszert rajta kívül nem sokan tudták volna megalkotni.⁸⁵ Az asztrológusok egyrészt azt vizsgálták, hogy a csillagok állása egy adott időpontban kedvez-e valamilyen tevékenység számára, másrészt hogy az ember születési időpontjában uralkodó égitestek mi-

⁸⁰ Procès 208.

⁸¹ Procès 235–236.

⁸² Procès 251., 268–269.

⁸³ Procès 223 és 225.

⁸⁴ Fortuna ekkoriban feltűnően megnövekedett szerepéről lásd: Guinée 1992. 71–81.

⁸⁵ Procès 234.

lyen cselekedeteket és tulajdonságokat rendelnek számára.⁸⁶ A király születésekor készült horoszkóp (*nativitas*) vagy az égitestek éppen aktuális elhelyezkedése (*dispositio*) így segítheti egy ország kormányzását és befolyásolhatja a királyi döntéseket is. A bírák ezért megkérdezték Jean de Berle-t, vajon tudott-e arról, hogy „az angol király *nativitását* átadták vagy megmutatták Fusoris-nak, és hogy Fusoris és más angliai klerikusok összegyűltek és egymás között különféle asztrológiai dolgokról tárgyaltak”.⁸⁷ Fusoris vallomásából kiderül, hogy a gyanúkvás jogos volt: valóban több ízben alkalmat nyílt szakmai tanácsot adni az ellenségnek. Norwich püspöke még Párizsban megmutatta neki *Henrik* naivitását, és afelől érdeklődött, nem fog-e a király megbetegedni a közeljövőben. Gyakorlatlanságára hivatkozva Fusoris udvariasan elhárította a kérdést.⁸⁸ Angliában egy teológiai doktor elegyedett beszélgetésbe a kanonokkal, majd ügyesen az asztrológiára terelte a szót és hirtelen előrántott a ruhája alól egy égitesteket ábrázoló rajzot. Hiába tárta azonban kétszer is Fusoris elé az ábrákat, saját állítása szerint ő „még látni sem akarta azokat, mivel nem volt már remény a békekötésre”.⁸⁹ Láthatóan az ellenséges király horoszkópjáról, tehát jövőjéről adott információ meghaladta a lojális viselkedés határait. Az éppen aktuális asztrológiai hatásokról viszont szívesen beszélt bárkinek. Bevallotta, hogy Párizsban Norwich püspökével együtt megvizsgálták, vajon kedvezőek-e az égitestek a házasságkötés létrejöttéhez, Angliában pedig, Henrik távozása után mind a francia követeknek, mind angol klerikusoknak kifejtette, hogy az angol sereg rossz időpontban indult el Franciaország felé, mivel a hold éppen fogyóban volt.⁹⁰

Nem csak asztrológiai jellegű tanácsokat osztogatott. Amikor az utolsó nap hajnalán Norwich püspökének szolgája végre átadta neki a régóta áhított 200 *écu*-t, azt üzent a püspöknek, hogy ha teheti, ne kövesse királyát a francia harcmezőkre, vagy menjen minél később.⁹¹ Néhány nappal később egy fegyverhordozó, aki már útban hazafelé érte utol a követeket és Henrik nevében ajándékokat vitt nekik, megkérte, fejtse ki részletesebben, miért ne szálljon hadba a püspök. Fusoris erre hosszan beszélt az angol király ingatag helyzetéről, belső ellenzékéről, kifejtette, hogy mennyire veszélyes volna így háborút indítani, amely vagy túl rövid és nem hoz eredményt, vagy túl hosszú, viszi a pénzt és nagy az esély a vereségre. Dicsérte a franciák felkészültségét, mindezt állítólag azért, hogy az angolok megijedjenek.⁹²

Egy kanonok, aki tanácsokat osztogat az angol királynak és Anglia nagyurainak, hogyan vezessék az országot – számunkra a helyzet nevetségesnek tűnhet, de a bírák komoly fenyegetésnek érezték Fusoris bőbeszédűségét és nyíltságát.⁹³ Az előttük álló vádlott angliai útja során láthatóan túl sok ismeretlennel állt szóba.

A perből a kérdések nyomán feltérképezhetővé válik Fusoris kapcsolatainak rendszere. A 17 elkülöníthető személy közül, akivel a kanonok a bíróságot is érdeklo beszélgetést folytatott, a legközelebbi kapcsolatban természetesen a szolgája, Jean du Berle állt vele,

⁸⁶ Ackerman Smoller, Laura: *History, Prophecy, and the Stars. The Christian Astrology of Pierre d'Ailly 1350–1420*. Princeton, 1994.; Minois, Georges: *Histoire de l'avenir. Des prophètes à la prospective*. Paris, 1996.

⁸⁷ Procès 186.

⁸⁸ Procès 236.

⁸⁹ Procès 243.

⁹⁰ Procès 175., 246.

⁹¹ Procès 247.

⁹² Procès 248–249.

⁹³ A pártok szembenállásának időszaka egyébként is felértékelte a valamelyes befolyással bíró csoportok (művelt klerikusok, módos polgárok, a jól szervezett mészárosceh tagjai) szerepét a támogatókat kereső királyi hercegek körében, akik nem fukarkodtak az ajándékokkal vagy a megkülönböztetett figyelemmel.

valamint két jogász a követségéből: Jean Andrée, parlamenti tanácsos és Gontier Col, a francia király titkára.⁹⁴ Velük osztotta meg bizalmas titkait, például azt, hogy végre megkapta a pénzt Norwich püspökétől a hazaindulásuk napján. A többieknek azt füllentette, hogy csak egy papírt kapott, amelyet egy párizsi bankárnál kell majd beváltania.⁹⁵ Legtöbb beszélgetőpartnere klerikus volt, Norwich püspöke, a bourges-i érsek, Norwich asztrológus klerikusa, az ismeretlen angol pap, a teológiai doktor és feltehetően Henrik asztrológusa is, akik az udvarban társalogtak vele. Szót váltott ezeken kívül az angol királlyal, Norwich szolgálóival és a feltehetően királyi szolgálatban álló fegyverhordozóval, valamint egy utazó kereskedővel is. Fusoris hasonló politikai témákról beszélgetett az inassal és a nagy hatalmú és nagy tudású érsekkel is, szerepét felfoghatjuk afféle közvetítőként: bekerült egy udvari környezetbe, nagyurak között forgolódott, akik megosztották vele véleményüket és kíváncsiak voltak az övére. Közben azonban saját státusa nem változott, így továbbra is fesztelenül társalgott alacsonyabb rangú egyházi vagy világi személyekkel. Ő maga és társai, a Notre-Dame 40–50 kanonokja, vagy az egyetemen előadó klerikusok természetesen kiemelkedtek az egyszerű plébánosok közül, de rangban meg sem közelítették a püspököket. Fusoris egy elejtett megjegyzése rávilágít a szerepek otthoni, párizsi megosztására. Ott ő volt az, akinek egy egyetemi ismerőse, a francia királyi udvar egyik tisztviselője adott át bizalmas információt, mely szerint az udvarban már korábban tervezték a francia követség Angliába küldését.⁹⁶

A bírák úgy látták, hogy Fusoris speciális tudása és pártossága mellett még gondatlan fecsegése miatt is veszedelmes eleme volt a francia követségnek, aki gyanús tevékenységével veszélybe sodorhatta mind a küldöttséget, mind a francia királyságot. Nem csak a bíróság látta ezt így. Úgy tűnik, a követek már eleve felkészültek az ilyen ténykedésekre, mivel a bourges-i érsek még Franciaországban arra intette a követség tagjait, hogy „ne folytassanak titkos megbeszéléseket az angolokkal és ne távolodjanak el az egyenes utaktól, amerre vezetik majd őket, ne kószáljanak az országban, nehogy úgy tűnjön mintha ki akarnának kémlelni valamit”.⁹⁷ Fusoris láthatóan minden szabályt áthágott, a követek azonban a bíróságtól teljesen eltérően reagáltak társuk nyílt viselkedésére. Nem akadályozták, hanem megpróbálták saját javukra fordítani a kanonok kapcsolatait. Amikor a tárgyalások zátonyra futottak, egy ideig teljes bizonytalanságban maradtak. Jean Andrée jól emlékezett rá, hogy három-négy nappal hazaindulásuk előtt „az érsek úr és a többi követ, akik semmit nem tudtak kideríteni az angolok ténykedéseiről, és nekik semmit sem akartak feltárni, úgy határoztak, megengedik Fusoris-nak, hogy az angolok közé menjen. Ő nagyon is alkalmas volt erre, mivel alkalma volt beszélni Norwich püspökével a pénz miatt, amivel a püspök tartozott neki”.⁹⁸ Fusoris feladata az volt, hogy „megpróbálja kideríteni az angolok szándékait, amiről aztán be kellett számolnia a követeknek”.⁹⁹ A kanonok szolgált is hasznos információkkal, a követek tőle tudták meg, hogy Norwich püspöke szerint másnap a király velük együtt fog ebédelni és választ ad a francia ajánlatokra, valamint az is kiderült, hogy másnap este Henrik elhagyja a várost. Fusoris arról is beszámolt, hogy látta az udvarban a burgundi herceg heroldját.¹⁰⁰

⁹⁴ Gontier Col a korai francia humanizmus jeles alakja. Coville, A.: Gontier et Pierre Col et l'humanisme en France. Paris, 1934.

⁹⁵ Procès 247.

⁹⁶ Procès 248.

⁹⁷ Procès 224.

⁹⁸ Procès 219.

⁹⁹ Procès, 242.

⁹⁹ Procès, 226.

⁹⁹ Alban – Allmand, Procès 223.

¹⁰⁰ Procès 242.

A követségen belül, úgy tűnik, működött valamiféle szintek közötti munkamegosztás. A hivatalos szinten a követek a tárgyalóteremben küzdöttek uralkodójuk érdekeiért, miközben az ajtó túloldalán hasonlóan fontos megbeszélések zajlottak. A követek menlevé-
nek védelmében különféle kívülállók is bejutottak az udvarba, akik saját érdekeik előmozdításán dolgoztak. Így jutott ki Angliába Fusoris mellett egy bizonyos Pierre Pilot, egy meg nem nevezett breton, valamint egy Cristoforo nevű lombard, aki valaha az angol királyné fegyvernöke volt.¹⁰¹ Magántermészetű ügyeik intézése mellett valószínűleg többüktől elvárták, hogy korábbi angliai összeköttetések révén megpróbáljanak titokban a követség céljait elősegítő információkhoz jutni. A magánszint így fedőtevékenységül szolgált a kémkedés titkos szintje számára. A követek kíséretét képező hivatalnokok és szolgák pedig alkalmasak voltak arra, hogy bármikor hírt vigyenek királyuknak Franciaországba a kinti eseményekről.¹⁰²

A Fusoris által említett burgundi herold epizódja is más fényben tűnik fel Juvénal des Ursins krónikája alapján, aki beszámol a követek utolsó, Angliában töltött napjairól. „Néhányan a franciák közül titokban érdeklődtek, hogy volt-e valamiféle szövetség Anglia királya és a burgundi herceg között, és úgy találták, hogy volt, igen nagy és titkos.”¹⁰³ Nem tudjuk, Fusoris mennyiben járult hozzá ehhez a hírszerző tevékenységhez, de meglepve tapasztalhatjuk: lehetséges, hogy kanonokunk valóban szolgált bizalmas információkkal – csak éppen a franciáknak.

A gyanakvás kora

Meghitt, négyszemközti beszélgetés vagy gyanús konspiráció? Társadalmi nyitottság a beszélgetőpartnerek irányában vagy kedvezés az angoloknak? Csevegés a dolgok aktuális állásáról vagy tanácsok az ellenségnek? Szakmai társalgás vagy az angol király támogatása? Nehéz volt dönteni, bár a bíróság végül döntést hozott. A felmentő ítélet feltehetően az egyházi bíróság számlájára írható, amelyről a korszakban köztudott volt, hogy általában kevésbé szigorú, mint például a Châtelet királyi bírósága, főleg ha az előtte álló vádlott történetesen a bírák egyik kanonoktársa.¹⁰⁴

A bizonytalanság azonban fennmaradt, és nem csak Fusoris pere tanúskodik erről. A kémkedés és az árulás határait nehéz volt meghatározni: hétköznapi viselkedésformák is, mint például egy levél átvétele vagy egy négyszemközti beszélgetés, könnyen gyanúba keverhették az embert. A 15. század eleje zavaros korszakot jelentett Franciaországban. A polgárháború nyílt fellángolásait gyorsan követték a békekötések, amelyek semmissé próbálták tenni az addig történeteket és barátokká az ellenségeket, majd néhány hónap múlva ismét felszínre kerültek a konfliktusok. A királyi hercegeket egyszer kiátkozták és törvényen kívül helyezték, majd nemsokára ők kerültek hatalomra, s ellenfeleiket juttatták hasonló sorsra. 1400 körül az ősi ellenség, Anglia éppen a francia királyság szövetségese és támasza volt. És ez a barátságos felszín fennmaradt egészen az utolsó pillanatig, amikor 1415 nyarán V. Henrik partra szállt Franciaországban. Fusoris története a nagy változást megelőző utolsó hónapokban játszódik. Az ekkor történt fordulat azonban csak egy volt a 14–15. századi politika hullámvásárai közül, amelyeket a kegyelemlevelekben is megjelenő levelezőpartnerek és beszélgetőtársak átéltek. Ilyen helyzetben bizony nehéz volt megállapítani, ki tartozik a „jó franciák” közé, ahogy Jean Andrée kifejtette vallomásaiban.¹⁰⁵ Az

¹⁰¹ Procès 226.

¹⁰² Alban – Allmand 78–79.

¹⁰³ Juvénal 505.

¹⁰⁴ Ezt próbálták kihasználni a bűnözők, amikor tonzúrárt nyíráttak a fejükre, hogy klerikusnak mondhassák magukat, és egyházi bíróság elé kerüljenek. Geremek, 166–174.

¹⁰⁵ Procès 218. „unum de bonis Gallicis”.

addigi határvonalat a „*parcialitas*” jelentette, és ebben Fusoris az éppen aktuális kormányzat szemében a rossz oldalon állt, hiszen a burgundi herceget pártolta az armagnac-ok irányította Párizsban. A bírósági tárgyalás akkor kezdődött, amikor a „jó franciaság” kritériuma kezdett fölébe kerekedni a burgundi vagy armagnac megkülönböztetéseknek. Talán nem véletlenül tartják a százéves háború lezáró szakaszát, Azincourt, Jeanne d’Arc és az angolok kiűzésének időszakát fordulópontnak a francia nemzeti tudat kialakulásának történetében.¹⁰⁶

Jean Fusoris és ismerőse, Pierre de Milan, aki hozzá nagyon hasonló tevékenységet folytat ezekben a hónapokban, bár mindenben egy kicsivel tovább jut el, mint kanonokunk, láthatóan ugyanazt a társadalmi csoportot képviselik, mégpedig a mozgékony, viszonylag független foglalkozású értelmiségit. Elvégezték az egyetemet, majd nem a biztos királyi hivatalvállalás vagy egyházi karrier mellé szegődtek, hanem olyan tevékenységet folytattak, amely pártfogók keresésére és utazgatásra ösztönözte őket: orvos és asztrológus lett belőlük.¹⁰⁷ Pierre de Milan Angliába utazott, hogy befolyásos klienseket szerezzen, Fusoris órákat készített az orléans-i hercegnek (1397-ben), majd az aragón királyt és XXIII. János pápát kereste fel asztrológiai munkáival.¹⁰⁸ Érthető, hogy mindkét értelmiségi kapott az alkalmon, hogy egy gazdag főpap kegyét elnyerjék. S hogy az a főpap angol volt? Hiszen a békéről jött tárgyalni, mi kivetnivaló lett volna benne? Ugyanúgy nem látták, milyen baj származhatna abból, hogy elfogadják a püspök hívását és az angol udvarban dolgoznak egy ideig. Az is megfordult a fejükben, hogy az angol király szolgálatába állnak, bár vallomásukban ezt a békekötés létrejöttéhez kötötték, tehát (legalábbis utólag) érzékelték az idők bizonytalanra válását. Állításuk szerint szakmai kérdésnek tekintették, hogy megvizsgálják angol pácienseiket, vagy hogy választ adjanak a hozzájuk intézett asztrológiai kérdésekre – de nem mindegyikre, ahogy Fusoris utólag állította. Életformájuk, nyitott kapcsolatrendszerük, patrónuskeresésük és kommunikációs stratégiáik az új helyzetben már a lojális viselkedés addig is bizonytalan határain kívül kerültek, még akkor is, ha (valószínűleg, de nem biztosan) nem szolgáltattak titkos információkat az ellenségnek. A per jól mutatja az új helyzetet képviselő bíróság és a lassan reagáló gyanúsítottak véleménykülönbségeit. A két fél párbeszéde lehetővé teszi, hogy betekintést nyerjünk a középkor végi informális kommunikáció szövevényes gyakorlatába.

¹⁰⁶ Lásd például: Beaune, Colette: *La naissance de la nation France*. Paris, 1985.

¹⁰⁷ Fusorisnak az asztrológia afféle jövedelmező mellékfoglalkozást jelenthetett, hiszen kanonoki javadalommal rendelkezett és tanított az egyetemen.

¹⁰⁸ Proccs 231. *Chartularium IV*. 24.

VERONIKA NOVÁK

*Suspicious Affairs: Legal and Illegal Communication
in Late Medieval France*

The author first presents the general practice of late medieval intelligence, private correspondence and political conversations. The most suitable types of sources for such investigation are the records of the administration of justice, the documentation of lawsuits and the letters of pardon containing detailed descriptions of cases.

During the fourteenth and fifteenth centuries official spies acted in large numbers among the warring parties, though espionage was not limited to their activity only. Many war prisoners had to provide information in return for their ransoms. On the other hand, the inner conflicts dividing France as well as its internal and external wars brought about the denunciation and general distrust as a widespread practice among the civil population as well.

In the Middle Ages only the official and commercial correspondence had their own, permanently functioning channels of communication. The central and local powers, the princes as well as the companies involved in long-distance trade often employed numerous official messengers. Private persons, however, relied upon occasional dispatch-runners. It might be an established practice that those setting out for a longer journey offered their acquaintances to deliver their letters. The analysis of the judicial sources reveals numerous, closely interwoven channels used in correspondence, where – besides the written word – the verbal message and the objects sent in order to certify authenticity also played an important role. Sending a message was *per se* regarded a suspicious activity, therefore, when the domestic political situation seemed more dangerous, the local powers tried to control entirely this way of communication.

The borderline between political discourse and high treason, or even conspiracy, was rather uncertain. The receptive atmosphere of urban taverns, as far as wide social layers are concerned, often provided shelter for perturber speeches. The conversations frequently focused on the atrocities of soldiers, or discussed the misdeeds of the government, or even the king himself. The interest in political issues was a characteristic feature of all social layers.

Having outlined the general practice, a case study is presented analysing a lawsuit on espionage that happened in Paris in 1415–1416. The defendant was an astrologist who had been accused of giving advice to the English before the campaign against France in 1415. As the questions of the judges aimed at disclosing the stages of how a learned intellectual became a spy, they – at the same – expose for us what sort of activity was attributed to a secret agent at that time. The defendant, in his answers, rendered the suspicious activities to be fully accepted, moreover, the diplomatic delegation, he was the member of, not only tolerated but also used for its own purposes his communicational activity.

The changes in high politics of the period, the rapid transitions from peace to war, or from hostility to friendship, made it quite difficult for the society to establish the borderlines between legal and illegal communication. The general insecurity generated by the ruling power affected the entire activity of dispatch and made it suspicious as a whole. Therefore, individuals and social groups had to elaborate their own communicational strategies adjusting them to the ever-changing balance of power during the Hundred Years' War.

HUNYADI ZSOLT

Cruciferi domus hospitalis per Hungariam et Sclavoniam...

A johanniták Magyarországon a 14. század végéig

A tanulmány címe talán többet ígér annál, amit az olvasó találni fog a következő oldalakon. Egy befejezéséhez közeledő PhD-disszertáció keretében, egy magát modernnek valló rendtörténet vázlatra kapott lineárisan is olvasható köntöst – szemben az olvasó elé nehezen tárható, sőt, lassan a disszerens számára is áttekinthetetlen cédulahalmazzal. A készülő, s eredményeiben – reményeink szerint – már önmagában is megálló munka azzal a nem titkolt szándékkal készül(t), hogy egyrészt módszerében, másrészt pedig tartalmában szakítson a Reiszig Ede munkásságával megalapozott johannita rendtörténet-írás hagyományával, megőrizve természetesen számos olyan eredményét, amely kiállta az idő próbáját. Az egyébként alapos, bár messze nem teljes forrásbázison nyugvó, több évtizedes kutatás oly sok hibát, félreértést örökített az utókorra, hogy – elsősorban e tanulmány keretei között – az állandó polémia helyett célszerűbbnek tűnt a képzeletbeli kabátot teljesen újragombolni. Ez természetesen nem ment fel bennünket a felgyűlt tévhittek és félreértések tételes cáfolatának kötelezettsége alól, ezek azonban a disszertáció jóval tágasabb keretei között kapnak majd helyet. Ezért az alábbiakban elsősorban arra szorítkozunk, ami a kibővített forrásbázisból, illetve a mérvadó nemzetközi szakirodalomból tiszta lelkiismerettel felhasználható a johanniták hazai történetének rekonstruálása során. A nemzetközi kutatás friss eredményeinek minden eddigénél alaposabb bevonása talán arra is lehetőséget ad, hogy a magyar–szlavón rendtartománynak a rendi hierarchia egészében elfoglalt helyét, vagy egyes vezetőinek szerepét, jelentőségét újraértékeljük.*

Szent János ispotályos testvérei

A Szentföld védelmezésében és a zarándokok istápolásában számos érdemet szerzett Szent János-rend lovagjainak eredetét egy, a 11. század hetvenes éveiben Jeruzsálemben létrehozott zarándok-ispotályban kell keresnünk. Ez idő tájt néhány, a dél-itáliai Amalfiból érkezett kereskedő engedélyt kapott egy vendégház kialakítására a Szent Sírtól délre, amely kezdettől fogva a nyugatról érkező zarándokok istápolását volt hivatott ellátni. A „latinok” egy Szűz Máriának szentelt templomot (Santa Maria della Latina) létesítettek, s ennek rendelték alá a Keresztelő Szent János patrocíniumú¹ ispotályt, amelyet ekkor benccs szerzetesek laktak vagy legalábbis felügyeltek, s feltehetően a provençe-i Gerard irányította a közösséget mint *custos pauperum*.²

* A kutatást az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíja támogatja.

¹ Vö. Sinclair, Keith V.: *Hospitaliers' Riwe* (Miracula et Regula Hospitalis Sancti Johannis Hierosolimitani). London, 1984. xiii; Nicholson, Helen: *The Knights Hospitaller*. Woodbridge, 2001. (a továbbiakban: Nicholson 2001.) 3.

² A korai időszakról lásd Luttrell, Anthony: *The Earliest Hospitallers*. In: Montjoie: *Studies in Crusade History in honour of Hans Eberhard Mayer*. Benjamin Z. Kedar, Jonathan Riley-Smith, Rudolf Hiestand (ed.). Aldershot, 1997. 37–55.; Hiestand, Rudolf: *Die Anfänge der Johanniter*. In: *Die Geistlichen Ritterorden Europas*. Joseph Fleckenstein and Mamfred Hellmann

Már az I. keresztes hadjárat előkészítése során elkezdődött egy európai ispotály-hálózat alapjainak lerakása, amelynek 1100-ban állt élére a már működő jeruzsálemi intézmény. A legújabb nézetek szerint nem véletlenül esett a választás a Santa Maria della Latina mellett működő ispotályra. A kolostorról való leválás nem spontán módon, hanem II. Orbán pápának még a hadjárat előtt kialakított elképzelései szerint ment végbe Daibert pisai érsek, majd jeruzsálemi pátriárka aktív közreműködése révén.³ A renddé válás felé vezető úton az egyik legfontosabb mérföldkő – az I. keresztes hadjárat sikereként – Jeruzsálem keresztény kézre kerülése volt, ettől kezdve a Szent János ispotály jelentősége felértékelődött. A növekvő számú zarándok ellátását elősegítendő, néhány, a Szentföldön maradt lovag csatlakozott az ispotály munkájához, míg mások (például Bouillon Gottfried, az I. keresztes háború közismert alakja)⁴ földadományokkal látták el a testvérületet. A mind nagyobb számú birtokadomány hatékony összefogása és felhasználása ösztönözte egy szervezettebb testület létrehozását. 1113-ban II. Paschalis pápa megerősítette a közösséget *Pie postulatio voluntatis* kezdetű bullájában⁵ – ekkor még kifejezetten betegápoló testületként –, és lehetővé tette számukra, hogy Gerard halála után maguk válasszák meg előljárójukat. Így követte őt a testület élén Raymund du Puy, aki regulát adott a testületnek. A szabályzat a – benedeknél nagyobb mozgásteret biztosító – Szent Ágoston-féle regulát követte,⁶ s 19 fejezetben határozta meg a rendtagok életének mikéntjét: az általános elveken túl rendelkezett az oltárszolgálatról, a karitatív tevékenységről, a büntetések különböző módjairól, az elhunyt testvérekért tartandó szolgálatról, valamint a kereszt viseléséről. A rendtagok mindennapjait azonban legalább ilyen mértékben tartották szigorú mederben a pápai rendelkezések, a rendi státútumok és a rend szokásjoga (*usances*).

A birtok- és egyéb adományok megjelenésével az Európán keresztülhaladó zarándokútvonalak mentén, valamint a tengeri kikötőkben (St. Gilles, Pisa, Taranto, Otranto, Bari, Messina, Asti) megjelentek az első johannita ispotályok, s a hozzájuk tartozó földbirtokok. Ezekre egyre nagyobb szüksége volt a rendnek, hiszen az 1160-as évektől a fegyveres har-

(ed.). Sigmaringen, 1980. 31–80.; Nicholson 2001. 1–18.; Magyarul: Zombori István: Lovagok és lovagrendek. Budapest, 1988.; Török József – Legeza László: Máltaiak. Szerzetesrendek a Kárpát-medencében. Budapest, 1999.

³ Vö. Matzke, Michael: *De origine Hospitaliariorum Hierosolymitanorum* – Vom klösterlichen Pilgerhospital zur internationalen Organisation. *Journal of Medieval History*, 22. 1996. 10–11.

⁴ Vö. Riley-Smith, Jonathan: *The Crusades. A Short History*. New Haven and London, 1987. (a továbbiakban: Riley-Smith 1987.) 32–34., 40–42.

⁵ Vö. Riley-Smith, Jonathan: *The Knights of St. John in Jerusalem and Cyprus, c. 1050–1310*. London, 1967. (a továbbiakban: Riley-Smith 1967.) 375.; Lásd még: Hiestand, Rudolf: *Papsturkunden für Templer und Johanniter. Vorarbeiten zum Oriens Pontificus II*. Göttingen, 1984. (a továbbiakban: Hiestand 1984.) 194–197. Bár a köztudatban ez a bulla a rend alapító okleveléként ismert, a mérvadó szakirodalom újabban egyre határozottabban cáfolja, hogy valóban ezzel a céllal fogant volna a dokumentum. Lásd Luttrell, Anthony: *The Military Orders. Some definitions*. In: *Militia Sancti Sepulcri. Idea e Istituzioni*. Kaspar Elm and Cosimo Damiano Fonseca (ed.). Vatican, 1998. 79.; Hiestand, Rudolf: *Some Reflections on the Impact of the Papacy on the Crusader States and the Military Orders in the Twelfth and Thirteenth Centuries*. In: *The Military Orders and the Crusades. Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity*. Zsolt Hunyadi and József Laszlovszky (ed.). Budapest, 2001. 8.

⁶ King, Edmund J.: *The Rule, Statutes, and Customs of the Hospitaliers, 1099–1310*. London, 1934. 2.; Riley-Smith 1967. 48, Homonnai Sarolta – Hunyadi Zsolt: *A jeruzsálemi Szent János lovagrend regulája*. *Documenta Historica* 26. Szerkesztette: Pándi Lajos. Szeged, 1996. 11–16.; Homonnai Sarolta – Hunyadi Zsolt: *Regula Hospitalis Sancti Johannis Jerosolomitani. A johannita lovagrend regulája*. In: *Capitulum I. Fejezetek a középkori magyar egyház történetéből*. Szerkesztette: Koszta László. Szeged, 1998. 171–173.

cot is vállaló testület⁷ súlyos veszteségeket szenvedett el a Szentföld védelmezése során,⁸ s ez egyúttal a rend gazdasági háttérét, anyagi bázisát is megrendítette. Ez azonban nem csökkentette, sőt, talán éppen növelte a jeruzsálemi ispotály jelentőségét. Az 1156-ban kibővített ispotályról, illetve annak tevékenységéről a johannita nagymester, Roger des Moulins 1182-es rendelkezésein (*statuta*) túl egy – néhány éve felfedezett – 1182 és 1187 között készült leírásn keresztül szerezhetünk tudomást.⁹ Egy névtelen német zárándok személyes élményeit örököltette meg midőn elmesélte, hogy – a leprásokon kívül – korra és nemre való tekintet nélkül minden rászorultat befogadtak a betegellátásra is felkészített ispotályba: „pogányokat (ti. muszlimokat) és zsidókat is”.¹⁰

Nem szabad azonban arra a következtetésre jutnunk, hogy az európai ispotályok a jeruzsálemivel azonos feladatokat láttak volna el. Sokkal inkább vendégházak (*xenones*, *xenodochia*) voltak, ahol a hosszú és viszontagságos úttól elgyötört zárándokok újra erőre kaphattak, hogy szent céljukat mihamarabb elérjék. Ugyanakkor azt sem állíthatjuk, hogy a johanniták szentföldi központja a korabeli orvostudomány csúcsán állt volna, hiszen az arab ispotályokban, de még a bizánci Pantokrátor ispotályban is sokkal „szakszerűbb” gyógyító tevékenység folyt.¹¹ De mindez jóval kisebb jelentőséggel bír, ha nem tévesztjük soha szem elől a téma egyik legnevesebb kutatójának, Jonathan Riley-Smithnek elgondolkodtató megjegyzését, miszerint „Jeruzsálemben nem gyógyulni, hanem meghalni mentek a zárándokok”.¹²

A hitetlenek elleni küzdelemben elszenvedett vértanúságra pedig egyre több lehetőség kínálkozott 1187-től, amikor – alig kilenc évtizeddel a dicsőséges győzelem után – Szaladin szultán újra elragadta a keresztényektől Jeruzsálemet, így a johanniták – a templomosokhoz hasonlóan – kénytelenek voltak központjukat áthelyezni (1191) a frissen visszavívott Akkonba, ahol már 1155 óta állt ispotályuk.¹³ Azonban a többi keresztényhez hasonlóan nem lehetett komoly esélye a johannitáknak a Szentföld, s egyben az Akkon elleni támadások utolsó felvonásában, 1291-ben sem.

A visszavonulás, s egyben az új célkitűzések első állomása Ciprus volt, ahová a rend központját helyezték át az életben maradt rendi előljárók. Bár Limassolban elkezdtek új ispotályukat építeni, alig másfél évtized múlva szemet vetettek egy másik földközi-tengeri szigetre, Rodoszra, amit néhány éves küzdelem után birtokba is vettek. Ennek ellenére Ciprus hosszú időn keresztül fontos érdekelttség maradt, hiszen a jövedelmező cukorgyár-

⁷ A betegápoló szerep kiegészülése a katonai szerepvállalással olyan gyorsan haladt, hogy a pápai udvar az 1170-es években figyelmeztette „drága fiait”, hogy elsődleges feladatuk a szegények szolgálata. Vö. Riley-Smith, Jonathan: *Hospitallers. The History of the Order of St. John. London and Rio Grande, 1999.* (a továbbiakban: Riley-Smith 1999.) 37.

⁸ Forey, Alan: *The Militarisation of the Hospital of St. John. Studia Monastica, 26. 1984. 87–88.*; Riley-Smith 1999. 33.

⁹ A szöveg kiadását lásd Kedar, Benjamin Z.: *A Twelfth-Century Description of the Jerusalem Hospital: Appendix.* In: *The Military Orders: Welfare and Warfare.* Helen Nicholson (ed.). Aldershot, 1998. 13–26.

¹⁰ A kézirat részletes elemzését lásd Kedar 1998. 3–13., valamint Edgington, Susan: *Medical Care in the Hospital of St. John in Jerusalem.* uo. 27–33.

¹¹ Vö. Edgington 1998. 32.; valamint Miller, Timothy S.: *The Knights of Saint John and the Hospitals of the Latin West. Speculum, 53. 1978. 709–733*; Miller, Timothy S.: *The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire.* 2d edn. Baltimore and London, 1997. (1^a edn. 1985) 12–29.

¹² Riley-Smith, Jonathan: *The First Crusade and the idea of Crusading.* London, 1986. 24.

¹³ 1187 és 1191 között Margatban volt a rend központja. Vö. Luttrell, Anthony: *The Hospitalers' Medical Tradition: 1291–1530.* In: *The Military Orders. Fighting for the Faith and Caring for the Sick.* Malcolm Barber (ed.). Aldershot, 1994. 66.; Nicholson 2001. 89.; Riley-Smith 1967. 247. szerint 1172 óta volt a johannitáknak ispotályuk Akkonban.

tás az egyik leggazdagabb johannita tartománnyá emelte a szigetet a 14. században. Bár mind Cipruson, mind pedig Rodoszon¹⁴ (sőt végül Máltán is)¹⁵ bizonyos értelemben gyarmatosítókként jelentek meg a johanniták, helyzetük meglehetősen sajátos volt, hiszen nem a szigetek erőforrásait aknázták ki, illetve munkaerőjét használták, hanem megfordítva: az európai rendtartományok befizetéseiből hatalmas összegeket „pumpáltak” a szigetekbe.

Az első két évszázad során formálódott ki a rendi szervezet is. A johannita rend területi felépítésének adminisztratív és gazdasági alapegysége a rendházakat (*domus*) és a hozzájuk tartozó birtokokat (*membrum, camera, grangia*) magába foglaló *preceptorium* vagy *baiulia* volt – élén a *preceptor*tal vagy *baiulivusszal*. A *preceptorium* fogalma nem azonos a rendházzal, hiszen egy *preceptorium*hoz, vagyis egy *preceptor* irányítása alá több rendház is tartozhatott, s megfordítva: *preceptorium* elképzelhető rendház nélkül is, ha például „csak” ispotályok (*hospicium, hospitale*) vagy várak (*castrum*), illetve a hozzá tartozó birtokok alkottak ilyen egységet.¹⁶ A rend európai birtokait a *preceptorium*ok vezetői kezelték, akiket vagy élethossziglan vagy meghatározott időre, általában 5–10 évre bízott meg a több-kevesebb rendszerességgel megtartott generális káptalan vagy a rend nagymestere. A korai időszakban előfordult, hogy a *custos* igazgatta a birtokokat,¹⁷ a 14. századtól pedig egyre gyakoribb lett, hogy a *preceptor* feladatát világiakra bízta.¹⁸ A *preceptor* a birtokokból és egyéb ingóságokból származó jövedelmek egy részét beszolgáltatta – a tartományi mesteren vagy perjelen keresztül – a jeruzsálemi, a limassoli, majd végül a rodoszi konventnek különböző jogcímeiken: *responsiones, arreragia, tallia, mortuaria, vacantia, spolia, iocalia, passagium, elemosina*, illetve *pitancia*. A mértékét tekintve legjelentősebb *responsióra* egyébként már a 12. század első felében, a rend szabályzatában is történt utalás. A későbbiekben, a 14. századtól nagyon sok perjelség esetében a *responsio* már nem a mindenkori bevétel harmada, hanem egy előre kialakított, meghatározott összeg volt,¹⁹ amit gyakran világiak gyűjtöttek össze, például velencei kereskedők vagy firenzei bankárok.²⁰

A *preceptorium*okat a perjelségek (*prioratus*) fogták össze. Ez a 12. századi szerzetesi reformok egyik fontos eleme volt, hiszen kifejezetten lovagrendi nővumnak számít a (távoli)

¹⁴ Luttrell, Anthony: The Greeks of Rhodes under Hospitaller Rule, 1306–1421. Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici, ns. 29. 1992. 221.

¹⁵ Luttrell, Anthony: Malta and Rhodes: Hospitallers and Islanders. In: Hospitaller Malta, 1530–1798. Victor Mallia-Milanes (ed.). Msida, 1993. 255–284.

¹⁶ A legfrissebb kutatási eredményeket lásd: La Commanderie: institution des ordres militaires dans l’Occident médiéval. dir. Anthony Luttrell et Léon Pressouyre. Paris, 2002. passim.

¹⁷ Luttrell, Anthony: The Hospitallers of Rhodes at Treviso, 1373. In: The Hospitallers of Rhodes and Their Mediterranean World. London, 1992. XIV: 762.; Gervers, Michael: The commandery as an economic unit in England. (a továbbiakban: Gervers 2002.) In: La Commanderie: institution des ordres militaires dans l’Occident médiéval, dir. Anthony Luttrell, Léon Pressouyre, Paris, 2002. 249.

¹⁸ Magyarországon sem volt ismeretlen ez a megoldás: 1339-ben Pierre Cornuti Miklós zalai ispánt nevezte ki a csurgói rendház javainak kezelőjévé. Df.258550. Kiadása: Solymosi László: A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon. Budapest, 1998. (a továbbiakban: Solymosi 1998.) 258–259.

¹⁹ Vö. Luttrell, Anthony: The Hospitallers’ Western Accounts, 1373/4 and 1374/5. Camden Miscellany, 30. 1990. 1–21.; Luttrell, Anthony: The Hospitallers in Hungary before 1418: Problems and Sources. (a továbbiakban: Luttrell 2001.) In: The Military Orders and the Crusades, 270.; Selwood, Dominic: The Knights of the Cloister: Templars and Hospitallers in Central-Southern Occitania, 1100–1300. Woodbridge, 1999. (a továbbiakban: Selwood 1999.) 171.

²⁰ A rend Központi Levéltára (Archives of the Order of Malta), Máltai Nemzeti Könyvtár, Valletta (a továbbiakban: AOM) 316, fol. 234^v; AOM 320, fol. 50^v–51^r. Ezúton szeretnénk köszönetet mondani a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának, hogy a rend központi levéltárában folytatott kutatást Klebelsberg Kunó Kutatási Ösztöndíjával támogatta.

központ és az egyes „rendházak” közé kiépített, a kapcsolattartást megkönnyítő templomos tartományok, illetve johannita perjelségek intézménye.²¹ Éppen a lovagrendek későbbi története igazolja, hogy az erős központosítás sikere jórészt ennek a rendi hierarchiának köszönhető. A 13. század során sajátos, *ad hoc* módon, regionális alapon szerveződve jöttek létre a nagy*preceptoratusok*, s végül, a század második felében megszervezték a „nyelveket” (*linguae*).²²

A magyar rendtartomány nem alkotott önálló „nyelvet”, hanem – bár a kérdés máig nem tisztázott – úgy tűnik, hogy a 13. század legelejéig a cseh rendházakkal közösen alkotott tartományt,²³ majd ezt követően a nyelvek létrejöttéig önállóan működött, idegen származású tartományi előjárókkal.²⁴ A 14. század elejétől, talán Anjou készítésére, a magyar–szlávón perjelség az itáliai nyelvhez „csatlakozott”, élén pedig felváltva itáliaiak és provençe-iak álltak, amit 1373-ban szerződésben is rögzítettek.²⁵

Szót kell még ejtenünk a johanniták 1154-re kiteljesedő kiváltságairól (*exemptio*) is, amelyek hosszú évszázadokon keresztül okoztak újra és újra kiújuló jogi viszályokat – világiakkal és egyháziakkal egyaránt. II. Paschalis négy,²⁶ illetve IV. Anasztáz egy bullája²⁷ tartalmazta a johannita rendnek adott legfontosabb kiváltságokat, s érdekes sajátosságuk, hogy szinte állandó „lépéshátrányban” a templomos kiváltságokat próbálták utolérni.²⁸ A teljesség igénye nélkül: a *Pie postulatio voluntatis* kezdetű bulla ugyan még nem mentesítette a testületet a megyéspüspök fennhatósága alól, de a tizedfizetési kötelezettség alól felmentette őket. Az *Ad hoc nos, disponentur* szerint a püspök nem ítélkezhet felettük és nem közösiheti ki őket, illetve nem helyezheti interdictum alá a rend egyházeit; általános interdictum idején a rend tagjai továbbra is folytathatják az egyházi szolgálatot azzal a feltétellel, hogy az egyház kapui zárva maradnak és a harangok nem szólnak. A *Christiane fidei religio* megengedte a rend tagjainak, hogy templomokat alapítsanak és temetőket létesítsenek, illetve a rendtagok még interdictum idején is temetkezhettek. A templomosok által elnyert

²¹ Riley-Smith, Jonathan: The Origins of the Commandery in the Temple and Hospital. (a továbbiakban: Riley-Smith 2002.) In: La Comanderie: institution des ordres militaires dans l’Occident médiéval. dir. Anthony Luttrell, Léon Pressouyre, Paris, 2002, 9.

²² Riley-Smith 1999. 76.; A „nyelvek” (*linguae*): *Provincia*: St. Gilles és Toulouse perjelségei (a 14. század első harmadában szétváltak nagyperjelségekre); *Francia*: Francia, Aquitánia, Champagne perjelségei; *Alvernia*: Auvergne perjelsége; *Alamania*: Németország, Csehország, Dacia (Skandinávia) perjelségei; *Anglia*: Anglia (Skócia és Wales) és Írország perjelségei; *Aragónia*: Navarra és Katalónia perjelségei valamint Amposta; *Kasztília*: Kasztília-León és Portugália perjelségei; *Itália*: Lombardia, Velence, Pisa, Róma, Capua, Barletta, Messina és a magyar–szlávón (vránai) perjelség. Bár számos kutató sorolta a magyar perjelséget a német nyelvhez, de ez bizonyosan csak 1604-re valósult meg.

²³ Reiszig Ede: A jeruzsálemi Szent János lovagrend Magyarországon. I–II. Budapest, 1925–28. (a továbbiakban: Reiszig) I. 27.; Hunyadi Zsolt: A johanniták a középkori Magyarországon: az első évtizedek. (a továbbiakban: Hunyadi 1999.) In: Homonnai Sarolta, Piti Ferenc, Tóth II-dikó (szerk.) Tanulmányok a középkori magyar történelemről. Az I. Medievisztikai PhD-konferencia előadásai. Szeged, 1999. 32.

²⁴ Luttrell, Anthony: The Hospitaller Province of Alamania to 1428. In: *Ordines Militares – Colloquia Torunensia Historica VIII – Ritterorden und Region: politische, soziale und wirtschaftliche Verbindungen im Mittelalter*. Zenon H. Nowak (ed.). Toruń, 1995. (a továbbiakban: Luttrell 1995.) 29., 31.; Lásd még Borchardt, Karl: *The Hospitallers, Bohemia, and the Empire, 1250–1330*. (a továbbiakban: Borchardt 1999.) In: *Mendicants, Military Orders, and Regionalism in Medieval Europe*. Jürgen Sarnowsky (ed.). Aldershot, 1999. 211.

²⁵ AOM 347, fol. 51^{r-v}.

²⁶ Lásd Riley-Smith 1967. 233., 236., 375–377.; Hiestand 1984. 67–103.; Selwood 1999. 77–79.

²⁷ Vö. Riley-Smith 1967. 45., 377.; Hiestand 1984. 104–135.

²⁸ Selwood 1999. 75.

Omne datum optimumra több elemében is emlékeztető *Quam amabilis Deo* kezdetű bulla felkéri a püspököt, hogy serkentse a rend számára adandó alamizsnát, adományokat, amelyekért cserébe az adakozók penitenciájának hetedét elengedi. 1154-ben IV. Anasztáz megújította a *Christiane fidei religiót* és fontos elemmel egészítette ki: a rendnek saját papjai lehetnek bármelyik rendházban. Ez a rendelkezés feltehetően egy, már jó ideje fennálló gyakorlatot szentesített, a lépés mégis fontos, mert a rend lelkészei ettől kezdve már nem tartoztak püspöki fennhatóság alá.

Magyar rendházak

A szakirodalom által teremtett és hosszú ideig fenntartott hagyomány szerint az első johannita lovagok a II. kereszties hadjáratra induló, s Magyarországon VII. Lajos francia király vezetésével átvonuló sereggel jelentek meg hazánkban, akiket II. Géza bírt maradásra különféle adományokkal. A rend, illetve az első rendtagok magyarországi megjelenése valóban a 12. század közepére tehető, s ez egybeesett az ausztriai és csehországi megtelepedésük idejével (1145–1147).²⁹ Első házuk alapjait a Szentföldre vezető szárazföldi zarándokút mentén, Székesfehérváron rakták le – nem Esztergomban, miként azt a kutatás sokáig hitte –, s III. Béla egy 1193-as oklevele³⁰ szerint egyik fő támogatójuk, Martyrius esztergomi érsek idején (1151–1157) a ház falai már félig álltak. Több mint valószínű, hogy a rend magyarországi megtelepedésében Eufroszina királyné szerepe legalább olyan jelentős volt, mint II. Gézáé. Ez nemcsak a királyné későbbi sorsából sejthető, hanem abból is, hogy – a fent említett 1193-as oklevél szerint – Martyrius (1157), majd Géza halála után a fehérvári rendház befejezését ő segítette, s hatalmas adománnyal látta el azt. Sőt, akár Géza és Eufroszina lánya, Erzsébet hercegnő által a rend számára kiállított 1186-os csehországi adománylevélből is vonhatunk le hasonló következtetéseket: Erzsébet a karitás példaképeként éppen a királynét jelölte meg, midőn azt írta, hogy „anyám, Eufroszina nyomait követvén, aki az Ispotályt mindig kedvelte és segítette”.³¹ Majd Erzsébet férje, Frigyes cseh herceg 1183-ban³² és 1185-ben³³ is adományokkal látta el a cseh johannitákat, éppen Erzsébetre hivatkozva. Kétségtelen, hogy a királynék által megtestesített „irgalmasság erénye” sokkal közelebb állt a rend eredeti célkitűzéseéhez, mint bármiféle lovagi „virtus”.

Nyugat-Európától eltérően Magyarországon nagyon kevés magánadományban részesültek a johanniták, ezzel szemben sokkal hathatósabb támogatást kaptak a mindenkori uralkodótól.³⁴ Az első magánadományt feltehetően 1166-ban kapták,³⁵ bár az oklevélből hiányzik az ekkor Nyugaton már gyorsan terjedő, s a katonai szerepvállalásra utaló fordú-

²⁹ Luttrell 1995. 23.

³⁰ Györfly György (szerk.): Árpád-kori oklevelek, 1001–1096. Budapest, 1997. 93–96.; Fejér Georgius: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Budae, 1829–1844. (a továbbiakban: Fejér) II. 288.; Knauz Ferdinandus et al. (szerk.): Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. I–IV. Strigonii, 1874–1999. (a továbbiakban: MES) I. 142–147.; Jakubovich Emil – Pais Dezső: Ó-magyar olvasókönyv. Pécs, 1929. 53–61.; Delaville Le Roulx, Joseph (szerk.): Cartulaire général de l'ordre des Hospitaliers de S. Jean de Jérusalem, 1100–1310. I–IV. Paris 1894–1906. (a továbbiakban: CGOH) 936. sz.

³¹ Fejér II. 230.; Boczek, Antonius (szerk.): Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae. I–XV. Olomucii – Brunae, 1836–1903. (a továbbiakban: CD Mor.) I. 316; CGOH 770. sz.

³² CD Mor. I. 307; CGOH 650. sz.

³³ CD Mor. I. 313; CGOH 718. sz.

³⁴ Hunyadi Zsolt: The Hungarian Nobility and the Knights of St John. In: La noblesse dans les territoires angevins à la fin du Moyen Âge. Collection de l'École française de Rome, 275. dir. Noël Coulet et Jean-Michel Matz. Rome, 2000. 612–613.

³⁵ Fejér II. 174–175; CGOH 368. sz.; Nagy Imre et al. (szerk.): Hazai Okmánytár. I–VIII. Győr – Budapest, 1865–1891. (a továbbiakban: HO) VII. 1–2.

lat: „a Szentföld védelmére.”³⁶ Nem sokkal később újra dinasztikus támogatásban részesült a rend, amikor Alexios, azaz a későbbi III. Béla 1170 első felében szentföldi birtokvásárlásra tett adományt a johannita nagymesternek, s a megvásárlandó birtok jövedelmét a szegények javára ajánlotta. Ez az adomány fontos mérföldkő lehetett a rend és Magyarország kapcsolatában,³⁷ és a magyarországi johanniták számára a fellendülés időszakának kezdetét jelentette. Talán nem véletlenül esett egybe a keresztes hadjáratok eszméjének egyre erőteljesebb hazai megjelenésével, hiszen éppen a III. keresztes hadjárattól vállaltak a johanniták meghatározó szerepet a szentföldi harcokban.³⁸

A 12. század utolsó évtizedének egyik legfontosabb mozzanata III. Béla már említett 1193-as adománylevele volt, amelyben Eufroszina birtokadományait megerősítve hosszú évtizedekre meghatározta a rend hazai fejlődését.³⁹ Az oklevélből ugyan nem derül ki, hogy Eufroszina pontosan mikor tette ezeket az adományokat, az azonban bizonyos, hogy jó néhány adományul kapott birtok lett alapja a később önállóvá váló *preceptorium*oknak, amelyek ily módon, feltehetően, Fehérvár tartozékai (*membra*) voltak: Aracs, Gyánt, Új-udvar, Csurgó, Varasd (Bonyhádvarasd). Béla ráadásul meg is toldotta az eredeti adományt, és szavaiból úgy tűnik, hogy a Magyarországon, de legalábbis a Fehérváron megtelepedett johanniták továbbra is a szegények szolgálatának szentelték tevékenységüket.⁴⁰

Mindazonáltal a hazai kutatás teljesen összemosta a johannitákra és az 1960-as évek végén felfedezett ispotályos kanonokrendre, a stefanitákra vonatkozó forrásokat. A helyzetet tovább nehezíti, hogy más rendek (például antoniták) tagjait, házait, valamint birtokait is „átkeresztelték” johannitának, illetve azonosítatlan „keresztéseket” előszeretettel tekintettek Szent János lovagjainak. A történetileg helyes képet elsősorban Boroviczény Károly-György jóvoltából ismerjük.⁴¹

Egyes kutatók a fehérvárin kívül még számos más házzal is számolnak a 12. században, ám a megfelelő forráskritika segítségével a stefanita házakat elkülönítve, csupán három johannita házról kell említést tennünk. A sort a Zala megyében lokalizált, első ismert, s meglehetősen korai, 1166-os magánadomány nyitja, Dobica fia Wido-tól: három prédiium, illetve egy Szent Péter tiszteletére felszentelt monostor.⁴² Bár nem lehetetlen, hogy Fehér-

³⁶ Gervers, Michael: *Pro defensione sancte terre: the Development and Exploitation of the Hospitalers' Landed Estate in Essex*. In: *The Military Orders. Fighting for the Faith and Caring for the Sick*. Malcolm Barber (ed.). Aldershot, 1994. (a továbbiakban: Gervers 1994.) 3–20.

³⁷ Fejér VI. 284–288.; CGOH 309. sz.; Walterskirchen, Martin von: Béla III. schenkt den Johannitern Land bei Akkon: Ein Beitrag zur Geschichte des internationale Zahlungsverkehrs im 12. Jahrhundert. *Annales de l'Ordre Souverain Militaire de Malte*, 33. 1975. 102–109.; Vö. Makk Ferenc: *The Árpáds and the Comneni. Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th Century*. Budapest, 1989. 106., 170–171.; Borchardt, Karl: *Military Orders in East Central Europe: The First Hundred Years*. (a továbbiakban: Borchardt 1996.) In: *Autor de la première Croisade. Actes de Colloque de la Society for the Study of the Crusades and the Latin East*. Michel Balard (ed.). Byzantina Sorbonensia, 14. Paris, 1996. 250.

³⁸ Vö. Sweeney, James Ross: *Magyarország és a keresztes hadjáratok a 12–13. században*. Századok, 118. 1984. 114–124.; Borosy András: *A keresztes háborúk és Magyarország (I–II)*. *Hadtörténelmi Közlemények*, 109:1. 1996. 3–41.; 109:2. 1996. 11–52.; Nicholson 2001. 29.

³⁹ Lásd a 30. jegyzetet.

⁴⁰ Györffy 1999. 96.

⁴¹ Lásd Boroviczény, Karl-Georg: *Kommentierte Bibliographie der Kreuzherren- und Hospitalorden, sowie deren Krankenhaus- und Bädergründungen in Ungarn in der Zeit der Arpaden (X. bis XIII. Jahrhundert)*. Kézirat. Freiburg, 1970.; Boroviczény Károly-György: *Cruciferi Sancti Regis Stephani. Tanulmány a stefaniták, egy középkori magyar ispotályos rend történetéről*. *Orvostörténelmi Közlemények. Communicationes de Historiae Artis Medicinae*, 133–140. 1991–1992. 7–48.

⁴² HO VII. 1–2.

vár után itt is megvetették lábukat a johanniták, sajnos egyetlen más adat sem szól arról, mi lett az adomány sorsa. Minthogy más Szent Péter titulusú johannita házat nem ismerünk, így az is elképzelhető, hogy az adományt még a 12. század folyamán pénzzé tette a rend, s azt a Szentföld védelmére elküldte, vagy valamely később megszerveződő *preceptorium* távoli tartozéka lett, és parókiális egyházként működött. A másik két rendházzal (Pécs, Boisce) könnyen belátható, hogy a tárgyalt időszakban nem tartoztak a johannitákhoz.⁴³

A 12–13. század fordulóját vizsgálva, a források terén talán még rosszabb a helyzet, mint az első négy évtizedben. A kézzelfogható fordulat II. András uralkodásával kezdődött, de a kútfők számának növekedésében III. Ince pápa, illetve kancelláriájának szerepe sem elhanyagolható. A Szentföldet is megjárt magyar uralkodót szoros szálak fűzték a johannitákhoz: a rend *donatusa* volt, s ily módon könnyen elérte, hogy a magyar királyi család minden férfitagja (*donatusként*) a rendhez csatlakozzon. Ezt a státust⁴⁴ a magyar, de időnként még a nemzetközi szakirodalom is gyakran összekeveri a rend teljes jogú tagjaival (*fratres professi*), akik hármass szerzetesi fogadalmat tettek és három csoportot alkottak: lovagok (*militēs*),⁴⁵ szolgálótestvérek (*fratres servientes v. sariantes*),⁴⁶ valamint káplánok (*fratres presbyteri v. capellani*). Szintén külön csoportot alkottak a rend házaiban élő, ott szolgáló, de fogadalmat nem tett *confraterek* és *consororok*. A testvérek egyébként nem általában a rendhez, hanem egy adott házhoz tartoztak (*stagia*),⁴⁷ amelyet csak meghatározott körülmények között hagyhattak el.

A növekvő számban napvilágra kerülő írott emlékek segítségével valamelyest több fényt vetül a rend birtokainak, házaik szaporodására, különösen a tizedek fölött újra és újra kiújuló viták, perek tükrében. Bár a rend legfontosabb kiváltságait négy alapvető jelentőségű pápai bulla tartalmazta (1113–1154), mégis a rendnek lépésről lépésre kellett elismertetnie és elfogadtatnia ezeket a kiváltságokat a hazai klérussal. Ennek során szerezhetünk tudomást a váci egyházmegyében fekvő birtokokról 1207-ben,⁴⁸ melyek között talán ott volt a 13. század első harmadában már rendházként működő Szirák és Tolmács is. Ugyanebből az évből maradt fenn II. Andrásnak a Szent Sír kanonokrend számára kiállított adománylevele, melyben az adomány tárgyát képező hét faluról azt mondja a király, hogy „azok ugyanolyan szabadságnak (*libertas*) örvendjenek, mint a templomosok és johanniták falvai.”⁴⁹ 1209-ben a győri püspökség területén lévő birtokok tizedfizetési kiváltságának védelme kapcsán kelt oklevélből nem derül ki, hogy a későbbi házakhoz, azaz Gyórhöz, Sopronhoz közeli vagy egészen máshol fekvő birtokokról volt-e szó.⁵⁰ Sajnos e pillanatban az is talány, hogy a pécsi püspök kérésére a pápa által megrótt ispotályosok pusztán birtokokkal vagy házzal is rendelkeztek-e a pécsi egyházmegyében 1213-ban.⁵¹ Az 1216-ban

⁴³ Részletesen lásd Hunyadi 1999. 34–35.

⁴⁴ *Donati*: a rendet adományaikkal segítő világiak, aki csak halálukkor öltötték fel a rend habitusát, s a rend templomai szolgáltak temetkezőegyházukként.

⁴⁵ 1358. november 19. AOM 316, fol. 258^r. Részleteinek kiadása: Engel Pál: 14. századi magyar vonatkozású iratok a johannita lovagrend máltai levéltárából. Történelmi Szemle, 39. 1997. (a továbbiakban: Engel 1997.) 116.

⁴⁶ 1366. március 20. AOM 319, fol. 235^v. Kiadása: Dobroniç 1984. 169.; Engel 1997. 116–117. Mindketten rosszul oldották fel a datálást, ráadásul Dobroniç kiadásában néhány értelemzavaró hiba is van.

⁴⁷ Nicholson 2001. 80.

⁴⁸ Fejér III/1. 44.

⁴⁹ Fejér III/1. 42; Kostrençić, Marko – Smičiklas, Tadeus (szerk.): Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. I–XVIII. Zágráb, 1904–1990. (a továbbiakban: Smičiklas) III. 72.

⁵⁰ Fejér III/1. 99–100.

⁵¹ Fejér III/1. 141–142.

önálló házként szereplő Kesztelec,⁵² valamint az 1226-ban hasonló státuszú Aracs⁵³ minden bizonnyal a tolnai főesperesség területén feküdt. Elsősorban az uralkodói támogatásnak, illetve a kisszámú magánadománynak köszönhetően a 13. század első felében már tucatnyi egységről vagy annak részéről tesznek említést a források, amelyekről nem tudjuk pontosan, hogy hány *preceptorium*ot alkottak: Fehérváron kívül Lubán (Ljubač), Kesztelcen, Csurgón, Szirákon, Aracsán, Esztergomban (Szent Kereszt patrocíniummal), Újudvaron, Tolmácson, Dadán (Kaposdada), Sopronban és talán Győrött is voltak tartozékai (*domus, camerae, membra*) a rendnek.

JOHANNITA PRECEPTORIUMOK AZ ÁRPÁD-KORBAN

Természetesen II. Andrásnak kereszties hadjárata idején a Szentföldön tett,⁵⁴ s III. Honorius pápa által 1218-ban megerősített⁵⁵ adományai is figyelmet érdemelnek. Bizonyos, hogy a johanniták birtokukba vették a Csurgó és a Dráva között fekvő területet. Az azonban kétséges, hogy a szalacsi sóból származó jövedelmet valóban megfizették-e Crak és Margat szentföldi johannita várainak. Bár a király 1225-ben⁵⁶ megerősítette adományát,

⁵² Fejér III/1. 179.; CGOH 1463. sz.

⁵³ Erdélyi László – Sörös Pongrác: A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története, I–XII. Budapest 1902–1916. (a továbbiakban: PRT) I/672–673.; Veszprémi püspökség római oklevéltára. 1103–1526. I–III. Szerkesztette: Fraknoi Vilmos. Budapest, 1896–1907. (a továbbiakban: MonWes) I. 70; MES I. 260, 278; Árpád-kori új okmánytár. Szerkesztette: Wenzel Gusztáv. I–XII. Pest, 1860–1874. (a továbbiakban: ÁUO) I. 222–223.

⁵⁴ AOM 46, nr. 1; Fejér III/1. 233–243; Theiner Augustinus (szerk.): Vetera Monumenta Historica Hungarum Sacram Illustrantia, 1216–1352. I–II. Romae, 1859–1860. (a továbbiakban: Theiner) I. 15–17.; ÁUO I. 140–142.; CGOH 1590. sz.

⁵⁵ Fejér III/1. 244; Theiner I. 14–15., 17.; ÁUO I. 156–157.; CGOH 1602., 1614. sz.

⁵⁶ CGOH 1803. sz.

egy emberöltővel később – 1258-ban és 1259-ben – IV. Sándor pápa intette IV. Bélát, hogy apja szentföldi ígéretét teljesítse, ha pedig mégsem tenné, akkor jelenjen meg a Szent-szék színe előtt.⁵⁷ Az uralkodó johannitákba vetett bizalma abban is tükröződik, hogy 1222-ben II. András az Aranybulla második példányának őrzésével bízta meg a rend hazai képviselőit.⁵⁸

A *preceptorium*ok térképén is követve a 13. század eseményeit látható, hogy a IV. Béla uralkodása idején létrejött házak elsősorban a Dunántúlon, illetve Horvátországban találhatóak. A források előbb vagy utóbb a *preceptorium*okhoz tartozó várak létéről is tanúskodnak (például Ljuba),⁵⁹ míg más esetekben fürdők (Esztergom, Győr),⁶⁰ illetve ispotályok (Sopron, Székesfehérvár)⁶¹ létéről értesülünk. Amint már fentebb utaltunk rá, a házak egy része korábban a fehérvári *preceptorium*hoz tartozott, így feltehető, hogy erről „váltak le”, de nem klasszikus filiació során, mert ez a lovagrendekre nem volt jellemző.⁶² A fejlődés egy másik fokmérője, hogy a magyar-szlavón rendtartomány is ekkor, azaz a 13. század első felében önállósodott, s ez részben annak köszönhető, hogy hasonló uralkodói támogatásban volt része Szt. János lovagjainak IV. Béla uralkodása alatt is. Újabb és újabb adományokat kaptak részben birtokok, részben pedig adó-, illetve járadékkezdvmények formájában.⁶³ Jóllehet nem ismeretes, hogy a tatárjárás idején mekkora katonai segítséget nyújtottak a királynak, a Muhinál elszenvedett vereséget ők sem tudták megakadályozni.⁶⁴ A johanniták egészen Trau váráig kísérték a tatárok elől menekülő királyt;⁶⁵ e mellett két közvetett adat is tanúskodik. A székesfehérvári konvent első fennmaradt oklevelének (1243) megerősítő formulájában azt olvashatjuk, hogy „... pecsétünk a tatároktól való félelem miatt a tenger melléken (*circa maritima*) van ...”, vagyis a rendtagok a fehérvári konventi pecsétet – és talán a levéltárat is – kimenekítették.⁶⁶ Egy másik oklevél pedig arról informál, hogy Rembald de Voczon, a magyar-szlavón rendtartomány előjárója még 1243 novemberében is Trauban tartózkodott, midőn ott egy ügylet tanújaként tűnt fel.⁶⁷ Feltehetően e helytállásra is utalt IV. Béla, amikor 1247-ben a johannitákra bízta a Szörénységet egészen az Oltig,⁶⁸ amit azonban a lovagok – megnyugtatóan máig sem tisztázott okok miatt – nem sokkal később elhagytak (vagy el sem foglaltak), meghiúsítva ezzel a ki-

⁵⁷ Fejér IV/2. 466–469., 504–506.; ÁUO II. 301–303.; Theiner I. 236–238.; CGOH 2896., 2920. sz., MES I. 454.

⁵⁸ Fejér III/1. 374–381.; MES I. 235.

⁵⁹ Smičiklas III. 50–52; Fejér VII/5. 166–170.

⁶⁰ Smičiklas IV. 48–50; Fejér IV/1. 104–111, IX/5. 153; MES I. 326.

⁶¹ Például Fejér IV/2. 126–127.; CGOH 2589. sz.

⁶² Vö. Gilchrist, Roberta: *Contemplation and Action: The Other Monasticism*. London and New York, 1995. 65.

⁶³ Reiszig I. 52–60.; Például Magyar Országos Levéltár, Mohács előtti gyűjtemény DI.106180 (1238); DI.106117 (1238).

⁶⁴ Rogerius mester híradása, legalábbis annak fennmaradt változata nem tekinthető hiteles forrásnak: *...rex Bela maritimus de partibus per cruciferos de insula Rodi [...] de recessu Tartarorum in Hungariam venit.* (Rogerii carmen miserabile. In: *Scriptores Rerum Hungaricarum*. Szerkesztette: Emericus Szentpétery. I–II. Budapest, 1937–1938. I. 596.) A 13. század közepén rodoszi lovagokat emlegetni kétségtelenül anakronisztikus és ily módon bizonyosan későbbi kéz betoldása.

⁶⁵ Reiszig I. 56.; Hársing László és Kozák Károly: *A johanniták a középkori Magyarországon*. Világosság, 20. 1979. 694.

⁶⁶ ÁUO VII. 144–145; Vö. Hunyadi Zsolt: *A székesfehérvári johannita konvent hiteleshelyi tevékenysége az Árpád-korban*. In: *Capitulum I. Tanulmányok a középkori magyar egyház történetéből*. Szerkesztette: Koszta László. Szeged, 1998. 40–41.

⁶⁷ *Testes sunt Rambaldus preceptor domus Hospitalis per totam Hungariam [...]*. Smičiklas IV. 205–206.

⁶⁸ Fejér IV/1. 447–454.; Theiner I. 208.; Erdélyi okmánytár, 1023–1300. Szerkesztette: Jakó Zsigmond. Budapest, 1997. (a továbbiakban: Jakó 1997.) 191.; CGOH 2445. sz.

rály terveit. S ez akkor is meglepő, ha tudjuk, hogy elsősorban nem adományról, hanem egyfajta, az uralkodó és a lovagok közötti szerződésről volt szó. Ráadásul, a katonai szerepvállalást elősegítendő – az európai gyakorlatban szokatlan módon – IV. Ince pápa a lyoni zsinaton ugyanolyan a bűnbocsánatot ígért a tatárok ellen Magyarországon harcoló johannitáknak és a hozzájuk csatlakozóknak, mint amelyet a Szentföldön küzdő kereszteltek nyertek el.⁶⁹

A johannita rend hazai fejlődése a század második felében sem tört meg, amit jól illusztrál *preceptorium*ainak növekvő száma. A 13. század utolsó negyedére közel húsz *membrával*: házzal, ispotályal, fürdővel, illetve erődítménnyel számolhatunk. Az adminisztratív egységek elhelyezkedésében egy új irányzat figyelhető meg, jelesen, hogy a templomos birtokok megszerzését jóval megelőzve a Dráván túl is találunk új alapításokat: Dobsza (Dopsin), Pakrac (Pekrec), Béla (Bela), Csicsán (Čiče). Torda alapításával pedig már Erdélyben is megvetette lábát a rend. Ezzel párhuzamosan ugyanakkor jó néhány johannita tartozék eltűnt a forrásokból a 13. század legvégére: Kesztelec, Aracs, Szirák, Tolmács, Szomolya. Sőt, nincs hiteles forrás a tordai ház sorsáról sem a század végét követően.⁷⁰ Figyelemreméltó, hogy Szirák, Tolmács és Szomolya feltehetően az esztergomi *preceptorium*-hoz tartozott, s az alárendelt házak eltűnése talán összefüggésben lehet az „anyakonvent” hanyatlásával. Ugyanis alig három évtizeddel később a Szent Kereszt patrocíniumú esztergomi ház is elvesztette önállóságát, s a fehérvári *preceptorium* részévé vált.⁷¹ A *preceptorium*ok időről időre történő átszervezése teljesen bevett gyakorlat volt a rend életében. Az elsődleges cél a jövedelmezőség fokozása volt, így még a nagy földrajzi távolság sem feltétlenül jelentett akadályt a javak kezelésében.⁷²

A 13–14. század fordulóján a tartományúri hatalom komoly veszélyt jelenthetett a rend hazai birtokaira, illetve az ott élő alávetett népeiségre, mégis, ez az időszak kifejezetten kedvezően indult a johanniták szempontjából. Ennek oka a templomosok feloszlata, illetve házaiknak és birtokaiknak johannita tulajdonba kerülése. Ez a folyamat – kiegészülve az északabra fekvő házak eltűnésével – alapvetően megváltoztatta a magyar-szlávon rendtartományon belüli súlypontot, amennyiben azt áttolta a Dráván túlra, s ezzel egyre nagyobb jelentőségre tettek szert a Dráva–Száva között, illetve a Tengeremelléken fekvő házak.

⁶⁹ Fejér IV/1. 465–467.; Theiner I. 206.; ÁUO II. 205–206.; CGOH 2477. sz. Az indulgencia jelentőségéről lásd Luttrell 1995. 29.

⁷⁰ Jakó 1997. 307–311.

⁷¹ Fejér VIII/4. 129–130. 1401-ben azonban újra önálló *preceptorium*ként tűnt fel, élén egy bizonyos Ferencsel. DI.8617.

⁷² Francia példák: Beaucage, Benoît: Visites générales des commanderies de l'Ordre des Hospitaliers dépendantes du Grand Prieuré de Saint-Gilles: 1338. Aix-en-Provence, 1982. (a továbbiakban: Beaucage 1982.) passim; Miguet, Michel: Templiers et Hospitaliers en Normandie. (Mémoires de la section de l'archéologie et d'histoire d'art). Paris, 1995. passim.

JOHANNITA PRECEPTORIUMOK A 14. SZÁZADBAN

Más európai országokhoz hasonlóan több évtizedet vett igénybe, mire a vienne-i zsinat döntése alapján a templomos javak jelentős részét átvehették a johanniták.⁷³ A zsinat döntéseit Magyarországra is elküldték,⁷⁴ s ennek nyomán 1312 és kb. 1340 között több mint egy tucat egykor templomos *preceptoriumot* vettek birtokba a magyar-szlavón johannita rendtartomány tagjai: Hresztva (Hresno), Gora, Dubica, Nekse (Našice-Martin), Szentmárton (Božjakovina), Szentmárton (Sv. Martin na Muri), Szentlőrinc (Okur), Vrána, Bő, Keresztény, Szentiván (Ivanec) és Lesnica (Lešnik). Sőt, talán ide sorolható egy „szerémségi” *preceptoriumnak* nevezhető adminisztratív egység is, amely egy bizonyos Ádám kezelésében több házat fogott össze.⁷⁵ A magyar gyakorlatban sem volt ritka, hogy egy *preceptor* több házat is kezelésében tartott, bár a rendi gyakorlattal ez nem állt összhangban. A hosszú ideig fennálló helyzetet legalizálta XI. Gergely pápa, aki 1371-ben engedélyezte, hogy a *preceptorok* akár 2–3 *preceptorium* javait kezeljék egyszerre, ha azok ugyanabban a perjelségben vannak, s *responsiójuk* együttesen sem éri el a 200 forintot.⁷⁶

⁷³ Luttrell, Anthony: Fourteenth-century Hospitaller Lawyers. In: The Hospitallers in Cyprus, Rhodes, Greece and the West, 1291–1440. London, 1978. XVI: 450.; Riley-Smith 1999. 94. Borchardt, Karl. The Templars in Central Europe. In: The Military Orders and the Crusades. Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity. Zsolt Hunyadi and József Laszlovszky (ed.). Budapest, 2001. 239.

⁷⁴ Lásd V. Kelemen *Nuper in concilio* kezdetű bullájának példányait (AOM 10, nr. 70., 71.), amelyeket a magyarországi világiaknak, illetve egyháziaknak címeztek.

⁷⁵ ... *consensu ... fratris Adam preceptoris domorum de Syrmia...*, illetve ... *asensu ... fratris Adam preceptoris domorum Sirmie ...* Anjoukori Okmánytár. Szerkesztette: Nagy Imre és Tasnádi Nagy Gyula. I–VII. Budapest, 1878–1920. (a továbbiakban: AO) I. 376., 389–390.

⁷⁶ Lásd Nicholson 2001. 51.

Az átvett templomos házakkal, illetve a hozzájuk tartozó birtokokkal kapcsolatban a fentiekben túl legalább két általános megállapítást fogalmazhatunk meg. Egyrészt, az európai helyzethez hasonlóan,⁷⁷ a feltételezett gazdagodásnak nincs meggyőző nyoma a forrásokban. A rendi előljárók, illetve az erre kijelölt rendtagok hol kifejezett pápai hozzájárulással és felhatalmazással, hol pedig annak hiányában idegenítették el vagy adták bérbe hosszabb-rövidebb időre a rend – elsősorban szlavóniai – birtokait a templomos javak átvételének kezdetével egy időben.⁷⁸ A másik jelenség, amely természetesen összefügghet az elsővel, hogy az átvett templomos *preceptorium*ok jelentős része eltűnt a 14. század utolsó negyedére, mégpedig leginkább oly módon, hogy először – feltehetően – átszervezték őket, s így önállóságukat elvesztve a vránai perjelség egyszerű tartozékai lettek.

A 14. század második felében végbement „átszervezésekre” utalhat az a jelenség, hogy néhány rövid életű ház, illetve vár tűnt fel a forrásokban, például Mostanica (Moštanica), és Fadd, amelyek eredetileg a rend birtokaiként más *preceptorium*okhoz tartoztak, s a korai időszakhoz hasonlóan egy bizonyos idő eltelté után önállósodtak. Mindazonáltal, a vizsgált időszak utolsó öt évtizedében mintegy két tucat házról, illetve erődfítményről tesznek említést a források, de ezek nagy része eltűnt a század utolsó negyedére. Nagy Lajos halála után körülbelül tizenöt önálló adminisztratív egységgel bírtak a johanniták, s ezek túlnyomó része a Drávántúlon feküdt, még ha az egyik legfontosabb, Székesfehérvár, továbbra is az ország közepén működött. A 14. század közepétől Vrána, az egykori templomos központ szerepének változása is kézzelfoghatóbbá vált: egészen pontosan erre az időszakra a magyar–szlávón johannita perjelség meghatározó jelentőségű *preceptorium*ává vált, ami a perjelek címében könnyen tetten érhető: *prior (et) prioratus Ungarie seu Aurane*. Bár a magyar–szlávón perjelség nevébe is felvette Vránát, mégsem egészen egyértelmű, hogy valóban kizárólagos központja volt-e a johannitáknak. Az európai gyakorlatban egyébként is ritkán fordult elő, hogy a perjelségek egy adott házat vagy várat jelöltek volna ki központjukként, bár voltak jelentősebb *preceptorium*ok: ún. *domus sive preceptoría principalis*.⁷⁹ A magyar előljárók is más-más rendházban tartották székhelyüket: Gyánt, Béla, Pakrac, Csurgó, Gora, Vrána. Így például Pierre Cornuti Pakracon és Csurgó is tartózkodott egy ideig. Az is a jelentőség mércéje lehet, hogy melyik ház adja a mindenkori alperjelt, de ebből a szempontból Székesfehérvár mellett más házak is komoly szerepet játszhattak, hiszen a bélai várnagy mellett a csurgói és az újudvari *preceptor* is ilyen szerepben tűnt fel időnként.

Perjelek, *preceptor*ok, testvérek – Külföldiek a rend vezetésében

A Szentföldhöz és Nyugat-Európához képest csak alig megkésve, az 1180-as években kezdett kialakulni a területi alapú rendi hierarchia, amely a későbbi cseh–morva, osztrák és magyar perjelségek alapjává vált. Hogy mennyire nem kristályosodott ki a rendi hierarchia középső foka, amely az egyes *preceptorium*okat volt hivatott összefogni, azt jól illusztrálja az az 1186-os oklevél, amely a következőképpen nevezte meg a magyar és cseh ügyekben ille-

⁷⁷ Luttrell, Anthony: *The Hospitallers at Rhodes, 1306–1421*. In: *A History of the Crusades*. ed. Kenneth M. Setton. Madison, 1975. 290; Luttrell, Anthony: *Notes on Foulques de Villaret, Master of the Hospital, 1305–1319*. In: *Des Hospitaliers de Saint Jean de Jérusalem de Chypre et de Rhodes de hier aux chevaliers de Malte aujourd'hui*. Paris, 1985. 76.

⁷⁸ A teljesség igénye nélkül: Thallóczy Lajos – Barabás Samu (szerk.): *A Blagay-család oklevéltára*. Budapest, 1897. (a továbbiakban: *Blagay cs.*) 74–75., Smičiklas VIII. 353–354. (1314); AO I. 376, I. 389–390. (1315); Smičiklas IX. 10–11. (1321); Theiner I. 485–486. (1322); Fejér VIII/2. 495–496. (1323); DI.106115; Df.258480; Fejér VIII/3. 147–149. (1326); *Blagay cs.* 99–100.; Smičiklas IX. 341–342. (1327); Fejér VIII/3. 341–343. (1328); Solymosi 1998. 336–337. (1339). Vö. Selwood 1999. 187.

⁷⁹ Luttrell, Anthony: *Spiritual Life of the Hospitallers of Rhodes*. In: *Die Spiritualität der Ritterorden im Mittelalter*. Zenon H. Nowak (ed.). Toruń, 1993. 79.

tékes rendi előljárót: „Márton egykori prágai prépost, most pedig a jeruzsálemi Ispótyály testvére, Magyarország, Csehország s minden más – keletre, északra és délre fekvő – terület *preceptora*”.⁸⁰ Vagyis Márton illetékessége mindazokra a területekre is kiterjedt, amelyek még nem integrálódtak más (például német, itáliai) perjelségekbe. Anthony Luttrell angol történész véleménye szerint Márton az 1180-as évek elején a Szentföldről küldték Közép-Európába.⁸¹ Szerencsénkre Márton még egy ideig nem tűnt el a forrásokból: 1188-ban megjelent a rend Margat-i generális káptalanján,⁸² 1189-ben pedig *preceptor hospitalis*ként helyezte pecsétjét II. Ottó (Konrad Ota) cseh herceg oklevelére, de nem tudni, hogy pontosan milyen minőségben, hiszen a pecsételhelyezők sorában Bernát követi *prior Boemie* címével.⁸³ Karl Borchardt véleménye szerint a forrásban említett Bernát azonosítható az 1170 első felében Béla által tett adomány ügyében eljáró testvérral.⁸⁴

A tisztségek kérdése azért is bír nagy jelentőséggel, mert a brnoi Libor Jan által néhány évvel ezelőtt újra felfedezett 1193-as levélben, amely egy bambergi kódexbe másolva maradt fenn, a johannita rend mestere Mártont csak magyarországi perjelnek (*prior in Ungaria*) címzi.⁸⁵ Minthogy Párizsban is őriznek egy, a fentivel szinte szó szerint egyező levelet, amelyet Guillaume de Villiers-nek, a Tengerentúli (*ultramarinus*, ti. szentföldi [Outremer]) mesternek címzett a rend nagymestere, valószínűsíthető, hogy egy körlevél [egy-egy példány maradt fenn].⁸⁶ A címek és tisztségek kérdéséhez mindazonáltal hozzá kell tenni, hogy ma már a rend történetét évtizedek óta kutató szakemberek is elismerik: a korai időszakban nem meghatározható, pontosan milyen hatáskört takarnak a forrásokban szereplő tisztségek (*preceptor*, *magnus/maior preceptor*, *magister*, *summus magister*).⁸⁷ A közép-európai provinciákban ez az időszak egészen a 13. század közepéig tartott, amikor a magyar előljáró a Tengeren inneni részek *magypreceptora* (*maior preceptor in partibus cismarinis*)⁸⁸ címet viselte, amely titulus bizonyosan nem a *magister ultra-*, vagy *transmarinus* komplementer párja volt.

A fogalomhasználat sajátossága, hogy mire következtetéssé válnak a fenti kifejezések, addigra egy újabb probléma nehezíti a kutatást. Míg a szentföldi és nyugat-európai források *frater hospitalis*, vagyis ispotályos testvér kifejezéssel illetik a rend tagjait, addig a magyar, s általában a közép-európai forrásokban rendszeresen feltűnik a *crucifer*, azaz kereszties kifejezés, holott szó sem volt kereszties lovagokról. Olyannyira nem, hogy pápai rendelkezések tiltották a lovagrendek tagjainak a kereszties eskü letételét.⁸⁹ Ez akkor is tekintetbe veendő, ha tudjuk, hogy a szentföldi harcok egy részében *de facto* kereszties irányítás alatt harcoltak mind a templomosok, mind a johanniták, illetve a német lovagrend tagjai is.

A korábban említett Márton személye, pontosabban hatásköre valószínűsíti, hogy a 12. század utolsó harmadában a magyar és a cseh házak közös tartományt alkottak. A források

⁸⁰ CD Mor. I. 317; CGOH 802. sz.

⁸¹ Luttrell 1995. 23.

⁸² Jan, Libor: ...*Mortuus est persecutor noster Saladinus* (K způsobu komunikace mezi českými zeměmi a palestimou ve 12. a 13. Století). Studia Minorá Facultatis Philosophicæ Universitatis Brunnenensis, 44. 1997. (a továbbiakban: Jan 1997.) 23.

⁸³ CD Mor. I. 328; CGOH 865. sz.

⁸⁴ Borchardt 1996. 250.; Az oklevél szövege: Fejér V/1. 284–288.; CGOH 309. sz.

⁸⁵ Jan 1997. 32.; Korábbi szövegkiadása: Wattenbach, Walter: Urkunden und andere Auszeichnungen. Neues Archiv 11. 1886. 402.

⁸⁶ CGOH 945. sz.

⁸⁷ Luttrell 1995. 21–22. Vö. Luttrell 1998. 78–88.

⁸⁸ Például CGOH 2481. sz. (helyes névalakkal: CGOH IV. 350). Vö. Borchardt 1999. 206.

⁸⁹ Lásd Luttrell, Anthony: The Military and Naval Organization of the Hospitallers at Rhodes: 1310–1444. In: Das Kriegswesen der Ritterorden im Mittelalter. Ordines Militares – Colloquia Torunensia Historica 6. Zenon Hubert Nowak (ed.). Toruń, 1991. 134.; Luttrell 2001. 270.

azonban kevésbé beszédek a 13. század első harmadában. Az oklevelek említést tesznek, név szerint meg nem nevezett, magyar perjelekről 1208-ban,⁹⁰ 1217-ben (P siglával),⁹¹ és 1222-ben,⁹² valamint egy bizonyos B. vagy – más olvasat szerint – *R. procurator hospitalis in Hungariáról*, azaz magyarországi ispotályos *procuratorról* 1216-ban.⁹³ A *procurator* kifejezésnek is több jelentése rekonstruálható a forrásokból. A korai időszakban akár az egyes *preceptoriumok* vezetőjét is jelölhette,⁹⁴ később azonban egyre gyakrabban a mindenkori helyettesekre, helytartókra, *visitatorokra* alkalmazták a kifejezést, illetve alkalmanként az egy-egy ügyben eljárókat is így nevezték (*procurator in hac causa*).

Az idő előrehaladtával persze a források is egyre informatívabbak lettek: 1225-ben Rembald de Voczon *procuratorról*,⁹⁵ 1226-ban János nagymesterről,⁹⁶ majd 1232 és 1254 között az előbbiről már magyar–szlavón ispotályos mesterként, tartományi perjelként, nagy*preceptor*ként, valamint a Tengeren inneni részek *preceptoraként* tesznek említést. Rembaldot egyébként 1253-ban és 1254-ben itáliai, magyar és osztrák nagy*preceptornak* címezte IV. Konrád, a „rómaiak” királya, de a magyarországi források nem említenek ilyen címet.⁹⁷ Ahogyan János, úgy Rembald származása is ismeretlen, bár ez utóbbi kapcsán figyelmet érdemel Jean Raybaud elképzelése, aki a francia „nyelv”-hez tartozó Dua Lamec *preceptorával* azonosítja, de a provence-i Beauson-ból származónak tartja.⁹⁸ Rembald meglehetősen aktív figurája volt a 13. század második negyedének. II. András követeként Rómában is járt 1232-ben, illetve többször feltűnt a Szentszék által kirendelt bíróként, s talán nagyfokú mobilitása is idegen származása mellett szólhat. Szót kell még ejtenünk Ambrus budai kanonokról is, aki 1243-ban egy bizonyos Miko de Buxunio⁹⁹ mellett a tar-

⁹⁰ Fejér III/1. 56–57.; MonWesp I. 17.; CGOH 1302. sz.

⁹¹ ÁUO VI. 380–383; CGOH 1605. sz. Említésre méltó a győri káptalan egy 1216-os oklevelében tanúként szereplő Pethe (... *hoc autem factum est in presentia [...] et Pethe magistri hospitalis Domus...* ÁUO I. 139–140), akit a szakirodalom eddig a győri ispotály előjárójaként tartott számon. (Reiszig II. 61., 69.; és ez alapján mások.) Véleményünk szerint több érv szól győri *preceptor* volta ellen. Egyrészt a győri ház első említése jóval későbbi, és az oklevél szövege sem utal kifejezetten arra, hogy a győri ház vezetőjéről lenne szó. Másrészt, bár az adat meglehetősen korai, a tisztségviselőket időrendben felsoroló táblázatból kitűnik, hogy a *magister* kifejezés – jelen ismereteink szerint – a tartományi vezetőket jelölte, míg a házak élén *preceptorok* vagy *commendatorok* álltak, így valószínűleg a magyar rendtartomány vezetője volt akkoriban. Ezt a feltételezést erősíti, bár nem bizonyítja, hogy 1217-ben a forrásokban feltűnő előjárót siglával jelölték, aki azonos lehet az előző évben szereplő Pethével. A függelékben található listából természetesen az is kitűnik, hogy a 13. század utolsó harmadáig a *preceptor* titulus – valamilyen jelzővel – a rendtartomány vezetőit is jelölhette.

⁹² Fejér III/1. 383–384.; III/5. 383.; CGOH 1747. sz.

⁹³ PRT I. 164., 638.; ÁUO VI. 377–379.; MonWesp I. 36–37.; CGOH 1472. sz.

⁹⁴ Selwood 1999. 155.; Nicholson 2001. 78.; Riley-Smith 2002. 10.; Gervers 2002. 249.

⁹⁵ Theiner I. 61–62.; MonWesp I. 66.; MES I. 254.; ÁUO I. 211–212.

⁹⁶ PRT I. 672–673.; MonWesp I. 70.; MES I. 260., 278.; ÁUO I. 222–223.

⁹⁷ CGOH 2615., 2638., 2663. sz.; Vö. Borchardt 1999. 205–206.

⁹⁸ St. Gilles perjelség, Saint-Paul-Trois-Châteaux egyházmegye. Raybaud, Jean: *Histoire des Grands Prieurs et du Prieuré de Saint-Gilles*. Nîmes, 1904. (a továbbiakban: Raybaud 1904.) I. 156., 163. Raybaud szerint Rembald 1246-ban *visitator*ként járt a St. Gilles perjelségben. Mint-hogy magyar forrás 1244 és 1247 között nem említi, könnyen elképzelhető, hogy hosszabb ideig külföldön tartózkodott.

⁹⁹ Reiszig II. 58. Reiszig ugyan Bekcsehelyi Mikónak oldja fel az előbbi névalakot, de ez a megoldás meglehetősen kétséges. A ‘Buxunium’ helynév feloldásaként szerepelteti Bekcsehelyet. Talán csak névelírás történt (ti. az 1243-as oklevelet csak IV. Béla 1248-as átírása őrizte meg: ÁUO VII. 144–145.), s az eredeti oklevél valójában Rembald de Voczont említett. Az azonos-ság lehetőségét egyébként először Joseph Delaville Le Roulx vetette fel *Les Hospitaliers en Terre*

tományi mester helyetteseként, illetve általános ügyvivőként (*generalis procurator*) szerepelt, s az első, bizonyosan magyar származású tartományi vezető volt, bár meglehetősen rendhagyó helyzetben.

A 13. század második felében a rendi tisztségviselők sorát – a szakirodalom állítása szerint¹⁰⁰ – egy bizonyos Jordán nyitja, akinek a rendhez tartozását azonban erősen meg kell kérdőjeleznünk. Egykorú forrás nem maradt fenn, ami Jordán johannita voltát bizonyítaná, ugyanakkor IV. Béla egy 1259-es oklevele egészen mást állít. Jelesül azt, hogy Rembaldot közvetlenül Arnold nagy*preceptor* követte a tartományi mester posztján.¹⁰¹ Feltehetően mind Reiszig, mind az őt követő kutatók a magyar templomos mesterrel, Jordánnal (1256–1258) keverték össze.¹⁰² Az 1259-es oklevélből az mindenestre kiderül, hogy 1259-ben már – a továbbra is ismeretlen származású – Arnold (1255? –1259) állt a magyar–szlávón rendtartomány élén. Ezt követően a szintén ismeretlen Ferrustan (1262),¹⁰³ majd pedig a francia származású Pons de Fayn (1267–1276) folytatta a rendi vezetők sorát Auvergne-ből,¹⁰⁴ s 1275-ben ez utóbbinak a helyettese, Hugo Boraldy is francia volt.¹⁰⁵ Ferrustan és Pons de Fay hivatali ideje között egy néhány éves hiátus van, s erről az időszakról csak annyit tudunk, hogy a német Heinrich von Fürstenberg (1266) volt a nagy*preceptora* a magyar, német, cseh, lengyel és skandináv perjelségeknek,¹⁰⁶ de ez nem zárja ki, hogy az előbb említett két előjáró valamelyike volt ekkor a magyar mester. Hasonló helyzetben vagyunk a következő név szerint ismert előjáróval, Hermann Brunshornnal (1279–1280),¹⁰⁷ aki nem a magyar mester (azaz jelen esetben a perjel), illetve annak helyettese, hanem az osztrák, cseh, morva, lengyel, skandináv és magyar perjelségeket összefogó nagy*preceptoratus* vezetője volt *summus preceptorként*, illetve annak helyetteseként.

A 13. század utolsó évtizedétől hosszú éveken keresztül a magyar–szlávón tartomány perjeleinek közös jellemzője maradt a feltehetően idegen, de közelebről nem azonosítható származás.¹⁰⁸ Bár gyaníthatóan ez idő tájt az előjárók rendre Itáliából érkeztek, vagy legalábbis onnan intézték a perjelség ügyeit, mindez Károly Róbert hatalmának megszilárdulásával vált nyilvánvalóvá. Legalább két tucat itáliai rendtaggal találkozunk 1315 és az 1340-es évek között Magyarországon. Legjelentősebb talán az Itáliából érkező Gragnanak jelenléte volt: Rolando de Gragnana (1315)¹⁰⁹ és Filippo de Gragnana (1317–1329) perjelek, valamint a helytartók, illetve helyettes perjelek: Francesco de Gragnana (1319–1320),¹¹⁰ Girardo de Gragnana (1321–1322, 1326–1328),¹¹¹ valamint Pietro de Gragnana

Sainte et á Chypre: 1100–1310. című munkájában (Paris, 1904. 391., 430.). A gyanút Rembald neve erősíti: Voczon–Beauson. Ezt a feltételezést támogatja, hogy az oklevél keltekor Rembald még a Tenger melléken volt, talán ezért kellett Ambrust megbízni az általános ügyvivői feladattal.

¹⁰⁰ Reiszig I. 68., II. 164.

¹⁰¹ ... *fratri Arnaldo domorum maiore preceptore per Hungariam et Sclavoniam qui eidem fratri Rembaldo immedietate successit* ... Fejér IV/2. 492–495.; ÁUO XI. 456–457.; CGOH 2932. sz.; Smičiklas V. 135–136.

¹⁰² Például Smičiklas, Supplementum I. 206–208.

¹⁰³ Fejér IV/3. 98–99., VI/2. 110.; Géresi Kálmán: A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. I–V. Budapest, 1882–1897. I. 2–3; CGOH 3030. sz.

¹⁰⁴ Vö. Luttrell 1995. 29.; Forey, Alan: The Military Orders and Holy War against Christians in the thirteenth century. English Historical Review, 104. 1989. 3.

¹⁰⁵ ÁUO IX. 128–130.; CGOH 3572. sz., Smičiklas VI. 137.

¹⁰⁶ CGOH 3219. sz., Vö. Borchardt 1999. 207., 209.

¹⁰⁷ CGOH 3692., 3729. sz. A legfrissebb kutatási eredmények szerint Hermann Brunshorn származási helyét valahol a Rajna és Moselle között kell keresnünk. Lásd Borchardt 1999. 211.

¹⁰⁸ Lásd a rendi előjárókat ismertető táblázatot a tanulmány végén.

¹⁰⁹ AO I. 376., 389–390.

¹¹⁰ AO I. 514–515.; Fejér VIII/3. 341.; Smičiklas VIII. 556–559.; DI.34297.

(1329),¹¹² aki több ház *preceptora* volt egyszerre. Egészen a legutóbbi időkig osztottuk Anthony Luttrell véleményét, miszerint a Gragnana klán tagjai feltehetően az észak-toscanai Garfagnana-ból származnak.¹¹³ Minthogy ezt az elképzelést eddig nem sikerült forrásokkal is igazolni, egy 1294-es oklevél alapján,¹¹⁴ amelyben először kerül egy Gragnana Magyarországgal közvetett kapcsolatba, a velencei perjelség felé fordult figyelmünk. Ebben az oklevélben a Gragnana klán egyik legelső, rendi karriert befutott tagja szerepel, Engherrand de Gragnana velencei perjel,¹¹⁵ ám a forrásban *Angeran de Grignano* névalakkal szerepel, ami – véleményem szerint – sokkal inkább azonosítható a Friuliban található Grignano-val,¹¹⁶ amely a velencei perjelség része volt, mint a „távoli” Garfagnana vidékkel. Ezt az elképzelést tovább erősíti, hogy az 1315-ben Magyarországon feltűnő Rolando már 1306 óta a velencei perjeségben szolgált,¹¹⁷ 1314-ben pedig a Friuli-beli Sacilében jegyezték fel a rend tagjaként. Sőt, Francesco de Gragnana magyar–szlávón alperjelsége után is oda tért vissza, s negyedszázadon (1322–1349) át Sacile *preceptora* volt.¹¹⁸ Elképzelésünk

¹¹¹ AO II. 55–56.; Smičiklas IX. 97–98.; Fejér VIII/2. 362–363., 543–545., 562., VIII/3. 341.

¹¹² Df.257974; Df.258481.

¹¹³ Luttrell, Anthony: The Hospitaller of Rhodes between Tuscany and Jerusalem: 1306–1431. *Revue Mabillon*, 64. 1992. 121., 134.; Luttrell, Anthony: The Hospitaller Priory of Venice in 1331. In: *Militia Sacra: Gli Ordini Militari tra Europa e Terrasanta*. Enzo Coli, Mari De Marco, Francesco Tommasi (ed.). Perugia, 1994. (a továbbiakban: Luttrell 1994.) 106., 112–113.; Luttrell 2001. 273.

¹¹⁴ Smičiklas VII. 171–172.

¹¹⁵ Engherrand velencei perjelségét különböző időszakokra teszik. A leghosszabb hivatali időt (1263–1293) Anthony Luttrell rekonstruálta (Luttrell 1994. 106.). Lásd még Riley-Smith 1967. 356.; Ilari, Annibale: Il Granpriorato Giannita di Roma: *Ricerche storiche e ipotesi*. Gran Priorato di Napoli e Sicilia del Sovrano Militare Ordine di Malta. Melitensis 4, Taranto, 1998. 76–77.; Greci, Roberto: *Prime presenze Gerosolomitane nell’Emilia occidentale e nella bassa Lombardia*. In: Josepha Costa Restagno (ed.), *Riviera di Levante tra Emilia e Toscana: Un crocevia per l’Ordine di San Giovanni*. Genova, 2001. 410.; A fenti oklevél ismeretében, illetve a legutóbbi kutatások eredményeinek tükrében Engherrand hivatali ideje az 1261 és 1294 közötti időszakra tehető. Vö. Gazzini, Marina: *L’insediamento Gerosolomitano a Parma nel Basso medioevo: Attività ospedaliera e gestione del culto civico*. In: Josepha Costa Restagno (ed.). *Riviera di Levante tra Emilia e Toscana. Un crocevia per l’Ordine di San Giovanni*. Genova, 2001. 429.; 1263–1273 között lombard perjel is volt. Vö. Bordone, Renato: *I cavalieri de San Giovanni ad Asti e nel Monferrato durante il medioevo*. In: *Cavalieri de San Giovanni e territorio: la Liguria tra Provenza e Lombardia nei secoli XIII–XVII*. Josepha Costa Restagno (ed.), Bordighera, 1999. 354–355., 364.; Bordone, Renato: *Priori del gran priorato di Lombardia*. In: Netro, Ricardo Tomasi di, and Luisa Clotilde Gentile (ed.) „*Gentilhuomini Christiani e Religiosi Cavalieri*”. *Nove secoli dell’Ordine di Malta in Piemonte*. Milano, 2000. 163.

¹¹⁶ Kosi, Miha: *The Age of the Crusades in the South-East of the Empire (Between the Alps and the Adriatic)*. In: *The Crusades and the Military Orders: Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity*. Zsolt Hunyadi and József Laszlovszky (ed.). Budapest, 2001. 146.

¹¹⁷ 1306-ban Padova és Barbarano *preceptora* volt (Padua, Archivio di Stato, Commenda di Malta, Filza no. 7.; Vicenza, Archivio di Stato, Corporazioni Religiose Sopresse, Buste 3065–3094); 1311-ben pedig Trevisóban tűnt fel egy szentföldi *passagium particulare* szervezése kapcsán. Vö. Cagnin, Giampaolo: *Templari e Gianniti in territorio Trevigiano (secoli XII–XIV)*. Treviso, 1992. 26., 77., 88. Ezúton szeretnénk köszönetet mondani Anthony Luttrellnek, aki az 1306-os kiadatlan forrásokra felhívta a figyelmünket, s az Itáliában készített jegyzeteit a rendelkezésünkre bocsátotta.

¹¹⁸ Begotti, Pier Carlo: *Templari e gianniti in Friuli. La Mason di San Quirino. Fiume – Veneto*, 1991. 53., 57., 115–116.; Luttrell 1994. 133.; Castellarin, Benvenuto: *Ospedali e commende del Sovrano Ordine di San Giovanni di Gerusalemme di Rodi di Malta a Volta di Ronchis e in*

szerint az eddigi provençe-i vezetést váltották fel az itáliaiak a 13–14. század fordulóján, de az még nem tudható bizonyosan, hogy ebben az új dinasztianak vagy egyszerűen annak a ténynek volt-e nagyobb szerepe, hogy a velencei perjelség egyik tartománya az Isztriai-félsziget volt, s ezen keresztül állandó, közvetlen érintkezés jöhetett létre a magyar–szlavón perjelséggel. Példaként említhető Pula-i János, aki 1326-ban újudvari,¹¹⁹ 1329-ben pedig bélai preceptor volt.¹²⁰

A magyar–szlavón perjelek és alperjelek személye kapcsán egy apró, de fontos megjegyzést kell tennünk. Többször felmerült az elmúlt évtizedek rendtörténeti kutatásai során, hogy a magyar–szlavón (majd vránai) perjelség meglehetősen marginális szerepet játszott a rend európai történetében, s csak mint távoli provinciára tekintettek a johannita nagymesterek és más méltóságviselők, amiről sokszor talán csak annyit tudtak, hogy körülbelül hol található. Bár ebben kétségtelenül van némi igazság, nem hagyható figyelmen kívül, hogy a magyar előjárók némelyike egyúttal fontos tisztviselője volt a rendnek. A hazánkban hosszabb időt eltöltő Filippo de Gragnana többek között római, velencei és capuai perjel is volt, bár helytartója, Girardo de Gragnana – aki korábbi pisai perjelsége mellett 1299-ben pápai *cubicularius* volt, sőt 1303-ban a rend marsalli címét is viselte Cipruson – véleményünk szerint nem azonos a magyar–szlavón alperjellel.¹²¹

A fentiekkel párhuzamosan, a 14. század elejétől a magyar–szlavón perjelség egyre gyakrabban tűnt fel a rend rodoszi adminisztrációjában az itáliai nyelv (*lingua*) perjelségei között, de nem kizárólagosan ott. A Máltán őrzött másolati könyvekben 1330 és 1346 között elkülönítetten szerepel a magyar perjelség, míg 1346-tól 1365-ig az itáliai perjelségekkel együtt sorolják a *Libri Bullarum*-ban; 1381 és 1386 között viszont ismét külön szekciót foglal el a magyar rész, bár ezek az oldalak gyakran maradtak üresen.¹²² Nem teljesen meglepő, hogy 1389 és 1400 között a „magyarok” *Alamaniával* és a lengyel tartománnyal szerepelnek együtt, de ezt követően ismét az itáliaiak közé kerültek egészen 1438-ig, amikortól egy jó időre eltűnt a magyar perjelség neve még a másolati könyvek index fólióiról is.

A Gragnanák regnálása után a rend nagymestere *camera prioralis* státusban tartotta a magyar–szlavón perjelséget, vagyis öt évre magának rezerválta a tartomány és a perjel jövedelmeit,¹²³ majd 1335-ben a rodoszi generális káptalan a nemesi származású, provençe-i Pierre [Peyre] Cornutit (1335–1348) nevezte ki magyar–szlavón perjellé 5 évre,¹²⁴ s a kinevezést 1340-ben meghosszabbította.¹²⁵ Pierre Cornuti származásának kiderítéséhez támpontot nyújthat az 1338-as általános rendi vizsgálatnak a provençe-i (St. Gilles perjeség)

Friuli. Latisana, 1998. (a továbbiakban: Castellarin 1998.) 68. Castellarin még egy Gragnana nyomára bukkant: Meus de Gragnana a S. Bartolomeo de Volta *preceptorium* perjele volt 1367-ben (Castellarin 1998. 100–102.).

¹¹⁹ Dl.106115, Df.258480.

¹²⁰ Df.257974, Df.258481.

¹²¹ Vö. Delaville Le Roux, Joseph: *Les Hospitaliers á Rhodes jusqu'á la Mort de Philibert Naillac: 1310–1421*. Paris, 1913. [reprint: London, 1974.] (a továbbiakban: Delaville 1913.) 18., 32., 71–72.; Riley-Smith 1967. 229., 282.; Tommasi, Francesco: «Templarii» e «Templarii Sancti Ioannis»: una precisazione metodologica. *Studi Medievali*, 3 ser. 24. 1983. 380–381.

¹²² Talán éppen az 1378-as szkizma miatt.

¹²³ *Subscriptas baiulias capituli generalis retinuít dominus magistrí auctoritate dicti capituli ad manum suam ordinandas per ipsum sup. Videlicet: [...] Priorem Ungarie [...] et prioratus ipsorum*. AOM 280, fol. 21^r. A szöveg kiadása: Tipton, Charles L.: *The 1330 Chapter General of the Knights Hospitalers at Montpellier*. *Traditio*, 24. 1968. 308.

¹²⁴ AOM 280, fol. 33^v. A szöveg kiadása: Engel 1997. 115–116.; Lásd még Fejér VIII/4. 204., 465., 530., IX/1. 515–518., IX/4. 614.; AOM 317, fol. 211^r; Smičiklas X. 555., XI. 438.

¹²⁵ Vö. AOM 280, fol. 45^r–46^v. Hunyadi Zsolt: Adalékok a johannita magyar–szlavón (vránai) perjelségre kirótt helyi adók kérdéséhez. *Acta Universitas Szegediensis. Acta Historica*, 116. 2002. (a továbbiakban: Hunyadi 2002.) 39–40.

Lardiers *preceptorium*beli jegyzőkönyve, amely a ház *donatusai* között említi Pierre és Raybaud Cornutit.¹²⁶ Sőt, ugyanekkor egy harmadik Cornuti, Hugo a közeli Manosque *preceptorium*ához tartozott, de 1335-ben még Lardiers kötelékében élt.¹²⁷ Ezek már csak azért sem lehetnek pusztán egybeesések, mert a Lardiers-i rendház tagjai között egy bizonyos Fulco Rocafolii is szerepel, aki két évvel később, 1340-ben Pierre Cornuti helytartójaként, magyar alperjelként tűnt fel Vránában,¹²⁸ továbbá a *donatusok* listáján szereplő Jacobus de Roderterio 1350-ben Luba-i *preceptor*ként szerepelt.¹²⁹ A tartományi vezetés provence-i származása adhat magyarázatot arra az érdekes helyzetre, hogy a rend nagymestere, Deodat Gozon miért éppen Magyarországra száműzte a szodómia bűnébe esett François Furonit 1348-ban,¹³⁰ aki ugyan Barletta perjelségében szolgált, de bizonyosan provence-i származású volt.¹³¹

Pierre-t egy másik Cornuti, Baudon (1348–1374) követte a perjeli méltóságban. Baudon Cornuti perjelsége kezdetén történt persze egy rövid közbűvészet, amikor is Lajos király a hírhedt condottieré-nek, a szintén provence-i származású Montreal du Bar-nak, vagy közismertebb nevén Fra Morialenak adta a perjeli címet,¹³² akit viselt dolgaiért 1354-ben Rómában kivégeztek.¹³³ Sajátos szerepére utal az az 1353-as oklevélzáradék is, amely hírül adja, hogy a perjelség pecsétje a lázadó és engedetlen Montreal kezébe került, aki a pecsét segítségével különböző rendi javakat idegenített el.¹³⁴ Bizonyos azonban, hogy magyar perjeli címétől hamar megfosztották, mert az 1348 tavaszán még alperjel¹³⁵ Baudon Cornuti 1348 őszétől megszakítás nélkül viselte a magyar perjeli címet.¹³⁶ Baudon tartományi előjárói idejének a vége sem volt kevésbé problematikus. Nagy Lajos, a rend életébe beavatkozva, 1374-ben a szintén provence-i származású Raymund de Beaumont-ot (*Bellomonte*) szerezte volna a perjeli méltóságban látni, aki 1366-tól csurgói és újudvari *preceptor*, illetve 1373-ban helyettes perjele volt a magyar–szlavón tartománynak.¹³⁷ XI. Gergely pápa jelöltje a szintén provence-i Bertrand Flotte volt;¹³⁸ ennek ellenére a johannita nagymester 1374-ben Giovanni Rivara-t, a velencei perjelt nevezte ki a magyar tartomány élére.¹³⁹ A király az itáliai és a provence-i nyelvek (*linguae*) között 1373 novemberében, tehát még

¹²⁶ Beaucage 1982. 382.; Vö. Luttrell 2001. 273.

¹²⁷ Beaucage 1982. 369.; AOM 280., fol. 34^r. A régióból még egy Cornutira vannak adataink (nem számítva most ide Baudon és Gérard Cornutit): Raymund Cornuti (Manosque): 1389/90, AOM 324, fol. 122^r.

¹²⁸ Beaucage 1982. 382.; Smičiklas X. 555–557.

¹²⁹ Smičiklas XI. 566–567.

¹³⁰ AOM 317, fol. 211^{rv}. Nem bizonyos, hogy Pierre Cornuti ekkor még életben volt, ugyanis az utolsó hiteles oklevél, amely indirekt módon hivatalban tudja a perjelt, 1348. február 10-én kelt (Smičiklas XI. 438–441.).

¹³¹ Vö. Pierre Furonival, aki a provence-i Trinquetaille *preceptor*a volt: AOM 317, fol. 15^r; Beaucage 1982. 2, 426, 588.

¹³² Reiszig I. 100–102.; Raybaud 1904. I. 311–315.

¹³³ Reiszig I. 100–102.; Vö. Gessi, Leone: Fra Moriale. Rivista del Sovrano Ordine Militare di Malta, 2. 1938/3. 13–23.

¹³⁴ Smičiklas XII. 165–167.

¹³⁵ Smičiklas XI. 444–445; A római szent birodalmi széki Teleki család oklevéltára. I–II. Szerkesztette: Barabás Samu. Budapest, 1895. 84–87.

¹³⁶ Dl.106127 (Fejér IX/7: 153.), Dl.106134.

¹³⁷ Fejér IX/4. 523–524.

¹³⁸ Df.258486.

¹³⁹ Theiner II. 153–154; Delaville 1913. 174, 197; Vö. Luttrell, Anthony: Change and Conflict within the Hospitaller Province of Italy after 1291. In: Mendicants, Military Orders and Regionalism in Medieval Europe. Jürgen Sarnowsky (ed.). Aldershot, 1999. (a továbbiakban: Luttrell 1999.) 198.; Luttrell 2001. 274–275.; Reiszig I. 118–119.

Baudon Cornuti hivatali ideje alatt kötött megállapodására hivatkozva tiltakozott mind a pápa, mind pedig a nagymester jelöltje ellen.¹⁴⁰ Jóllehet a megállapodás éppen azt rögzíti, hogy ha a perjelségben üresedés támad, akkor a nagymester joga eldönteni, hogy itáliai vagy provençe-i perjel kerüljön a tartomány élére, s ettől kezdve a két nyelv tagjainak egymást váltva kell irányítaniuk a perjelséget.¹⁴¹ A források tanúsága szerint, a szkizma idején kialakult fejtelenséget leszámítva a 15. század közepéig működött a megállapodás.¹⁴²

Bár XI. Gergely biztosította a magyar uralkodót, hogy Giovanni Rivara perjeli tiszte ellenére nem velencei, hanem piemonti származású, a perjeli cím mégis Raymund de Beaumont kezébe került, sőt ott is maradt 1381-ig,¹⁴³ mi több, 1384-ben egy rövid időre még visszatért,¹⁴⁴ s ezalatt is viselte a csurgói preceptor címet (1378–1384).¹⁴⁵ Lajos álláspontját bizonyosan befolyásolta, hogy a rend provençe-i származású tagjai a nápolyi Anjou uralkodó alattvalóinak számítottak, s ennek az 1378-ban kezdődő szkizma idején nagy jelentősége volt. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy az itáliai Gragnanához, illetve a provençe-i Cornutikhoz¹⁴⁶ hasonlóan Raymund sem az egyetlen Beaumont volt a magyar-szlavón rendtartományban. Perjelsége idején helyetteseként Arnold de Beaumont (*Bello-monte*) szolgált, aki szintén állt a csurgói és újudvari házak élén is egy ideig.¹⁴⁷

Az egyházszakadás rendkívül érdekes helyzetet teremtett a magyar-szlavón rendtartományban. A források tanúsága szerint a perjelség kettészakadt: az éppen hivatalban lévő provençe-i Beaumont VI. Orbán hűségére tért, azonban egy becsvágyó magyar johannita, Palizsnai János (1379–1383, 1386/7–1391/2) az avignoni VII. Kelemen, illetve a székhelyét ugyanitt tartó nagymester, Juan Fernandez Heredia kegyeit kereste, s már 1379-től perjelnek címezték,¹⁴⁸ bár hivatalosan csak 1382-ben nevezték ki.¹⁴⁹ Perjelként, a nagymester kifejezett hívására sem ment el a következő évben a provençe-i Valence-sur-Rhône-ban tartott káptalanra,¹⁵⁰ ekkor már feltehetően a magyar trónharcok foglalták le. Mindazonáltal a rendi vezetés, Heredia¹⁵¹ és az 1383-ban ellenmesternek választott nápolyi

¹⁴⁰ Vö. Theiner II. 197.; Reiszig I. 119. Adataink szerint Baudon halála 1374 áprilisában következett be, s Raymund de Beaumont szeptembertől viselte a perjeli címet. Vö. DI.6203, DI.6204, Fejér CD IX/7. 347–356.

¹⁴¹ 1373. 11. 22. (A1427) AOM 347, fol. 51^{r-v}.

¹⁴² Ezt jelzi a perjelek listája, illetve az a tény is, hogy az 1373-as megállapodást 1427-ben megújították, bár ennek elsősorban az lehetett az oka, hogy a német nyelv ekkortól többször is megpróbált részt kérni az irányításból. AOM 348, fol. 128. Vö. Valentini, R.: Un capitolo generale degli Ospitalieri di S. Giovanni tenuto in Vaticano nel 1446. Archivio Storico di Malta, 7. 1936. 134–135.

¹⁴³ Theiner II. 197. Delaville 1913. 198.

¹⁴⁴ Fejér X/2. 179 (DI.7111).

¹⁴⁵ Bertrand Flotte pedig időközben rodoszi nagypreceptor lett, azaz a nagymester helyettese. Delaville 1913. 150.; Luttrell 1999. 198.

¹⁴⁶ A szkizma idején, 1384 és 1386 között egy harmadik Cornuti is fontos szerepet játszott a magyar perjelség életében. A római obedienciát követő Gérard Cornuti gorai és dubicai *preceptors*-án túl a vránai perjelség *procurator* is volt 1386-ban. AOM 281, fol. 92^v, 93^v.

¹⁴⁷ Például Fejér IX/5. 68–69, IX/7. 374–376; DI.6363; Df.233327.

¹⁴⁸ Palizsnai János perjelségének kezdetéről eltérő álláspontok alakultak ki. Mi 1379-re tesszük tisztségének *ante quem*-jét székesfehérvári johannita konvent egyik hiteleshelyi oklevelének méltóságsora alapján. DI.7550 (A1390). Vö. Budak, Neven: Ivan od Palizne, prior vranski, vitez sv. Ivana. Historijski zbornik, 42. 1989. 57–70.

¹⁴⁹ AOM 322, fol. 251^r. A szöveg kiadása: Hunyadi 2002. 42–43.

¹⁵⁰ AOM 322, fol. 251^v–252^r. Az oklevélben megfogalmazott utasítást a másolati könyvben szinte minden perjelség oldalaira átmásolták azzal a megjegyzéssel, hogy a parancslevél teljes szövege a magyar perjelség oldalain található meg.

¹⁵¹ AOM 322, fol. 253r; Dobronić 1984. 170–171.

Ricardo Caracciolo felváltva neveztek ki *preceptor*okat magyarországi házak élére, bár nincs nyoma, hogy bármelyik félhez eljutottak volna a *responsiók* vagy más befizetések. Ez azért is érdekes kérdés, mert például az angol perjelség, amelyek elvileg VI. Orbánnak engedelmekedett, befizetéseit Avignonba küldte.¹⁵²

A szkizma idején kialakult helyzet furcsaságait ugyanígy illusztrálja a dubicai ház esete. 1383 márciusában az addigi *preceptor*, Albert halála miatt megüresedett posztra Juan Fernandez Heredia Jacobus de Leon szmirnai kapitányt nevezte ki tíz évre.¹⁵³ Bár Jakab egyébként sem töltötte volna ki hivatali idejét, mert 1386 júliusában már nem volt az élők sorában,¹⁵⁴ 1384 májusában Arnold de Beaumont nyerte el a tisztséget Ricardo Caracciolótól, az ellenmestertől.¹⁵⁵ Talán a történekeért kompenzálandó, Heredia egy megüresedett *preceptorium*ot adott Jakabnak a velencei perjelségben ez év decemberében.¹⁵⁶ 1385 áprilisában pedig már Lukács vezette a dubicai házat,¹⁵⁷ aki Palizsnai révén Heredia híve lehetett. Lukács – aki talán azonos az 1379 óta hivatalban lévő alperjellel (illetve a fehérvári *preceptor*tal 1380-ban), s feltehetően Palizsnai pártján állt – későbbi sorsa egyelőre nem ismeretes, az azonban bizonyos, hogy 1386 júliusában Gérard Cornuti kapta meg a *preceptor*i kinevezést tíz évre,¹⁵⁸ vagyis három év leforgása alatt négy kinevezett *preceptor*a volt Dubicának.

Palizsnai 1383-as lázadása után az események felgyorsultak.¹⁵⁹ 1384-ben Raymund de Beaumont viselte újra a perjeli címet, vagyis „Róma-pártiak” kerekedtek felül, s ennek jeleként Ricardo Caracciolo Arnold de Beaumont-t dubicai, csurgói és (somogy)udvarhelyi *preceptor*rá, Baudon de Monte Iustinót pedig a nekcesei, krassói és (okri)szentlőrinci házak élére nevezte ki tíz évre.¹⁶⁰ Alig egy év elteltével azonban már Hédervári János viselte a perjeli címet,¹⁶¹ s jóllehet a következő év nyarán már győri püspök lett,¹⁶² perjeli címétől még 1385 ősze előtt megvált, mert ekkor már egy bizonyos Ranforsatus de Castellana állt a magyar perjelség élén. Ranforsatus későbbi sorsából arra következtethetünk, hogy őt az avignoni Heredia nevezte ki, de túl sokáig nem élvezhette a perjelség jövedelmeit, mert a római obedienciát követő Gérard Cornutit 1386. június 15-én állította Caracciolo *procurator*ként a vránai perjelség élére,¹⁶³ bár három héttel korábban, május 23-i, Genovában kelt oklevelében még Palizsnait tekintette a vránai perjelség gubernátorának.¹⁶⁴ Ez

¹⁵² Tipton, Charles: The English and Scottish Hospitallers during the Great Schism. The Catholic Historical Review, 52. 1966. 240–244.; Luttrell, Anthony: Intrigue, Schism, and Violence among the Hospitallers of Rhodes: 1377–1384. Speculum, 41. 1966. 47.

¹⁵³ AOM 322, fol. 253^v. Kiadása (hibákkal): Dobroniç 1984. 170–171.

¹⁵⁴ AOM 323, fol. 192^v.

¹⁵⁵ AOM 281, fol. 37^v.

¹⁵⁶ AOM 322, fol. 222^r.

¹⁵⁷ Alsó-Szlavónia 109., 111.; DI.35274.

¹⁵⁸ AOM 281, fol. 93^v.

¹⁵⁹ Fejér X/1. 135.

¹⁶⁰ A kinevezés után egy évvel már Lukács volt a dubicai ház *preceptor*a. (Fejér CD X/1. 130–131., Nagy Imre et al. (szerk.): Zala vármegye története. Oklevéltár, 1024–1490. I–II. Budapest, 1886–1890. II. 208–209.)

¹⁶¹ Thallóczy Lajos – Horváth Sándor: Alsó-Szlavóniai okmánytár: Dubicza, Orbász és Szana vármegyék. 1244–1718. Budapest, 1912. (a továbbiakban: Alsó-Szlavónia) 111.; Radvánszky Béla – Závodszy Levente: A Héderváry család oklevéltára. I–II. Budapest, 1909–1922. I. 97., Smitiklas XVI. 518–519.

¹⁶² Korai Magyar Történeti Lexikon (9–14. század). Főszerkesztő: Kristó Gyula, Budapest, 1994. 260.

¹⁶³ AOM 281, fol. 92^v.

¹⁶⁴ AOM 281, fol. 86^{r-v}. Magyarországi forrás csak 1387. január 28-án nevezi Palizsnait ismét perjelnek. (Fejér CD X/1. 375.)

azonban nem tartotta vissza Palizsnai Jánost attól, hogy újra viselje a perjeli címet – egészen haláláig –, ekkor már Nápolyi László párhívéként.¹⁶⁵ Erre részben az szolgálhatta az alapot, hogy hivatalosan sem Heredia nagymester, sem a pápa nem fosztotta meg perjeli címétől. Perjeli tevékenységének értékelése természetesen jóval alaposabb elemzést igényelne, e helyt csak annak hangsúlyozására szorítkozunk, hogy vele kezdődött az a hosszsan elhúzódó folyamat, amelynek során a magyar származású rendtagok egyre komolyabb szerepet vállaltak a perjelség vezetésében.

A rendtartomány vezetésében elkezdődő folyamathoz hasonló változásoknak lehetünk tanúi az egyes *preceptorium*okban élő, vagy ott hosszabb-rövidebb ideig tartózkodó rendtagokkal, *preceptor*okkal kapcsolatban is. A rendházak személyzetét elsősorban a rend hazai konventjei által kiadott hiteleshelyi oklevelek méltóságsoraiából vagy az oklevelekben megörökített külső hiteleshelyi munkával kapcsolatban ismerhetjük meg. Ez a kép is azt mutatja, hogy egy-két kivételtől eltekintve, az 1370-es évek végéig a *preceptorium*ok vezetői, perjelei, s más, főbb méltóságviselői idegen – gyaníthatóan itáliai és francia – származásúak voltak.¹⁶⁶ Az első, minden kétséget kizáróan magyar származású előljáró a soproni *preceptor*, Péter volt (1308–1321), egy tehetős helybéli család sarja.¹⁶⁷ Természetesen más magyar házak élén is álltak olyan méltóságviselők, akik gyaníthatóan magyarok voltak: Simon (Csurgó), András (Dubica), János (Gora, Našice-Martin, Újudvar), Róbert, Benedek, illetve Mihály (Székesfehérvár). A perjelség egészében végbement változásokat jól jellemzi Székesfehérvár példája. A konvent kisebb rangú tagjai (például a karpapok) már a 14. század közepén magyarok voltak, s a század végére a rendház teljes személyzete magyarokból állt.¹⁶⁸

A rendtagok származására vonatkozó kérdéseket nem ritkán csak indirekt módon lehet megválaszolni. Ily módon nem hagyható figyelmen kívül, hogy kilenc johannita konvent is folytatott hiteleshelyi tevékenységet, ami arra enged következtetni, hogy legalább a rendtagok egy része beszélt magyarul, és jártas volt a középkori magyar magánjogban, amely számos elemében sajátosnak tekinthető az európai gyakorlatban.

Bár az egyes johannita konventek által kiadott oklevelek között akadnak formai eltérések, összességében mégis mindenben megfelelnek a hazai magánírásbeliség által kialakított kereteknek.¹⁶⁹ Azok a testvérek – vagy legalább egy részük – tehát, akiket külső hiteleshelyi

¹⁶⁵ Engel Pál: Magyarország világi archontológiája, 1301–1457. I–II. Budapest, 1996. I. 81.; Budak, Neven: John of Palisna, the Hospitaller Prior of Vrana. In: The Crusades and the Military Orders: Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity. Zsolt Hunyadi and József Laszlovszky (ed.). Budapest, 2001. 286.

¹⁶⁶ A teljesség igénye nélkül, a következő nevek fordulnak elő a házak tisztségviselői között: Gwyllem (Bélavár, Čiče, Csurgó, Hresno, Székesfehérvár, Újudvar); Hugo (Csurgó, Pakrac, Székesfehérvár, Újudvar); Giacomo da Siena (Gora); Lorenzo de Perugia (Sopron); Argellin, Johannes Gallicus (Székesfehérvár); Petrus Ymberthus (Szirák, Szomolya, Tolmács); Marco de Bologna (Vrana). Ugyanakkor néhány esetben helyi származású rendtagokat is gyaníthatunk a tisztségviselők között. Így például a soproni ház előljárói Rudewan (1274); Theoderic (1276); vagy Detric (1276) akár német városi polgárok leszármazottai is lehettek. Fontes Rerum Austriacarum II/1 I. Wien, 1857. 188–189; Sopron szabad királyi város története. Oklevelek. Szerkesztette: Házi Jenő. Sopron, 1921–1943. (a továbbiakban: Házi) I/1. 5–6.; HO III. 24–25.

¹⁶⁷ Házi I/1. 34–35.; Hans Wagner – Irntraut Lindeck-Pozza (szerk.): Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. I–IV. Graz – Köln – Wien, 1955–1985. III. 129–130.

¹⁶⁸ Hunyadi 1999. 514.

¹⁶⁹ Vö. Hunyadi Zsolt: The *Locus Credibilis* in Hungarian Hospitaller Commanderies. In: La Commanderie: institution des ordres militaires dans l'Occident médiéval. dir.: Anthony Luttrell, Léon Pressouyre. Paris, 2002. 285–296. Ez annál is inkább érthető, mert ilyen típusú tevékenységet a rend házai nem folytattak sehol Európában. Leszámítva talán néhány francia rendházat

munkára küldtek ki, bizonyosan magyarok voltak, hiszen egyébként nehéz lett volna a küldetést teljesíteniük. Részben ennek köszönhetően a magyar rendtagok aránya fokozatosan nőtt, de szerepük és jelentőségük nem tudta kiszorítani a külföldieket a rendtartomány vezetéséből, még a nagyobb rendházakból sem, egészen a 16. század elejéig. Ennek ismeretében sem tudható azonban, hogy az idegen származású rendtagok mekkora mértékben vettek részt a konventek és a külvilág közötti kapcsolattartásban, még ha időnként nyomon is tudjuk követni, hogy a perjelek a helyi ügyekben az Ispotály magyar tagjaival képviseltették magukat.¹⁷⁰

Ennyiben sikerült rekonstruálni a rendi vezetés összetételét. Ami a magyar rendtartomány szervezetét, valamint annak működését illeti, sok kérdés vár még megválaszolásra, annak szem előtt tartásával, hogy minden megválaszolt kérdés újabbakat fog felvetni, de talán éppen ez sarkallja a kutatást újabb eredmények elérésére.

*

Johannita tartományi előljárók (1186–1389)

Név	Tisztség	Hivatali idő
Márton	<i>preceptor</i> , perjel	1186–1193
N. ¹⁷¹	perjel	1208
B.	<i>procurator</i>	1216
Pethe	mester	1216
P.	perjel	1217
N.	perjel	1222
N.	<i>procurator</i>	1225
Rembald	<i>procurator</i>	1225
János	mester	1226
Rembald de Voczon	mester, <i>nagypreceptor</i> , perjel	1232–1254 (1255?)
Miko de Buxunio	mester (?)	1243
Ambrus	helyettes mester (budai kanonok)	1243
Arnold	<i>nagypreceptor</i>	1255?–1259
Ferrustan	mester	1262
Heinrich von Fürstenberg	<i>nagypreceptor</i>	1266
Pons de Fay	mester	1267–1276
Hugo Boraldy	helyettes mester	1275
Hugo	helyettes mester	1278
Hermann Brunshorn	<i>nagypreceptor</i>	1279
Hermann Brunshorn	helyettes mester	1280
Gyulerm	helyettes mester	1293
Albert de Rivellis	perjel	1294?–1299

Champagne perjelségben: Vö. Roger, Jean-Marc: Les différents types de commanderies du prieuré de Champagne au XVe siècle. Uo. 29–56.

¹⁷⁰ Így például 1315-ben Rolando de Gragnana Miklós nevű káplánján, míg 1325-ben Filippo de Gragnana Györgyön keresztül, aki a rend papja, káplánja és írnoke volt (*presbyter, capellanus et scriptor*). Lásd AO I. 389–390; DL2337.

¹⁷¹ N=A forrásban nem szerepel név.

Név	Tisztség	Hivatali idő
Johannes de Priuostin	<i>procurator</i>	1299?
Constantius	mester	1304
Olivér	mester	1306
Loquetus (Busque?)	mester	1312–1314
Rolando de Gragnana	mester	1315
Filippo de Gragnana	perjel	1317–1329
Miesco	a perjeli cím követelője	1318
Francesco de Gragnana	<i>procurator</i>	1319–1320
Girardo de Gragnana (először)	alperjel	1321?–1322
Marco de Bologna	<i>procurator</i>	1325
Girardo de Gragnana (másodszor)	alperjel	1326–1328
üresedés	–	1330–1335
Pierre Cornuti	perjel	1335–1348
Fulco Rocafolii	alperjel (helytartó)	1340
Giovanni Latini de Perugia	alperjel	1346
Baudon Cornuti	alperjel	1348
Montreal du Bar	perjel	1348–1350?
Baudon Cornuti	perjel	1348–1374
Donát	alperjel	1349–1371
Albert	alperjel	1371–1374
Raymund de Beaumont	alperjel	1373
Giovanni Rivara	kinevezett perjel	1373–1374
Raymund de Beaumont (először)	perjel	1374–1381
Arnold Beaumont	alperjel	1374–1378
Palizsnai János (először)	perjel	1379–1383
Lukács	alperjel	1379–1385
Raymund de Beaumont (másodszor)	perjel	1384
Hédervári János	perjel	1385
Ranforsatus de Castellana	perjel	1385
Gérard Cornuti	<i>procurator</i>	1386
Palizsnai János (másodszor)	perjel	1386/7–1391/1392
Losonci Albert	(kinevezett) perjel	1387–1389

ZSOLT HUNYADI

*Cruciferi domus hospitalis per Hungariam et Slavoniam...*The Hospitallers in Hungary
up to the End of the Fourteenth Century

On the basis of a currently running doctoral project, the present study aims at outlining the history of the Hospitallers in the medieval Kingdom of Hungary – on the basis of written sources – from their appearance in the realm up to the end of the fourteenth century.

The first Hospitallers arrived to Hungary, similarly to Austria and Bohemia, around the mid-twelfth century, most probably for the call of Queen Euphrosine, wife of King Géza II who, along with her daughter, quite often practiced the virtue of *caritas*. As a Central European characteristic, royal support proved to be long-lasting in the development of the military-religious orders, since they lacked private donations throughout the Middle Ages. In the case of the Hospitallers in Hungary, royal generosity helped to establish some twenty commanderies by the end of the thirteenth century. After the acquisition of the houses of the dissolved Order of the Temple, this number reached three dozens. However, by the end of the fourteenth century, it fundamentally decreased and slackened.

The compound of the leadership of the Hungarian–Slavonian Priory and that of the personnel of the commanderies clearly shows that this province was an integral part of the international network of the Order. Until the end of the thirteenth century, the common feature of the Hungarian–Slavonian priors was their supposedly foreign, admittedly non-identifiable, or rather obscure, origin. Presumably, most of them arrived from France, and later from Italy. Their provenance became more transparent during the early fourteenth century. At least two dozens of Hospitallers of Italian origin can be identified in Hungary between 1315 and the 1340s. Most remarkable of them are perhaps the Italian Gagnanas or the Provençal Cornutis and Beaumonts. From the late fourteenth century onwards, on the basis of an agreement enacted in 1373, the priors were elected alternately from the langues (*linguae*) of Italy and Provence. It seems that disregarding the period of the Great Schism (1378–1418), the agreement was in operation well into the fifteenth century.

NEMERKÉNYI ELŐD

Latin nyelvtan a székesegyházi iskolában

Fulbert, Bonipert és egy elveszett Priscianus-kézirat¹

A klasszikus hagyomány középkori Magyarországon való megjelenésének egyik legkorábbi emléke Fulbert chartres-i püspök levele Bonipert pécsi püspökhöz. A szöveg kiadója által 1023-ra keltezett levelében Fulbert arról biztosítja püspöktársát, Bonipertet, hogy elküldi neki Priscianus-kéziratainak egyikét: „Azt jelentette nekünk fiunk, a te híved, Hilduin, irántunk való szereteted jeleinek hűségese közvetítője, hogy szeretnél egyet Priscianusainkból: ezt szívesen küldjük el általa. Bármit kívánj is a miénkből, a legboldogabban fogjuk, ha lehetséges, elküldeni, és még saját személyünket is, ha erre szükséged volna, és óhajtanád, valamint lehetőségeink is megengednék, a legengedelmesebben fogjuk bemutatni.”² Az egyébként közelebbiről meg nem határozott Priscianus-kézirat elveszett.³ Ebből a forrásból kiindulva mégis megkísérelhető annak vizsgálata, hogy milyen körülmények között indult meg a latin nyelv tanítása és tanulása a frissen keresztény hitre tért Magyarországon.

Mindenekelőtt áttekintést kell adnunk a levélváltásban érintett személyekről. Fulbert, korábban Aurillac-i Gerbert (a későbbi II. Szilveszter pápa) tanítványa a reims-i székes-

¹ Jelen dolgozat a *Latin klasszikusok a középkori Magyarországon (11. század)* című kutatási program része. Lásd Nemerkenyi Előd: „Latin Classics in Medieval Hungary: Problems and Perspectives”. In: *Tradita et Inventa: Beiträge zur Rezeption der Antike*. Baumbach, Manuel (ed.). Heidelberg, 2000. 37–58.

² Fulbert levelének számos kiadása közül a legjobb Behrends, Frederick (ed.): *The Letters and Poems of Fulbert of Chartres*. Oxford, 1976. 148–9.: *Significavit autem nobis filius noster tuusque fidelis Hilduinus tuae caritatis erga nos insignia, fideliter asserens unum de nostris Priscianis te uelle, quem et per eundem liberiter mittimus, quicquid etiam de nostro peccatis hilarissime tibi (si possibile fuerit) transmissuri, ipsam quoque presenciam nostram, si tibi opus esset ac uoluntas, nobisque potestas, obsequentissime prestaturi*. A levelet a magyar történetírás nagyjai többször kiadták: Katona István: *Historia critica regum Hungariae stirpis Arpadianae ex fide domesticorum et exterorum scriptorum concinnata*. Vol. 1. Complectens res gestas S. Stephani, Petri, Samuelis Abae. Pest, 1779. 158–9.; Koller József: *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum*. Vol. 1. Pozsony, 1782. 12–4.; Fejér György (ed.): *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Vol. 1. Buda, 1829. 287–8.; Gombos Ferencz Albin (ed.): *Catalogus fontium historiae Hungaricae aeo ducum et regum ex stirpe Arpad descendendum ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC*. Vol. 2. Budapest, 1937. 962.; Györffy György (ed.): *Diplomata Hungariae antiquissima: Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia, vol. 1. Ab anno 1000 usque ad annum 1131*. Budapest, 1992. (a továbbiakban: Györffy 1992.) 103–4. Lásd még Migne, Jacques-Paul (ed.): *Patrologiae cursus completus: Series Latina*. Vol. 141. Paris. 1853. 189–90.; Delisle, Léopold (ed.): *Recueil des historiens des Gaules et de la France*. Vol. 10. Paris 1874. 443. A részletet Kőrösi Imre fordításában közöljük, lásd Kristó Gyula (szerk.): *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szeged, (a továbbiakban: Kristó 1999.) 1999. 102–4.

³ Lásd Csapodi Csaba – Csapodiné Gárdonyi Klára: *Bibliotheca Hungarica: Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt*. Vol. 3. Adatok elveszett kötetekről. Budapest, 1994. 15.

egyházi iskolában, korának egyik legnagyobb tudósa volt.⁴ Chartres püspöke volt 1007 és 1029 között. Emlékeit felelevenítve a chartres-i székesegyházi iskola egyik növendéke, Liège-i Adelman Szókratésznek nevezte őt egy Tours-i Berengárnak küldött levelében: „a chartres-i akadémiában tiszteletreméltó Szókratészunk alatt”.⁵ Fulbert szoros kapcsolatot ápolt Odilóval, Cluny apátjával, aki az 1030-as évek végén levelezésben állt István királlyal is olyan ereklyék tárgyában, amelyeket a magyarországi templomok oltáira küldött.⁶ Fulbert Cluny-vel fenntartott kapcsolatainak egyik beszédes nyoma az a bejegyzés, amely Cluny kolostora 12. századi könyvtári katalógusában található: *Epistole domini Fulberti et aliud ipsius de versibus, rhythmis, hymnis prosa et cantu*.⁷ Püspökként Fulbert mindenestre rendelkezhetett egy magánkönyvtárral is, amely független volt a székesegyházi könyvtártól. Legalábbis erre lehet következtetni egyik leveléből: „Van nekünk néhány a római egyház kiváltságai között, amelyeket hanyagságunk miatt nem könnyű megtalálni a könyvszekrényeinkben.”⁸ Chartres könyvtára a 11. században több Priscianus-kézirattal is rendelke-

⁴ Lásd MacKinney, Loren C.: Bishop Fulbert and Education at the School of Chartres. Notre Dame, 1957. Williams, John R.: „The Cathedral School of Rheims in the Eleventh Century”. *Speculum* 29. 4. 1954. 661–77., Gasc, Hélène: „Gerbert et la pédagogie des arts libéraux à la fin du dixième siècle”. *Journal of Medieval History*, 12. 2. 1986. 111–21.

⁵ Liège-i Adelman, „De eucharistiae sacramento ad Berengarium epistola”. In: *Patrologiae cursus completus: Series Latina*. Migne, Jacques-Paul (ed.). Vol. 143. Paris 1882. 1289.: *Collectaneum te meum vocavi propter dulcissimum illud contubernium quod cum te adolescentulo, ipse ego maiusculus, in academia Carnotensi sub nostro illo venerabili Socrate iucundissime duxi; cuius de convictu gloriari nobis dignius licet quam gloriabatur Plato, gratias agens naturae eo quod in diebus Socratis sui hominem se non pecudem peperisset*. Liège-i Adelmanról lásd Erdmann, Carl: *Studien zur Briefliteratur Deutschlands im elften Jahrhundert*. Stuttgart, 1938. 39., Jeauneau, Édouard: „Macrobe, source du platonisme chartrain”. *Studi Medievali*, 1.1 1960. 3. „Les maîtres chartrains”. In: *Monde médiévale et société chartraine*. Armogathe, Jean-Robert (ed.). Paris 1997. 97–8., Silvestre, Hubert: „Notice sur Adelman de Liège, évêque de Brescia (†1061)”. *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, 56. 3–4. 1961. 855–71., Huygens, R. B. C.: „Textes latins du XIe au XIIIe siècle”. *Studi Medievali*, 8.1 1967. 459–89., Riché, Pierre: *Les écoles et l'enseignement dans l'Occident chrétien de la fin du Ve siècle au milieu du XIe siècle*. Paris, 1979. 359–60., Jaeger, C. Stephen: „Cathedral Schools and Humanist Learning, 950–1150”. *Deutsche Vierteljahrschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte*, 61.4. 1987. 573–4., 603–4., *The Envy of Angels: Cathedral Schools and Social Ideals in Medieval Europe, 950–1200*. Philadelphia, 1994. 62. Lásd még Ashley, Kathleen – Sheingorn, Pamela: *Writing Faith: Text, Sign & History in the Miracles of Sainte Foy*. Chicago – London, 1999. 49–55.

⁶ Lásd Pais Dezső: „Les rapports franco-hongrois sous les regne des Árpád, 1., Relations politico-dynastiques et ecclésiastiques”. *Revue des Études Hongroises et Finno-Ougriennes*, 1.1–2. 1923. 15–26., Galla Ferenc: *A clunyi reform hatása Magyarországon*. Pécs, 1931. 74–6., „La France et la conversion des Hongrois”. *Nouvelle Revue de Hongrie*, 31.8. 1938. 146–54., Hóman Bálint: „La conversion du peuple hongrois et les bénédictines,” *Nouvelle Revue de Hongrie*, 31.8. 1938. 139–45., Csóka J. Lajos: *Cluny szellemű volt-e a magyar egyház a XI. században?* *Regnum*, 5. 1942–1943. 165., Gábrriel Asztrik: *Les rapports dynastiques franco-hongrois au moyen âge*. Budapest, 1944. 7–12., Székely György: „Ungarns Stellung zwischen Kaiser, Papst und Byzanz zur Zeit der Kluniazenserreform”. In: *Spiritualità cluniacense*. Ermini, Giuseppe (ed.). Todi, 1960. 312–25. Lásd még Ziezulewicz, William: „The School of Chartres and Reform Influences before the Pontificate of Leo IX”. *Catholic Historical Review*, 77.3. 1991. 383–402.

⁷ Manitius, Max: „Geschichtliches aus mittelalterlichen Bibliothekskatalogen”. *Neues Archiv der Gesellschaft für Ältere Deutsche Geschichtskunde*, 32.3 1907. 695.

⁸ Behrends, Frederick (ed.): *The Letters and Poems of Fulbert of Chartres*. Oxford, 1976. 160–1.: *Continentur quaedam reuerenda nobis in priuilegiis Romanae ecclesiae, quae propter negligenciam nostram*

zett, a fennmaradt könyvlista azonban nem határozza meg, hogy pontosan melyek voltak ezek.⁹ Latin klasszikusok, mint például Horatius, Ovidius, Statius, Terentius és Vergilius műveit tartalmazó kéziratok szintén megvoltak a székesegyházi könyvtárban¹⁰ és a hét szabad művészet az egyházmegyei papság felsőbb rétegének oktatása céljából a tananyag részét képezte a székesegyházi iskolában.¹¹ A chartres-i Szent Péter-kolostor könyvtára abban az időben szintén őrzött egy Priscianus-kéziratot.¹²

Megfelelő forrásanyag hiányában Bonipert pécsi püspök pályájának tanulmányozása sokkal nehezebb, mint Fulbert chartres-i püspöké.¹³ Az egyik legfontosabb kérdés Boniperttel kapcsolatban az, hogy francia vagy lombard származású volt-e. A Bonipert név felbukkanása egy III. Ottó császár által Rómában kiadott 996-os oklevélben a lombard származásra vonatkozó feltételezést támasztja alá.¹⁴ Az mindenestre valószínű, hogy Bonipert bencés szerzetes volt, akit erős szálak fűztek Cluny-hez, mint számos más magyarországi térítőt is István király környezetében. Ő volt Pécs első püspöke 1009-től 1036-ig. A püspökség István király által 1009-ben kiadott alapítólevele rögzítette, hogy Bonipertet nevezték ki Pécs első püspökévé: *Boniperto ibi episcopo facto*. (A pécsi székesegyházat Szent Péternek szentelték.)¹⁵ Bonipert püspököt említi a zalavári bencés apátság alapítólevele is, amit szintén István király adott ki 1019-ben. Az oklevél feljegyzi, hogy a kolostor új templomának felszentelésénél jelenlevő két tanú közül az egyik Bonipert püspök volt.¹⁶ Kevésbé nyilvánvaló azonban, hogy milyen szerepet játszott a velencei bencés szerzetes és később csanádi püspök Gellért magyarországi fogadása alkalmával. A szent 12. századi legendája szerint Pécs második püspöke, Mór fogadta Gellértet Magyarországon. Másrészt azonban ismert, hogy Gellért 1015-ben érkezett Magyarországra és 1030-ban lett csanádi

non facile inueniuntur in armariis nostris. Lásd még Clerval, A.: Les écoles de Chartres au moyen-âge (Du Ve au XVIe siècle). Paris, 1895. (a továbbiakban: Clerval) 142.

⁹ Manitius, Max: Handschriften antiker Autoren in mittelalterlichen Bibliothekskatalogen. Leipzig, 1935. 311. Lásd még Thompson, James Westfall: The Medieval Library. New York – London, 1967. 236.

¹⁰ Lásd Raby, F. J. E.: A History of Secular Latin Poetry in the Middle Ages. Vol. 1. Oxford, 1957. 309.

¹¹ A hét szabad művészetről a chartres-i székesegyházi iskolában lásd Clerval 108–30. A „Chartrian Humanism: A Romantic Misconception” tárgyalását nyújtja Southern, Richard William: Scholastic Humanism and the Unification of Europe. Vol. 1. Foundations. Oxford, UK – Cambridge, MA, 1995. 58–101.

¹² Merlet, Lucien: „Catalogue des livres de l’abbaye de Saint-Père de Chartres au XIe siècle”. Bibliothèque de l’École des Chartes, 5. 1854. 265., Becker, Gustav: Catalogi bibliothecarum antiqui. Bonn 1885. 144–5., Lesne, Émile: Histoire de la propriété ecclésiastique en France, vol. 4, Les livres: «Scriptoria» et Bibliothèques du commencement du VIIIe à la fin du XIe siècle. Lille, 1938. 195–6.

¹³ A legalaposabb tanulmány még mindig Holub József: „Bonipertus”. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 4. 1959. 97–101.

¹⁴ von Sickel, Theodor (ed.): Monumenta Germaniae historica: Diplomata regum et imperatorum Germaniae. Vol. 2.2. Ottonis III. diplomata. Hannover, 1893. 608–9.: *insuper etiam capellam in honore sancti Marini constructam cum suis pertinentiis atque sortem in querceto que laboratur per Bonipertum quam Boso eidem contulit congregationi...*

¹⁵ Györffy 1992. 54–8.: *erectionem episcopatus, qui vocabitur Quinqueecclesiensis, statuimus in honorem dei, et omnium sanctorum, Boniperto ibi episcopo facto, privilegys terminisque ordinavimus, et confirmavimus*. Lásd még Györffy György: István király és műve. Budapest, 1977. (a továbbiakban: Györffy 1977.) 190.

¹⁶ Györffy 1992. 86–92.: *a duobus episcopis, scilicet Modesto et Boniperto...* Lásd még Erdélyi László: A zalavári apátság legrégebb oklevelei. In: A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története. Szerkesztette: Erdélyi László. Vol. 7. Budapest, 1902. 488–500.

püspök. A két időpont között eltelt tizenhat év egyikében sem lehetett Pécs püspöke Mór, mivel őt csak 1036-ban nevezték ki erre a tisztre. Ha pedig így van, akkor a 12. századi Gellért-legenda szerzője nem jól emlékezett, és Bonipert püspök lehetett az, aki Gellértet fogadta Magyarországon és bemutatatta István királynak.¹⁷ Még bizonytalanabb Bonipert állítólagos kancellárságának kérdése. Fulbert levelének kiadói közül néhányan úgy vélték, hogy a megszólításban az *archiepiscopo* cím szerepel, ami azt jelentené, hogy Bonipert érseki minőségében István király kancellárja lett volna. Ezt a feltételezést két érv támaszthatja alá. Az első Fulbert üdvözlete István királynak a levél záró soraiban: „Végül kívánjuk, hogy mindig jó egészségben légy, s kérünk, hogy a Legfőbb Király ama újonnan örökbe fogadott és dicsőséges sarját, azaz István királyt üdvözöld a nevünkben, tudósítván Őkegyelmességét a mi magunk és a püspökségünkhöz tartozó minden közösség, mármint a kanonokok és szerzetesek hű imádságairól.”¹⁸ A második érv szerint Bonipert érseki rangja megmagyarázná, miért kért egy Priscianus-kéziratot: mint érsek és kancellár felügyelte volna a királyi oklevelek fogalmazását és ez a feladat megfelelő latin nyelvtudást igényelt. Ezt az érvelést követve néhány történész úgy vélte, hogy Bonipert nemcsak érsek lehetett, hanem *capellanus* vagy *sacellanus* is, azaz István király udvari papja. Azt is felvetették, hogy István király első törvénykönyvének összeállítója Bonipert és Hilduin, a Fulbert levelében említett hírnök lehetett. Érveik azonban két ponton esnek el. Egyrészt az egykorú német minta, azaz II. Henrik császár udvarának összetétele a 11. század elején nem illeszkedik az elméletükbe. Másrészt egyszerűen nem veszik figyelembe, hogy az esztergomi érsek abban az időben Asztrik-Anasztáz volt.¹⁹ A bencés szerzetesek által 997 és 1203 között írott úgynevezett Pozsonyi Évkönyvek szintén értékes adatot tartalmaznak Bonipert püspökről. Az 1036-os évnél a következő bejegyzés olvasható: *Maurus episcopus est factus*. Az 1042-es bejegyzés így szól: *Bompertus episcopus obiit*.²⁰ E két bejegyzés összevetéséből arra következtethetünk, hogy Bonipert püspök hat évvel halála előtt lemondott hivataláról. Beteg lehetett vagy esetleg kolostorba vonult. Ha a francia származására vonatkozó feltételezést fogadjuk el, elképzelhető, hogy II. Henrik császár testvérének és István király özvegyének, Gizella királynőnek német támogatói és bajor kísérete, valamint a következő király Orseolo Péter politikai okokból háttérbe szorították, és ezért vissza kellett térnie Franciaországba. Bár-

¹⁷ Lásd Karácsonyi János: Szent Gellért csanádi püspök és vértanú élete. Budapest, 1925. 49–50., 55–6., 165., Erdélyi László: Szent Mór és kora. In: Szent Mór emlékkönyv. Szerkesztette: Vargha Damján. Pécs, 1936. 253–78., Kúhár Flóris: Maure de Pannonhalma, le bienheureux évêque de Pécs. Nouvelle Revue de Hongrie, 6.1. 1937. 58–62., Gállos Ferenc: Tanulmányok Pécsvárad középkori történetéhez. Pécs, 1975. 9.

¹⁸ Behrends, Frederick (ed.): The Letters and Poems of Fulbert of Chartres. Oxford, 1976. 148–9.: *Ad ultimum saluere te semper obtamus, precantes ut illam nouam ac gloriosam adoptionis prolem summi regis, regem uidelicet Stephanum, ex nostri parte salutes, intimans excellencie suae ex nostra parte et uniuersarum congregacionum quae sunt in episcopatu nostro, canonicorum scilicet ac monachorum, oracionum fidelia*. Kőrösi Imre fordításában – lásd Kristó 1999. 104.

¹⁹ Lásd Pinius, Joannes – Stiltingus, Joannes – Limpenus, Joannes – Veldius, Joannes (ed.) Acta sanctorum Septembris. Vol. I. Antwerpen, 1746. 522–3., Ortvy Tivadar: A pécsi egyházmegye alapítása és első határai: Történet-topográfiai tanulmány. Budapest, 1890. 22–3., Mezey László: A pécsi egyetemalapítás előzményei. (A deákság és hiteleshely kezdetéhez.) In: Jubileumi tanulmányok a pécsi egyetem történetéből. Szerkesztette: Csizmadia Andor. Pécs, 1967. (a továbbiakban: Mezey) 56., Györfly György: „Die Anfänge der ungarischen Kanzlei im 11. Jahrhundert.” Archiv für Diplomatik, 30. 1984. 88–96. A német mintáról lásd Fleckenstein, Josef: Die Hofkapelle der deutschen Könige. Vol. 2. Die Hofkapelle im Rahmen der ottonisch-salischen Reichskirche. Stuttgart, 1966. 216–8.

²⁰ „Annales Posenienses.” In: Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Szerkesztette: Madzar Imre – Szentpétery Imre. Vol. I. Budapest, 1937. 125.

hogyan történt is, utóda a pécsi püspökségben 1036-tól 1070-ig Mór lett, aki korábban bencés szerzetes volt a pannonhalmi apátságban. Az a tény továbbá, hogy a Pozsonyi Évkönyveket bencés szerzetesek állították össze, szintén alátámasztja a Bonipert bencés múltjára vonatkozó feltevést.²¹

Túllépve ezeken a kérdéseken, amelyek már évszázadok óta foglalkoztatják a kutatást, további új kérdéseket kell feltennünk annak érdekében, hogy közelebb jussunk a Fulbert levele által felvetett probléma megoldásához. Személyesen ismerte-e Bonipert Fulbertet? Figyelembe véve a középkori levélírás stilisztikai jellegzetességeit, Fulbert levelének személyes hangvétele ebben a tekintetben semmit nem bizonyít. Ismerte-e Bonipert a chartres-i székesegyházi könyvtárat vagy Fulbert magánkönyvtárát? Mivel határozott kéréssel fordult püspöktársához, talán igen. Másrészt viszont ez a válasz könnyen cáfolható, mert egy 11. századi püspöknek nem kellett személyes tapasztalattal rendelkeznie ahhoz, hogy kitalálja: egy jól felszerelt székesegyházi könyvtárban Priscianus latin nyelvtana legalább egy példányban megtalálható. Egy sor másik kérdés Hilduin személyére vonatkozik, aki a hírnök szerepét töltötte be Chartres és Pécs között. Vajon ő Fulbert papja és a chartres-i székesegyház kanonokja vagy pedig Bonipert papja és a pécsi székesegyház kanonokja volt? Fulbert egy másik levelének egyik bizalmas kifejezése arra utal, hogy Hilduin valamikor Chartres székesegyházi közösségéhez vagy Fulbert köréhez tartozott: *Hilduinum, animae dimidium meae*. (Eredetileg Horatius nevezte így Vergiliust a *Carmina* 1.3.8-ban.)²² Ez azonban önmagában még nem zárja ki annak lehetőségét, hogy Hilduin előbb Chartresban, később Pécsen volt kanonok. Ebben az esetben az következik, hogy a Fulbert – Hilduin – Bonipert háromszög is a Pécs első püspökének francia származásáról szóló feltételezést támasztja alá.

A kutatás másik fontos része annak meghatározása, hogy Bonipertnek melyik Priscianus-műre volt szüksége. A kérdés azért is összetett, mert a kézirat Priscianus több művét is tartalmazhatta. Jóllehet a pécsi püspök által igényelt Priscianus-kézirat elveszett, valószínűsíthető, hogy Priscianus *Institutiones grammaticae*ját vagy legalábbis annak egy részét tartalmazta – az úgynevezett *Priscianus maior* (*De octo partibus*), ami a mű első tizenhat könyvéből áll, vagy a *Priscianus minor* (*De constructione*), ami a mű tizenhetedik és tizennyolcadik könyvét tartalmazza. Ezt a nyelvtant ugyanis általában külön részekben másolták és terjesztették a középkorban. Priscianus, a 6. század elején elő konstantinápolyi grammatikus *Institutiones grammaticae*ja görög tekintélyekre építő latin nyelvtan volt, ami eredetileg abból a célból készült, hogy a bizánci görögök tanulják belőle a latint mint idegen nyelvet.²³ Más elméletek szerint az igényelt Priscianus-mű lehetett a *Praeexercitamina* is, ami retorikai gyakorlatok rövid áttekintését nyújtja és voltaképpen Hermogenész, a 2. századi tarsusi iskolamester *Progymnasmata* című görög művének latinra fordított és átdolgozott

²¹ Lásd Pray György: *Dissertationes historico-criticae de sanctis Salomone rege et Emerico duce Hungariae*. Pozsony, 1774. 91., *Specimen hierarchiae Hungaricae complectens seriem chronologicam archiepiscoporum et episcoporum Hungariae*. Vol. 1., *De archiepiscopatu Strigoniensi et ejus suffraganeis*. Pozsony – Kassa, 1776. 242., Wattenbach, Wilhelm: „Bemerkungen zu einigen österreichischen Geschichtsquellen.” *Archiv für Österreichische Geschichte*, 42.2. 1870. 502., Holub József: Szentpétery Imre (ed.): *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Századok, 72.3 1938. 362., Madzsar Imre: *Bompertus*. Századok, 73.1. 1939. 131–2. Lásd még Bak János: „Roles and Functions of Queens in Árpadian and Angevin Hungary (1000–1386 A.D.).” In: *Medieval Queenship*. John Carmi Parsons (ed.). Phoenix Mill, UK, 1994. 14–6.

²² Lásd Clerval 63.

²³ Priscianus: „*Institutionum grammaticarum libri XVIII*.” In: *Grammatici Latini*. Hertz, Martin (ed.). Vol. 2–3. Leipzig, 1855–1859. (a továbbiakban: *Grammatici Latini* 1855.)

változata.²⁴ A pécsi egyházmegye közelsége a bizánci területekhez arra a feltevésre vezetett, hogy Bonipert püspök olyan főpap volt, aki készen állt arra, hogy térítő tevékenységet folytasson görög területen is. Ez a feltevés azonban valószínűtlen, mivel egy frissen létrehozott székesegyházi közösségben nem várható el kielégítő szintű görög nyelvtudás erre a célra. Továbbá a pogány magyarok térítése az egyházmegyéjében éppen elegendő kihívást jelenthetett Bonipert számára.²⁵ Számításba jöhetnek még a következő Priscianus-művek is: a különlegesen gazdag Karoling-kori kézirati hagyománnyal rendelkező *Partitiones duodecim versuum Aeneidos principalium*,²⁶ az *Institutio de nomine et pronomine et verbo*,²⁷ a *De figuris numerorum*²⁸ és a *De metris fabularum Terentii*.²⁹ Azonban összehasonlítva az *Institutiones grammaticae* népszerűségével, nem valószínű, hogy Bonipert püspök e rövidebb értekezések egyikére gondolt, amikor könyvkérésével Fulbert chartres-i püspökhöz fordult. Voltaképpen még az is kérdéses, hogy egyáltalán eljutott-e Boniperthez a kézirat, mivel Fulbert levelétől eltekintve más forrás nem áll rendelkezésre a Priscianus-kötettel kapcsolatban.

Priscianus nyelvtanának kiadója így írt 1855-ben: „márpedig biztosan mondhatom, hogy Európa összes könyvtárában az *Institutiones grammaticae* mintegy ezer kódexét őrzik”.³⁰ Ez a mondat irodalomtörténészek egész nemzedékeit vezette félre.³¹ Filológusok azonban már kimutatták, hogy ez a becslés a nyelvtan kézirati hagyománya tekintetében jóindulatú, de erős túlzás. A 14. század végéig másolt összes ismert kéziratot számba vevő legmegbízhatóbb eredmények háromszáz és nyolcszáz Priscianus-kézirat között mozog-

²⁴ Priscianus: „Praeexercitamina.” In: Grammatici Latini. Keil, Heinrich (ed.). Vol. 3. Leipzig, 1860. 430–40. Lásd még Weische, Alfons: „Zur Bedeutung der römischen Rhetorik.” In: Latein und Europa: Traditionen und Renaissancen. Stuttgart, 1978. 155–6., Ward, John O.: „Rhetoric and the Art of Dictamen.” In: Études sur le vocabulaire intellectuel de moyen âge. Vol. 3. Méthodes et instruments du travail intellectuel au moyen âge. Weijers, Olga (ed.). Turnhout, 1990. 30., Copeland, Rita: Rhetoric, Hermeneutics, and Translation in the Middle Ages: Academic Traditions and Vernacular Texts. Cambridge, 1991. 58.

²⁵ Lásd Mezey 55. Lásd még Györffy György: „Die Nordwestgrenze des byzantinischen Reiches im XI. Jahrhundert und die Ausbildung des *«ducatus Sclavoniae»*.” In: Mélanges offerts à Szabolcs de Vajay. Brière, Pierre (ed.) Braga, 1971. 295–313.

²⁶ Priscianus: „Partitiones duodecim versuum Aeneidos principalium.” In: Grammatici Latini. Keil, Heinrich (ed.). Vol. 3. Leipzig, 1860. 457–515. Lásd még Glück, Manfred: Priscians Partitiones und ihre Stellung in der spätantiken Schule. Hildesheim, 1967. 62–8., Jeudy, Colette: „La tradition manuscrite des *Partitiones* de Priscien et la version longue du commentaire de Rémi d’Auxerre.” *Revue d’Histoire des Textes*, 1. 1971. 123–43., Contreni, John J.: *The Cathedral School of Laon from 850 to 930: Its Manuscripts and Masters*. München, 1978. 60., 68., 182.

²⁷ Priscianus: „Institutio de nomine et pronomine et verbo.” In: Grammatici Latini. Keil, Heinrich (ed.). Vol. 3. Leipzig, 1860. 441–56. Lásd még Jeudy, Colette: „L’*Institutio de nomine, pronomine et verbo* de Priscien: Manuscrits et commentaires médiévaux.” *Revue d’Histoire des Textes*, 2. 1972. 73–144.

²⁸ Priscianus: „De figuris numerorum.” In: Grammatici Latini. Keil, Heinrich (ed.). Vol. 3. Leipzig, 1860. (a továbbiakban: Grammatici Latini 1960.) 406–17.

²⁹ Priscianus: „De metris fabularum Terentii.” Grammatici Latini 1860., 418–29.

³⁰ Grammatici Latini 1855. vol. 2. xiii: *pro certo equidem affirmarim, in uniuersis Europae librariis institutionum grammaticarum ad mille codices seruari*.

³¹ Lásd Langosch, Karl: *Lateinisches Mittelalter: Einleitung in Sprache und Literatur*. Darmstadt, 1963. 51., Dihle, Albrecht: *Die griechische und lateinische Literatur der Kaiserzeit: Von Augustus bis Justinian*. München, 1989. 451. Lásd még Mezey 55.

nak.³² Elméletileg a körülbelül száz fennmaradt kézirat közül, amelyeket a 11. század elejéig bezárólag másoltak, az egyik akár Fulbert Priscianusa is lehetett. Ezt a feltételezést támasztja alá két chartres-i eredetű Priscianus-kódex is: egy 9. század eleji kézirat (ma Bernben) és St. Emmeram-i Hartvik kora 11. századi Priscianus-kódexe (ma Münchenben).³³ A müncheni kézirat egy vegyes tartalmú kódex, amely Priscianus *De constructione*-jének glosszákkal ellátott szövegét is tartalmazza. Első folióján a következő felirat olvasható: *Dominus Fulbertus episcopus*. A kódex donátora valószínűleg Hartvik volt, a bajorországi Regensburg St. Emmeram-kolostorának bencés szerzetese, aki egy ideig a chartres-i székesegyházi iskolában tanult Fulbert püspök irányítása alatt. Amikor visszatért Regensburgba, vélhetőleg magával vitte kolostorába egykori mesterének néhány kódexét is mint tananyagot. Mivel a bajor kapcsolatok állandó kulturális befolyást jelentettek Magyarországon a 11. században, a müncheni kézirat – csakúgy mint a berni kódex – további vizsgálódás tárgyát képezheti Bonipert püspök könyvkérésének szempontjából.³⁴

A grammatika a hét szabad művészet rendszerében a *trivium* fontos részeként alapvető szerepet játszott a középkori oktatásban. A latin nyelvtan tanításának alapját lényegében két szerző képezte a középkorban: Donatus és Priscianus. Kora középkori jelentőségüket jól mutatja a Karoling-kori tudós, Alkuin, aki költeményében megörökítette jelenlétüket York gazdag székesegyházi könyvtárában.³⁵ Donatus és Priscianus egyaránt a latin klasszikusok mintája alapján állították össze nyelvtanaikat; ezáltal a klasszikus hagyomány fontos közvetítőivé váltak a középkorban.³⁶ Donatuséhoz hasonlóan Priscianus népszerűségét is mutatják a Karoling-korban készült kivonatok, glosszák és kommentárok. Korábban Cassiodorus *De orthographiája*, ami ókori grammatikusok műveinek kompilációja volt, szintén sokban támaszkodott Priscianus nyelvtanára: „Ezeket Priscianus grammatikus első

³² Lásd Buttenwieser, Hilda: „Popular Authors of the Middle Ages: The Testimony of the Manuscripts.” *Speculum*, 17.1. 1942. 53., Gibson, Margaret: „Priscian, «Institutiones Grammaticae»: A Handlist of Manuscripts.” *Scriptorium*, 26.1. 1972. 105–24., Holtz, Louis: „La typologie des manuscrits grammaticaux latins.” *Revue d’Histoire des Textes*, 7. 1977. 247–69., Bursill-Hall, Geoffrey L.: *A Census of Medieval Latin Grammatical Manuscripts*. Stuttgart – Bad Cannstatt, 1981. passim.

³³ Bern, Bürgerbibliothek, AA. 90. fasc. 22, München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm. 14272.

³⁴ Lásd Halm, Karl – Keinz, Friedrich – Meyer, Wilhelm – Thomas, Georg: *Catalogus codicum Latinorum Monacensis*. Vol. 2.2, Codices num. 11001–15028 complectens. München, 1876. 152–3., Bischoff, Bernhard: „Literarisches und künstlerisches Leben in St. Emmeram (Regensburg) während des frühen und hohen Mittelalters.” In: *Mittelalterliche Studien: Ausgewählte Aufsätze zur Schriftkunde und Literaturgeschichte*. Vol. 2. Stuttgart, 1967. 80–1., Glauche, Günter: *Schullektüre im Mittelalter: Entstehung und Wandlungen des Lektürekannons bis 1200 nach den Quellen dargestellt*. München, 1970. 68–9., 89., Passalacqua, Marina: *I codici di Prisciano*. Roma, 1978. 19–20., 176–8., Saenger, Paul: *Space between Words: The Origins of Silent Reading*. Stanford, 1997. 168.

³⁵ Alkuin: „Poema de pontificibus et sanctis ecclesiae Eboracensis.” In: *Patrologiae cursus completus: Series Latina*. Migne, Jacques-Paul (ed.). Vol. 101. Paris, 1851. (a továbbiakban: Migne) 843–4.: *Illic invenies veterum vestigia Patrum, / Quidquid habet pro se Latio Romanus in orbe / Graecia vel quidquid transmisit clara Latiniis /.../ Historici veteres Pompeius, Plinius, ipse / Acer Aristoteles, rhetor quoque Tullius ingens. /.../ Quod Maro Virgilius, Stadius, Lucanus et Auctor: / Artis grammaticae vel quid scripsere magistri; / Quid Probus atque Focas, Donatus, Priscianusve, / Servius, Euticius, Pompeius, Comminianus*. Lásd még Alkuin: „Grammatica.” Migne 873.

³⁶ Lásd Froehde, Oskar: „Die griechischen und römischen Quellen der *Institutiones* des Priscianus.” *Neue Jahrbücher für Philologie und Paedagogik*, 65. 1895. 279–88.

könyvből gyűjtöttük össze, aki a mi időnkben Konstantinápolyban volt tanár.³⁷ A Priscianus *Institutiones grammaticae*ájából való kivonatok Alkuin-féle gyűjteménye nem lett bevett tankönyv a középkorban; csupán néhány kézírata maradt fenn.³⁸ Az úgynevezett *Excerptio de arte grammatica Prisciani* azonban sokkal népszerűbb volt. Kéziratai és Fulda kolostorának régi könyvtári katalógusai ezt a művet Hrabanus Maurusnak tulajdonították – valószínűleg tévesen.³⁹ A kivonatok mellett a Karoling-korban a Priscianus-hagyomány másik jelentős ágát a kommentárok jelentették. Ezek a kifinomult értekezések az általános közönség helyett művelt tudósok szűkebb körét célozták meg. Ír szerzetesek rendkívüli szerepet játszottak abban, hogy Priscianus műveihez kommentárok készüljenek. Az egyik ilyen Sedulius Scottus *In Priscianuma* volt a 9. század közepén.⁴⁰ Auxerre-i Remigius *Expositio super Priscianuma* és később a Priscianushoz írott korai skolasztikus *Glosule*, amelyek 11–12. században másolt kéziratokban maradtak fenn, szintén ehhez a hagyományhoz tartoznak.⁴¹

Bonipert pécsi püspök célja egyszerűen az volt, hogy papokat és kanonokokat toborozzon és képezzen ki az új székesegyház körül, míg a chartres-i székesegyházi iskola Fulbert püspök korában már nagy hangsúlyt fektetett a *trivium* művészeinek, különösen a grammatikának tudományos szintű tanulmányozására. (Szimbolikus jelentőségű, hogy később, a 12. század közepén a chartres-i székesegyház nyugati homlokzatának jobb oldali portálján a hét szabad művészet allegorikus szobrai faragták ki – a grammatikát Donatus vagy Priscianus alakja képviseli.)⁴² A pécsi püspökség 1009-ben történt megalapítása után Bonipert püspök viszonylag hamar megalapíthatta a székesegyházi iskolát. A székesegyház *scriptoriuma* ebben a korai szakaszban feltehetőleg a liturgikus könyvek másolásával volt el-

³⁷ Cassiodorus: „De orthographia.” In: *Grammatici Latini*. Keil, Heinrich (ed.). Vol. 7. Leipzig, 1880. 207–9.: *Ex Prisciano grammatico, qui nostro tempore Constantinopoli doctor fuit, de libro primo ipsius ista collecta sunt.*

³⁸ Lásd O'Donnell, J. Reginald: „Alcuin's *Priscian*.” In: *Latin Script and Letters A.D. 400–900: Festschrift Presented to Ludwig Bieler on the Occasion of His 70th Birthday*. O'Meara, John J. – Naumann, Bernd (ed.). Leiden, 1976. 222–35., Bischoff, Bernhard: „Libraries and Schools in the Carolingian Revival of Learning.” In: *Manuscripts and Libraries in the Age of Charlemagne*. Cambridge, 1994. 100., Law, Vivien: „The Study of Grammar.” In: *Carolingian Culture: Emulation and Innovation*. McKitterick, Rosamond (ed.). Cambridge, 1994. 95–6.

³⁹ Hrabanus Maurus: „*Excerptio de arte grammatica Prisciani*.” In: *Patrologiae cursus completus: Series Latina*. Migne, Jacques-Paul (ed.). Vol. 111. Paris, 1852. 613–78. Lásd még Rissel, Maria: *Rezeption antiker und patristischer Wissenschaft bei Hrabanus Maurus: Studien zur karolingischen Geistesgeschichte*. Bern, 1976. 76–172., Brunhölzl, Franz: *Histoire de la littérature latine du moyen âge*, vol. 1.2, *De Cassiodore à la fin de la renaissance carolingienne: L'époque carolingienne*. Turnhout, 1991. 89.

⁴⁰ Sedulius Scottus: „*In Priscianum*.” In: *Corpus Christianorum: Continuatio mediaevalis*. Löfstedt, Bengt (ed.). Vol. 40C. Turnhout, 1977. 55–84.

⁴¹ Lásd Manitius, Max: *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*, vol. 1, *Von Justinian bis zur Mitte des zehnten Jahrhunderts*. München, 1911. 504–19., Hunt, Richard William: „*Studies on Priscian in the Eleventh and Twelfth Centuries*. 1. *Petrus Helias and His Predecessors*.” *Mediaeval and Renaissance Studies*, 1. 1941–1943. 194–231., De Marco, Maria: „*Remigii inedita*.” *Aevum*, 26.6. 1952. 495–517., Huygens, R. B. C. „*Remigiana*,” *Aevum*, 28.4. 1954. 330–44., Gibson, Margaret: „*The Early Scholastic «Glosule» to Priscian, «Institutiones Grammaticae»: The Text and Its Influence*.” *Studi Medievali*, 20.1. 1979. 235–54., „*Milestones in the Study of Priscian, circa 800 – circa 1200*.” *Viator*, 23. 1992. 17–33.

⁴² Lásd Baldwin, Charles Sears: *Medieval Rhetoric and Poetic (to 1400) Interpreted from Representative Works*. Gloucester, MA, 1959. 151–3.

foglalva.⁴³ A székeskáptalan hiteleshelyi oklevél-kibocsátó tevékenységének kezdete csak 1214-re tehető. Ezt megelőzően a székesegyház mint intézmény egyik első és legfontosabb feladata a papok és kanonokok toborzása és oktatása volt – beleértve a *trivium* tárgyait is. Ehhez a vállalkozáshoz könyvtára volt szükség és a megfelelő tankönyvek hiánya arra készítette Bonipertet, hogy a tananyagot külföldről szerezzze be.⁴⁴ A kölcsön vagy ajándékba kapott külföldi *exemplaria* segítségével indulhatott meg a kódexmásoló tevékenység Pécsen, mivel a magyarországi kolostorok és székesegyházak közötti jelentős könyvforgalommal ebben a korai szakaszban még nem számolhatunk.⁴⁵ Azonban történt már kísérlet annak bizonyítására, hogy Bonipert azért kért egy Priscianus-kéziratot, hogy Fulbert példányával összehasonlíthassa azokat a köteteket, amelyek már azelőtt a pécsi székesegyházi könyvtárban voltak. E feltevés szerint Bonipert egyszerűen más kéziratokkal összehasonlítva akarta ellenőrizni saját kéziratai színvonalát.⁴⁶ A vonatkozó magyar kutatásban mindenesetre még nem született megegyezés abban a tekintetben, hogy a Priscianus-kézirat kölcsönkötet volt-e – egyfajta középkori könyvtárközi kölcsönzés tárgya – vagy pedig könyvadomány. Egyes vélemények szerint Bonipert számottevő pénzüsszeggel támogatta Fulbertet, amíg az a chartres-i székesegyház helyreállításán munkálkodott, amely egy tűzvész során szenvedett károkat 1020-ban. Ebből a szempontból Priscianus nyelvtanának egy példánya igazán nem számíthatott komoly ellenszolgáltatásnak Fulbert részéről, függetlenül attól, hogy milyen drága lehetett egy kódex abban az időben.⁴⁷ Ráadásul, mivel a pécsi székesegyház *scriptoriuma* ebben a korai szakaszban valószínűleg elsősorban liturgikus kódexek másolásával volt elfoglalva és az írnokoknak nemigen lehetett elég idejük olyan fényűzésre, mint egy Priscianus-kézirat lemásolása, az látszik valószínűnek, hogy ez a latin nyelvtan Fulbert adománya lehetett Bonipert számára.

Igen nehéz egy székesegyház kulturális színvonalát minősíteni egyetlen levél segítségével, amely említést tesz egy könyvről. Természetesen a Priscianus-kötet, ha egyáltalán megérkezett rendeltetési helyére, nem az egyetlen könyv volt Pécsen Bonipert idejében. Mivel

⁴³ Lásd Mezey László: A kéziratosság századai. In: A könyv és a könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig. Szerkesztette: Kovács Máté. Budapest, 1963. 46.

⁴⁴ Lásd Békefi Remig: A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig. Budapest, 1910. 132–3., 253., Pásztor Edith: „Sulle origini della vita comune del clero in Ungheria.” In: La vita comune del clero nei secoli XI e XII. Violante, Cinzio – Fonseca, Cosimo D. (ed.). Vol. 2. Milano, 1962. 71–9., Koszta László: A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi tevékenysége (1214–1353). Pécs, 1998. „Die Domkapitel und ihre Domherren bis Anfang des 12. Jahrhunderts in Ungarn.” In: ... The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways...: Festschrift in Honor of János M. Bak. Szerkesztette: Nagy Balázs – Sebők Marcell. Budapest, 1999. 478–91. Általában lásd Maitre, Léon: Les écoles épiscopales et monastiques de l’Occident depuis Charlemagne jusqu’à Philippe-Auguste (768–1180). Paris, 1866. 96–139., Bischoff, Bernhard: „Die Bibliothek im Dienste der Schule.” *Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull’Alto Medioevo*, 19.1. 1972. 385–415., Irvine, Martin: *The Making of Textual Culture: ‘Grammar’ and Literary Theory 350–1100*. Cambridge, 1994. 334–44., Ehlers, Joachim: „Dom- und Klosterschulen in Deutschland und Frankreich im 10. und 11. Jahrhundert.” In: *Schule und Schüler im Mittelalter: Beiträge zur europäischen Bildungsgeschichte des 9. bis 15. Jahrhunderts*. Kintzinger, Martin – Lorenz, Sönke – Walter, Michael (ed.). Köln–Weimar–Wien, 1996. 29–52.

⁴⁵ Lásd Csapodi Csaba: A középkori magyarországi könyvtárak története. In: *Kódexek a középkori Magyarországon: Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban*. Szerkesztette: Vízkelety András. Budapest, 1985. 19., *A középkori könyvkultúra kibontakozása Magyarországon (1000–1400)*. In: *Magyar könyvtártörténet*. Szerkesztette: Vértesy Miklós. Budapest, 1987. 12.

⁴⁶ Lásd Mészáros István: *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között*. Budapest, 1981. 32.

⁴⁷ Lásd Mezey 54.

azonban semmi mást nem lehet forrásokkal igazolni, egykorú párhuzamokat kell megvizsgálunk annak érdekében, hogy a pécsi székesegyházat szélesebb összefüggésbe helyezve értelmezhesük Bonipert kérését. Arnoldnak, a regensburgi St. Emmeram-kolostor egy másik bencés szerzetesének leírása némi fényt vet a 11. századi esztergomi székesegyházi iskolára. 1030 körül Arnold lehajózott a Dunán Magyarországra és egy ideig Esztergomban tartózkodott mint Asztrik-Anasztáz érsek vendége. Tartózkodása során egy *officiumot* készített Szent Emmerám tiszteletére, amit az érsek meg is taníttatott saját klerikusaival.⁴⁸ A legkorábbi részletes elbeszélő forrás egy székesegyházi iskola kialakításáról a középkori Magyarországon a 14. századi Gellért-legenda, amely leírja a csanádi székesegyházi iskola megalapítását. Ez a forrás azonban nem a 11. század elejének viszonyait tükrözi.⁴⁹ Másrészt viszont a közel egykorú nyugat-európai székesegyházak fennmaradt könyvtári katalógusai mutatják, hogy Priscianus nyelvtana alapvető szerepet játszott a székesegyházakban zajló latin nyelvoktatás során. Külföldi párhuzamok alapján megállapítható, hogy Priscianus egy-egy példányának megléte számos közép- és nyugat-európai székesegyházi könyvtárra jellemző, bár korántsem magától értetődő. A krakkói székesegyház 1110-ben összeállított könyvtári katalógusa például olyan latin klasszikusokat sorol fel mint Ovidius, Persius, Sallustius, Statius, Terentius, sőt egy bizonyos *Regule grammatice* című művet is, de Priscianus nyelvtanát nem.⁵⁰ A freisingi székeskáptalan 10. század végéről származó könyvjegyzéke a következő vonatkozó bejegyzéseket tartalmazza: *Priscianus... Priscianus minor. Donatus maior et minor...*⁵¹ A bambergi székeskáptalan 1100 táján készült katalógusában található *Prisciani duo...*⁵² Tovább haladva nyugat felé nincs nyoma például annak, hogy Salisbury székesegyházi könyvtára rendelkezett volna bármilyen Priscianus-művel a 11. században.⁵³ A worcesteri székesegyházi könyvtárban azonban feltehetőleg megvolt a *Priscianus maior* egy példánya a 11. század végén.⁵⁴ Végül egy hispániai forrás szerint a barcelonai székesegyház egy *Grammatica Priscianit* tartalmazó százéves kódexet vásárolt meg egy házért és birtokért egy zsidótól 1044-ben.⁵⁵ Priscianus későbbi jelenléte a középkori Ma-

⁴⁸ Lásd Veszprémy László: Anastasius esztergomi érsek műveltségéről. Magyar Könyvszemle, 101.2. 1985. 137–41. Lásd még Geary, Patrick J.: *Phantoms of Remembrance: Memory and Oblivion at the End of the First Millennium*. Princeton, NJ, 1994. 158–76.

⁴⁹ *Legenda sancti Gerhardi episcopi*. In: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Szerkesztette: Madzsar Imre – Szentpétery Imre. Vol. 2. Budapest, 1938. 480–506.

⁵⁰ Bielowski, August (ed.): *Monumenta Poloniae historica*. Vol. 1. Warszawa, 1960. 377. Lásd még Vetulani, Adam: „La Bibliothèque de l'Église Cathédrale de Cracovie d'après le catalogue de 1110.” In: *Mélanges Joseph de Ghellinck, S. J.* Vol. 2. *Moyen age – Époques moderne et contemporaine*. Gembloux, 1951. 489–507.

⁵¹ Glauche, Günter – Knauss, Hermann (ed.): *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz*. Vol. 4.2. Bistum Freising – Bistum Würzburg. München, 1979. 626. Lásd még Daniel, Natalia: *Handschriften des zehnten Jahrhunderts aus der Freisinger Dombibliothek: Studien über Schriftcharakter und Herkunft der nachkarolingischen und ottonischen Handschriften einer bayerischen Bibliothek*. München, 1973. 49–50.

⁵² Ruf, Paul (ed.): *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz*. Vol. 3.3. Bistum Bamberg. München, 1939. 340.

⁵³ Lásd Ker, Neil Ripley: „The Beginnings of Salisbury Cathedral Library.” In: *Medieval Learning and Literature: Essays Presented to Richard William Hunt*. Alexander, J. J. G. – Gibson, M. T. (ed.). Oxford, 1976. 23–49.

⁵⁴ Bannister, H. M.: „Bishop Roger of Worcester and the Church of Keynsham, with a List of Vestments and Books Possibly Belonging to Worcester.” *English Historical Review*, 32.3. 1917. 389.

⁵⁵ Hänel, Gustav: „Zweiter Bericht des Dr. G. Heine in Berlin über seine litterarische Reise in Spanien.” *Serapeum*, 8.6. 1847. 86.

gyarországon szintén kérdéseket vet fel. Hartvik püspök Szent István király legendáját írva 1112 és 1116 között előszavában Priscianust is megemlíti: „a nyelvtudós szerző, Priscianus, akit hajdanában velejéig ismertem...”⁵⁶ Nem számít azonban, hogy Hartvik püspök milyen jól ismerte egykor Priscianust, mert széleskörű latin nyelvtani ismereteire valószínűleg még bencés szerzetes korában tett szert a 11. század végén Németországban. Nem volt már fiatal, amikor Magyarországra érkezett és 1088-ban győri püspök lett. Következésképpen Priscianusra való hivatkozása nem magyarországi iskolázottság eredménye.⁵⁷

A klasszika-filológia mindig is méltatta Priscianust viszonylag pontos idézetei miatt. Klasszikus latin idézeteinek száma tízezer körül van, ezáltal a klasszikus hagyományhoz való közvetett hozzájárulása igen jelentős. Az ókori római irodalom csaknem minden ismert szerzőjére hivatkozik. Idézetei révén hozzájárulva tehát a latin klasszikusok közvetett továbbéléséhez, Priscianus latin nyelvtana a klasszikus antikvitás egyik alapvető közvetítője volt a középkorban.⁵⁸ Ennek ismerete segít abban, hogy értelmezzük a latin írásbeliség helyzetét a 11. század eleji Magyarországon és megvizsgáljuk azt, hogy ez az írásbeliség mennyiben épített a latin klasszikusokra, illetve azok közvetlen és közvetett olvasására. István király második törvénykönyvének első fejezete továbbá elrendelte: „Ruhákról pedig és terítőkről a király gondoskodjék, papról és könyvekről a püspökök.”⁵⁹ Ez a királyi rendelet mindenekelőtt a liturgikus könyvekre vonatkozott, de szintén a püspök felelőssége volt a székesegyházi közösség megfelelő tankönyvekkel való ellátása. A kolostori oktatáshoz

⁵⁶ Hartvik: „Legenda sancti Stephani regis”. In: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Szerkesztette: Bartoniek Emma – Szentpétery Imre. Vol. 2. Budapest, 1938. 401.: *Domino suo Colomanno regi precellentissimo Cartuicus episcopus officium spirituale per misericordiam dei consecutus, post istius vite terminum felix illud euge sempiternum. Incepturus opus, domine mi rex inclite, quod michi vestro regali precepto de vita beati regis Stephani potentialiter iniunxisti, diu rebellem ingenioli mei perpessus sum incitiam ob hoc presertim, quod Priscianus auctor artis grammaticae, medullitus mihi notus olim, longe digressus, faciem suam quasi caligine quadam circumfluum mihi decrepito iam facit obscurissima*. Kisdi Klára fordításában – lásd Kristó 1999. 317.

⁵⁷ Lásd Kardos Tibor: *Középkori kultúra, középkori költészet: A magyar irodalom keletkezése*. Budapest, 1941. 49., Horváth János: *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Budapest, 1954. 34., 37., Csóka J. Lajos: *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században*. Budapest, 1967. 155–7., Mezey László: *Litteratura: grammatica és musica – XI. századi kezdeteinkből tanúság*. Irodalomtörténeti Közlemények, 74.5–6. 1970. 654–5., Deákság és Európa: *Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata*. Budapest, 1979. 107–9., ismerteti Boronkai Iván: *Antik Tanulmányok*, 27.2. 1980. 273. Lásd még Ogle, Marbury Bladen: „Some Aspects of Mediaeval Latin Style.” *Speculum*, 1.2. 1926. 177.

⁵⁸ Lásd Jeep, Ludwig: „Priscianus: Beiträge zur Ueberlieferungsgeschichte der Römischen Literatur, 1.” *Philologus*, 67.1. 1908. 12–51., „Priscianus: Beiträge zur Ueberlieferungsgeschichte der Römischen Literatur, 2.” *Philologus*, 68.1. 1909. 1–51., Craig, J. D.: „Priscian’s Quotations from Terence.” *Classical Quarterly*, 24.2. 1930. 65–73., Curtius, Ernst Robert: „Das mittelalterliche Bildungswesen und die Grammatik.” *Romanische Forschungen*, 60.1. 1947. 9., Donovan, Mortimer J.: „Priscian and the Obscurity of the Ancients.” *Speculum*, 36.1. 1961. 75–80., Buck, August: „Gab es einen Humanismus im Mittelalter?” *Romanische Forschungen*, 75.3–4. 1963. 219., 221., Perl, Gerhard: „Die Zuverlässigkeit der Buchangaben in den Zitaten Priscians.” *Philologus*, 111.3–4. 1967. 283–8., Law, Vivien: „The Historiography of Grammar in the Early Middle Ages.” In: *Grammar and Grammarians in the Early Middle Ages*. London – New York, 1997. 6–11.

⁵⁹ Szent István törvényeinek XII. századi kézírata az admonti kódexben. (Hasonmás kiadás.) Szerkesztette: Bartoniek Emma. Budapest, 1988. (a továbbiakban: Bartoniek) 66.: *Vestimenta vero et coopertoria rex provideat, presbiterum et libros episcopi*. Bartoniek Emma fordításában – lásd Bartoniek 84. Lásd még Györffy 1977. 186–7.

hasnolón a *trivium* a székesegyházi iskolákban is a tanrend alapvető része volt. Donatus és Priscianus nyelvtanainak tanulmányozása azonban már egy haladó szintű latin nyelvtudást feltételezett. Az iskolamestereknek maguknak kellett gondoskodniuk kezdő latin nyelvtanok megírásáról vagy beszerzéséről – ellenkező esetben tanítványaik már korábban *litterati* voltak.⁶⁰ Mivel Priscianus *Institutiones grammaticae*je nem kezdők számára készült (egy kutató úgy jellemezte mint „egyetemi szintű nyelvtant, ha egyáltalán létezett ilyesmi”),⁶¹ Bonipert püspök iskolájában lehettek olyan tanulók, akik már korábban rendelkeztek haladó latin nyelvtudással, de szükségük volt további gyakorlatra és képzésre a hét szabad művészet tárgykörében. A haladó latin nyelvtan egy újonnan megalapított székesegyházi iskolában való tanításának és tanulásának ezek a vonatkozásai mutatják, hogy a latin nyelv miképpen tette lehetővé a kulturális újítást egy frissen megtérített országban és hogy az írásbeliség nyújtotta kapcsolatok átszelték a politikai határokat is. Így jelöli Fulbert chartres-i püspök Bonipert pécsi püspöknek írott levele a klasszikus hagyomány egyik fontos kiindulópontját a középkori Magyarországon.⁶²

⁶⁰ Lásd Bischoff, Bernhard: „Elementarunterricht und *probationes peninae* in der ersten Hälfte des Mittelalters.” In: *Classical and Mediaeval Studies in Honor of Edward Kennard Rand: Presented upon the Completion of His Fortieth Year of Teaching*. Leslie Webber Jones (ed.). Freeport, NY, 1938. 9–20., Grundmann, Herbert: „Litteratus – illitteratus: Der Wandel einer Bildungsnorm vom Altertum zum Mittelalter.” *Archiv für Kulturgeschichte*, 40.1. 1958. 1–65., Riché, Pierre: „Recherches sur l’instruction des laïcs du IXe au XIIe siècle.” *Cahiers de Civilisation Médiévale*, 5.2. 1962. 175–82., Bäuml, Franz H.: „Varieties and Consequences of Medieval Literacy and Illiteracy.” *Speculum*, 55.2. 1980. 237–49., Vessey, Mark: „Literacy and *Litteratura*, A. D. 200–800.” *Studies in Medieval and Renaissance History*, 13. 1992. 139–60., Law, Vivien „The Study of Grammar.” In: *Carolingian Culture: Emulation and Innovation*. McKitterick, Rosamond (ed.). Cambridge, 1994. 92–5., „The Transmission of Early Medieval Elementary Grammars: A Case Study in Explanation.” In: *Formative Stages of Classical Traditions: Latin Texts from Antiquity to the Renaissance*. Pecere, Oronzo – Reeve, Michael D. (ed.). Spoleto, 1995. 239–61., Wendehorst, Alfred: „Who Could Read and Write in the Middle Ages?” In: *England and Germany in the High Middle Ages: In Honour of Karl J. Leyser*. Hayerkamp, Alfred – Vollrath, Hanna (ed.). London – Oxford, 1996. 57–88.

⁶¹ Law, Vivien: „Carolingian Grammarians and Theoretical Innovation.” In: *Diversions of Galway: Papers in the History of Linguistics*. Ahlquist, Anders – Koerner, Konrad – Robins, R. H. – Rosier, Irène (ed.). Amsterdam – Philadelphia, 1992. 28.

⁶² Lásd Cserei József: *A classica philologia művelése hazánkban a XVII. századig*. Nagykanizsa, 1884. 18–22., Graham, Hugh F.: „Latin in Hungary.” *Classical Journal*, 63.4. 1968. 163–5., Borzsák István: „Les traditions latines du peuple hongrois (Esquisse).” *Bulletin de l’Association Guillaume Budé*, 1.1. 1979. 59–60., „Latinità, cristianesimo e cultura ungherese.” In: *La civiltà ungherese e il cristianesimo*. Szerkesztette: Monok István – Sárközy Péter. Vol. 1. Budapest – Szeged, 1998. 258.

MIKLÓS PÉTER

A monarchizmus és a tisztaság erénye Szent Imre herceg legendájában

Kultuszának eszmetörténeti háttéréhez

A honfoglalás és az államalapítás korának történetével kapcsolatban könyvtárnyi szakirodalom áll az érdeklődők rendelkezésére. A kárpát-medencei betelepedés 1100., illetve az európai keresztény állam szervezésének 1000. évfordulóján számos tanulmány, monográfia, forráskiadvány, konferenciakötet látott napvilágot. Böven találunk irodalmat Szent Istvánról, egyházszerzői és politikusi tevékenységéről, közvetlen családjáról, mély vallásssosságáról. Fiával és remélt örökösével, Szent Imrével is több tudományos dolgozat foglalkozik. Ezek közül külön említést érdemelnek Erdélyi László, Madzsar Imre, Tóth Sarolta, valamint Bollók János Szent Imre-legendákat bemutató és értékelő tanulmányai.¹ Klaniczay Gábor nemrég megjelent könyvében részletesen vizsgálja a szűz herceg kultuszának gyökereit, nemzetközi kitekintést nyújtva, alapos hagiográfiai és művelődéstörténeti háttérbe ágyazva.² A vonatkozó történeti irodalom áttekintése alól felment, hogy Magyar Zoltán Szent Imre néphagyományban betöltött szerepét, illetve Puskely Mária magyar szenteket és példaképeket számba vevő kötetében felsorolja a Szent Imrére vonatkozó forrásokat és feldolgozásokat.³ A *Legenda Emericibus* több helyen találunk részletes leírást a (Szent Márton hegyén folyó) monostori életéről.⁴ A szöveg szerint a herceg is monachus életet élt böjttben, virrasztásban, imádságban.⁵ Közismert azonban, hogy a legendának – keletkezési ideje és a gregoriánus eszmék erőteljes hatása miatt – nem sok köze van Imre herceg történeti alakjához.⁶

A legendában egyetlen konkrét történeti utalást találunk, amely alapján meghatározhatnánk szerzőjét és keletkezésének idejét: az *auctor* Könyves Kálmán öccse, Álmos herceg kíséretében járt Konstantinápolyban. Álmosnak két bizánci útjáról van tudomásunk,

¹ Erdélyi László: Szent Imre legendája. Budapest, 1930.; Madzsar Imre: Szent Imre herceg legendája. Századok, 1931. (a továbbiakban: Madzsar) 35–61.; Tóth Sarolta: Magyar és lengyel Imre legendák. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica. Tom. 11. Szeged, 1962. 6–72.; Bollók János: A Szent Imre-legendá. In: Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve. I. Szerkesztette: Takács Imre. Pannonhalma, 1996. (a továbbiakban: Bollók) 341–355.

² Klaniczay Gábor: Az uralkodók szentsége a középkorban. Budapest, 2000. (a továbbiakban: Klaniczay 2000) 139–168. és 305–311.

³ Magyar Zoltán: A liliosz herceg. Szent Imre a magyar néphagyományban. Budapest, 2000. (a továbbiakban: Magyar) 113–170.; Puskely Mária: „Virágoskert vala híres Pannónia...” Budapest, 1994. (a továbbiakban: Puskely 1994) 71–78.

⁴ Legenda Sancti Emerici ducis. In: Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. I–II. Budapestini, 1937–1938. (a továbbiakban: SRH) II. 441–460.

⁵ Várkuti-Weibel János: Liliom vagy pálmaág? Milyen Szent Gellért tanítványa, Árpád-házi Imre herceg? In: Szent Gellért vértanúságának 950. évfordulóján. Szerkesztette: Döbör András, Jancsák Csaba, Kiss Gábor Ferenc, Nagy Tamás, Szegfű László. Belvedere Meridionale Kiskönyvtár, 11. Szeged, 1998. 49–56., Kristó Gyula: Az Árpád-dinasztia szentjei és legendáik. In: Tanulmányok az Árpád-kor történetéből. Budapest, 1983. 359–368.

⁶ Györffy György: István király és műve. Budapest, 1983. (a továbbiakban: Györffy) 374–394.

1108-ban és 1125–1127 között. A szakirodalomban mindkét dátumot megtaláljuk *terminus post quem*ként, de abban egyetértenek a kutatók, hogy a szöveg a 12. század első felében született. Szerzőként az Álmos herceg szolgálatában álló, valószínűleg német származású, Magyarországon birtokokat szerző Fulco *hospes* személye merült fel, aki ura halála után Seraphin érsek, illetve Máté, Nána, Martyrius, Péter és Pál veszprémi püspökök mellett teljesített klerikusi szolgálatot.⁷ A történészek azonban elvetették, hogy világi íródeák írta volna a legendát.⁸ Véleményünk szerint is egy művelt, a monostori életben és szokásokban jártas, kora egyházpolitikai törekvéseiben tájékozott klerikus (pap vagy monachus) volt a szerző, aki jól ismerte a Szent Márton-hegyi bencés monostort és Veszprém városát. Erre utal a szerzetesi értékek és erények erőteljes hangsúlyozása, VII. Gergely pápa (Hildebrand), Szent László király és Fábian kancellár említése, valamint a Márton-hegyen játszódnó és a veszprémi jelenet. Az első ismert magyarföldi remeték, Szent Zoerard-András és Szent Benedek legendáját megíró tudós Mór pécsi püspök emlékét is elsősorban a pannonhalmi közösség ápolta.⁹

Szent Imre legendája szövegének gondozását Albert Poncelet az *Acta Sanctorum* sorozat (1894), Bartoniek Emma pedig a középkori magyar narratív források kritikai kiadása számára (1938) végezte.¹⁰ A *legenda* (olvasmány, olvasandó mű) a középkori vallásos irodalom központi műfaja. Célja nem a történelmi hitelesség, a szent életet mint folyamatot és követendő eszményt akarja bemutatni. A hangsúly az Istennel való kapcsolaton és az emberek szeretetén, szolgálatán van, azaz a krisztusi főparancs teljesítésén.

Szent Imre legendájában is megfigyelhető ez a törekvés, műfaji jellegzetesség.¹¹ Az első ilyen jellegű művek a vértanúakták és a szenvedéstörténetek voltak, ezekből alakultak ki – a klasszikus kor biográfiai irodalmának hatására – a *viták*, amelyek nem egyszerűen életrajzok, hanem az életszentség, a keresztény emberideál megfogalmazói voltak. Vanyó László szerint: „A műfaj fejlődésében az igazi nagy ugrást az jelentette, hogy a »biosz« a keresztény szerzők keze alatt vált »hagiográfiává«, azaz: csak a »szent« életformáját tartották megírásra méltónak. Ez a keresztény életszentség fogalmának tisztázódását feltételezi.”¹² Az *acta martyrum* csak egy tettet (*actus*) (vértanúság), míg az életírás egy egész élet-eszményt (*vita*) mutat be. Fontos, hogy az életszentség összekapcsolódik a szerzetesi életállapottal. Már az első századok keresztény *auctorai* határozottan különbséget tettek a papi elhivatottság és szolgálat, valamint a szerzetesi karizma és életállapot¹³ között. A papi rendnek (*ordo*) az első időktől kezdve három (nagyobb) fokozatát különböztették meg: szerpap (*diaconus*), áldozópap (*presbyter*), püspök (*episcopus*). A monasztikus életnek több formáját ismerték már a 4. században. Tudtak magányban és közösségben élő monachusokról.¹⁴ A magányban élőket aszkétáknak¹⁵ (lakott terület közelében) és anachorétáknak,

⁷ Mezey László: Deáksgág és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata. Budapest, 1979. 112–113.

⁸ A legendához kapcsolódó irodalmak és viták áttekintése: Pražák, Richard: A 11. századi legelső magyarországi szentekről szóló legendák datálásának és tipológiai besorolásának néhány kérdéséről. Történelmi Szemle, 1982. 3. szám, (a továbbiakban: Pražák) 444–457.

⁹ Sólymos Szilveszter: Szent Zoerard-András (Szórád) és Benedek remeték élete és kultusza Magyarországon. METEM Könyvek, 16. Budapest, 1996. 7–50.; Boba Imre: Szent Zoerard-András: lengyel volt-e vagy isztriai? Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 4. szám (1992), 5–11.

¹⁰ Vita Sancti Henrici ducis. Acta Sanctorum. Novembris II/1. Bruxelles, 1894. 477–491.; Legenda Sancti Emerici ducis. SRH II. 450–460.

¹¹ Török József: Szent Imre a történelmi kutatások fényében. Teológia, 1981. 129–135.

¹² Vanyó László: Előszó. In: A III–IV. század szentjei. Budapest, 1999. I.

¹³ Reese, Alan W.: „So Outstanding an Athlete of Christ.” Erasmus and the Significance of Jerome’s Asceticism. Erasmus of Rotterdam Society Yearbook, 1998. 106–111.

¹⁴ Schreiner, Peter: Byzanz. München, 1994. (a továbbiakban: Schreiner) 79–81.

más szóval remetéknek nevezték, utóbbiak teljes elvonultságban és telepen egyaránt élhettek.¹⁶ A közösségben élők (*coenobiták*) lakhattak a pusztában, illetve a városban, annak vidékén.¹⁷ Közös életet éltek, a regulának és az apátnak (vagy a közösség vezetőjének) alávetve magukat. A monachusi élet – és minden keresztény élet – alapja a három teológiai erény: hit, remény, szeretet. Ezen kívül a monachus sajátos erényei: a tisztaság (*castitas*), a szegénység (*paupertas*) és az engedelmesség (*oboedientia*). Ezek megtartására külön (szerzetesi) fogadalmat tesz.¹⁸

A monachus életének meghatározó része a világtól való individuális elvonultság (*fuga mundi*), az öntökéletesítésre való törekvés Krisztus mintájára, Istenhez közel kerülve.¹⁹ A szerzetesi élet fontos körülményei, elemei: a magány (*solitudo*), az állandó ima (*oratio*), Isten és az Isten-ember kapcsolat szemlélése (*contemplatio*), a böjt (*ieiunium*), a virrasztás (*vigilia*) és a munka (*labor*). Az imádság kontinuitását biztosítja a zsolozsma (*officium*), amely az ókortól kezdve az egyetemes egyház közös imája, de végzésére a papok és a szerzetesek külön fogadalmat tesznek.²⁰ A középkori gondolkodás számára a szerzetesi élet-állapot (*vita angelica*) – mint az evangéliumi élet megvalósítására való törekvés – fontosabb és példásabb volt a papi tisztségnél. A keleti kereszténységben ez mindmáig megvan, jó példája, hogy a püspöki méltóságot legtöbbször szerzetesek nyerik el.²¹

A Hildesheimi Évkönyv bejegyzése szerint 1031-ben, vadászbaleset – Szeffű László hipotézise szerint gyilkos merénylet²² – következtében elhunyt Szent Imre legendájában előforduló monasztikus elemeket két szinten vizsgálhatjuk.²³ Egyrészt a pannonhalmi bencések életének leírásában, amelyből a magyarországi bencés szerzetesek életébe nyerünk bepillantást a 11–12. század fordulóján, másrészt a herceg életmódjának részletezésében. Imre a szüzesség és a buzgó vallásosság mintaképe, aki trónörökösként is monachusi életet élt. Természetesen ez a kép idealizált portré, amely a vallási és történelmi hagyományban gyökerezik, nem pedig a történelmi források alapján rajzolódik ki.²⁴ A szüzi élet alapja

¹⁵ Az askézis eredetileg katonai, testi-erőnléti kiképzést, gyakorlatot jelentett; a cinikus és sztoikus filozófiai iskolák szellemi tartalommal ruházták fel (állandó törekvés egyfajta erkölcsi eszmény felé). A kereszténységben a világgal való radikális szakítást és Istenhez közeledő, szemlélődő, magányos életmódot jelent. Troeltsch, Ernst: Askese. In: Askese und Mönchtum in der alten Kirche. Herausgegeben von Frank, K. Suso. Darmstadt, 1975. 69–73.

¹⁶ A nyugati szerzetesség remete-spiritualitásának megfogalmazása Petrus Damiani nevéhez fűződik. Vö. Puskely Mária: Ezer év misztikájából. Szeged, 1990. 39–58.

¹⁷ A különböző szerzetesi életmódokat részletesen leírta Szent Benedek és Szent Jeromos (22. levél: Eustochiumhoz a szüzességről).

¹⁸ Puskely Mária: Keresztény szerzetesség. Történelmi kalauz. II. Budapest, 1996. 694–703.

¹⁹ Fodor György: Lelkiségünk ókeresztény forrásai és patrisztikus hagyományai. In: A Hajdúdorogi Bizánci Katolikus Egyházmegye jubileumi emlékkönyve. Szerkesztette Timkó Imre. Nyíregyháza, 1987. 13–16. Sajátos irányzat a keleti szerzetességben a hészükhazmus. Lepahin, Valerij: A hészükhazmus és az „élő ikon” fogalma. Aetas, 1991. 2. szám, (a továbbiakban: Lepahin 1991) 47–57.; Nagy Erzsébet: Az érett orosz középkor emberideálja. Aetas, 1998. 1. szám, 96–99.; Schreiner 77–78.

²⁰ Várnagy Antal: Liturgia. Abaliget, 1995. 194–225.; Lékai Lajos: A ciszterciek. Eszmény és valóság. Budapest, 1991. 345–357.

²¹ Treadgold, Warren: A History of the Byzantine State and Society. Stanford, 1996. 122–126.

²² Szeffű László: Megjegyzések Thonuzoba históriájához. Századok, 1982. 1060–1078.

²³ „1031. Henricus filius Stephani regis obiit.” Annales Posonienses. SRH I. 125.

²⁴ Dümmerth Dezső: Az Árpádok nyomában. Budapest, 1987. (a továbbiakban: Dümmerth) 192–201.

valószínűleg gyermektelen házassága volt.²⁵ Felesége, a 13. századi Margit-legenda híradása alapján bizánci görög, más elképzelés szerint horvát vagy lengyel hercegnő lehetett, s nem kizárt, hogy a trónörökös özvegyének építették a veszprémvölgyi bazilissza monostort.²⁶ Az első magyar királyi család (elsősorban Boldog Gizella királyné) szoros kapcsolatot tartott fenn Veszprém városával, s ezt az Imre-legenda is megörökíti.²⁷ Szent Istvánnak több fiúgyermekke volt, valószínűleg nem Imre volt az elsőszülött, hanem bátyja, Ottó.²⁸ Lehetséges, hogy Imre herceget apja egyházi pályára szánta, és ezért oktatására, nevelésére nagy hangsúlyt fektetett.

Először nézzük a Szent Márton-hegyi bencés monasztikus közösség szokásairól szóló adatokat. A monachusok gyakorolták a megtartóztatás (*continentia*) erényét, a tisztaságot,²⁹ az Isten Országáért itt, a földön vállalt állandó szűzi életállapotot (*virginitas, castitas*). A szerzetesi élet fentebb említett keretei közül a virasztás, az imádság, az éjszakai zsolozsma és az éjszakai csend van külön megemlítve, amikor Szent István próbára teszi az éjszakai imaórát végző szerzeteseket.³⁰ Gyakorolták az alázatosság erényét (*humilitas*), s szokásban volt a nyilvános, közösség előtti gyónás, bűnvallomás (*confessio*).³¹

A Szent Imre személyére, szokásaira vonatkozó részekben is kimutathatók a monachus életeszemény hatásai: virasztás (*vigilia*), a zsolozsma, az Istentől való bocsánatkérés aszketikus gyakorlata.³² Rendelkezett a prófétálás, lélekbe látás adományával, hiszen – a Szentlélekkel elelve, az Isteni kegyelem kinyilatkoztatására – meg tudta állapítani, hogy ki mennyire tudott önmegtartóztató életet élni, s a szerint osztotta egyenlőtlenül a csókokat.³³ A szüzesség, a józsefi házasság megélése, valamint a testet sanyargató böjtölés jellemezte a herceget.³⁴ Szent István intelmeiben³⁵ a politikai és közjogi témákon túl az imádság és a lelki élet területéről is olvashatunk tanácsokat (10. és 11. fejezet). A tisztaság eszményéhez kapcsolódik a 10. fejezet egyik mondata, amely szemérmességre, illetve a bujaság kerülésére buzdít.³⁶ Itt érdemes megjegyeznünk, hogy a 14. századi krónikakompozíció 69. fejezetében Szent Imrével kapcsolatosan erénykatalógus olvasható.³⁷ A lista azonban inkább egy rátermett, alkalmas trónörökös jelzőit tartalmazza, mint egy jámbor ifjút.³⁸

²⁵ Makk Ferenc: Imre. In: Korai magyar történelmi lexikon (9–14. század). Főszerkesztő: Kristó Gyula, szerkesztette: Makk Ferenc és Engel Pál. Budapest, 1994. (a továbbiakban: KMTL) 281–282.

²⁶ Gutheil Jenő: Az Árpád-kori Veszprém. Veszprém, 1977. 149–159.; Karácsonyi János: Vélemény Szent Imre herceg nejeéről. Századok, 1902. 105–111.; Fehér Géza: A bolgár egyház kísértetei és sikerei hazánkban. Századok, 1927–28. 1–20.

²⁷ Bollók János: Szent Imre alakja a középkori krónikáinkban. In: Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorból. Szerkesztette: Fügedi Erik. Budapest, 1986. 61–75.

²⁸ Kristó Gyula: I. István és családja Árpád-kori történetírásunkban. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica. Tom. 40. Szeged, 1972. 65.; Györffy 374–375.; Magyar 7–15.

²⁹ SRH II. 452.

³⁰ SRH II. 453–454.

³¹ SRH II. 453–454.

³² „...et in uniuscuiusque psalmi fine veniam cum cordis contritione postulabat.” SRH II. 450.

³³ „Puer autem Henricus spiritu sancto repletus, prout divina relevante sibi gratia singulorum merita noverat, singulis inequaliter oscula distribuit.” SRH II. 452.

³⁴ „...ieiuniis corpus maceravit, animam autem pane verbi dei saturavit, ne qua ei carnis titillatio dominaretur, et intacte sue coniugis incorruptam servavit virginitatem.” SRH II. 455.

³⁵ Corpus Iuris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1000–1526. Szerkesztette: Márkus Dezső. Budapest, 1899. (a továbbiakban: CIH) 3–19.; Békefi Remig: Szent István király intelmei. Századok, 1901. 922–990.

³⁶ CIH 17–19.

³⁷ SRH I. 319.

³⁸ Bollók 341–343.

A középkori Európában az uralkodók szakralitása meghatározó eleme volt a politikának, a hatalmi reprezentációnak. A királyokat, császárokat felkent, felszentelt papi személyeknek tekintették, s a királyavatási *ordók* sok hasonlóságot mutatnak a püspökszentelési szertartással.³⁹ A király szentségének széles kultúrtörténeti előzményei vannak. Már az ókori Keleten, s később a perzsáknál is rendkívüli tiszteletben részesítették az uralkodót. A hellenizmus korában és Rómában pedig – nyíltan vagy burkolt formában – nyilvános állami tiszteletben részesítették (a császár *Genius*át), illetve halála után az istenek sorába helyezték (*consecratio*) és kultuszának ápolására papi testületet szerveztek.⁴⁰ A kereszténység térnyerése után a helyzet megváltozott, de már Nagy Konstantin császár a külső dolgok püspökeként szerepel az első niceai zsinaton (325). Az uralkodó középkori tisztelete is több forrásból fakad. A görög és római hagyományon kívül a zsidó tradíció (az Istentől választott Dávid és Salamon, mint uralkodói példakép elterjedése), amelyet a Biblia ószövetségi része hordozott. A germán népeknél is megfigyelhetjük az uralkodói *carismát*, amely kiválasztottságának és alkalmasságának jele.⁴¹ A kazár mintára létrejött magyar kettős fejedelemiség intézménye alapján állíthatjuk, hogy az uralkodó szentségének, rituális tiszteletének a magyarságnál is voltak alapjai, amelyek meghatározhatták a későbbi századok közgondolkodását.⁴²

A 12. századra Európában kétféle királyszent típus alakult ki. Az egyháznak alárendelt, vallásos „papkirály” és a népet és egyházát védelmező, harcias uralkodó. Magyar földön az elsőre Szent Imre, az utóbbira Szent László a példa. A világias *athleta Patriae*, a szent lovagkirály modellje az udvari civilizáció, lovagi kultúra terjedésével magyarázható. A szüzi-asketikus uralkodó alakja a klérus érdekeit és törekvéseit szolgálta, a 11. század második felében felbukkanó, az egyház megtisztítását szorgalmazó laikus vallási mozgalmak értékrendjére építve.⁴³ A királyi szenté avatások tehát a gregoriánus egyház (világi investitúra, szimónia és nepotizmus elleni harc, cölibátus bevezetése) és a világi hatalom küzdelmének, az investitúraharcnak részeivé váltak, s az adott uralkodói (egyházpolitikai) program markáns megfogalmazását láthatjuk bennük.⁴⁴ Magyarország esetében azonban némileg más helyzetet találunk: itt az egyház és az állam jó együttműködését figyelhetjük meg a 11–12. század fordulóján. Szent László támogatta az egyházat, a klérus pedig szellemi és anyagi bázisával egyaránt mellette állt.⁴⁵

Magyarországon is éreztették hatásukat a gregoriánus reformok. Elsősorban a papi nőtlenség kérdését kell kiemelnünk.⁴⁶ A Szent Imre legendájában név szerint is megemlégett VII. Gergely az egyház ősi hagyományára hivatkozva elrendelte, hogy csak nőtlen férfi engedhető papi szolgálatra, akinek a felszentelés (*ordinatio*) után is megtartóztató életet kell élnie. Ezzel szemben Szent László első törvénykönyvének rendelkezései nem kötelezik

³⁹ Sárközi Réka: Középkori királyavatási ordók. In: Szent Gellért vértanúságának 950. évfordulóján. Szerkesztette: Döbör András, Jancsák Csaba, Kiss Gábor Ferenc, Nagy Tamás, Szegfű László. Belvedere Meridionale Könyvtár, 11. Szeged, 1998. 183–186.

⁴⁰ Gesztelyi Tamás: A római vallás története. Budapest, 1995. 44–63.; Eliade, Mircea: Vallási hiedelmek és eszmék története. II. Fordította Saly Noémi. Budapest, 1999. 289–291.

⁴¹ Klaniczay 2000. 71–74.

⁴² Tóth Sándor László: Levediától a Kárpát-medencéig. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 14. Szeged, 1998. 96–111.; Bakay Kornél: A nemzeti királyeszmé az Árpád-korban. Belvedere Meridionale, 1999. 7–8. szám, 4–8.; Dümmerth 95–110.

⁴³ Klaniczay 2000. 139–141.

⁴⁴ Adriányi Gábor: Az egyháztörténet kézikönyve. München, 1975. 122–141.

⁴⁵ Kristó Gyula – Makk Ferenc: Az Árpád-házi uralkodók. Budapest, 1988. 111–128.

⁴⁶ Sweeney, James Ross: Gregory VII. The reform program and Hungarian Church at the end of eleventh century. Studi Gregoriani, 1991. 272–275.

a papságot cölibátusra.⁴⁷ A kánonok csak az újránősült, illetve az özvegygel (vagy elhagyott asszonnyal) házasodott papokról, valamint a feleségükkel élő püspökökről tesznek említést. A diakónusok és papok együtt élhettek első és törvényes (*prima et legitima*) feleségükkel, kivéve, ha szolgáló (*ancilla*) volt, de ebben a kérdésben a zsinat a pápa véleményét is kikéri.⁴⁸ E határozatokat a szakirodalom a trullósi zsinat (691–692) és a keleti (görög) egyházfegyelem hatásával, illetve Szent László Horvátország miatti külpolitikai irányváltásával magyarázza (a Rómával való kapcsolat elhidegülése).⁴⁹ Závodszy Levente leírta, hogy a latin egyházban VIII. Benedek pápa az 1018-as páviai zsinaton hivatalvesztést, IX. Leó az 1049-es római zsinaton kiközösítést helyezett kilátásba a feleséget, illetve ágyast (*concubina*) tartó papok büntetéseként. Az egész egyház számára azonban csak VII. Gergely tette kötelezővé a papi nőtlenséget az ún. nagyböjti zsinaton (1074).⁵⁰ Szuromi Szabolcs újabban megjelent tanulmánya azonban egy, az elvirai szinódus (300) papi házasságra vonatkozó cikkelyeire alapozódó nyugati joggyűjteményt feltételez a kánonok hátterében.⁵¹

A Béla-ági Szent László uralkodásának első éveiben legitimációs válsággal küzdött. Akárcsak fivére, I. Géza nem a trónöröklés törvényes rendje szerint került hatalomra. A legitím király I. András fia, Salamon volt, aki évekig néhány nyugati vármegyét tartott uralma alatt, később azonban László fogságába került. Szent László nemzetközi helyzete szempontjából fontos, hogy VII. Gergely pápa 1079. március 21-én kelt levelében „a magyarok királyának” nevezte.⁵² E cím a pápától csak a törvényesen megkoronázott királyoknak járt ki a korszakban, s ez László egyház- és belpolitikai magatartását egyaránt meghatározta.⁵³ Valláspolitikai intézkedései között kiemelkedő helyet foglalnak el az 1083. évi szentté avatások. Először Szent Gellért első csanádi püspök holttestét emelték oltárra 1083 júliusában. Szent László 1083 augusztusában országos zsinatot tartott Székesfehérvárott, ahol Szent István maradványait exhumálták.⁵⁴ November hónapban avatták szentté Szent Imre herceget, s valószínűleg az 1083. év folyamán került sor a Felvidéken tisztelt zabori remeték, András-Zoerard és Benedek kanonizálására.⁵⁵ A 11. század végére tehát a magyar kereszténység – Kristó Gyula szavaival – „megteremtette a maga ös- és hőskultuszát.”⁵⁶ A szabolcsi zsinat dekrétumai között összeírva találjuk a magyarországi ünnepi böjtöket és az itt különösen tisztelt szentek emléknapjait (37. és 38. fejezet). Köztük van Szent Imre herceg (*Sancti Emerici ducis*) ünnepe is, igaz, vigília nélkül, szemben Szent Gellért vagy Tours-i Szent Márton napjával.⁵⁷

⁴⁷ Závodszy Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Budapest, 1904. (a továbbiakban: Závodszy) 58–62.

⁴⁸ CIH 50–65.

⁴⁹ Pirigy István: A magyarországi görög katolikusok története. I. Nyíregyháza, 1990. 44–47.; János Monika: Törvényalkotás a korai Árpád-korban. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 9. Szeged, 1996. 122–128.

⁵⁰ Závodszy 60–62.

⁵¹ Szuromi Szabolcs: A keleti egyházfegyelem befolyása a korai magyar zsinatokon. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 1999. 1–2. szám, 5–10.

⁵² Kristó Gyula: Magyarország története 895–1301. Budapest, 1998. (a továbbiakban: Kristó 1998) 129–136.

⁵³ Geric József – Ladányi Erzsébet: A Szentszék és a magyar állam kapcsolata a 11. században. In: Magyarország és a Szentszék kapcsolatának 1000 éve. Szerkesztette: Zombori István. Budapest, 1996. 15–17.

⁵⁴ Klaniczay Gábor: Szentté avatások. In: KMTL 635–636.

⁵⁵ Klaniczay Gábor: Az 1083. évi magyarországi szentté avatások. In: Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorból. Szerkesztette: Fügedi Erik. Budapest, 1986. 15–32.

⁵⁶ Kristó 1998. 133.

⁵⁷ CIH 61–63.; Koszta László: Szent Márton tiszteletének magyarországi kezdete. Megjegyzések Pannonhalma alapításához. Tiszatáj, 2001. 11. szám, 79–84.

Richard Pražák és Klaniczay Gábor kutatásai nyomán tudjuk, hogy a szűz vagy hívó aszketikus keresztény életet élő uralkodó tisztelete elterjedt volt a korabeli Európában, Keleten és Nyugaton egyaránt: a norvég Szent Olaf, a keletangol Szent Edmund, a cseh Szent Vencel, a kijevi Szent Borisz és Gleb.⁵⁸ Szent László bizonyosan ismerte az angol-szász szent királyok és a cseh-morva uralkodók állami kultuszát. Vasbordájú Edmund fiai (Edmund és Edward) az apjukat megölető Nagy Knut elől Kijevbe, majd Magyarországra menekültek a 11. század közepén. I. Ottó morva herceg (László sógora) pedig részt vett a Salamon elleni mogyoródi csatában (1074).⁵⁹

Legnagyobb hatással a magyar dinasztikus szentkultusz kezdeteire a kijevi orosz minta lehetett. Már a 10. század végétől jó politikai és családi kapcsolat volt a magyar és a kijevi uralkodók között. Szár László felesége orosz volt, Szvjatoszlav (I. Vlagyimir fia) hitvese magyar keresztény. Szent István baráti viszonyban állt Bölcz Jaroszlávval, akinek lányát I. András vette feleségül. Szent László a széleskörű politikai és dinasztikus kapcsolatokra alapozva keresett szövetségest Kijevben az 1070-es évek elején, a mogyoródi ütközet előtt, ahol 1072-ben avatták ünnepélyesen szentté az orosz kereszténység első vértanú fejedelmét, Boriszt és Glebet.⁶⁰ Szolgáltatukban, legendáik tanúsága szerint több magyar katona is állt (három testvér): György, Efrém és Mózes. Életüket és kultuszukat Ferincz István, Valerij Lepahin és Ivancsó István kutatta.⁶¹ Magyar Szent György Borisz kedvelt szolgája volt, akit ura vastag aranylánccal jutalmazott. Györgyöt – aki Boriszt saját testével próbálta megvédeni gyilkosaitól – az orosz ortodox hagyomány szentnek tartja (*canonisatió*járól nem tudunk) és együtt ünneplik a fejedelmi fivérekkel.⁶² Novotorzsoki Szent Efrém a Tverca folyó partján monostort és templomot épített, Szent Borisz és Gleb tiszteletére.⁶³ Magyar Szent Mózes szüzi életet élt. A lengyel hadjárat idején fogságba esett, lengyel földre hurcolták. Legendája szerint egy gazdag özvegy vásárolta meg, aki el akarta csábítani. Mózes azonban ragaszkodott tisztaságához, ezért lengyel úrnője büntetésből megverette, majd kasztráltatta. Később visszatért Kijevbe és a Barlangmonostorban (Peczerszkaja Lavra) élt, ahol csodatévőként tisztelték.⁶⁴ A kijevi (keleti szertartású) keresztény szentkultusz gyökereinél tehát ott találjuk a tisztaság erényét, a férfi szüzesség eszményét, mégpedig szoros kapcsolatban a fejedelmi fivérekkel, akik vallásukért és országukért vállalták a halált.

Klaniczay szerint az oroszföldi hatás a legerősebb a 11. század végi magyar uralkodói szentkultuszok kialakulásában.⁶⁵ Ez különösen érvényes Szent Imre tiszteletére, hiszen Szent Borisz és Gleb hitvalló mártírok, akik hazájukért és hitükért adták életüket, Magyar Szent Mózes pedig a férfi tisztaság, a Krisztusnak elkötelezett szüzi élet mintaképe. A Krisztussal, Istennel (Völegény, Jegyes, *Sponsus*) való szentségi jegyesség motívuma az ószövetségi Szentírásban, az Énekek énekében fordul elő.⁶⁶ (Ezt a középkorban a Fiúisten

⁵⁸ Pražák 452–453.

⁵⁹ Kristó Gyula: A Kárpát-medence és a magyarság régmúltja (1301-ig). Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 3. 136–148.

⁶⁰ Onasch, Konrad – Cipin, Vlagyiszlav: Az orosz ortodox egyház története. Ecclesia Sancta, 4. Budapest, 1999. 8–17.

⁶¹ Ferincz István: Magyar Mózes és Efrém – az ortodox egyház szentjei. Aetas, 1998. 1. szám, 67–71.; Lepahin, Valerij: Szentéletű Magyar Mózes – a második József. In: Az ortodoxia története Magyarországon a XVIII. századig. Szerkesztette: H. Tóth Imre. Szeged, 1995. 45–54.; Ivancsó István: Magyar Mózes – liturgikus tiszteletének tükrében. Nyíregyháza, 1997. 11–51.

⁶² Lepahin, Valerij: Georgij Ugrin, azaz Magyar György – az alig ismert szent. Aetas, 1998. 1. szám, 72–78.

⁶³ Puskely 1994. 78–84.

⁶⁴ Az ortodox kereszténység. Szerkesztette: Berki Feriz. Budapest, 1984. 116.

⁶⁵ Klaniczay 2000. 119–122.

⁶⁶ Ruiz, Federico: Bevezetés Keresztes Szent János tanításába. Eisenstadt, 1987. 31–50.

és az egyház kölcsönösen mély, egymásból élő kapcsolata allegóriájaként értelmezték.) A Krisztusnak ajánlott szűzi, tiszta élet képe a legtöbb középkori magyar női szent legendájában megtalálható: Szent Erzsébet, Boldog Ilona, Szent Margit, Szent Kinga.⁶⁷

A középkori kereszténység keleti és nyugati területein egyaránt nagy tiszteletnek örvendett Szent Elek (Alexius), aki a nászéjszakán elhagyta a gazdag szülői házat, fiatal és szép hitvesét és Jeruzsálembe zárandokolt, ahol koldusként, vándorként élt. Szent Elek a férfi szüzesség mintaképének tekinthető, s szinte valamennyi férfi aszkéta legendájában kimutatható hatása. Érdekes, hogy a cseh, magyar és lengyel földi keresztény térítésben érdemeket szerzett, majd vértanúhalált halt Szent Adalbert, III. Ottó császár barátja szoros kapcsolatban volt a római Szent Elek és Bonifác monostor szerzeteseivel.⁶⁸ Nem hagyhatjuk figyelmen kívül Szent Henrik német császár kultuszának hatását sem Imre tiszteletére, hiszen legendájukban számos közös vonás olvasható, s a középkori források a szűz herceget több helyen Henricus néven említik.⁶⁹ A keleti (kijevi orosz) hagyomány kapcsán érdemes megjegyeznünk az ortodox teológiában és vallási-misztikus irodalomban elterjedt kifejezést, az „élő ikon” fogalmát. Az „élő ikon” – mint Krisztus kiemelkedően hasonlatos képmása – a szerzetesek tanítója és az angyalok beszélgetőtársa. Élettörténetében, cselekedeteiben földi aszkézisének és az őt kiválasztó isteni kegyelemnek sajátos összekapcsolódása figyelhető meg.⁷⁰ Ez a fogalom alkalmazható a kijevi Szent Borisz, Szent Gleb, Magyar Mózes, illetve a magyar Szent Imre tiszteletében. Mind a négyük kultusza a 11–12. század fordulóján alakult ki földrajzilag nem nagy távolságban, de más kulturális-szellemi közegben.

Összegezve megállapítható, hogy Szent Imre történeti személye és a legendája alapján a hagyományban és a katolikus egyházi irodalomban, köztudatban kialakult kép között különbség van.⁷¹ Bollók János és Magyar Zoltán nyomán inkább tarthatjuk katonai és politikai téren képzett (*dux Ruizorum*), tudatosan nevelt trónörökösnek, mint monachus, aszketikus életet élő ifjúnak.⁷² Valószínű, hogy gyermektelen házassága, illetve halála után apácaként élő felesége nyomán alakult ki körülötte a szűz herceg ideálja, amely éppúgy megfelelt a korabeli egyházpolitikai és egyházfegyelmi törekvéseknek, mint Szent László magyar szentkultuszt megteremtő programjának. A tisztaság eszménye ősi eleme a zsidó-keresztény hagyománynak, s Európa mind a görög, mind a latin egyház befolyása alatt álló területein érezette hatását.⁷³ Szent Imre tiszteletére közvetlen hatással volt a német Szent Henrik császár, illetve a kijevi Szent Borisz és Gleb fejedelmek kultusza. A 12. század első harmadában keletkezett *Legenda Emerici* fontos forrása a középkori magyarországi monachizmusnak: bepillantást enged a pannonhalmi bencés közösség mindennapjaiba a 11–12. század fordulóján.

⁶⁷ Puskey 1994. 153–165., 171–173., 189–192. és 197–211.

⁶⁸ Kelet-Közép-Európa szentje: Adalbert (Vojtech – Wojciech – Béla). Szerkesztette: Somorjai Ádám. METEM Könyvek, 5. Budapest, 1994.; Engelbert, Pius: Prágai Szent Adalbert. Püspök-ideál, politika és szerzetesség. In: Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve. I. Szerkesztette: Takács Imre. Pannonhalma, 1996. 25–37.

⁶⁹ Madzsar 40–41.

⁷⁰ Lepahin 1991. 53–55.

⁷¹ Klaniczay Gábor: A középkori magyarországi szentkultusz-kutatás problémái. Történelmi Szemle, 1981. 2. szám, 273–286.

⁷² Bollók 351–353.; Magyar 133–157.

⁷³ Vanyó László: „Legyetek tökéletesek...” Tanulmányok a keresztény aszkézis történetéhez a szerzetesség kialakulásáig. Budapest, 1991. 25–36.

„... a Műhely igazi jelentősége a közösen készített kötetekben van”

Beszélgetés Kristó Gyulával a Szegedi Középkorász Műhely megalakulásának tizedik évfordulóján

Mi az oka annak, hogy tíz évvel ezelőtt, 1992-ben a szegedi középkorászok elhatározták, hogy a hagyományos egyetemi és akadémiai kereteken kívül civil szervezetet, illetve egyesületet hoznak létre?

A válaszhoz vissza kell menni néhány évtizedet. Nagyon röviden szeretnék arra utalni, hogy Szegeden a számottevő középkorkutatás az egyetem Szegedre településével, 1921-ben vette kezdetét. Azt hiszem ahhoz, hogy a Szegedi Középkorász Műhely egyáltalán létezhesen, színvonalas szegedi középkorkutatásra van szükség. Bátran állíthatom: az 1960-as vagy a 1970-es években még ha lehetőség lett volna rá, akkor sem juthatott volna senkinek sem az eszébe, hogy Szegedi Középkorász Műhelyt alapítson, mert ez voltaképpen egy történelmi folyamatnak az állomása.

Én úgy ítélem meg, hogy a szegedi középkorkutatásban a fénykor – és ha most szerénytelen vagyok, akkor azt mondom, az első fénykor – az 1920-as években volt, amikor még élt a Kolozsvárról Szegedre került Márki Sándor. Ebben az időben itt működött 1929-es nyugdíjba vonulásáig Szádeczky Lajos, és egy harmadik, szintén Kolozsvárról Szegedre került történész, Erdélyi László is aktív volt. Erdélyi még a 30-as években is oktatott az egyetemen, de a tudományos pályáján ez már a lefelé tartó periódus. Az első fénykorhoz sorolható Mályusz Elemér rövid szegedi tartózkodása, illetve az egészen fiatal Deér Józsefnek a 30-as években Szegedhez kötődő munkássága.

Ez lényegében kb. 15–18 éves időszakot foglal magába, és az 1930-as évek második felétől nagy apály következett el a szegedi középkorkutatásban, amely egészen az 1970-es évekig tartott. Talán nem tűnik szerénytelenségnek, ha úgy tekintem, hogy a második fellendülés valamikor az 1970-es években vette kezdetét. Voltaképpen a Szegedi Középkorász Műhely 1992-es megalakulása egy felfelé ívelő szakasznak a közepe táján következett be. Nagyjából a rendszerváltás időszakában jutottunk el ahhoz a megfontoláshoz, hogy most már a tanszékeken túlmenően is intézményesíteni kellene a szegedi középkorkutatást. Természetesen ennek több oka is volt. Ahhoz, hogy egy ilyen műhely létrejöhessen, jó néhány tapasztaltabb és fiatalabb kutatóra egyaránt szükség van. Ezek a feltételek a 90-es évek elejére értek meg. Akkor már vezető kutatók voltak a szegedi középkoraszatban, illetve felnövekvőben volt egy olyan fiatal, ígéretes generáció, amelyről lehetett látni, hogy hallatni fogja szavát a medievisztika hazai és nemzetközi színterein.

Itt egy történelmi folyamatba beágyazva olyanfajta fejlődés betetőződéséről van szó, amelyet az első virágzó korszak, az 1920–30-as évek is egyfajta módon produkált, amennyiben a *Kolozsvári-szegedi Művelődéstörténeti Értekezések* mint publikációs fórum köré szervezte a maga tevékenységét, illetve ennek a sorozatnak a részeként napvilágot láttak szegedi középkortörténeti doktori disszertációk.

A másik ok, amit a megalakulás indokaként említeni lehet, a rendszerváltás. A politikai fordulattal jöttek el a formai feltételei annak, hogy bejegyzett, cégbíróságnál regisztrált szervezetet lehessen létrehozni. A harmadik dolog, mert hiszen minden i betűre pontot kell feltenni, adott esetben az i betű az előző kettő, és erre a pont az, hogy nagyjából a 90-es évek elejére derült ki, hogy a magyar könyvkiadás, amiben mi, szegediek bizonyos pozíciókat értünk el, összeomlott. Kiderült, hogy számos kéziratunk különböző kiadónál be-

fagyott. Ezek közül szeretnék néhányat nevesítve is megemlíteni. Az egyik ilyen az úgynevezett „narratívós kötet”, amely később *Középkori históriák oklevelekben (1002–1410)* címmel jelent meg. Kezdetben ez Mályusz Elemér és az én közös munkánkként indult, a Gondolat Kiadó Nemzeti Könyvtár Levelestár sorozatában jelentette volna meg. Már a szerkesztő is ki volt jelölve, aki várta a kéziratot. Kiderült, hogy Mályusz Elemér előrehaladott életkora és betegsége nem teszi lehetővé az aktív közreműködést, és így reám hárult, hogy a közösen megbeszélte elveknek megfelelően az anyagot elkészítsem. Szerződésünk is volt a Gondolat Kiadóval. Az a bizonyos pont az i betűn az én olvasatomban az volt, hogy a Gondolat Kiadótól vissza kellett kérni a kéziratot. Természetesen ez nem ment simán, miután érvényes szerződésünk volt. Fel kellett lépni a Gondolat Kiadó irányában egy olyan szervezetnek, amely rendelkezik könyvkiadói jogosultsággal. Így a „narratívós” kötet lett a Szegedi Középkorász Műhely első kiadványa, amely még magán viselte, hogy a Gondolat Kiadóval közös munka. Saját kötetünket a Gondolat Kiadótól oly módon vásároltuk vissza, hogy közös kiadást valósítottunk meg. A kiadást teljes egészében mi készítettük el, a Gondolat Kiadó a kiadói jogdíjról való lemondás fejében néhány száz tiszteletpéldányt kapott, amit ő saját használatára tudott árusítani bolthálózatában.

A másik olyan munka, amely régóta kiadóknál porosodott, a kétkötetes Magyarország történetéhez kapcsolódott. Ismeretes, hogy a 60-as évektől kezdve rendszeresen adtak ki egy rövid kétkötetes Magyarország történetet. Ez tulajdonképpen Molnár Erik körül szerveződött. Pamlényi Ervin és Székely György voltak a tényleges szerkesztői ennek a kötetnek, amely a 60-as és 70-es években három kiadásban is megjelent. A 80-as években érelődött meg a gondolat, hogy fel kellene frissíteni ezt a munkát, hiszen akkor már húszéves volt. Engem kértek meg arra, hogy írjam meg az őstörténetet, beleértve a magyarság és a Kárpát-medence őstörténetét is, valamint az Árpád-kort. A kézirattal el is készültem valamikor a 80-as évek második felében. Ez a vállalkozás Pach Zsigmond Pálnak, mint a Molnár Erik fémjelzte történeti irányzat folytatójának és letéteményesének a kezében futott össze. Végül az ún. kétkötetes Magyarország története felfrissítéséből nem lett semmi. Vissza lehetett kérni a kéziratot az Akadémiától. Így született meg a *Kárpát-medence és a magyarság régmúltja 1301-ig* című kötetem.

A harmadik kötetünk, amely bent ragadt a kiadónál, a *Kun László emlékezete*. A könyv címében és jellegében is magában hordozza, hogy az Európa Könyvkiadó Bibliotheca Historica sorozatának részeként készült. Ebben a sorozatban korábban a szegediek munkája nyomán jelent meg a *III. Béla emlékezete*, illetve a *Károly Róbert emlékezete*. Nos ez az újabb szegedi kötet az Európa Kiadónál „ült le”. Az Európa Kiadó ugyan nem szűnt meg, de profilt váltott, és visszatért eredeti hivatásához, a modern világirodalom publikálásához. Így a *Kun László emlékezete* ott esélytelenné vált a megjelenésre. Visszakértük a kéziratot – ezt ingyen visszaadták –, és így jelenhetett meg Szegeden. Volt egy negyedik kötetünk is, amely a Tankönyvkiadónál feküdt hosszabb idő óta. Ez szöveggyűjtemény volt, amelyet a Tankönyvkiadó széles körben szeretett volna terjeszteni általános és középiskolai használatra. Ezt hárman készítettük, és később a *Szent Istvántól Mohácsig* megjelent szöveggyűjtemény valójában egy Tankönyvkiadónál megjelentetni tervezett, de valójában soha meg nem jelent kötetnek a változata.

Úgy ítélt meg, miután volt négy kötetünk (egy a Gondolattól visszaperelt, majd közösen kiadott, egy az Akadémiától elkért, egy az Európától, egy a Tankönyvkiadótól visszanyert szöveg), ez már elégséges ahhoz, hogy erre a négy kötetre, mint indulóra támaszkodva el lehet indítani a Szegedi Középkortörténeti Könyvtárat. A kész kötetekhez két további dolog járult. Az egyik az, hogy időközben Makk Ferenc megvédte akadémiai doktori értekezését a magyar külpolitika korai szakaszáról, amelynek mi örömet adtunk publikációs lehetőségét. Másrészt pedig nagyon előrehaladt állapotban volt korábban szintén egy budapesti kiadóval megbeszélte kötet, Ludovicus Tubero magyar vonatkozású részeinek magyarra fordítása és kommentáros közzététele. Ha tehát ezt az utóbbi kettőt is beszá-

mítjuk, összességében hat kötetünk volt. Helyesebben, az induláskor biztosak voltunk abban, hogy hamarosan hat kötetünk lesz. Mi sem szánalmasabb, mint egy sorozatot elindítani, és az első után abbahagyni. Tele van a magyar történettudomány torzókkal. Nekünk ekkor már négy kész és két készülő vagy kis átalakítás után készre dolgozható kötet volt a birtokunkban. Ha valaki kézbe veszi a Műhely publikációs jegyzékét, akkor látja, hogy a Szegedi Középkortörténeti Könyvtár első kötetei nem mások, mint az előbb említett hat munka.

A kezdeti célkitűzés egy könyvkiadászerű működést irányzott elő, vagy egy szorosabb, egyesületi tevékenység is megfogalmazódott tíz évvel ezelőtt a Műhely alapításánál?

A fő célkitűzés a könyvkiadás volt. Ennek alapvetően az volt az oka, hogy a felsorolt kötetek általában sokunk közös munkájával elkészített könyvek. Végül is az első hat kiadványunk közül csak kettő egyéni munka: *Magyar külpolitika (896–1196)* és az én *A Kárpát-medence és a magyarság régmúltja* könyvem. A másik négy sokunk szellemi alkotása. A *Középkori históriák oklevelekben* című kötetben, azt hiszem, tizennyolcan vettünk részt, tehát egy team munkáját szerettük volna közzétenni, és így megmenteni az enyészettől és az elavulástól. Akkor még működött egy olyanfajta, régi hagyományra visszamenő csoportosulás, mint a Középkori Munkabizottság, amely már a 70-es évektől dolgozott az Akadémia égisze alatt. A Munkabizottság több színvonalas munkát jelentetett meg, és ami talán ennél is fontosabb, rendszeresen, havonta tartott felolvasó üléseket. Ezért sem akartunk abba az irányba elmozdulni, hogy felolvasó üléseket tartsunk, mert hiszen erre ott volt a Középkori Munkabizottság, majd ennek megszűnte után a 90-es években létesített civilszervezet, amely kezdetben Fügedi Erik, Kubinyi András, Engel Pál vezetésével működött, később pedig Fügedi Erik és én jegyeztük ezt a társaságot. A Szegedi Középkorász Műhely megalakulásakor 1992-ben ez a szakmai civil szervezet még felfutó időszakában volt, tehát semmiképpen sem akartunk konkurenciát támasztani. A budapesti szervezettel szemben a mi műhelyünk nem tervezte, hogy provinciálisnak tetszhető felolvasó üléseket tartson. Eleve azt mondtuk, hogy az értéinket szeretnénk megmenteni, és reményeink szerint idővel gyarapodó értékeket közreadni. Az MTA Középkori Munkabizottsága még az indulás idején a 70-es években viszonylag kevés könyvet tudott publikálni, csak a *Memoria Saeculorum Hungariae* sorozat köteteit adta ki. Ezek a kiadványok egy-egy témából rendezett konferenciának az előadásait foglalják magukban. Sajnos, a hajdani felolvasó ülések túlnyomó többségének az anyaga nem került publikálásra, legalábbis nem a Középkori Munkabizottság által jegyzett könyvsorozatban. Nekünk ezzel szemben eredendően publikációs céljaink voltak, és csak az utóbbi időben veszünk részt – leginkább társszervezőként – konferenciák rendezésében. Az utóbbi feladatot azóta vállaljuk fel, hogy a Középkori Munkabizottságot felváltó szakmai civil szervezet sajnálatosan megszűnt. Tulajdonképpen mi nem arra akartunk szervezetet létrehozni, hogy havonta összejöjjünk. Nem egy Kruzsok-féle mintát tekintettünk irányadónak, hogy minden hónapban egyszer összegyűljünk, elköltsünk egy vacsorát, megigyunk egy pohár bort, és elbeszélgessünk a szakmáról. Nagyon fontos szempont volt a Műhely alapításánál, hogy nálunk nem a találkozási alkalmak hiányoztak. A Kruzsok-beliek azért jöttek össze, mert a legkülönbözőbb helyen dolgozó nyelvészek ebben a körben tudtak csak rendszeresen találkozni. A Szegedi Középkorász Műhely tagjainak nagy része egy folyóson van a szegedi bölcsészkar III. emeletén, naponta, hetente többször összefutottak. Soha nem gondoltam egy baráti asztaltársaság megszervezésére, hanem kifejezetten olyanra, amelyik az e műhelyben tartozó kutatók munkáinak világra hozatalában segítkezik, illetve ezt biztosítja.

Említette, hogy a Műhely tagjainak döntő részben a szegedi bölcsészkar középkorral foglalkozó tan-székeinek munkatársai közül kerülnek ki. Ilyen szűk körre korlátozódik a Műhellyel kapcsolatot tartók köre, vagy ez egy nyitottabb szakmai egyesület? Kik a tagjai a Szegedi Középkorász Műhelynek?

Nagyon nehéz ezt megmondani, mert mi nem úgy élünk társadalmi életet, ahogy ez általában szokásos. Tagdíjak például nincsenek. Az más kérdés, hogy tagjaink köré soroljuk mindazokat, akik célkitűzéseinkkel egyetértenek, és velünk együtt dolgoznak. Úgy húsz-huszonöt főre kell gondolni, akik a nagyobb vállalkozásokban, a kollektív munkálatokban, mint *A honfoglalás korának írott forrásai* vagy *Az államalapítás korának írott forrásai* című kötetekben részt vettek. Megtiszteltetésnek vettük, hogy a szegediek közül többen, ha nem is kifejezetten magyar történelemmel foglalkoznak, csatlakoztak hozzánk. Olajos Teréziát kell például megemlítenem, aki a bizantinológia oldaláról jött hozzánk. Azt kell mondjam, hogy Szegedről elszármazott vagy Szegedhez valamilyen módon erősen kötődő történésteket igyekszünk összefogni. Voltaképpen a szegedi jelző, ha akarom, akkor egy, ha akarom, akkor kettős jelentésű. Az első olvasata kétségtelenül az, hogy a szegedi kutatókat tömöríti. Talán nem tévedek, ha azt mondom, hogy ebben azért benne foglaltatik egy helyi sajátosság is. Nevezetesen az, hogy akik itt, Szegeden dolgozunk, bizonyos sajátosságokkal rendelkezünk. Ezek a jellemzők forrásokon alapuló szakmunkákban, a források feltétlen tiszteletében, a forráskiadásban, tehát egyáltalán nem a spekulatív, forrásoktól elszakadóan elméletieskedő történetírásban, hanem gyakorlatilag az aprópénzre váltott, sok esetben azt kell hogy mondjam, talán idejét múltnak tekinthető aprómunkában, filológiai bújárkodásban öltenek testet. Én azt hiszem, hogy a szegediség ilyen szempontból is a tagok többsége vagy nagy többsége számára vállalható.

Az elmúlt tíz esztendő sikerét jelzi, az a közel félszáz kiadvány, amit a Szegedi Középkorász Műhely megjelentetett. Mint a Műhely vezetője és a Szegedi Középkortörténeti Könyvtár sorozat főszerkesztője milyen munkákat jelentetne meg szívesen a következő tíz évben?

Kiindulásként annyit szeretnék elmondani, hogy mi eredendően egyveretű kiadványban gondolkotunk, a Szegedi Középkortörténeti Könyvtár sorozatban. Később világossá vált, hogy tulajdonképpen nekünk kell gondoznunk a Műhely alapítása előtt elindult Anjou-kori Oklevéltárt is, amely eredetileg összmagyar vállalkozásnak indult, mivel határon túli magyar történészek is részt vettek volna benne budapestieken, miskolciakon és másokon kívül. Végül is az Anjou-kori Oklevéltár – úgy tűnik – teljes egészében szegedi vállalkozássá lett. Így az Anjou-kori Oklevéltár kiadását is a Műhely gondozza, jóllehet nem tüntetjük fel az oklevéltár kötetein, hogy a Műhely kiadványa, mert 1990-ben jelent meg az első kötet, amikor még a Műhely nem is létezett. A szerkesztőbizottság tagjai közül az egyik budapesti, és ezért is az impresszumban Budapest – Szeged szerepel megjelenési helyként. A szakmában azonban mindenki tudja, hogy szegediek készítik, és Szegeden adjuk ki.

Az előbb említett, jelenleg 18 kötetre rúgó Szegedi Középkortörténeti Könyvtár mint az indulást jelentő sorozat mellett tehát van egy Anjou-kori Oklevéltár sorozatunk, amelynek idáig tizenöt kötete jelent meg. Az élet időközben kikényszerítette, hogy legyen egy harmadik sorozat is, amelyik úgy tartozik össze, hogy nem visel sorozatcímet. Ezek a további kiadványok, amelyek általában vagy gyűjteményes kötetek, vagy pedig idegen nyelvű könyvek. Ezeket nem lehetett a Szegedi Középkortörténeti Könyvtár eredendően monográfiákat, illetve forráskiadványokat közlő rendjébe beilleszteni. A harmadik „sorozat”-unk is már a tizedik kötet körül jár. Összességében tehát kiadványaink három irányvonalhoz kapcsolódnak. Az Anjou-kori Oklevéltár további köteteit is a Műhely keretében szeretnék közreadni. Belátható időn belül, szűk öt esztendő alatt Károly Róbert korának anyaga teljes egészében megjelenhet. Ez azt jelentené, hogy 1301 és 1342 között 26 kötetben, gyakorlatilag a teljes 42 év Hungarica okleveles anyaga magyar regeszták formájában olvasható lenne. Egy példátlan hosszú, már trendek levonására is alkalmat nyújtó forrásbázis jön így létre.

A tízéves tervek közé tartozik – még az Anjou-kori Oklevéltáron belül – a Nagy Lajoskor diplomái közzétételének megkezdése, az alapok megvetése. Újabb 30 évre kell számí-

tani, amíg a Lajos-kor okleveleinek kiadása befejeződik. Ne felejtjük el, hogy a Károly Róbert-kori oklevelek feldolgozásának megalapozása 1983-ban indult és remélhetőleg 2008-ra érjük el a végét. Az említett korszak feldolgozása tehát 25 évet vesz igénybe. Azt hiszem, hogy minimálisan ennyi, de inkább 30 esztendő szükséges ahhoz, hogy a Lajos-kort befejezzük. A következő tíz év második felében már a Lajos-kor lesz a fő feladat.

A Szegedi Középkortörténeti Könyvtár sorozatban nem úgy szoktunk programot készíteni, mint általában a kiadók, hogy éves terveket és megbízásokat adunk. Várjuk azokat a szegedi és Szegedhez kötődő kutatókat, akiknek publikálásra érett monográfiájuk vagy forráskiadványuk van. Úgy gondolom: itt, Szegeden oly sok PhD-dolgozat várható a közeljövőben, illetve néhányan kollégáim közül a közeli években akadémiai doktori fokozatra fognak pályázni, így monográfiákkal, illetve forráskiadványokkal – nem csupán az Anjou-kort értve természetesen –, hogy nem jelent majd gondot tartalmas kiadványokkal megtöltenünk sorozatainkat.

Ami a harmadik részt, a „nem sorozat”-nak mondott sorozatot illeti, ott tulajdonképpen szintén számos lehetőség kínálkozik. Arra gondolok, hogy az idősebb kutatók tanulmányköteteinek közzététele, akár egyháztörténeti tanulmányok, akár in honorem, tehát tiszteleti kötetek a majdan megöregedő jelenleg középkorúak számára, a PhD-konferenciák anyagainak a közzététele, úgyszintén biztosítja az évenkénti két-három kötetet megjelenését. Az elmúlt tíz év alatt közel félszáz könyvet tettünk le az asztalra. Ez tehát 4,2–4,5 kiadványt jelent évente, negyedévente egy kötet. Ezt továbbra is tudjuk vállalni, jóllehet nagyon szerény anyagi lehetőségeink vannak, hiszen a kiadványok költségét részint pályázatok útján, részint pedig a korábban megjelent és eladott munkák bevételéből tudjuk fedezni. Itt kell megemlítenem, hogy egyáltalán elkezdhattük kiadói tevékenységünket, az megint csak szegedi cégeknek köszönhető. A „narrációs kötet”, amely tulajdonképpen a táblára kerülést biztosította, négy szegedi cég – Magyar Külkereskedelmi Bank, Dél-magyarország Kft., Szegedért Alapítvány, OTP Csongrád Megyei Igazgatósága – áldozatvállalása révén valósult meg. Kezdetben az említett cégek, illetve szervezetek tették lehetővé, hogy rendszeresen megjelenhessünk. Külön meg kell emlékeznünk a Szegedért Alapítványról, amely minden évben nyújt támogatást ahhoz, hogy köteteket közre tudjunk adni. Ismerve szerzőink szerénységét, azt, hogy nagyon kevés honoráriummal is beérik, úgy tűnik, hogy élni fognak sorozataink a következő tíz esztendőben is. Nem tűnik talán paradoxonnak, hogy a következő tíz év legfontosabb tervének azt tekintem, hogy ne szűnjön meg Műhely említett három sorozata.

A szegedi középkorkutatáshoz egy középkortörténeti doktori program is tartozik. Az elmondottak alapján a Műhely egyik célkitűzése az, hogy az itt végzett doktoranduszokkal a kapcsolatot megőrizze, illetve intézményes keretek között a fiatal kutatókat a szegedi középkorkutatás holdudvarához kösse és egyengesse karrierjüket?

Igen, ez nagyon fontos célunk. Hangsúlyozni akarom azonban azt, hogy nem kíván a Műhely sem tanszéki, sem intézeti feladatokat átvenni. Ha a tanszékek óhajtanak, akarnak, tudnak, megjelentethetnek és jelentessenek is meg önálló kiadványokat, mint amilyen például az Acta-sorozat. Nem kívánunk rátelepedni az állami oktatás egyes intézményeire. Azt szeretnénk, hogy ezek felett vagy ezek mellett legyen egy olyan szervezet, amely – ha szükséges – köteteket tud kiadni, konferenciákat tud megszervezni, műhelybeszélgetéseket bonyolít le. Azt szeretnénk dokumentálni, hogy azok, akik egyénileg dolgoznak, érezzék maguk mögött az őket felnevelő, kibocsátó szervezethez való tartozásukat, illetve legyen egy biztos háttország szakmai vonatkozásban, amelyik munkájukat segíti. Ebből a szempontból a Szegedi Középkorász Műhely nagyon sajátos képződmény. Én elmosolyodom, amikor olyan borítékcímzést látok, hogy Kristó Gyula Szegedi Középkorász Műhely. Ez helytálló annyiban, hogy a Szegedi Középkorász Műhelyhez tartozom, de nem helyettesíti az intézetet. Szegeden nem úgy van a Szegedi Középkorász Műhely, mint Budapesten

a Ruzsisztikai Központ az ELTE-n, amely ott egy intézetnek felel meg. A mi szervezetünk az intézetektől és a tanszékektől függetlenül működik, mert állami költségvetést nem veszünk igénybe. Tagjaink tanúsíthatják, hogy nem telepszünk rá a tanszéki munkára, hiszen az az oktatásból, kutatásból és közéleti tevékenységből áll. A mi tevékenységünk a kutatással, illetve annak is inkább a publicitásával van összefüggésben, hogy szűkebb körben konferenciák, műhelybeszélgetések vagy tágabb körben könyvkiadványok formájában juttassuk el az itt elért eredményeket a nagyközönségnek. Valószínű, hogy ha az intézetnek, tanszékeknek nagyon sok pénzük lenne, akkor nem lett volna szükség a Szegedi Középkorász Műhelyre. Többen megkerestek a végzett PhD-hallgatók közül, hogy hogyan lehetnének tagjai a Műhelynek. Én azt mondtam, írjanak olyan munkákat, amelyeket mi megjelentethetünk, vagy vegyenek részt olyan munkákban, amelyek a szegedi középkorászati jó hírért viszik. Nem elsősorban regisztrált tagsággal lehet büszkélkedni, hanem sokkal inkább a szellemi együvé tartozás élményével, és ezt próbálja megvalósítani a Szegedi Középkorász Műhely.

A Műhely alapítói és vezetői között több hosszú évtizedes kutatási múlttal rendelkező, nagy tekintélyű középkorkutató van. Szerencsére nagyon sok a tehetséges fiatal középkorkutató is. Nem tervezik, hogy ilyen kutatási tapasztalattal elméleti és módszertani jellegű köteteket is megjelentetnek? Nagyon színes a magyar középkorkutatás, de talán az elméleti és módszertani munkák hiányoznak az egyre bővülő kínálatból. Az idősebb generáció nem gondol arra, hogy elméleti és módszertani kérdésekkel foglalkozó köteteket is megjelentessen, és esetleg ebben is kifejezzék a szegedi középkorászok ars poetikáját?

Erre határozottan nemmel kell válaszolnom. Legalább is személy szerint bennem ilyen vágyak nem buzognak. Úgy gondolom, hogy ezt nem is lenne célirányos leszűkíteni a szegediek vállalkozása számára. Személy szerint természetesen részt veszek olyan vállalkozásokban, amelyek ezt megcélozzák. Itt is országos összefogásra van szükség. Az ELTE koordinálásával jelent meg immár két kiadást, egy alapkiadást és egy átdolgozott kiadást megért történeti segéd tudományi kötet, ahol a szegediek éppen ezzel tündek ki, hogy részt vettek benne, nem vonták ki magukat a munkából. Így is tartom helyesnek és jónak, hogy a műhelyek fogjanak össze egymással, és ne privilegizálják akár a segéd tudományokat, vagy akár kifejezetten az olyan módszertani könyveket, amelyeket egyébként az Osiris Kiadó tervez kiadni. Sajnos, nagyon nehéz az ilyen természetű munkák kiadásának megszervezése. Például *A történelemtudomány kézikönyve* című sorozat terve lebeg évek óta a vizek felett, ha szabad így fogalmaznom. Ennek az egyik része a történeti segéd tudományok, a másik kötet – régi elképzelés szerint a történeti rokontudományok lenne. Tudomásom szerint egyelőre sajnos, nincs közel a megvalósuláshoz. Harmadsorban meg kell említenem, hogy a historiográfia vonatkozásában szintén az Osiris Kiadó végez koordinációs tevékenységet. Most jelent meg a középkori magyar történetírás története az én tollamból. Ha majd a kiszemelt kollegák megírják a magyar historiográfia további köteteit, akkor ez a sorozat a következő években folytatódhat. Ez is *A történelemtudomány kézikönyve* sorozatnak egy alszekciója. A szegedi középkorászok nélkül nem készült volna el *A korai magyar történeti lexikon* sem.

Azt hiszem, ha a szegedi középkorkutatásról beszélünk, akkor még egy kötetről feltétlenül szólnunk kell, amelyik nem a mi sorozatunkban jelent meg. Szerencsére sikerült találni tőlünk független kiadókat. A Műhelynek talán az egyik legsikeresebb kiadványa az Árpád-házi királyok életrajza volt, amely annak idején 1986-ban – még a Műhely létrejötte előtt – az Interpress Magazinban tizenkét folytatásban jelent meg. Ezeket a cikkeket Makk Ferencsel közösen írtunk. Az első könyves kiadása a 80-as évek végén, második kiadása 1995-ben millicentenáriumi díszkiadványként, harmadik kiadása 2000-ben milleniumi kiadványként jelent meg. A nagyszerű kötet mellé fel sorakozni rövidesen a vegyesházi királyok uralkodóinak életrajza. Tudom, hogy ez nem módszertan, sem nem elmélet, de ez is azt mutatja, hogy a szegedi középkorkutatás más fórumokon is jelen van. Természetesen

még mindig nem szoltam olyan folyóiratokról és egyéb kiadványokról, ahol ki-ki a maga kutatásait adja el. A Műhelyre kicsit jellemző, hogy miközben tagjai egyéni produktumait is közrebocsátja, egyfajta együttműködési fórumot jelent. Azt hiszem, hogy a Műhely igazi jelentősége a közösen készített kötetekben van. Mondjuk meg őszintén, ki-ki elkészít – ha meg tud írni – egy PhD vagy nagydoktori dolgozatot, és ha ügyes, akkor ezt publikálni is tudja. De a honfoglalás korának írott forrásait, az államalapítás korának írott forrásait, egy „narrációs kötetet”, egy Kun László emlékezetét azért nehezen tud valaki egymaga összeállítani a sokágú és a többnyelvű forrásanyag, továbbá a szakszerű kommentárok okán is. Mi megszerveztük a szerzők felkérését és a technikai lebonyolítást. Gyakorlatilag nincs fizetett apparátusunk. Nagyon fontos elmondani, nem kiadói műhelyről van szó, ahol aligazgató, főigazgató stb. van. Ténylegesen mindent magunk csinálunk.

Ami a kérdés legutolsó részét, az elméletet illeti, nagyon fontosnak tartanám, hogy Magyarországon készüljenek történetelméleti munkák, de egyelőre én fontosabbnak tartom, hogy általános történetelméleti munkák készüljenek, és nem középkortörténet-elméleti munkák. Ebben a vonatkozásban nagyon nehezen tudom lemérni, hogy a magyar történettudomány a világ elméleti történettudományához képest hol tart, azon egyszerű oknál fogva, hogy én egész habitusomnál, pályám alakulásánál, no meg produktumainál fogva kevésbé kötődöm az ilyen jellegű témákhoz. Nem merem magamra vállalni, mert felelőtlenség lenne részemről, hozzá nem értésből fakadna, az elméleti kérdésekkel való beható és elmélyült foglalkozást. Tudom, sokat ért bennünket az a vád, hogy avított módszerekkel dolgozunk, de kérdelem én: ki írta le azt, hogy mi a modern történeti módszertan, mondjuk a magyar történelemre? Nagyon sok szépet lehet elmondani arról, hogy hogyan kell a francia középkort művelni – egy egészen más típusú forrásanyag alapján. A magyar középkorkutatásnak véleményem szerint még elméletben is a forrásokból kell kiindulnia. A kérdésfeltevéseknek olyannak kell lenniük – nem elméletieknek, hanem gyakorlatiasaknak –, amelyeket a magyar forrásanyag alapján meg lehet válaszolni.

A beszélgetést Koszta László készítette

RYSZARD GRZESIK–A. STANISŁAW SROKA

Ismeretlen dokumentum a XV. század eleji magyar–szerb viszonyokról

Poznanban, a Raczyński-könyvtárban. I. sz. dok. jelzet alatt egy idáig még nem közölt, a 15. század elejéről származó dokumentum található, mely a korabeli magyar–szerb viszonyokat érinti. Luxemburgi Zsigmond magyar király állította ki 1403. december 18-án. Meghatalmazást tartalmaz a szerb despotához, Lazarevics Istvánhoz és testvéréhez, Vukhoz induló követek számára. Az itt közölt eredeti okmány 27,5 x 19,6 cm méretű pergamen, bal alsó és jobb felső sarka sérült, de ez a szöveget nem csonkítja. A pergamenen csak jobboldalt van egy rozsdafolt, egyébként kitűnő állapotban van. Gondos, apró betűs gót minuszskula írása a hajtások helyén kicsit elmosódott. A pergamen alsó szélén bevágás található: a – már meg nem levő – függőpecsétet tartó szalag vagy zsinór helye. Az okmány hátoldalán újabbkori feljegyzések találhatók. Kétszer is látható a *Liber comodorum ruralium* felirat, lejjebb más kéz írása: *Rabenstein. E caelo cecidit Ivoθi σαυρωτ MCCCCCLXXII*. Ezek a sorok számunkra érthetetlen nyomai valamelyik későbbi tulajdonos (gyűjtő) gondolatainak, de nem segítenek hozzá bennünket az okmány korábbi történetének megvilágításához.

A dokumentum évszázados sorsáról semmit sem tudunk megállapítani. Csak annyi ismeretes, hogy utolsó előtti tulajdonosa Stanisław Latanowicz (1886–1935) poznańi bibliofil és gyűjtő volt,¹ akinek a hagyatékából a Raczyński-könyvtár 1938-ban megvásárolta. Nem maradt fenn a megszerzett gyűjtemény katalógusa, s még az sem biztos, hogy egyáltalán létezett-e. Még a hagyatékot értékelő szakvélemény sem említi külön okiratunkat.²

Az okmány kiállítása szorosan összefügg az akkori, a török expanziót átélő Balkánon uralkodó viszonyokkal.³ A térség legjelentősebb állama a 14. század második felében a szerb fejedelemség volt. A Nemanja (Nemanjić)-dinasztia kihalása és államuk széthullása után a szerb területek nagy része Lázár kezébe került – Raska, Niš, Branicsevó, Macsó egy része és Rigómező. A szerb terjeszkedést a rigómezei csata (1389. június 15.) törte meg – a csatában életét vesztette mind I. Murád szultán, mind Lázár fejedelem. Ez utóbbi özvegye kieszközölte az új szultánnál, Murad „energikus” fiánál, „Villám” Bajazidnél,⁴ hogy vegye

¹ Stefański A.: Latanowicz Stanisław. In: Słownik pracowników książki polskiej, Warszawa 1972. 499–500.

² Wojtkowski, A.: Ocena zbiorów bibliotecznych ś.p. Latanowicza (Archiwum Państwowe w Poznaniu, Akta miasta Poznania 1938–1939, Sprawy dotyczące Ogrodu Zoologicznego, Biblioteki Raczyńskich, spraw szkolnych, sygn. 3551, 67–76.)

³ Quirini-Popławska, D.: Wenecja a sytuacja we wschodniej części Morza Śródziemnego w dobie ekspansji tureckiej (II połowa XIV wieku). In: 600-lecie bitwy na Kosowym Polu. Kraków, 1992. 51.; Salamon, M.: Bizancjum i Bułgaria wobec ekspansji tureckiej w dobie bitwy na Kosowym Polu. Ibidem, 29–43.; Abrahamowicz, Z.: Ustrój i organizacja państwa osmańskiego w XIV wieku. Ibidem, 7–16.

⁴ Wasilewski, T. – Felczak, W.: Historia Jugosławii. Wrocław, 1985. 120–121., 147–152.; Skowronek, J. – Tanty, M. – Wasilewski, T.: Historia Słowian południowych i zachodnich. Warszawa, 1988. 143.; Jireček, K.: Istorija Srba. I. kötet. Beograd, 1952. 311–326.; Stanojević, S.:

öt és két kiskorú fiát, Istvánt és Vukot pártfogásába. Mindkét fiú a szultán vazallusának ismerte el magát, és ettől kezdve hűen segítették seregeikkel a törököket háborúikban.

A törökök észak felé irányuló terjeszkedése Magyarországot veszélyeztette, amely akkor belső bajokkal küzdött. Nagy Lajos halála után leánya, Mária lépett trónra, akit már korábban Luxemburgi Zsigmondhoz adtak férjhez. Az uralkodó pár ellen a nápolyi Anjou-ágat támogató liga lépett fel, s a belháború a király fogságba vetéséig egyre nagyobb mértéket öltött (1401).⁵ Zsigmond világosan látta, milyen fenyegetést jelent Magyarország számára a török terjeszkedés. A magyar csapatok nem vettek részt a rigómezei csatában, mivel Lázár és I. Tvrtko, Bosznia fejedelme a nápolyi Anjoukat támogatták Zsigmond ellenében.⁶ Amikor 1393-ban a törökök meghódították a bolgár államot, Zsigmond Európa fejedelmeihez fordult segítségért. A fegyelmezetlen keresztiesek azonban vereséget szenvedtek a nikápolyi csatában (1396. szeptember 25.). Török részről kitűntek a csatában a Lazarevics István vezette szerb csapatok.⁷ Zsigmondot, akit különben is a magyar bárókkal folytatott harc kötött le, elkedvetlenülítette a vereség, és így a továbbiakban nem gondolt egy nagyszabású törökellenes hadjáratra. Új helyzet Bajazid Ankaránál Timur Lenktől elszenvedett veresége (1402. július 28.) után állt elő. Lazarevics István, aki a törökök oldalán harcolt, megmenekült, s a fogságot elkerülve, Szerbiába tartva Konstantinápolyban VII. János görög császári helytartótól a despota (fejedelem) címet kapta, mely a bizánci hierarchiában mindjárt a császári után következett. Az így megnövekedett tekintélyét a rigómezei (1402. november 21.) győzelem tovább erősítette. Itt az I. Szulejmánnal, Bajazid fiával szövetségben álló Brankovics Györgyöt sikerült legyőznie, aki szintén a szerb területek feletti hatalmat akarta megszerezni. Szerbia függetlenné vált a törököktől, de egyedül gyenge volt ahhoz, hogy meg is tartsa függetlenségét. Lazarevics István Magyarország felé fordult, ahol 1402-ben konszolidálódott a helyzet, és így létrejöhett a törökellenes szerb–magyar szövetség.

A szakirodalomban vita tárgya volt, mikor jött létre ez a szövetség. Zsigmond levele a burgundi Fülöp herceghez 1404. április 16-áról mint terminus ad quem dátum jöhet számitásba – ebben említi, hogy „similiter illustris dominus Stephanus, despotus dux Rosssyae, potestati et dominio nostro se subdens, ad nosque se convertens, contra Turcos et alios nostros ymmo crucis Christi aemulos, tanta potentia procedere est inductus, ut pleris jam vicibus cum eisdem bellum assumens et iniens victoriam, quam Deus suis praestat fidelibus, obtinuit.”⁸ Ugyanakkor ismeretes, hogy a dubrovnikai polgárok számára kiállított, 1403. szeptember 30-i keltezésű oklevél nem említi a megjavult viszonyokat Szerbiával.⁹ Ebből következően a történetírók a szövetség létrejöttét 1403. szeptember 30. és 1404. április 16-a közé teszik. Az itt közzétett dokumentum szűkebbre vonja az időhatárokat – az 1403. év vége és az 1404. év első negyede közé. A szerződés alapján Lazarevics István

Istorija srpskoga naroda. Beograd, 1926. (a továbbiakban: Stanojević) 184–193.; Istorija naroda Jugoslavije. I. kötet. Beograd, 1953. 415–418.

⁵ Magyarország története. Szerkesztette: Molnár E.. I. kötet. Budapest, 1964. 109–110.; Engel Pál: Beilleszkedés Európába, a kezdetektől 1440-ig. Budapest, 1990. (Magyarok Európában I.) (a továbbiakban: Engel) 322–324.

⁶ Stanojević 192.; Grygiel, J.: Udział rycerstwa polskiego w walce z Turkami w czasach panowania Władysława Jagiełły i Zygmunta Luksemburskiego. In: 600-lecie bitwy. 75. 2. jegyzet.

⁷ Pavlović, N. D.: Despot Stefan Lazarević. Subotica-Beograd, 1968. 65–70.; Purković, M. A.: Knez i Despot Stefan Lazarević. Beograd, 1978. 41–43.

⁸ Dinić, M.: Pismo ugarskog kralja Žigmunda burgundskom vojvodi Filipu, Zbornik za društvene nauke Matice Srpske, 13–14. 1956. (a továbbiakban: Dinić) 96.

⁹ Dinić 93–94.; Kuev, K. – Petkov, G.: Sibrani sičinenija na Konstantin Kostenečki. Izsledvanije i tekst. Sofija, 1986. 48.

Zsigmond vazallusa lett,¹⁰ cserébe a magyar uralkodótól megkapta a macsói bánságot Belgráddal együtt, ahová hamarosan át is tette székhelyét. 1408-ban Zsigmond jelentős birtokokat adományozott Lazarevics Istvánnak Magyarország területén – a Szerém(ség)et, Debrecen környékét, Munkácsot, Tokajt és Nagybányát –, aki így az egyik leghatalmasabb magyar nagybirtokos (báró) lett.¹¹ Halála után birtokait Brankovics György örökölte.

Mivel a Raczynski-könyvtárban található dokumentumot az eddigi szakirodalom nem említi, holott az a szerb–magyar szövetség létrejöttének első közvetlen írásos bizonyítéka, közlése indokoltnak látszik.

Oklevél

Vác, 1403. december 18.

Luxemburgi Zsigmond meghatalmazza követeit a szerb despotával, Stefan Lazarevicsel és testvérével, Vukkal való tárgyalásokra.

Nos Sigismundus Dei gracia rex Hungarie, Dalmacie, Croacie etc. Marchioque Brandenburgensis etc., Sacri Romani Imperii vicarius generalis et Regni Boemie gubernator memorie /commendantes, notum facimus harum serie, quibus expedit universis, quod nos de fidei puritate, gerendorum sufficientia et circumspectionis industria fidelium nostrorum/ honorabilis et egregii viri, domini Johannis Quinqueecclesiensis et Posoniensis ecclesiarum prepositi ac strenui militis domini Zoeli de Nassis castellani Budensis, consiliariorum /nostrorum dilectorum, plenam indubitamque fiduciam obtinentes, ipsos in partem nostre sollicitudinis evocatos tamquam veros, legitimos et speciales ambasiatores et nuntios nostros a latere (sic!) nostro missos ad magnificos et potentes dominos Stephanum despotum Seruie Rascieque dominum et Wolko fratrem eius, amicos et fideles nostros dilectos necnon ad universos et singulos barones proceres, castellanos, nobiles et alterius cuiuscumque status et condicionis homines, eorum subditos duximus accedendum, dantes et concedentes eisdem in toto et in parte plenam et omnimodam auctoritatem et potestatem cum ipsis dominis despoto et fratre ceterisque pretactis necnon quolibet ipsorum conferendi, tractandi, transigendi, componendi, concordandi, paciscendi et concludendi in et super quibuscumque factis, negociis et agendis utilitatem et bonum, tam nostrum et regni nostri Hungarie, quam ipsorum et regni sui Seruie et Rascie hinc inde concernentibus et specialiter super hiis, que in capitulis nostris sigillo nostro secreto sigillatis ambasiatoribus ipsorum dominorum despoti et fratris nuper Bude traditis specificè declarantur, item homagium et fidelitatis iuramentum ab ipsis dominis despoto et fratre ceterisque eorum prelati, baronibus, sacerdotibus, proceribus, nobiles et quibuscumque aliis eorum subditis petendi et recipiendi, iuramenta quoque alterius generis quecumque prestandi, recipiendi et exhibendi, item ligas, confederaciones, uniones, pacem, quittaciones, absoluciones et assecuraciones faciendi, tractandi et terminandi et generaliter omnia alia et singula gerendi et exercendi, que in premissis et in dependentibus et connexis necessaria fuerint et oppor-

¹⁰ Marczali H.: Magyarország története. I. rész. Budapest, 1911. 272.; Engel 329–330.

¹¹ Đurđev, B.: Kada i kako su nastali despota Stefana zakoni za Novo Brdo. Szerkesztette: Kovačević – Kojić. Sarajevo, 1987. (Djela Akademije Nauka in umjetnosti Bosne i Hercegovine, 65. Odjelenje društvenih nauka, 37.)

tuna, etiam si talia forent, que mandatum exigent speciale et que nostra maiestas facere posset per presenciam coporalem, promittentes verbo et fide regiis firmiter attendere, complere et observare quitquid per ipsos ambasiatores nostoros in premissis et in dependentibus et connexis gestum fuerit et conclusum. Harum nostrarum testimonio litterarum. Datum Vacye feria tertia proxima ante festum beati Thome Apostoli anno Domini millesimo quadringentesimo tercio.

PETER BURKE

A nyelv társadalomtörténete*

Az utóbbi években a történeti kutatás viszonylag új területe bontakozott ki, melyet a nyelv, a beszéd vagy a kommunikáció társadalomtörténetének nevezhetnénk. A nyelvnek a mindennapi életben játszott fontos szerepe nagyjából a jelenlegi generáció számára tudatosult széles körben. Ahogy a feminista és regionalista mozgalmak megjelenése mutatja, elnyomott csoportok határozottabban felismerték a nyelv hatalmát, miként a nyelvnek a hatalom egyéb formáival való összefüggését is. Azokat a filozófusokat, kritikusokat és más teoretikusokat, akikre a strukturalizmus, illetve a dekonstrukció mozgalmainak címkéit aggatták, nézeteltéréseik ellenére egyként határozottan foglalkoztatja a nyelv kérdése és a kultúrában elfoglalt helye.

Számos történész – tartozzon bár e mozgalmak valamelyikéhez vagy az „oral history” szintén újonnan kifejlődött irányzatához – ugyancsak felismerte a nyelv tanulmányozásának szükségességét, még hozzá különösen két okból. Egyrészt mint társadalmi intézmény, mint a kultúra és a mindennapi élet része, önmagában is tanulmányozásra érdemes; másrészt pedig a nyelvi konvenciók tudatos figyelembevétele hozzásegíthet a szóbeli és írásos források jobb megértéséhez.¹ Mégis szakadék húzódik a történelem, a nyelvészet és a szociológia (a szociálintropológiát is ide értve) tudományágai között, s ezt a nyelv társadalomtörténete hidalhatná át, s át is kellene, hogy hidalja.

Nem új gondolat, hogy a nyelvnek története van. A régi rómaiakat, például Varrót és a reneszánsz humanistáit, például Leonardo Brunit és Flavio Biondot is érdekelte a latin nyelv története.² A francia, olasz, spanyol és más nyelvek eredetét tárgyaló, a 16–17. században kiadott munkák részét alkották a latin és a nemzeti nyelvek egymáshoz viszonyított érdemeiről, illetve az utóbbiak beszélésének és írásának helyes módozatairól folytatott vitáknak.³

* A fordítás alapjául szolgáló kiadás: Burke, Peter: *The Social History of Language*. In Burke: *The Art of Conversation*. Ithaca – New York, 1993. 1–33.

¹ A témáról újabb tanulmánygyűjtemények: Burke, P. – Porter, R. (ed.): *The Social History of the Language*. Cambridge, 1987. (a továbbiakban: Burke – Porter 1987.); Burke, P. – Porter, R. (ed.): *Language, Self and Society*. Cambridge, 1991. (a továbbiakban: Burke – Porter 1991.); Corfield, P. J.: *Historians and Language*. In: Corfield (ed.): *Language, History and Class*. Oxford, 1991. A téma korábbi történeti feldolgozásai: Armstrong, C.: *The Language Question in the Low Countries*. In: Hale, J. R. – Highfield, R. – Smalley, B. (ed.): *Europe in the Late Middle Ages*. London, 1965.; Béranger, J.: *Latin et langues vernaculaires dans la Hongrie du 17e siècle*. *Revue Historique*, 242. 1969. 5–28.; Brosnan, L. F.: *Some Historical Cases of Language Imposition*. In: Spencer, J. (ed.): *Language in Africa*. Cambridge, 1963. 7–24.; Macmullen, R.: *Roman Bureaucracy*. *Traditio*, 18. 1962. 364–78. (a továbbiakban: Macmullen); Richter, M.: *A Sociolinguistic Approach to the Latin Middle Ages*. In: Baker, D. (ed.): *Materials and Methods of Ecclesiastical History*. Oxford, 1975. 69–82.; Richter, M.: *Sprache und Gesellschaft im Mitterlalter*. Stuttgart, 1979.; Bertelli, S.: *L'egemonia linguistica come egemonia culturale*. *Bibliothèque d'humanisme et renaissance*, 38. 1976. 249–81.; a téma „úttörői” lásd a 23. lábjegyzetben.

² Klein, H. W.: *Latein und volgare in Italien*. Munich, 1957.

³ Bembo, P.: *Prose della volgar lingua*. Venice, 1525.; Pasquier, E.: *Recherches de la France*. Paris, 1566.; Cittadini, C.: *Le origini della volgar toscana favella*. Siena, 1604.; Aldrete, B.: *Del origen y principio de la lengua castellana*. Rome, 1606.

A 19. században a nyelvészek vezető iskolája, az úgynevezett „újgrammatikusok” sokat foglalkoztak az egyes nyelvek korábbi formáinak (például a „protoromán”-nak vagy a „protogermán”-nak) helyreállításával és a „nyelvi evolúció” törvényeinek szabályokba foglalásával.⁴ E megközelítésmódok ellen lépett fel a manapság a strukturalizmus atyjaként ismert Ferdinand de Saussure nyelvészeti módszere, aki szerint a történeti iskola nem törődött eléggé a nyelvi rendszer különböző részei között fennálló kapcsolattal.⁵ Saussure korában azonban a történeti megközelítés uralkodó maradt. Az *Oxford English Dictionary* – melyet 1884-től adtak ki –, ahogy címlapja is mutatta, „történeti alapokra” épült, csakúgy mint Emile Littré által 1863-tól szerkesztett francia megfelelője.⁶ Az azóta klasszikussá vált angol, francia és német nyelvtörténeti munkák eredetileg 1900 körül keletkeztek.⁷

Mindent egybevetve, a nyelvtörténeti illetlen megközelítéséből minden társadalmi dimenzió hiányzott. Ezek a 19. századi tudósok koruk gyermekeiként úgy gondolták el a nyelvet, mint egy élőlényt, mely bizonyos szakaszokon keresztülmenve „növekszik”, „fejlődik”, és kifejezi az őt beszélő nemzet értékeit, „szellemét”. Érdeklődésük inkább nemzeti – mi több, nacionalista – volt, mintsem társadalmi. A nyelvek belső történetét, struktúrájuk történetét tanulmányozták, ám a „külső történet” kérdéseit, azaz a nyelvhasználat történetét elhanyagolták,⁸ s „ugyanannak” a nyelvnek más és más társadalmi csoport beszélte változatai sem érdekelték túlzottan őket. Ez a terület az 1950-es évek végén az Egyesült Államokban és másutt a külön tudományággá vált kortárs szociolingvisztika központi kérdése.

Persze, a beszédváltozatok társadalmi jelentőségének felismerése messze nem új találmány. Valószínűleg a 16. századi Itáliában „tekintették először a nyelvet alapvetően társadalmi jelenségnek”.⁹ Egy itáliai író 1547-ben adta ki „A beszédről és a hallgatásról” című könyvét, mely olyan modernnek hangzó kategóriák köré szerveződött, mint a „ki beszél”, „kinek”, „miért”, „hogyan”, „mikor” kérdései,¹⁰ így hát emlékezett arra, hogy a szociolingvisztika milyen sokat köszönhet a klasszikus retorikai hagyománynak. Ekkoriban más szerzők is fontos szociolingvisztikai jellegű megfigyeléseket tettek. Vincenzo Borghini például a toszkán parasztok archaikus beszédét jegyezte le, és próbálta megmagyarázni. Szerinte a parasztok „a városiaknál kevesebbet érintkeznek idegenekkel, ez okból nyelvük kevésbé változik”. A „polgári társalgásról” írott híres dialógusában Stefano Guazzo megemlékezett a piemontiak éles hangsúlyáról, a genovaiak azon hajlamáról, hogy elnyeljék szavaikat, a firenzeiek „hehezettel teli” beszédéről stb.¹¹

Hasonló szociolingvisztikai megfigyelések találhatóak Shakespeare drámáiban is. Például a *IV. Henrik* egyik híres jelenetében Hóvér Kata „Hitemre mondom” szavajárását kritizálja, mivel ez a szófordulat nem számított arisztokratikusnak. „Szívem, úgy esküszöl,

⁴ Aarseff, H.: *The Study of Language in England 1780–1860*. Princeton, 1967.; Bynon, T.: *Historical Linguistics*. Cambridge, 1977. 1. feje.; Crowley, T.: *The Politics of Discourse: the Standard Language Question in British Cultural Debates*. London, 1989. 13–50. (a továbbiakban: Crowley)

⁵ Culler, J.: Saussure. London, 1976., különösen a 3. feje.; Corfield, P. J.: *Historians and Language*. In: Corfield (ed.): *Language, History and Class*. Oxford, 1991. 1–29.

⁶ Crowley

⁷ Behagel, O.: *Geschichte der deutsche Sprache*. Berlin-Leipzig, 1898.; Jespersen, O.: *Growth and Structure of the English Language*. Leipzig, 1905.; Brunot, F.: *Histoire de la langue française*. Paris, 1905–1953.

⁸ Hall, R. A.: *External History of the Romance Languages*. Chapel Hill, 1974.

⁹ Hall, R. A.: *The Italian „Questione della Lingua”*. Chapel Hill, 1942. 54.

¹⁰ Politiano, G.: *Del parlare e del tacere*. Milan, 1547.

¹¹ Borghini, V.: *Scritti inedito o rari sulla lingua*. Woodhouse, J. R. (ed.) Bologna, 1971.; Guazzo, S.: *La civil conversazione*. Új kiadás: Venice, 1590.

mint egy cukrászné” – mondja neki Hóvér, majd így folytatja: „Ugy esküdj Kata, mint egy hölgyhöz illik” (Vas István fordítása). A 17. században Molière-nek (mint később látni fogjuk) különösen jó füle volt az eltérő nyelvváltozatok társadalmi nüanszaihoz, és ugyan-ez a következő században Goldoniról is elmondható.

A 19. századi regényekben Jane Austentől, George Eliottól Lev Tolsztojjig és Theodor Fontane-ig még bőségesebb észrevételeket találunk a beszédkülönbségek társadalmi jelentéséről. A *Middlemarch*-ban Rosamond Vincy például anyja „színe-java” kifejezésében azt kifogásolja, hogy az „elég közönséges”, míg gondtalan fivére, Fred szembeszáll azzal a vélekedéssel – melynek párhuzama a mai nyelvészek közt is megtalálható –, hogy az ún. korrekt angol nem más, mint a „beképzettek szlengje”. Amikor ugyanebben a regényben Standish, az öreg ügyvéd „Istennel” fogadkozik, a szerző közbeszól, és megmagyarázza, hogy ez „egyfajta címerpajzs volt, a jó pozícióban lévők beszédének bélyege” – tehát úgy is fogalmazhatnánk, Standish státusszimbólumként használta.¹²

Ezeknek az íróknak megfigyelőképessége és kifejezőképessége meghaladta az átlagost. Ugyanakkor nem nagyon lenne szükség a nyelv társadalomtörténetére, ha a mindennapi beszélők többé-kevésbé nem lennének tisztában a beszédstílusok társadalmi jelentésével, ahogy ezt a karrieristák mindig nagyon tudatosan ki is használják.

Újra megfogalmazva: nem új eszme, hogy a nyelv potenciális eszköz az uralkodó osztály kezében, olyan eszköz, mely legalább annyira alkalmas a megtevesztésre, a kontrollra, mint a kommunikációra. Szembeötlő példa erre a latin használata a kora újkori Európában. Egy másik idegen nyelvet, a „jogi franciát” az angol udvarokban hasonló alapon kritizálták olyan eltérő személyiségek, mint Thomas Cranmer érsek, I. Jakab, valamint a 17. századi radikálisok: John Lilburne és John Warr.¹³ A 19. század közepén a brit szociológus, Herbert Spencer már annak a jelenségnek a történeti kutatására tett javaslatot, melyet „valamely osztálynak egy másik felett gyakorolt, a társadalmi szokásokban – címekben, üdvözlésekben, megszólítási formulákban – megnyilatkozó ellenőrzése”¹⁴-nek nevezett.

Ugyanakkor, ahogy a filozófus Alfred Whitehead egyszer megjegyezte: „Mindent, ami fontos, már elmondott valaki, anélkül, hogy felfedezte volna”. Más szavakkal: roppant különbség van egy probléma tapogatózó észrevétele és a következő kutatás között. A 19. század végétől kezdve úttörő kutatások bontakoztak ki a nyelv, a gondolkodás és a társadalom közötti kapcsolatról, mégpedig a szociológus Thorstein Veblen, az irodalmár Mihail Bahtyin, valamint olyan nyelvészek révén, mint Fritz Mauthner, Benjamin Whorf, illetve Antoine Meillet.

Veblen például nagy figyelmet fordított a nyelv jelenségére, amikor híres, „a dologtalan osztályról” szóló elméletét megalkotta.¹⁵ Bahtyin a strukturalista nyelvész, Saussure-t azért kritizálta, mert nem foglalkozott a nyelv időbeli változásával. A bahtyini „heteroglosszia” (*raznorecsije*) elmélete szerint a nyelv (például az orosz) különböző dialektusok, zsargonok stb. kölcsönhatásának vagy harcának eredménye. Ezek a különféle nyelvformák más és más társadalmi csoportokhoz és azok eltérő nézőpontjaihoz kapcsolódnak, oly-

¹² Az angol regényírókról lásd: Phillips, K. C.: *Language and Class in Victorian England*. London, 1984. passim.

¹³ C. Hill: *The World Turned Upside Down: Radical Ideas during the English Revolution*. 1972.; 2. kiad., Harmondsworth, 1975.

¹⁴ Spencer, H.: *Essay on Education*. 1861.; reprint: London, 1911. 26.

¹⁵ Veblen, T.: *The Theory of the Leisure Class*. New York, 1899. (a továbbiakban: Veblen) magyarul: Veblen: *A dologtalan osztály elmélete*. Fordította: Berényi Gábor. Budapest, 1975.; Hall, R. A.: *Thorstein Veblen and Linguistic Theory*. *American Speech*, 35. 1960. (a továbbiakban: Hall 1960.) 124–130.

annyira, hogy minden nyelvhasználónak másoktól kell elsajátítania, és saját szükségleteihez igazítania a nyelvet.¹⁶

Fritz Mauthner ezzel ellentétben a nyelvi determinizmus elvét képviselte. Nietzsche-nek a nyelv „börtönéről” (*Gefängnis*) alkotott elméletét továbbgondolva Mauthner kijelentette: „ha Arisztotelész kínaiul vagy dakotául beszélt volna, a logikai kategóriák egészen más rendszerét alkotta volna meg” („Hätte Aristoteles Chinesisch oder Dakotaisch gesprochen, er hätte zu einer ganz andern Logik gelangen müssen”).¹⁷ Whorf vitatott, ám nagy hatású esszéiben lényegében ugyanezt hangsúlyozta, vagyis hogy egy nép – mint a hopi indiánok – alapszméit, tér- és időképzését stb. a nyelv struktúrája, nemei, igeidői és más grammatikai, szintaktikai formái alakítják ki.¹⁸

Franciaországban Antoine Meillet annak ellenére, hogy Saussure hajdani tanítványa volt, a történeti megközelítésmód mellett tette le voksát, és a nyelvet durkheimi terminusokkal „elsősorban társadalmi tényként” (*éminemment un fait social*) írta le. Félig-meddig determinista nézeteket vallott, mivel szerinte „a nyelvek a beszélők mentalitásának kifejezésére szolgálnak, de mindegyik egy jól szervezett rendszert alkot, mely ráerőszakolja magát a beszélőkre, gondolataikhoz saját formáját adja, és e mentalitás megnyilatkozásának csak lassan és részlegesen veti alá magát.”¹⁹

A francia történetész, Lucien Febvre, Meillet egykori tanítványa, a nyelv-mentalitás kapcsolatának elméletét a François Rabelais és a hitetlenség problémáját tárgyaló tanulmányában mutatta be. Itt Febvre amellett érvelt, hogy a 16. században többek között azért sem volt az ateizmus lehetséges, mert a francia nyelvben hiányoztak azok az absztrakt fogalmak, melyek egy ilyen világszemléletet fenntarhattak volna.²⁰ 1906 és 1924 közt, pályája korai szakaszán Febvre a *Revue de Synthèse Historique*-ba számos nyelvtörténeti témájú recenziót írt, méltatta Meillet munkásságát, és a történészeknek azt javasolta, hogy például a francia nyelvnek a nagy francia forradalom előtti évszázadokban Dél-Franciaországba való bevezetését tanulmányozva kövessék a nyelvészek vizsgálatait.²¹

A téma Febvre barátját és kollégáját, Marc Blochot is roppantul érdekelte. Egyesek szerint Bloch a nyelvésztől, különösen Meillet-től vette át összehasonlító módszerének metodológiai készletét.²² Más országokban, illetve más irányú kutatásokat végző történészek – például Gustav Mensching, Jozef Schrijnen, Christine Mohrmann egyháztörténészek

¹⁶ Bahtyin, M. M. (Volosinov álnéven): *Marxism and the Philosophy of Language*. (angol fordítás) New York, 1973.; magyarul: *Marxizmus és nyelvfilozófia. Részletek*. Fordította: Könczöl Csaba és Orosz István. In: Bahtyin: *A beszéd és a valóság*. Budapest, 1986. (a továbbiakban: Bahtyin 1986.) 193–351. Bahtyin: *Discourse in the Novel*. Angol fordítás. In: Bahtyin: *Dialogic Imagination*. Austin, 1981. 259–422. Bahtyinről: Clark, K. – Holquist, M.: *Bakhtin*. Cambridge Mass, 1984. 10. fejezet.

¹⁷ Mauthner, F.: *Beiträge zu einer Kritik der Sprache*. 3. Bd. Stuttgart, 1903. 4.; Mauthnerről: Kühn, J.: *Gescheiterte Sprachkritik*. Berlin, 1975., különösen 73. skk. Nietzsche-ről: Strong, T. B.: *Language and Nihilism: Nietzsche's Critique of Epistemology*. In: Shapiro, M. (ed.): *Language and Politics*. Oxford, 1984. 6. fejezet.

¹⁸ Whorf, B.: *Language, Thought and Reality*. New York, 1956.

¹⁹ Meillet, A.: *Linguistique historique et linguistique générale*. Paris, 1921. 16., 210.

²⁰ Febvre, L.: *The Problem of Unbelief in the Sixteenth Century*. Angol ford. Cambridge, Mass, 1982. 385. skk.

²¹ Brun, A.: *Recherches historiques sur l'introduction du français dans les provinces du Midi*. Paris, 1923.

²² Bloch, M.: *Feudal Society*. Angol fordítás. London, 1961. 5. fejt., 2. rész.; Walker, L. D.: *A Note on Historical Linguistics and Marc Bloch's Comparative Method*. *History and Theory*, 19. 1980. 154–164.

Amerigo Castro, spanyol kultúrtörténész és a svéd Nils Ahnlund – szintén nagyjából ugyanebben az időben tanulmányozták a nyelv és a társadalom kapcsolatát.²³

Egy generációval ezelőtt, az 1950-es évek végén, a 60-as évek elején a különböző elnevezésekkel ellátott („szociolingvisztika”, „etnolingvisztika”, „nyelvszociológia”, a „beszéd-” és a „kommunikáció néprajza”) irányzat kifejlődésével a téma a rendszeres kutatás szintjére ért. A diszciplína legnagyobb hatású személyiségei angolszász területen Joshua Fishman, John Gumperz, M. A. K. Halliday, Dell Hymes és William Labov voltak. Az új diszciplína vagy aldiszciplína különböző elnevezései alapvető megközelítésmódbeli eltéréseket fejeznek ki, azaz utalnak arra, hogy makro- avagy mikroszociologikus nézőpontot vesznek-e alapul, és a nyelvvel szélesen vagy szűken vett értelemben foglalkoznak. Ugyanakkor nem homályosíthatják el a különböző iskolák közös vonásait, és hogy ezen közös eszmék milyen fontosak a társadalomtörténészek számára.²⁴

Amióta mostanában számos angol, amerikai és német történész magáévá tette a „nyelvi fordulatnak” (linguistic turn) nevezett látásmódot, és a nyelv valamint a kommunikáció bizonyos szempontjai erőteljesen foglalkoztatják őket, hasznos lehet, ha megpróbáljuk megközelítésmódjaik és az itt javasolt (s – remélem – alkalmazott) „a nyelv társadalomtörténete” közti különbséget megfogalmazni.

Egyrészt megemlítenéd Hans-Georg Gadamer és Jürgen Habermas neve, akik a hermeneutika és a kommunikatív viselkedés általános elméleteivel foglalkoznak, és nem mellőzik ugyan a történetiséget, ám érdeklődésük inkább a modern nyugati történelem főbb folyamataira, mintsem a helyi szintű, mindennapi kommunikációra irányul.²⁵

Másrészt a *Grundgeschichtliche Grundbegriffe* hat vaskos kötetében Reinhart Koselleck és munkatársai a nyelvvel mint a „fogalomtörténet” (*Begriffsgeschichte*) forrásával foglalkoztak, s nem tartották érdemesnek, hogy a beszédet és az írást emberi cselekedetként, önmagáért kísérjék történeti figyelemmel.²⁶ Koselleckhez hasonlóan néhány angolszász, a politikai

²³ Mensching, G.: *Das heilige Schweigen*. Giessen, 1926.; Schrijnen, J.: *Charakteristik des Altchristlichen Latein*. Nijmegen, 1932. (a továbbiakban: Schrijnen 1932.); Mohrmann, C.: *Die altchristliche Sondersprache in den Sermones des hl. Augustin*. Nijmegen, 1932. (a továbbiakban: Mohrmann 1932.); Castro, A.: *La peculiaridad lingüística rioplatense y su sentido histórico*. Buenos Aires, 1941. (a továbbiakban: Castro); Ahnlund, N.: *Diplomatens språk i Sverige*. In: Ahnlund: *Svenskt och Nordiskt*. Stockholm, 1943. 114–122.; Woodbine, G.: *The Language of English Law*. *Speculum*, 18. 1943. 395–436.

²⁴ Fishman, J. A.: *Language in Sociocultural Change*. Stanford, 1972. (a továbbiakban: Fishman 1972.); Gumperz, J.: *The Speech Community*. (a továbbiakban: Gumperz 1972.) In: Giglioli, G. G. (ed.): *Language and Social Context*. Harmondsworth, 1972. 6. fejelet. (a továbbiakban: Giglioli); Gumperz, J. – Hymes, D. (ed.): *Directions in Sociolinguistics*. New York, 1972. (a továbbiakban: Gumperz – Hymes); Hymes, D.: *Ways of Speaking*. (a továbbiakban: Hymes) In: Bauman, R. – Sherzer, J. (ed.): *Explorations in the Ethnography of Speaking*. Cambridge, 1974. 21. fejelet. (a továbbiakban: Bauman – Sherzer); Labov, W.: *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia, 1972., különösen: 183–359. (a továbbiakban: Labov 1972a) A témához jó bevezetést nyújt: Trudgill, P.: *Sociolinguistics*. Harmondsworth, 1974.

²⁵ Gadamer, H.-G.: *Truth and Method*. Angol fordítás. London, 1975.; magyarul: *Gadamer: Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlata*. Fordította: Bonyhai Gábor. Budapest, 1984.; J. Habermas: *On the Logic of the Social Sciences*. Angol fordítás. Cambridge, 1989.; magyarul: *Habermas: A társadalomtudományok logikája*. Fordította: Adamik Lajos et al. Budapest, 1994. A vitájukról lásd: Jay, M.: *Should Intellectual History take a Linguistic Turn?* In: LaCapra, D. – Kaplan, S. L. (ed.): *Modern European Intellectual History*. Ithaca and London, 1982. 86–110.

²⁶ Brunner, O. – Conze, W. – Koselleck, R. (Hrsg.): *Grundgeschichtliche Grundbegriffe*. 6. Bd. Stuttgart, 1972–90.; Koselleck, R.: *Futures Past*. Angol ford. Cambridge, Mass, 1985., 73–91. Vö: Grünert, H.: *Sprache und Politik*. Berlin, 1974.

gondolkodással foglalkozó történész (nevezetesen J. G. A. Pocock és Quentin Skinner) az általuk gyakran a „politika nyelvének” nevezett jelenség változásaira összpontosítottak, míg a társadalomtörténészek az „osztály” és a „munka nyelvét” vizsgálták.²⁷

Egyik fontos vállalkozás bírálata sem céloz, egyszerűen csak azt szeretném sugallni, hogy van – vagy lehetne – valamifajta „fogalmi tér” közöttük, mely egy harmadik megközelítésmóddhoz vezet, ami Koselleckénél, Pocockénál, Skinnerénél társadalmibb, Habermásénál viszont konkrétabb. E harmadik út lényegét úgy lehetne összefoglalni, mint ami a nyelvtörténethez társadalmi, a szociolingvisztikához, valamint a beszéd néprajzához pedig történeti dimenziót illeszt.

A múlt beszédének és írásának kutatása különös figyelmet érdemel. Akárcsak a népi kultúra története, a beszéd történeti néprajza is a történeti érdeklődés egyfajta elmozdulását tükrözi egy kisebbség kommunikatív megnyilatkozásainak vizsgálatától az összes ember vizsgálatá felé. És ahogy a népi kultúra esetében, itt sem könnyű bőséges és megbízható forrásokat találni, de – mint látni fogjuk – a beszéd történetének igenis vannak forrásai.

Mit nyújthatnak ezek az etnográfusok és szociológusok a történész számára? Igazolják, hogy mennyire fontos tudatosítani a „ki beszél?; milyen nyelven?; kinek?; mikor?” kérdéseit.²⁸ Megmutatják, hogy a kommunikációs formák nem semleges információhordozók, hanem saját üzenettel rendelkeznek. Számos elméletet vetettek fel, melyeket a történészek ellenőrizhetnek. Továbbá gazdag elemző szótárt dolgoztak ki, hiszen ahogy egy beduin sokféleképpen tudja megnevezni a „tevét” vagy az eszkimó a „havat”, mivel ezeken a területeken a legtöbbünk számára szükségesnél finomabb megkülönböztetéseket tesznek, úgy a szociolingvisztika művelőinek rengeteg szavuk van a „nyelvre”.

E szótárban központi helyen áll a „változat” (variety) vagy a „kód” terminusa. (A „kód”, melyet a strukturalisták az „üzenettel” ellentétes értelmében használnak, e többértelműsége miatt egyre inkább mellőzik).²⁹ A változat egy bizonyos „beszélőközösség” által használt beszédmódként határozható meg.³⁰

A „beszélőközösség” fogalmát – akár a közösség más fogalmait – azért bírálták, mert társadalmi egyetértést feltételez, mellőzve a függőség és a konfliktus szituációit.³¹ A társadalmi és a nyelvi ellentétéről tudomást sem venni csakugyan hiba volna, de a közösség eszméjének elvetése bizonyosan túl messzire megy, elvégre az ellentét és az összetartozás ugyanannak az éremnek a két oldala. A csoportok a másokkal való konfliktus során határozzák meg magukat és kovácsolnak egységet. Ennélfogva a „beszélőközösség” terminus kritikájának érvényessége a fogalom használati módján múlik. Az alábbiakban azt a beszéd közös jellemzőinek leírására, illetve a személynek vagy a csoportnak egy bizonyos beszédformával való azonosulására használok, anélkül, hogy feltételezném a nyelvi vagy egyéb konfliktusok hiányát vagy a nyelvészeti fogalmakkal definiált közösség és az ugyanazon területen található társadalmi, vallási közösségek átfedését.

²⁷ Pocock, J. G. A.: *Politik, Language and Time*. London, 1972., különösen az első fejezet; Padgen, A. (ed.): *The Languages of Political Theory in Early Modern Europe*. Cambridge, 1987.; Briggs, A.: *The Language of Class in Early Nineteenth Century England*. In: Briggs: *Collected Essays*. Brighton, 1985. 1. vol., 7–24.; Sewell, W. S.: *The Language of Labour*. Cambridge, 1980.

²⁸ Fishman, J. A.: *Who speaks What Language to Whom and When*. In: Pride, J. B. – Holmes, J. (ed.): *Sociolinguistics*. Harmondsworth, 1972. 1. fejezet. (a továbbiakban: Pride – Holmes)

²⁹ Halliday, M. A. K.: *Language as Social Semiotic*. London, 1978. 11. (a továbbiakban: Halliday)

³⁰ Gumperz 1972. Vö: Vossler, K.: *Sprachgemeinschaft und Interessengemeinschaft*. Munich, 1924.

³¹ Calvet, J.-L.: *La guerre des langues*. Paris, 1987.; Pratt, M. L.: *Linguistic Utopias*. (a továbbiakban: Pratt) In: Fabb, N. et al. (ed.): *The Linguistics of Writing*. Manchester, 1987. 48–66.; Williams, G.: *Sociolinguistics: a Sociological Critique*. London, 1992.

Durván leegyszerűsítve – ahogy ez egy rövid bevezetőben elkerülhetetlen – elmondható, hogy a szociolingvisztika képviselői a nyelvváltozat eszméjének segítségével a nyelvek és az őket beszédben, írásban felhasználó társadalmak kapcsolatáról négy tézist alkottak. Ezek szimpla formájukban előadva roppant magától értetődőknek tűnnek, ám a társadalomtörténész gyakorlatába – legalább is mindeddig – nem illeszkedtek teljesen bele. Az alábbi négy pontról van szó:

1. Különböző társadalmi csoportok eltérő nyelvváltozatokat használnak.
2. Ugyanazok a személyek más és más helyzetekben különböző nyelvváltozatokat használnak.
3. A nyelv tükrözi azt a társadalmat, kultúrát, amelyben használják.
4. A nyelv formálja azt a társadalmat, amelyben használják.

A következő oldalak egyenként kommentálják a fenti pontokat, és néhány történeti példával szolgálnak.

(1) Különböző társadalmi csoportok eltérő nyelvváltozatokat használnak.³²

Talán a regionális dialektusok kínálják a legszembeötlőbb példát, melyek nem csupán felfedik a közösségek közti különbségeket, hanem – legalábbis alkalmilag – kifejezik, hogy a közösségek tudatában vannak a különbségeknek, esetleg még büszkék is rá. Amit a nyelvészek „nyelvűségnek” (*language loyalty*) neveznek, leírhatnánk egy közösség – vagy legalábbis, ahogy Benedict Anderson nevezte, egy „képzelt közösség”³³ – öntudataként is. Azonban a közös beszéd is mély társadalmi konfliktusokkal járhat együtt. Ha más nem is, a jellegzetes kiejtés egyesíti az északi katolikusokat és protestánsokat, Dél-Afrika, illetve az USA déli államainak fekete és fehér bőrű lakosságát.

Más nyelvváltozatokat, melyek foglalkozáson, nemi hovatartozáson, valláson vagy különféle – a futballtól a pénzügyekig terjedő – tényezőkön alapulnak, „társadalmi nyelvjárásnak”, „szociolektusnak” vagy „speciális”, illetve „csoportnyelvnek” neveznek (*Sondersprache, langues spéciales, Linguaggi settoriali*).³⁴ A profi koldusok, tolvajok titkos nyelve (különböző elnevezései: *Rotwelsch, argot, gergo, cant, zsargon* stb.) viszonylag korán felkeltette az írók érdeklődését, és az ezekről készült ismertető a 16. századtól jelennek meg nyomtatásban.³⁵ A katonák vagy mondjuk az ügyvédek nyelvére eddig kevesebb figyelmet fordítottak, ám ebből a nézőpontból azok is kiterjedt vizsgálatot érdemelnek.³⁶

A nők nyelve szintén több szempontból is különbözött, illetve különbözik a férfiakétól. Sok társadalomban ezek a különbségek az eufemizmus, az érzelmi töltetű melléknevek, a habozás és a körülírás retorikájának kedvelését, és a szabványos, „korrekt” formákhoz való ragaszkodást foglalják magukban. A nők nem egyszerűen csak véletlenül beszélnek másképp, mint a férfiak. Sok helyen arra nevelték, nevelik őket, hogy másképp beszéljenek, s ezzel a habozó, „erőtlen” nyelvváltozattal fejezzék ki társadalmi alárendeltségüket.³⁷ Into-

³² A változatokról: Savaille-Troike, M.: *The Ethnography of Communication*. Oxford, 1982. 75.

³³ Labov 1972a.; Anderson, B.: *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. 2. kiad. London, 1991.

³⁴ Devoto, G.: *Scritti minori*. 3 vol. Florence, 1972.; Beccaria, G. L. (ed.): *I linguaggi settoriali in Italia*. Milan, 1973.

³⁵ Avé-Lallemant, F. C. B.: *Das deutsche Gaunerthum*. 4 Bd. Leipzig, 1858–62.; Sainéan, L.: *L'argot ancien*. Paris, 1907.; Camporesi, P. (ed.): *Il libro dei vagabondi*. Turin, 1973.

³⁶ Fiorelli, P.: *La lingua giuridica dal De Luca al Buonaparte*. In: Formigari, L. (ed.): *Teorie e pratiche linguistiche nell'Italia del '700*. Bologna, 1984. 127–156.

³⁷ Lakoff, R. T.: *Language and Women's Place*. New York, 1975. (a továbbiakban: Lakoff 1975.); Spender, D.: *Man-Made Language*. London, 1980.; Cameron, D. (ed.): *The Feminist Critique of Language*. London, 1990.

nációjukra, csakúgy, mint szókincsükre, mondattanukra kihat, hogy mit akar szerintük a férfi hallani.³⁸ Ahogy Shakespeare egyik szereplője megjegyzi valakiről: „Mindig nyájas volt szava, Szelíd és halk – nőben dicső dolog.” (*Lear király*, 5. felv., 3. szín – Vörösmarty Mihály fordítása). Még Mrs. Thatcher is fejet hajtott e szokás előtt, amikor miniszterelnökként beszédórákat vett, hogy hangját mélyebbre vegye.³⁹

„Statisztikai felmérések szerint a férfiak hangosabban és gyakrabban beszélnek, mint a nők, sűrűbben szólnak közbe, erőltetik másokra nézeteiket, ragadják magukhoz a beszélgetés fonalát, és hallgattatnak el másokat. A nők hajlamosak udvariasan mosolyogni, mentegőzni és félfelken dadogni, vagy ha elbizonytalanodnak, megpróbálják utánozni és felülmúlni a férfiakat.”⁴⁰ Esetleg a közvetettség stratégiáit alkalmazzák, mint a feleségek, akik gyakorlottak annak művészetében, hogy férjüknek „apró, diszkrét kérdéseket” tegyenek fel – ez mostanában egy spanyol faluval kapcsolatos kutatások nyomán fogalmazódott meg, de sokkal szélesebb érvényű lehet, és érvényességi körének feltérképezése a jövő társadalomtörténéseinek feladata.⁴¹

A nyelv elkülönülő változatai gyakorta vallási kisebbségeket jelöltek. A holland történész, Jozef Schrijnen rámutatott, hogy a korai keresztények – a jogászokhoz, katonákhoz, hajósokhoz és más társadalmi csoportokhoz hasonlóan – egyfajta *Sondersprachét* használtak, azaz a latin egyik változatát, mely összetartozásukat fejezte ki. Új szavakat alkottak (mint a *baptizare*) vagy régieket új értelemben használtak (például *carnalis*), és „szorosan összefonódó beszélőközösséget alkottak” („schuf eine engere Sprachgemeinschaft”), hogy ezzel is kifejezzék az üldözött csoport összetartozását.⁴²

Úgy tűnik, a késő középkori Angliában a lollard néven ismert eretnekcsoporthoz saját szó-kincset alakított ki. A korai újkorban a puritánokat orrhangjukról, valamint a „tiszta” (pure), „buzgalom” (zeal) vagy a „testi” (carnal) szavak gyakori hangoztatásáról – melyet Ben Jonson a *Bertalannapi vásár* című darabjában parodizált – tartották felismerhetőknak.⁴³ A kvékerek nem csupán azért váltak külön, mert ragaszkodtak ahhoz, hogy mindenkit családian tegezzenek, hanem mivel elutasítottak bizonyos, mindenki által használt szavakat, mint például az „egyház” – az imaórák csendjének speciális funkcióját nem is említve.⁴⁴

Európában máshol is meg lehetett ismerni beszédükről a vallási kisebbségeket. A 16. századi itáliai író, Stefano Guazzo szerint a francia kálvinisták, a hugenották, hangtónusukról voltak azonosíthatóak, mivel az annyira halk volt, akárcsak egy haldoklóé. Beszédükben csak úgy hemzsegték a bibliai kifejezések, így azt sokan tiszteletlenül „az ígéret földje nyelvjárásának” („Je patois de Canaan”) hívták.⁴⁵ A tipikus német pietista – a 18. század végi kritikus, F. A. Weckherlin szerint – „siránkozva, nyájasan, csendesén sóhajtozik vagy nyafog” („weinerlich, sanft und leise wimmert oder seufzt”); emellett saját szókinc-

³⁸ McConnel-Ginet, S.: Intonation in Man's World. Signs, 3. 1978. 541–559.

³⁹ Atkinson, M.: Our Master's Voice. London, 1984. 113.

⁴⁰ Illich, I.: Gender. London, 1983. 135.

⁴¹ Harding, S.: Women and Words in a Spanish Village. In: Reitner, R. R. (ed.): Toward an Anthropology of Women. New York – London, 1975. 283–308.

⁴² Schrijnen 1932. 5–7. Vö: Mohramann 1932. 8.; Schrijnen, J.: Le Latin chrétien devenu langue commune. In: Scrijnen: Collectanea. Nijmegen, 1939. 335–356.

⁴³ Hudson, A.: A Lollard Sect Vocabulary. In: Hudson: Lollards and their Books. London, 1985. 165–180.; van Beek, M.: An Enquiry into Puritan Vocabulary. Groningen, 1969.

⁴⁴ Baumann, R.: Let Your Words be Few. Cambridge, 1983.; Ormsby Lennon, H.: From Shibboleth to Apocalypse: Quaker Speechways during Puritan Revolution. In: Burke – Porter 1991. 72–112.

⁴⁵ Guazzo, S.: La civil conversazione. Hasonmás kiad. Venice, 1590. 79.

cse van kedvenc melléknevekkel, mint a „liebe” és szófordulatokkal, mint a „túlcsorduló szív” („Fülle des Herzens”).⁴⁶

A nyelvváltozatok társadalmi osztályokhoz is kapcsolódnak. Mivel az angol nyelv e tekintetben meglehetősen közismert példa, nem csoda, hogy a téma leghíresebb megfogalmazása az angol nyelv ún. „F” és „nem-F” formáira vonatkozik. A nyelvész Alan Ross vezette be az „F” jelölést, ami az angol felsőosztály nyelvhasználatára vonatkozik, és a „nem-F”-et, mely alatt mindenki más értendő. Mint kifejtette – pontosabban állította –, a „keszkenő” F, míg a „kendő” nem-F; a „sétapálca” F, a „sétabot” nem-F; a „kerékpár” F, a „bicikli” nem-F stb.⁴⁷ Ross eszméit barátja, Nancy Mitford fejlesztette tovább és népszerűsítette.⁴⁸

A fenti megállapítások (legalábbis Angliában) jelentős aggodalmat váltottak ki, és most, egy generációval később, amikor a vita már csak történelem, hasznosnak látszik megvizsgálni, hogy bizonyos körökben a nyelvhasználat megváltozásához vezetett-e. Az ilyen szó párok azonban az angol szóhasználatban egyáltalán nem új keletűek. 1907-ben Lady Grove illemtanában már leírta, hogy inkább „keszkenőt” és „sétapálcát” kell mondani, mint „kendőt”, „sétabotot”.⁴⁹ Mindenesetre, bár sokan azt hitték, hogy ez sajátosan angol rögeszme, az ilyesfajta megkülönböztetések a világ számos más pontján is megtalálhatóak.

Az 1940-es évek Philadelphijában például F-nek számított valakinek a „házáról” és „bútorairól” beszélni, de az „otthonáról” és a „berendezéséről” nem; F volt „rosszul lenni”, nem-F „betegnek lenni”.⁵⁰ Hasonló okból Emily Post arra bízta olvasóit, hogy ha valakinek „elegáns otthona” („elegant home”) van, nevezzék azt „gyönyörű háznak” („beautiful house”).⁵⁰ Sokkal korábban, a 18. századi Dániában a drámaíró Ludvig Holberg *Erasmus Montanus* című művében (az 1. felvonás 2. színeben) az egyik szereplő arról beszél, hogy a nyelv változása milyen erősen tükrözi bizonyos emberek társadalmi törekvéseit, képmutatását. „Fiatal koromban” – állítja – „az emberek itt a dombokon másként beszéltek, mint manapság. Amire mostanában 'lakájt' mondanak, régen még 'legény' volt, a 'muzsikust' 'játékosnak', a 'titkárt' 'írnoknak' hívták.” („I mi Ungdom taledé man ikke saa her paa Bierget som nu; det som man nu kalder Lakei, kaldte man da Dreng ... en Musikant Spillemand, og en Sikketerer Skriver.”) Generációkkal korábban, a 17. századi Franciaországban François de Callières, XIV. Lajos későbbi magántitkára írt egy *Mots à la mode* (1693) című dialógust, melyben az általa „polgári beszédstílusnak” („façons de parler bourgeois”) nevezett módozat és az arisztokráciára jellemző minták különbségére mutatott rá. Az egyik szereplő, a márkinő azt állítja magáról, hogy kirázza a hideg az olyan polgárhölgytől, aki férjét *mon époux*-nak szólítja *mon mari* helyett. A beszéd módok így „eltérő társadalmi osztályokat” („espèces de classes différentes”) mutatnak.⁵¹

⁴⁶ Idézi: Fulbrook, M.: *Piety and Politics*. Cambridge, 1983. 149. Vö: Langer, A.: *Der Wortschatz des Deutschen Pietismus*. Tübingen, 1954.

* Ross eredeti jelölése: U és non-U, mely szó pár az „upper class” (felsőosztály) szókapcsolatból származik. Mivel magyarul a jelölés nem utalna a lefordított felsőosztály szóra, ezért szükségesnek tartottam azt is megváltoztatni. Ross és Burke példái magyarra ilyen értelemben lefordíthatatlanok, így próbáltam hasonló magyar szó párokat találni. Az eredeti példák: looking glass – mirror; writing paper – note paper; napkin – serviette. – a fordító megjegyzése.

⁴⁷ Ross, A. S. C.: *Linguistic Class-Indicators in Present-Day English*. Neuphilologische Mitteilungen, 55. 1954. 20–56.

⁴⁸ Mitford, N. (ed.): *Noblesse oblige*. London, 1956.; Vö: Buckle, R. (ed.): *U and Non-U Revisited*. London, 1978.

⁴⁹ Phillips, K. C.: *Language and Class in Victorian England*. London, 1984. (a továbbiakban: Phillips) 57–58.

** A szó párok az eredetiben: „house” – „home”; „furniture” – „furnishing”; „sick” – „ill” – a ford.

⁵⁰ Baltzell, D.: *Philadelphia Gentlemen*. New York, 1958. 51. Vö: Post, E.: *Etiquette in Society*. In: *Business, in Politics and at Home*. New York and London, 1922. 60.

⁵¹ de Callières, F.: *Mots à la mode*. Paris, 1693. 42–43., 65.

Még korábban, a 16. századi Itáliában Pietro Aretino elutasította Pietro Bembo és más humanisták nyelvi puritanizmusát, mivel azt természetellenesnek, mesterkéltnek tartotta, s azzal gúnyolta ki, hogy egyik dialógusában egy olyan alacsony helyzetű, de nagyon ambiciózus nőt szerepeltet, aki kijelenti, hogy az ablakot *balconenak* kell nevezni, nem pedig ahogy szokás: *finestranak*; az „arcrá” pedig *visot* kell mondani, és a *faccia* helytelen (azaz nem-F) stb. Aretino tréfája aligha ült volna, ha mások nem vették volna ezt olyan komolyan.⁵² Ugyanebben a közegben az udvaroncok egy speciális kiejtést vettek fel, egyfajta vontatott beszédet, melyet Baldassare Castiglione híres *Udvari ember* című művében (az első könyv 19. fejezetében) egy szónok így kritizál: „e bágyadt viselkedésükkel olyanok, akárha a végét járnák” („cosè afflitta, che in quel punto par che lo spirito loro finisca”).

A beszédváltozatok nem csak nyugaton szimbolizálják a társadalmi helyzetet. Jáván például az elitnek saját dialektusa (jobbán mondva „szociolektusa”) van, a „felső jávai”, mely nemcsak szókincsében, de nyelvtanában, mondattanában is elkülönül.⁵³ A nyugat-afrikai wolofok közt a hangsúly, pontosabban a hangmagasság számít társadalmi tényezőnek. A nemesek mélyen és halkán szólalnak meg, mivel nem kell erőlködniük hallgatóik figyelmének elnyerése érdekében; a közemberek pedig hangosan és magas hangon beszélnek.⁵⁴ Hasonlóképpen egy Erzsébet-kori író azt tanácsolta olvasóinak, hogy „amikor a Herceghez szól, a hangnak mélynek kell lennie, és sosem lármásnak vagy metszőnek. Az egyik a szerénység, a másik a túl nagy merészség, önhittség jele”.⁵⁵ Nyilvánvaló a párhuzam a korabeli férfiaknak a feleségükkel szemben használt mély hangjával.

A történész nézőpontjából fontos megjegyezni, hogy a nyelvi státuszszimbólumok változnak. Angliában – ellentétben Európa sok más részével – a tájszólás évszázadokig nem-F-nek számított, ám nem mindig. Erzsébet udvarában Sir Walter Raleigh-ről mondták, hogy durva devonshire-i tájszóalással beszélt, mely egyáltalán nem értett karrierjének. Dr. Johnson pedig – a korrekt angol beszéd pápája – „staffordshireies” angolt használt.⁵⁶

Ebből a változásra való hajlamból nem következik, hogy a nyelvváltozatok társadalmi szimbolikája teljesen önkényes lenne. Thorstein Veblen, az amerikai szociológus lenyűgöző feltevéssel állt elő: szerinte a felső (vagy ahogy ő nevezte, a „dologtalan”) osztály beszédmódjai szükségszerűen „elavultak és ormótlanok”, mivel az ilyen alkalmazás utal az „időpocsékolásra”, és így „felmenti őket a közvetlen és energikus beszéd használata és szükséglete alól”.⁵⁷ A fenti wolof példa illusztrálhatja a tézist, de nem lenne nehéz még több azt megerősítő példát sorolni. Majd hatvan évvel Veblen után eszméjét – miszerint szükségszerű kapcsolat van a nyelvváltozatok és az őket használó társadalmi csoportok között – egy másik szociológus, Basil Bernstein is megerősítette, akinek nézetei jelentős vitát kavartak.

Több londoni iskola diákjainak nyelvhasználatát tanulmányozva az 1950-es években Bernstein két nagy változatot (vagy ahogy ő nevezte: „kódot”) különböztetett meg: a „kidolgozottat” és a „korlátozottat”. A korlátozott kód konkrét kifejezéseket használ, a jelentést implicitté, a szöveggörnyezettől függővé teszi. Ezzel ellentétben a kidolgozott kód

⁵² Aretino, P.: *Sei giornate*. Aquilecchia, P. (ed.). Bari, 1975. (a továbbiakban: Aretino) Vö: Aquilecchia, G.: *U e non-U nell'italiano Parlato*. In: Aquilecchia: *Schede di italianistica*. Turin, 1976. 313–330.

⁵³ Geertz, C.: *Linguistic Etiquette*. In: *Pride – Holmes*. 11. fejj.; Siegel, J.: *Solo in New Order*. Princeton, 1986.

⁵⁴ Irvine J.: *Strategies of Status Manipulation in the Wolof Greeting*. In: *Bauman – J. Sherzer* 8. fejj.

⁵⁵ Puttenham, G.: *The Art of English Poesie*. London, 1589.

⁵⁶ K. V. Thomasnak az angol tájszólások történetéről írott tanulmánya mindezidáig nem jelent meg. Vö: Phillips 22.

⁵⁷ Veblen Vö: Hall 1960.

absztrakt, explicit és „kontextus-független”. Bernstein két családtípusból és társadalmi osztályból adódó eltérő nevelésmód különbségével magyarázta az ellentétet. Leegyszerűsítve: a kidolgozott kód a középosztályt, míg a korlátozott kód a munkásosztályt jellemzi.⁵⁸

Bernstein elmélete – mely eredetileg annak magyarázatára született, hogy a munkásosztálybeli gyerekek miért nem kapnak jó jegyeket az iskolában – sokkal tágabb következtetéseket tesz lehetővé, méghozzá a Whorf és mások által vizsgált nyelv-gondolkodás kapcsolatát illetően. A mentalitástörténészek szemszögéből nézve nagyon érdekes a két kód hasonlósága ahhoz az ellentéthez, amely a két gondolkodási fajta – a „primitív”–„civilizált”, „tradicionális”–„modern”, „prelogikus”–„logikus” vagy a (szerintem használhatóbb) „szóbeli”–„írásbeli” közt húzódik.⁵⁹

Bernstein angol gyermekeket érintő megjegyzései nagy kritikai vihart kavartak, mivel például egyesek szerint Bernstein azt állította, hogy az emberek csupán az általuk használt kód rabjai, valamint a munkásosztály kódjának gyengeségét és a középosztálybeli pozitív tulajdonságait hangsúlyozta.⁶⁰ Bár ezen kritikák némelyike célba talált, mégis Bernsteinnek a beszéd- és gondolkodásmódok gyermekkori elsajátításáról alkotott elmélete rendkívül szuggesztív és ösztönző maradt.

A történészek alapkérdése az, hogy miért és hogyan terjedtek (földrajzilag vagy társadalmilag) a nyelvek, nyelvváltozatok; illetve egyes nyelvek miért maradtak meg az idők folyamán, míg mások lassan eltűntek. Az utóbbi években a nyelvészeket is egyre inkább érdekli ez a kérdés, mely az interdiszciplináris együttműködés ígéretes területének tűnhet.⁶¹

(2) A nyelvek terjedésével foglalkozó új keletű kutatások egyik következtetése szerint inkább a beszélő személyeket kell tanulmányozni, mint a nyelvet vagy a nyelvváltozatot; valamint fel kell tárnai, hogy ezek az emberek miképp használják a beszéd különböző formáit. Ez a felfedezés elvezet minket a második pontunkhoz, mely szerint: ugyanazok a személyek más és más helyzetekben különböző nyelvváltozatokat – Bahtyin elnevezésével „beszédműfajokat”, vagy ahogy manapság a szociolingvisztika hívja: „regisztereket” – használnak.⁶² Eszerint könnyen lehet például, hogy a bernsteini „kifinomult” és „korlátozott” kódok „regiszterekként” is leírhatóak, azaz inkább az őket felhasználó embereket szolgálják, mintsem uraik lennének.⁶³

Bahtyin azért bírálta Saussure-t, mivel elmélete tagadja a mindennapi beszéd kreativitását és alkalmazkodóképességét. Ez a feltételezett alkalmazkodóképesség aláaknázza a „nyelv börtöne”-elméletet (mely szerint a nyelv meghatározza felhasználóinak viselkedését), ahogy a kulturálisan belénk programozott szigorú szabályok eszméjét is radikálisan felforgatja. Inkább Pierre Bourdieu rugalmasabb „habitus”-fogalmát támasztja alá, melyet

⁵⁸ Bernstein, B.: *Class, Codes and Control*. London, 1971. Magyarul a könyv egy fejezete olvasható: *Nyelvi szocializáció és oktathatóság*. Fordította: Pap Mária. In: *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*. Szerkesztette: Pap M. – Szépe Gy.. Budapest, 1975. (a továbbiakban: Pap – Szépe) 393–431. Vö: Halliday 5. feje.

⁵⁹ Goody, J.: *The Domestication of the Savage Mind*. Cambridge, 1977.

⁶⁰ Rosen, H.: *Language and Class*. Bristol, 1972.; Labov, W.: *Language in the Inner City*. Philadelphia, 1972. (a továbbiakban: Labov 1972b) 213.

⁶¹ Brosnahan, L. F.: *Some Historical Cases of Language Imposition*. In: Spencer, J. (ed.): *Language in Africa*. Cambridge, 1963. 7–24.; Fishman, J.: *Language Maintenance and Language Shift*. In: Fishman 1972.; Cooper, R. L. (ed.): *Language Spread*. Bloomington, 1982. (a továbbiakban: Cooper); Wardhaugh, R.: *Languages in Competition*. Oxford, 1987.

⁶² A „beszédműfajokról”: Bakhtin, M. M.: *The Problem of Speech Genres*. Angol ford. In: Bakhtin: *Speech Genres and Other Lante Essays*. Emerson, C. – Holquist, M. (ed.). Austin, 1986. 60–102. Magyarul: *A beszéd műfajai*. Fordította: Könczöl Csaba. In: Bahtyin 1986. 357–419. *A regiszterekről*: Hymes és Halliday 31.

⁶³ Lakoff, R. T.: *Talking Power*. New York, 1990.

szerzője a „szabályozott improvizációk elve”-ként határozott meg, valamint Erving Goffman érvelését, miszerint az egyes helyzetek legalább annyira hatnak az emberek viselkedésére, mint az őket magukba foglaló társadalmi csoportok.⁶⁴

A sírkövek nyelvhasználata példa lehet arra, milyen előnyökkel járhat a fenti nézőpont alkalmazása. A 19. századi nacionalizmussal foglalkozó történészek számára nagy a kísérlet, hogy a svéd síremlékeket Finnországban vagy a csehországbeli német nyelvű sírköveket a helyi nyelvi lojalitás bizonyítékaként olvassák. Ám érdemes lenne azt a lehetőséget is figyelembe venni, hogy a finn vagy a cseh nyelvűek a svédet, illetve a németet tekinthették az adott alkalom során használatos nyelvnek – amilyen mondjuk pár századdal korábban a latin volt.

Néhány 19. századi író, például Thomas Hardy, már tudatában volt a különböző regiszterek meglétének. Az *Egy tisztá nő* (1891) hősnője „két nyelvet” beszél: otthon a dorseti nyelvjárást, és köznyelvi angolt, ha magasabb rangú személyekkel tárgyal.

A szociolingvisztika képviselői a fenti nézőpontot azzal fejlesztették tovább, hogy az általuk – tudatos vagy tudattalan – „stratégiáknak” nevezett regiszterek közti elmozdulást, „átkapcsolódást” biztosító tényezőket elemezték.⁶⁵ A kétnyelvű emberekkel vagy közösségekkel foglalkozó tanulmányaik megmutatták, hogy egyáltalán nem önkényes vagy véletlenszerű az egyik nyelvről a másikra való átváltás, hanem az a társalgásban résztvevőkhöz, sőt a beszéd tárgyához – szociolingvisztikai elnevezéssel: a beszédterülethez – igazodik.⁶⁶ Ugyanez a megfigyelés érvényes az ún. „diglossziára” is, vagyis a regiszterek közti átkapcsolásokra. Úgy tűnik, a vallás például gyakran viszonylag „magas”, formális regisztert követel: ilyen mondjuk az iszlám esetében a klasszikus arab.⁶⁷

A történészeknek nem okozhat nehézséget, hogy a különböző korokban példákat találjanak az eltérő nyelvek, regiszterek különböző beszédterületeken való használatára. A késő antikvitás idején a művészet és a tudomány nyelve a görög volt, még az egyébként latinul beszélők számára is.⁶⁸ A középkorban a lovagi nyelv a francia volt, és e beszédterületen néha olyanok is használták, akik rendszeren az angolt vagy a velenceit beszélték. Szintén a franciát alkalmazták a késő középkori angol törvénykezésben, mely a jogi nyelvben még ma is észrevehető.⁶⁹ V. Károlyról, a többnyelvű uralkodóról mondják, hogy egyszer megjegyezte: a franciát az ember a követekkel használja (vagy ha hízeleg), az olaszt a hölgyekkel (vagy a barátaival), a németet az istállófiúkkal (vagy ha fenyegetőzik), a spanyolt pedig Istennel. (Az anekdotának sok változata van. Az első ismert verzió 1601-ből így hangzik: „Si loqui cum Deo oporteret, se Hispanice locuturum ... si cum amicis, Italice ... si cui blandiendum esset Gallice...si cui minandum Germanice.”)⁷⁰ A 17. század végére a francia lett az európai diplomácia nyelve, ugyanis ekkor figyelték meg, hogy a nijmegeni kongresszuson a követek „legalább olyan gyakran beszélnek, mint a saját anyanyelvüket”.

A latin az egyházi és a laikus elit számára egyaránt változó okokból, de több beszédterületen is második nyelvnek számított, ahogy a francia is sok európai vidéken. Angliában és Dél-Itáliában a 14. században (a normann hódítás eredményeképpen), a Németalföldi

⁶⁴ Bourdieu, P.: *Outlines of a Theory of Practice*. Angol ford. Cambridge, 1977.; Goffman, E.: *Encounters*. 2. kiad., London, 1972. Magyarul a műből egy részlet olvasható: E. Goffman: Szereptávoltítás. In: Goffman: A hétköznapi élet szociálpszichológiája. (Vál.: László János) Budapest, 1981. 9–102. Vö: Hymes.

⁶⁵ Gumperz, J.: *Discourse Strategies*. Cambridge, 1982.

⁶⁶ Fishman 1972

⁶⁷ Ferguson, C. A.: Diglossia. In: Giglioli 11. fejelet. Magyarul: Diglosszia. Fordította: Iványi Tamás. In: Pap – Szépe 291–317.

⁶⁸ Mohrmann, C.: *Études sur le latin des chrétiens*. 2 kötet. Rome, 1958–61.

⁶⁹ Woodbine, G.: *The Language of English Law*. *Speculum*, 18. 1943. 395–436.

⁷⁰ Idézi: Weinrich, H.: *Wege der Sprachkultur*. Stuttgart, 1985. 190.

Köztársaságban a 17–18. században, a 18. századi Poroszországban és a 19. századi Oroszországban (ahogy a *Háború és béke*-ből is látható) a felsőosztály nyelve (F) a francia volt.⁷¹ Hasonlóan F-nek számított a német a 17–18. századi Csehországban, mivel ez volt a Bécsben székelő udvar nyelve. Szintén F volt Dániában, a dán pedig Norvégiában (melyet 1814-ig Koppenhágából irányítottak).

Persze nemcsak az elit használt egy nyelvnél többet. A 17. századi Amszterdamban a portugál zsidó közösség egymást közt spanyolul vagy portugálul, a kívülállókkal hollandul, a zsinagógában pedig héberül beszélt.⁷² A nyelvi határokon általános volt a kétnyelvűség s ma is az. A nagyobb kereskedelmi útvonalak mentén élők gyakran tanultak meg egyfajta pidgint vagy lingua francát. Ilyen volt a kelet-indiai szigetvilágban a maláj, Kelet-Afrikában a szuahéli, Braziliában a tupi (az úgynevezett *lingua geral*) vagy a Földközi-tenger üzleti nyelve, melyből a „lingua franca” általános kifejezés is származik. Ez egy újlatin nyelv, a 19. századi Észak-Afrikára nézve viszonylag jól dokumentált, melynek írásos töredékei maradtak fenn már a 14. századból is.⁷³ A kelet-közép-európai fogadósok és kocsisok által beszélt latin is egyfajta pidginnek számíthatott. Az ókori földközi-tengeri világban ezt a funkciót a görög egyik változata, az úgynevezett *koiné* töltötte be. Volt, ahol a kommunikáció több nyelv keverékét hozta létre, mint a németesedett olaszt vagy az olaszosodott németet, melyet a 16. századi Itáliában állomásozó német csapatok beszéltek.⁷⁴ A heteroglosszia ezen feltűnő példái azt sugallják, hogy a történelemnek nem csupán a „közösség nyelvészetét”, hanem a „kapcsolattartás nyelvészetét” is tanulmányoznia kell, azaz „a nyelv működését inkább a társadalmi elkülönülés vonalait átszelve, mintsem azokon belül kell megfigyelnie”.⁷⁵

Egy adott vallású területet (legyen az keresztény vagy mohamedán) gyakran jellemezte egy speciális nyelv használata, mely mind a protestáns, mind pedig a katolikus vidékekre vonatkozik. A 17. századi Languedocban a mindennapok során a legtöbben még mindig az okszitánt beszélték, a hugenották viszont liturgiájuk nyelveként a franciát használták. Amikor a 17. század végén a francia protestánsokat üldözni kezdték, és Cevennes-ben ellenállási mozgalom szerveződött, a vezetők közül néhányan (különösen a nők) gyakran transzba estek és profétáltak. Ilyenkor franciául szólaltak meg, nem pedig az egyébként használt okszitán nyelven.⁷⁶ Számukra a francia a szentség nyelvi szimbólumának számított, ily módon használták, akár értette a gyülekezet, akár nem – mint a katolikusoknál a latint. Nyilvánvalóan párhuzam vonható a nyelveken szólással, melyre az Újszövetség kora óta egészen napjainkig számos példát találni.⁷⁷

Bizonyos helyeken és időszakokban az irodalmi nyelvről a dialektusra való átváltás jelensége is jól dokumentált. A koraiújkori Itáliában például a művelt emberek tudtak ugyan

⁷¹ W. Frijhoff, a Rotterdami Egyetem tanára éppen egy a francia nyelv hollandiai történetével foglalkozó tanulmányon dolgozik.

⁷² Swetschinski, D. M.: *The Portuguese Jews of Amsterdam*. In: Malino, F. – Albert, P. C. (ed.): *Essays on Modern Jewish History*. Toronto, 1982. 56–80.

⁷³ Drewes, G. W. J.: *The Influence of Western Civilization on the Langue of the East India Archipelago*. (a továbbiakban: Drewes) In: Schrieke, B. (ed.): *The Effect of Western Influence on Native Civilizations in the Malay Archipelago*. Batavia, 1929.; Whinnom, K.: *Lingua Franca: Historical Problems*. In: Valdman, A. (ed.): *Pidgin and Creole Linguistics*. Bloomington, 1977. 295–310. Vö: Folena, G. F.: *Introduzione al veneziano 'de lá da mar*. In: *Bollettino dell'Atlante Linguistico Mediterraneo*. 10–12. 1968–70. 331–376.

⁷⁴ Coates, W.: *The German Pidgin-Italian of the Sixteenth-Century Lanzichenecchi*. In: *Papers from the 4th Annual Kansas Linguistics Conference*. 1969. 66–74.

⁷⁵ Pratt

⁷⁶ Ladurie, E. Le Roy: *The Peasants of Languedoc*. Angol ford. Urbana, 1974. 279.

⁷⁷ Samarin, W.: *Tongues of Men and Angels*. New York, 1972.

beszélni és írni is toszkánul, de alkalmilag továbbra is helyi dialektusukat használták – bár ezeknek az alkalmaknak és területeknek a szisztematikus tanulmányozását még nem nagyon kísérelték meg. Velence államában pedig a velencei még a 18. században is az udvar nyelvének számított, talán mivel a köztársaság függetlenségét szimbolizálta.⁷⁸

A 19. századi francia parasztok viszont, akik rendszeren tájszólást beszéltek, különleges alkalmakkor a regisztrert franciára válthatták át. Azon kevés történész egyike, aki e témát komolyan vette, Eugen Weber szerint egy fiú a franciát talán a szertartásosság jeleként használhatta, ha egy lányt táncolni hívott; a parasztok pedig, akik a helyi ügyeket tájnyelven tárgyalták meg, akkor válthattak franciára, amikor a nemzet ügyeiről beszéltek.⁷⁹

Sajnos erről az dologról ismereteink töredékesek. Érdekes megtudni, hogy velencei patríciusok (pontosan: Maffeo Venier) erotikus verseket írtak dialektusban, vagy hogy Lord Tennyson lincolnshire-i tájszólással mesélt disznó történeteket (ezt – nem úgy, mint Raleigh és Johson – máskor nem használta); ám ezek az információ-töredékek kontextusuk – melybe az adott kultúra beszédre vonatkozó szabályainak ismerete tartozik – nélkül nem egészen érthetők. A beszéd néprajzának kutatói vizsgálják e szabályokat (például, hogy mi számít udvariasnak és mi sértőnek; mi vicces; hogyan kell inni kérni stb.), de példájukat nem sok társadalomtörténész követte.⁸⁰ Ebből a szempontból még a hallgatás is tanulmányozást érdemel.

A nyelvi szabályok ilyesfajta (explicit vagy implicit) tudása nélkül a történészek azt kockáztatják, hogy sok forrásukat félreértelmezik, melyek egyáltalán nem olyan áttetszőek és problémamentesek, mint ahogy azt gyakran feltételezik. A forma is beszél valamiről. Ahogy a kanadai teoretikus, Marshall McLuhan szokta volt mondani: „a közvetítő maga az üzenet”.⁸¹ Pontosabban a közvetítő, a kód, a változat vagy a regiszter az üzenet döntő része, melyet a történészek sem hagyhatnak figyelmen kívül.

Látványos példálul szolgál erre az udvarias és udvariatlan formák adott helyen és időben való használata. Könnyen lehet, hogy az udvariasság alapformái kultúrákon át – közvetkezésképp minden időben – változatlanok maradnak,⁸² ám egy felületesebb – de figyelmen kívül nem hagyható – szinten mindig aránylag könnyű felismerni trendeket. Például a 16–17. századi Itáliában feljegyzések olyan irányra engednek következtetni, melyet az udvariassági formák „inflációjának”, a verbális deviza leértékelődésének nevezhetnénk. A megtisztelő címeket (mint amilyen a *Messer* vagy a *Signora*) az emberek egyre nagyobb csoportja használta, mely arra vette rá a felsőbb osztálybelieket, hogy hatásosabb titulusokat találjanak ki és alkalmazzanak.

A 17. század elején például Andrea Spinola genovai patrícius, a köztársaság értékeinek hűségese védelmezője a tiszteletteljes üdvözlési formák ellen emelt panaszt, mint amilyen az „alá szolgálja” (*vostro schiavo* hasonlóan a magyar *szervusz*hoz) vagy a „kezét csókolom” (*bacio le mani*, illetve a spanyol *beso sus manos*).⁸³ Ugyanekkor a politikai író, Traiano Boccalini, aki az itáliai spanyol uralom nagy ellensége volt, az elterjedő címekért a spa-

⁷⁸ Vianello, N.: Il Venezia, lingua del foro veneto. *Lingua Nostra*, 18. 1957. 67–73

⁷⁹ Weber, E.: *Peasants into Frenchmen*. Stanford, 1976. 6. fejezet.

⁸⁰ A két klasszikus etnográfiai munka: Labov 1972b, Frake, C. O.: How to Ask for a Drink in Subanum. In: Giglioli. 5. fejezet; magyarul: Frake: Hogyan kell szubanumiul italt kérni? Fordította: Rohoncz Katalin. In: *Nyelv-kommunikáció-cselekvés*. Szerkesztette: Pléh – Síklaki – Terstyéni. Budapest, 1997. 496–501. Az alábbi munkámban megpróbáltam saját tanácsomat követni: Burke, P.: *Historical Anthropology of Early Modern Italy*. Cambridge, 1987. (a továbbiakban: Burke 1987.) különösen a 7–9. fejezet.

⁸¹ McLuhan, M.: *Understanding Media*. New York, 1964. 1. fejezet.

⁸² Brown, P. – Levinson, S.: *Politeness*. Cambridge, 1987.

⁸³ Burke 1987. 88. (A fenti szöveg helyen egyébként Burke a „szervusz”-ra és a „kezét csókolom”-ra a magyar példákat hozza – a fordító megjegyzése.)

nyolokat hibáztatta. „A *Magnificent* vagy a *Magnanimous* titulusát – írta –, mely csak a hercegeknek és a hősöknek jár, manapság a kalmárok éppen hogy elfogadják. Az *Illustrious* az uralkodóknak, tábornokoknak és a megkülönböztetett személyiségek számára illő, ám az egyszerű polgárok is használják.”⁸⁴ A század későbbi részében Tommaso Rinuccini firenzei patrícus arról panaszkodott, hogy új divat mindenkit „legkegyelmesebbnek” (*illustrissimo*) szólítani, annyira, hogy „még az egyszerű emberek is alkalmazzák uraikkal szemben, sőt a szegények így könyörögnek alamizsnáért”.⁸⁵ Néhány megfigyelő a változást a spanyol befolyásnak tulajdonította.

Az udvariassághoz hasonlóan, a korai újkor Itáliában a sértegetés is nagy szókinccsel tudhatott a magáénak, bár ez mintha lassabban változott volna (lehet, hogy azért, mert a sértés a tudatelőtteshez, az udvariasság pedig a tudathoz tartozik?). E társadalomban, ahogy sok másban is, a sértések egyrészt szabályszegésnek számítottak, másrészt viszont legalább annyira kötötnen követték a szabályokat, konvenciókat, mint egy szonett. Sztereotipizálódtak, vagy ahogy William Labov mondaná: „ritualizálódtak”.⁸⁶ Ám mint a szonettnél, ezek a szabályok meglehetősen teret nyújthatnak a kreativitásnak, találékonyságnak – ahogy ezt másutt, a 17. századi Rómában használatos írásos sértések kapcsán a „felszarvazott férj” (*becco*) számos szellemes változatát vizsgálva igyekeztem kimutatni.⁸⁷

Az írott nyelv a regiszter egy másik jó példája. Ez általában inkább a beszélt nyelv fordítása, mint annak egyszerű másolata. Az írott, elkülönült nyelvváltozat, mely saját szabályokkal bír, s az időtől, a helytől, az írótól, az odaértett olvasótól, a tárgy(terület) át-helyeződésétől és nem utolsósorban a műfajtól függően alakul (a műfaj irodalmi kategóriája alá sorolva olyan mindennapi formulákat is, mint a különféle típusú levelek – a szerelmes levél, a könyörgő levél, a fenyegető levél stb.).⁸⁸

A 11. századi Japánban például az arisztokrata szerelmes által a kényszerű elválás után úrnőjének küldött ún. „másnap reggeli levél” nem egyszerűen *de rigueur* (kötelező) volt, de szigorú szabályoknak is meg kellett felelnie, melyek nem csupán az üzenet központját alkotó versre terjedtek ki, hanem a kalligráfiára, a papírválasztásra, sőt még arra is, hogy a gondosan összehajtogatott levelet milyen parfümmel szórják be.⁸⁹ A klasszikus Kínában a hivatalos iratok különböző formáit – a kalligráfiától a megfogalmazás módjáig – a szellemek világához címzett üzenetek mintáinak tekintették, s képzeletükben olyan „mennyei bürokráciává” szerveződött, ami csak a megfelelő csatornákon keresztül érintkezik az emberekkel.⁹⁰

A nyelv társadalomtörténezeinek egyik legsürgetőbb feladata annak feltárása, hogy egy adott helyen és időben ki használja az írás közegét, kivel és miről tárgyal. Például a 16. századi velenceiek úgy tűnik, óvatosságból nem szerették írásban kommentálni a politikai eseményeket. Gianbattista Donà, a 16. századi kereskedő egyszer megszidta fiát, mivel az (amikor ő éppen üzleti úton járt) a politikáról – illetve ahogy megfogalmazta: *case di signori* – írt neki.⁹¹ A népi kultúra nagy részét írásban nem örökítették meg, nem csupán mert sok egyszerű ember nem tudott írni, hanem mert az írástudókat vagy nem érdekelte a népi kultúra, vagy szégyelltek ezt az érdeklődést, esetleg egyszerűen képtelenek voltak a szóbeli kultúrát írásos formába áttenni. Amikor végül leírták, a szóbeli kultúra bizonyos jegyeit

⁸⁴ Boccacini, T.: *La Bilancia Politica*. Châtelaïne, 1678. I. vol, 38.

⁸⁵ Rinuccini, T.: *Usanze fiorentine del secolo XVII*. Florence, 1863.

⁸⁶ Labov: 1972b. 297–353. Vö: Dundes, A. – Leach, L. – Özkök, B.: *The Strategy of Turkish Boys' Verbal Duelling Rhymes*. In: Gumperz – Hymes 130–160.

⁸⁷ Burke 1987. 95–109.

⁸⁸ Basso, K. H.: *The Ethnography of Writing*. In: Baumann – J. Sherzer 425–432.

⁸⁹ Morris, I.: *The World of the Shining Prince*. London, 1964. 187.

⁹⁰ Ahern, E. A.: *Chinese Ritual and Politics*. Cambridge, 1981. 2. fejezet.

⁹¹ Velence, Biblioteca Correr, ms Donà 418,i,5.

kihagyták, nem pusztán a középosztálybeli olvasóhoz idomultak, hanem az írott nyelv médiumához is igazodni kellett.⁹²

A sok hézag miatt az olvasók csodálkozhatnak, hogy a beszéd társadalomtörténete (legalábbis a magnetofon megjelenése előtti korszakok kutatása) életképes vállalkozás lehet. Azonban Nyugat-Európában a késő középkortól kezdődően a beszéd néhány kifejezetten terjedelmes és viszonylag megbízható forrása maradt fenn, nevezetesen bírósági feljegyzések, melyekben gyakran nagy gondot fordítottak arra, hogy a tanúkat az adott helyzetekben elhangzott szavak pontos visszamondására kérjék. Az inkvizíció ebben különösen elől járt. A 17. századi római inkvizítoroknak adott instrukciók például kikötötték, hogy minden kihallgatáson jelen kellett lennie a jegyzőnek, aki „nemcsak a vádlott összes válszát” jegyezte le, hanem „minden megjegyzését, észrevételét, a kínvallatás alatt kiejtett minden szót, ideértve az összes sóhajt, sikolyt, nyögést, minden hangot, amit elzokogott” („E procureranno i Giudici, che il notaro scriva non solamente tutte le risposte del Reo ma anco tutti i ragionamenti e moti, che farã e tutte le parole ch’egli proferirà ne’tormenti, anzi tutti i sospiri, tutte le grida, tutti i lamenti, e la lagrime che manderà”).⁹³ Hátborzongató utasítás, de a történészek számára felbecsülhetetlen értékkel bír.

A beszéd írásos megjelenítése más kontextusokban is figyelemreméltóan pontosnak tűnik. Nem volt szokatlan, hogy egyes kiválasztott prédikátorok (mint például siennai Szent Bernardin vagy Kálvin János) szentbeszédét a hallgatóság tagjai (néha gyorsírással) lejegyezték. Feljegyzések örökítették meg bizonyos összejövetelek beszédeit is, például az angol Alsóházban, jóval Hansard profizmusa előtt, aki az Alsóház újságát 1774-ben kezdte nyomtatni.⁹⁴ Kiemelkedő személyek társalgásának leírására más kísérletek is történtek, például Luther Márton és John Selden esetében az étkezés alatt, mely egy egész műfajt alkotott (az „asztali beszélgetéseket”). A körülményeket tekintve nem túl valószínű, hogy ezek a feljegyzések teljesen pontosak, de jól visszaadják a társalgási nyelv zamatát.

Ezekhez a forrásokhoz hozzátehetjük a színművek és a regények tanúbizonyságát is. Persze óvatosan kell kezelnünk őket, mivel a regény- és drámaírók általában inkább stilizálják a beszédet, mintsem pontosan reprodukálnák azt, de ha valaki tudatában van e szokásoknak, különösen informatívak lehetnek. Ahogy a *The Oxford Book of English Talk* szerkesztője majd negyven évvel ezelőtt megjegyezte: „Ha meg akarjuk tudni, hogyan beszéltek Erzsébet vagy Viktória idején, nagyrészt a regény- és drámaírókra kell hagyatkoznunk”. (Sőt, ő maga jó hasznát vette a bírósági feljegyzéseknek is.)⁹⁵

Röviden, az írott nyelv használatáról és konvencióiról készült – még meglehetősen ritka – tanulmányok elengedhetetlen kiegészítésül szolgálnak az utóbbi néhány évben született számos, az írásbeliséget tanulmányozó kvantitatív munkához. Ezek olyan problémákat idéznek fel, melyeket minden történésznek komolyan kell vennie, mivel az állandóan változó konvenciók ismerete nélkül lehetetlen egy adott szövegről eldönteni, hogy komoly vagy ironikus, alázatos vagy gúnyos, és vajon követi-e a kor szabályait vagy inkább felforgatja azokat.

Az első két szociolingvisztikai téma alapvetően deskriptív. A fennmaradóak analitikusabb és vitatottabb jellegűek.

⁹² Részletesebben: Burke, P.: *Popular Culture in Early Modern Europe*. London, 1978. 3. fejelet. Magyarul: Burke: A népi kultúra a kora újkori Európában. Fordította: Bérczes Tibor. Budapest, 1991. (a továbbiakban: Burke 1978.)

⁹³ Masini, E.: *Sacro Arsenale*. Bologna, 1665. 157. Híres példa: Firpo, L.: *Il supplizio di Tommaso Campanella*. Rome, 1985. 169., 214.

⁹⁴ Notestein, W. et al. (ed.): *Common Debates 1621*. 7 vol., New Haven, 1935.

⁹⁵ Sutherland, J. (ed.): *The Oxford Books of English Talk*. Oxford, 1953.

(3) A nyelv visszatükrözi (jobban mondva: visszhangozza) a társadalmat.⁹⁶ Mindenek előtt, egy ember kiejtése, szókészlete és általános beszédstílusa sokat elárul a gyakorlott fülű hallgatók számára a beszélő társadalmi helyzetéről. A nyelvi formák, változataik és változásaik pedig az adott kultúra társadalmi kapcsolatrendszerének egészéről árulkodnak. Az angol családot vizsgáló történeti munkájában Lawrence Stone amellel érvel, hogy a 17. század végére a felsőosztályok házassághoz való viszonya megváltozott. Ennek bizonyítéka szerinte a férj és a feleség egymást megszólító formuláinak (mint a „Sir” vagy a „Madam”) elhagyása, „és a keresztnévek, becézések elfogadása”.⁹⁷ Egy az itáliai családról szóló újabb keletű munka ehhez hasonlóan, de lényegesen részletesebben és mélyebben, a nyelv változásainak segítségével – például a *tu*, a *voi* és a *lei* használatával – próbálja a tisztelet, az elkülönülés, a bizalom stb. történetét megírni.⁹⁸

A bizalom és tisztelet, hatalom és összetartás mintázatainak láthatóvá tételére különösen alkalmas „lakmuspapír” a *tu* és a *vous* használata a franciáknál, a *Du* és a *Sie* a németeknél, a *Ty* és a *Vy* az oroszoknál – és más nyelvek hasonló terminusai. A kifejezőmódokat (nevezzük őket tegező és magázó formuláknak**) kölcsönösen vagy csupán egyirányúan is lehetett alkalmazni, s természetesen mindkét esetben radikálisan mást és mást jelentettek. A használat általában a beszélők egymáshoz viszonyított helyzetéhez és kapcsolatuk bizalmasságához (és – legalábbis az oroszban – a társalgási témához) mérten változott. Ahogy elvárható, a különböző európai nyelvekben a tegezés és a magázás szabályai az idők folyamán átalakultak, különösen az utóbbi generáció idejére, amikor is általánosan a kölcsönösség felé tolódott el a használat, ami az egyenlőségre törekvő értékek terjedésére utal.⁹⁹

A változások részletes története azonban minden nyelvben (valamint minden régióban, társadalmi csoportban) további tanulmányozást igényel. Érdekes észrevenni Aretino Nannája példáját, amint arra kéri tanítványát, Pipát, a *voi*-t használja, mivel „a *tu* túl szárazon hangzik” („quel 'tu' ha del secco”), vagy megtudni, hogy a 17. századi piarista diákoknak ugyanabban a formában kellett megszólítaniuk egymást, míg a bolognai jezsuita kollégiumban a tanároknak előírás szerint „semmilyen körülmények közt, senkivel szemben sem volt szabad a *tu*-t használni, hanem mindenkinek kijárt a *voi*” („a niuno per qualsiasi cosa danno del tu, indifferentemente a tutti del voi”). Az ilyen példák jelentőségének felbecsüléséhez azonban még sokkal több kutatás szükséges.¹⁰⁰

A jövő társadalomtörténeisének feladata a változás pontos kronológiájának, geográfiájának, szociológiájának feltérképezése, és az adott kontextusokban való használat felhangjainak vagy alig hallható csendüléseinek értelmezése, hogy (amennyiben lehetséges) elkülönítsék a valóban tiszteletteljes használatot a „vállvergetőtől” vagy az ironikustól. Hiszen sokat elárul a 14. századi Languedoc társadalmi összefüggéseiről, hogy a plébános te-

⁹⁶ A visszatükrözés-metaphora szokatlanul explicit használatát lásd: Vossler, K.: *Frankreichs Kultur im Spiegel seiner Sprachentwicklung*. Heidelberg, 1913.

⁹⁷ Stone, L.: *Family, Sex and Marriage in England*. London, 1977. 329.

⁹⁸ Barbagli, M.: *Sotto lo stesso tetto*. Bologna, 1984. 273.

** Burke itt a T és a V jelöléseket használja, mondván, a legtöbb nyelvben így kezdődik a tegező (pl. *tu*) és a magázó (*vous*) formula. Mivel a magyarban ez az itt felsorolt nyelveknél hétköznapiabb jelenség, és külön szavaink vannak rá, jobbnak láttam azokat alkalmazni – a fordító megjegyzése.

⁹⁹ A téma klasszikus szociolingvisztikai tanulmánya: Brown, R. – Gilman, A.: *The Pronouns of Power and Solidarity*. In: Giglioli 252–280. Magyarul: A hatalom és a szolidaritás névmásai. Fordította: Mártonfy Ferenc. In: Pap – Szépe 359–388.

¹⁰⁰ Aretino; Liebreich, K.: *Piarist Education in the 17th Century*. *Studi secenteschi*, 26. 1985. 225–278.; Adami, P.: *Regole che s'osservano nelle scuole de' padri della Compagnia nel loro collegio di Santa Lucia in Bologna*. Fabrini, N. (ed.). Rome, 1946. 27.

gezhette nyáját, ám azok magázták őt.¹⁰¹ A 19. századi indiai mezőgazdasági forradalmak jelentőségének felbecsüléséhez nagy segítséget nyújtottak azok a szerzők, akik réműlettel, de legalábbis meglepődéssel jegyezték le, hogy a parasztok uraikat már nem magázzák, hanem tegezik.¹⁰² A 19. századi Oroszország társadalmi változásaival és a változásokat övező magatartásformákkal kapcsolatban jelentős felfedezést tehetünk, amikor Turgenyev: *Füst* című regényében azt olvastuk, hogy Litvinov anyja (a vidéki nemesség képviselője) magázza szolgálait, mivel szerinte ez haladó, nyugati dolog; mint ahogy hirtelen átláthattuk a korabeli orosz arisztokráciában uralkodó nemi viszonyokat, amint megtudtuk, hogy Tolsztoj felesége, Szonja még a nászéjszakán is félt letegezni saját férjét.¹⁰³

A névmások társadalmi jelentéssel való erőteljes telítettsége egyből kiderül, amikor a – társadalmi, nyelvi – rendszert megkérdőjelezzük, mint például a kvékerek esetében, akik mindenkit – tekintet nélkül világi helyzetükre – letegeztek. A francia forradalom idején hasonló funkciót látott el a tegezés, illetve a *citoyen*, *citoyenne* (polgártárs, polgártársnő) használata, illetve ilyesféle szerepet is játszott a 19. század végén Jáva szigetén működő szaministák csoportjának fellépése, akik mind a társadalmi hierarchia, mind pedig a tradicionálisan szigorú nyelvi etikett ellen is lázadtak, és a hagyományos címeket a *sedularra* („testvér”) cserélték.¹⁰⁴ Elég nyilvánvaló a párhuzam a kortárs feminista mozgalmaknak a férfiuralta nyelv (vö: „mankind”, „chairman” stb.***) megreformálására tett kísérleteivel – s ez megint csak a látszólag triviális dolgok szimbolikus fontosságára emlékeztet.

Nem csak a megszólításmódok a társadalmi kapcsolatok nyelvi jelzői. Egy adott nyelvváltozat kiválasztása a beszélő lojalitásától tájékoztat, hiszen ezzel a hasonlóképpen beszélőkkel vállalt szolidaritását és a többiekkel szembeni távolságát fejezi ki. A „gyarmati lemaradás” jól ismert jelensége (vagyis, hogy a gyarmatokon kitarítottak a nyelv hagyományos formái mellett, még akkor is, amikor a nagyvárosokban már senki sem beszélte ezeket) talán egyfajta kollektív nosztalgiaaként is értelmezhető, és nem kell feltétlenül pusztán a lassú kommunikáció következményévé lefokoznunk. Ugyanakkor amikor Európa nyugati részének felső osztályai már nem tájshólásban beszéltek – ahogy általában a 17–18. század folyamán tették –, ezzel mintegy elkülönítették magukat attól a népi kultúrától, melyhez elődeik még kötődtek.¹⁰⁵

Hasonló okból bizonyos társadalmi dialektusok fejlődését – például a törvénykezés, a hadsereg, a közigazgatás vagy egyes vallási csoportok (a puritánok, a pietisták stb.) szaknyelvét – nem csupán haszonelvűen kell megvizsgálni, azaz nemcsak mint gyakorlati célok érdekében megalkotott terminus technicusok összességét, hanem szimbolikus is, azaz mint a növekvő közösségi öntudat és a többiektől való elkülönülés kifejeződését. A profikoldusok, tolvajok szlengje szélsőséges esete annak, ahogy egy csoport szimbolikus elhatárolódik a társadalom többi részétől. Így „antinyelvnek” értelmezték, mely „élesen kiemeli a nyelvnek a társadalmi hatalmi struktúra érvényesítésében játszott szerepét”, ugyanakkor tükrözi egy „ellenkultúra” szervezetét és értékeit.¹⁰⁶

¹⁰¹ Ladurie, E. Le Roy: *Montaillou*. Angol ford. Harmondsworth, 1975. 515.; magyarul: Ladurie: *Montaillou*. Fordította: Jászay Gabriella. Budapest, 1997. 488.

¹⁰² Guha, R.: *Elementary Aspects of Peasants Insurgency in Colonial India*. New Delhi, 1983. 49.

¹⁰³ Vö: Friedrich, P.: *Social Context and Semantic Feature: the Russian Pronominal Usage*. In: Gumperz – Hymes 272–300.; Lyons, J.: *Pronouns of Address in Anna Karenina*. In: *Studies in Linguistics for R. Quirk*. London, 1980. 235–249.

¹⁰⁴ Bauman, R.: *Let Your Words be Few*. Cambridge, 1983.; Scott, J. C.: *The Moral Economy of the Peasants*. New Haven, 1976. 237.

*** Jó példa lehetne a magyarban, hogy az „ember”, „gyerek” szavak – főként az alsóbb szociolektusoknál – mindenek előtt férfit és fiúgyermeket jelentenek – a fordító megjegyzi.

¹⁰⁵ Burke 1978. 9. fejelet.

¹⁰⁶ Halliday 9. fejelet.

Nyitott kérdés, hogy a „tükrözés” egészében véve alkalmias metafora-e a nyelvek és a társadalmak kapcsolatának ábrázolására. Talán kifejezőbb kép lenne a „fénytörés”, ugyanis itt jobban látszik a kapcsolat indirekt volta.

A tükrözés-elmélettel szemben azt lehetne felhozni, hogy bizonyos nyelvi konvenciók még akkor is fennmaradnak, ha a társadalmi struktúrákban (melyeket tükrözniük kellene) változások történnek. Például Lengyelországban az – egykoron csak a nemességre korlátozódó – udvariassági formák általánossá váltak, és szokás lett az idegeneket társadalmi rangjuktól függetlenül *Pannak*, illetve *Paninak* („Úr”, „Hölgy”) szólítani. A második világ-háború után a kommunista párt megpróbálta ezt a szokást – sok másikkal együtt – elszöpörni és (az orosz magázási formulát mintául véve) a *Wy* használatával helyettesíteni. Ám ez az újítás nem vált általánosan elfogadottá, s politikailag eléggé naiv dolog lenne pusztán a „hagyomány” hatalmára redukálni ennek okait. Az egyik csoport által sem szándékolt következmény az lett, hogy a *Wy* használata a párttagság jelvényévé vált.¹⁰⁷

(4) Mindenesetre mind a „tükrözés”, mind pedig a „fénytörés” azt a megtévesztő implikációt hordozza magában, hogy a nyelv társadalombeli szerepe tisztán passzív. Utolsó tézisem szerint (s ezzel még egyszer visszhangozva a szociolingvisztika képviselőit) a beszéd egy cselekvésforma, a nyelv aktív erő a társadalomban, eszközként szolgál a személyeknek vagy a csoportoknak mások kontrollálására vagy éppen az ezzel szembeni ellenállásra, a társadalom megváltoztatására vagy a változás megakadályozására, a kulturális identitás megerősítésére vagy elfojtására.¹⁰⁸

A nyelv hatalmáról szóló fenti állítást a nietsche-i episztemológia-kritika pozitív átértékelésének tekinthetjük.¹⁰⁹ Nem csupán arra az egyetlen speciális nyelvformára vonatkozik, melyet a történészek viszonylag komolyan vettek – azaz a hivatalos propaganda nyelvére. A lényeg, hogy a nyelv társadalomtörténete nem választható el a hatalom kérdéseitől – akárcsak a társadalomtörténet más formái sem.¹¹⁰

A 18. századi Angliában például egy, a hatóság által lázadónak elkönyvelt csoportnak a Lázadótörvényt (Riot Act) felolvasni egyfajta „hatalomgyakorlásnak” számított, mivel (a törvény szerint) a felolvasással a csoporton – amennyiben egy órán belül nem oszlott szét – végre lehetett hajtani a szöveg rendelkezéseit.¹¹¹ Hasonlóképp Spanyolországban az ún. *Requerimiento* dokumentuma kötelezte hallgatóit, hogy alávegyék magukat a spanyol király uralmának, a nem engedelmességek amerikai bennszülött őslakosokkal szemben pedig lehetővé tette az erőszak alkalmazását.¹¹² Ahogy a kései Michel Foucault és az amerikai „címkező teoretikusok” hangsúlyozzák, azzal, hogy egyes embereket „elmebetegnek”, „bo-

¹⁰⁷ Davies, N.: *Heart of Europe*. Oxford, 1984. 9.

¹⁰⁸ Brenneis, D. R. – Myers, F. L. (ed.): *Dangerous Words*. London and New York, 1984. 1–2.; Le Page, R. B. – Tabouret-Keller, A.: *Acts of Identity*. Cambridge, 1985.

¹⁰⁹ Strong, T. B.: *Language and Nihilism: Nietzsche's Critique of Epistemology*. In: Shapiro, M. (ed.): *Language and Politics*. Oxford, 1984. 6. fej.

¹¹⁰ Bloch, M. (ed.): *Political Language and Oratory in Traditional Societies*. New York, 1975. bevezető; Payne, R.: *When Saying is Doing*. In: Payne (ed.): *Politically Speaking: Cross-Cultural Studies of Rhetoric*. St John's, 1981. 9–23.

¹¹¹ Goodrich, P.: *Reading the Law*. Oxford, 1986. V. („A Lázadótörvényt felolvasni” {to read the Riot Act to... } kifejezés az angol köznyelvbe is bekerült, „erélyes figyelmeztetés” jelentéssel – a fordító megjegyzése.)

¹¹² Greenblatt, S.: *Kidnapping Language*. In: Greenblatt: *Marvelous Possessions*. Oxford, 1991. 86–118., itt: 97–98.

szorkánynak”, „bűnözőnek” stb. neveznek, a többiek velük szemben tanúsított viselkedése is megváltozik, sőt ez a tett új csoportokat is életre hívhat.¹¹³

A nyelv aktív erejét drámai módon illusztrálja a sértés, azaz a támadás olyan formája, ahol a mellékneveket és a főneveket nem annyira arra használták, hogy a másik személyt leírják, hanem inkább afféle arculcsapás gyanánt. A 17. századi Rómában – ahogy a Földközi-tenger vidékén másutt is – gyakori volt, hogy a férfiakat a „felszarvazott”, a nőket pedig a „szajha” elnevezésekkel sértegették. E jellemzéseknek nem sok közül lehetett az áldozatok társadalmi viselkedéséhez, egyszerűen arra szolgáltak, hogy jó híréket tönkretegyék, és társadalmilag megsemmisítsék őket.¹¹⁴

Általánosabb szinten a nyelvészek, szociológusok és történészek egyaránt gyakran hangsúlyozzák, hogy a nyelv központi szerepet játszik „a valóság társadalmi konstrukciójában”, mivel legalább annyira megteremti, „konstituálja” a társadalmat, mint amennyire maga a nyelv társadalmi képződmény. A nyelv hatalmának leleplezése a „dekonstrukció” kurrens mozgalmának az egyik központi célja. Például Jacques Derrida szerint inkább a nyelv használja a beszélőket, mint fordítva. Saját metaforáink szolgálai vagyunk s nem azok urai (ezt a metaforát is beleértve).¹¹⁵ Derrida vélekedésével párhuzamos Foucault törekvése, hogy az egyedi beszélő helyett a diskurzusra tegye a hangsúlyt, ahogy Claude Lévi-Strauss aforizmája is, miszerint nem mi gondolkodunk a mítoszokkal, hanem a mítoszok gondolják el magukat bennünk – s hasonló eszméket vallanak Whorf, Mauthner és Nietzsche fentebb tárgyalt szövegei is.

Ezeknek az érveknek minden bizonnyal megvan a maguk ereje, ugyanis leleplezik azon szemlélet gyengeségét, mely csupán valamiféle közreműködőnek, az emberek kezében (illetve szájában) levő puszta állító minden kísérletnek, ezeknek az ellenérveknek is vannak common sense) feje tetejére állító minden kísérletnek, ezeknek az ellenérveknek is vannak gyenge pontjaik. Túlságosan leegyszerűsítik a dolgokat, és bizonyos fontos elkülönítéseket nem tesznek meg. Egyeseknek, úgy tűnik, nagyobb hatalmuk van a nyelv fölött, mint másoknak, és a nyelv segítségével jobban tudják a többieket irányítani. Gondoljunk csak társadalmunk professzionális hírközlő csoportjaira, a reklámírókra, beszédírókra, újságírókra, forgatókönyvírókra stb., akiknek az a dolguk, hogy a nézőknek, hallgatóknak, olvasóknak eladjanak valamit, legyen az egy púder vagy akár egy elnök. Stílusuk félreérthetetlenül a 20. század végének, a „reklám” korának stílusa. Ugyanakkor a kultúrtörténészeknek nem eshet nehezére ezeket a csoportokat egy olyan hagyományba illeszteni, mely a meggyőzés művészetének szakembereit foglalja magába a görög szofistáktól, a reneszánsz humanistáin át a 18. századi kuruzslóig.¹¹⁶

Botorság lenne azt gondolni, hogy ezek a profi rábeszélők maguk is mindent elhittek, amit mondtak, de az sem valószínű, hogy saját véleményüket cinikusan megtartották volna maguknak. Be kell vezetnünk egy olyan terminust, mely a két szélsőséges helyzet közötti esetekre vonatkozik: vagyis arra, amikor az emberek bizonyos értelemben egyszerre nyelvük urai és szolgálai. Ilyen az „ideológia” fogalma, különösen, ha a kései Louis

¹¹³ Foucault, M.: *Madness and Civilization*. Angol ford. London, 1967.; Cicourel, A.: *Cognitive Sociology*. Harmondsworth, 1973.

¹¹⁴ Moogk, P.: *Thieving Buggers and Stupid Sluts: Insults and Popular Culture in New France*. In: *William and Mary Quarterly*. 36. 1979. 523–547.; Burke 1987. 95–109.; Garrioch, D.: *Verbal Insults in Eighteenth-Century Paris*. In: Burke – Porter 1987. 5. feje.

¹¹⁵ Derrida, J.: *Plato's pharmacy*. In: Derrida: *Dissemination*. Angol ford. Chicago, 1981. 1. feje. Magyarul: Derrida: *Platón patikája*. In: Derrida: *A disszemináció*. Fordította: Boros János – Csordás Gábor – Orbán Jolán. Pécs, 1998.

¹¹⁶ A humanistákról: Seigel, J.: *Civil Humanism or Ciceronian Rhetoric? Past and Present*, 34. 1966. 3–48.; a kuruzslókról: Porter, R.: *The Language of Quackery in England 1600–1800*. In: Burke – Porter 1987. 73–103.

Althusser nyomán a szót viszonylag széles értelemben úgy határozzuk meg, mint az egyének képzelt viszonyát létük valós feltételeihez.¹¹⁷

Egy másik ilyen fogalom a „kulturális hegemonia”, melyet Antonio Gramsci vezetett be, amikor megkülönböztette azt a két (erőszakos és anélküli) módszert, amivel az uralkodó osztály az alávetettekkel szemben érvényesíti hatalmát.¹¹⁸ A „kulturális hegemonia” kifejezéssel az a baj, hogy Gramsci ideje óta szélesebb jelentésre tett szert, és jelenleg szinte minden társadalomra kiterjesztik akkor is, ha alkalmaz az uralkodó osztály kényszert, vagy ha nem; valamint akár törekszik meggyőzni az elnyomottakat hatalmának jogosságáról, akár nem.

Világos azonban, bárhogya is fogalmazzák meg a problémát, a társadalomtörténészeknek komolyan el kell gondolkozniuk a nyelvnek az általuk tanulmányozott változó társadalmi valóság teremtésében játszott aktív szerepéről. A korábban tárgyalt példák némelyike szinte felkínálkozik az előbbi aktív szemszögből való újraértelmezésre. Feminista nyelvészek kiemelték, hogy a férfidomináns hétköznapi nyelv nemcsak kifejezi a nők alacsonyabb helyzetét, hanem benne is tartja őket.¹¹⁹

Hasonlóképp az úr bizalmas tegezése és a szolga tiszteletteljes magázó válasza nem csupán kifejezi, szimbolizálja a társadalmi hierarchiát, hanem újrafogalmazza, megszilárdítja, reprodukálja is azt. Így a szolga is ezt teszi: elfogadja helyzetét, kivéve, ha tiszteletteljes verbális megnyilvánulásaiába sikerül némi iróniát vegyítenie. Hasonlóképp, bizonyos szakmák, mesterségek technikai nyelveit – legalábbis alkalmilag – nemcsak a szakmához tartozók többiekkel szemben fenntartott távolságának reflexiójaként kellene értelmezni, hanem mások kizárásának eszközeként, mely biztosítja, hogy a kívüllálók kint is maradjanak. Egy újabb keletű tanulmány szerint a lengyel börtönök lakói azzal fejezik ki a nyelv hatalmának ismeretét, hogy az új rabokat a börtönzsargonon (*grypszerka*) megtanulására kényszerítik, ahogy az angol magániskolák (különösen Winchester) frissen érkezett diákjainak az idősebb fiúk készítésére meg kellett (és manapság is meg kell) tanulniuk az iskolai szlenget. A kényszer nyilvánvalóvá teszi, milyen nagy szerep jut a nyelvnek, amikor egy új tag illeszkedik be a közösségbe.¹²⁰

A kormányzatok számára az államépítés során hasonló módon, de sokkal nagyobb léptékben tudatosult a sztenderd nyelv dialektusokkal szembeni elsőbbsége. 1789-től – ahogy több, nemrég született tanulmány is teljesen világossá teszi – főként a francia kormányzat volt különösen tudatában a nyelvpolitika jelentőségének, és arra összpontosított, hogy az ország minden lakója beszélje vagy legalább valamennyire értse a franciát.¹²¹ A gael, okszitán, katalán és más „uralt nyelv” eróziójára való törekvések fontos részét alkották az

¹¹⁷ Althusser, L.: Ideology and Ideological State Apparatuses. Angol ford. In: Althusser: Lenin and Philosophy. London, 1971. 121–173. Magyarul: Althusser: Ideológia és ideologikus államapparátusok (Jegyzetek egy kutatáshoz). Fordította: László Kinga. In: Testes könyv. Szerkesztette: Kiss A. A. – Kovács S. – Odorics F. Szeged, 1996. 373–412.

¹¹⁸ Bennet, T. et al. (ed.): Culture, Ideology and Social Process. London, 1981. 191.218.

¹¹⁹ Lakoff 1975.

¹²⁰ Halliday 164.

¹²¹ Certeau, M. De – Revel, J. – Julia, D.: Une politique de la langue. Paris, 1975. (a továbbiakban Certeau – Revel – Julia); Latrichaux, J.-Y.: Linguistic Politics during the French Revolution. (a továbbiakban: Latrichaux) Diogenes, 97. 1977. 65–84.; Higonnet: The Politics of Linguistic Terrorism. Social History, 5. 1980. (a továbbiakban: Higonnet) 41–69.; Lyons, M.: Politics and Patois: the Linguistic Policy of the French Revolution. Australian Journal of French Studies, 1981. (a továbbiakban: Lyons) 264–281.; Boyer, H. – Gardy, P. (ed.): La question linguistique au aud au moment de la Révolution française. Montpellier, 1985.; Flaherty, P.: The Politics of Linguistic Uniformity during the French Revolution. Historical Reflections, 14. 1987. (a továbbiakban: Flaherty)

e nyelveket beszélő vidékek London, Párizs, Madrid stb. uralma alá vetésének.¹²² A 18. század elején például a katalánt Franciaországban (ahol az újonnan megszerzett tartományokban, Cerdagne-ban és Roussillonban beszélték) és Spanyolországban is erőteljes támadások érték. Spanyol Katalóniában 1716-ban a bíróságok nyelve a kasztíliai lett, 1768-ban pedig már az iskolákban is ezt tanították. Ahogy Antonio de Capmany, egy vezető katalán értelmiségi ekkoriban – kasztíliaiul – írta, a katalán nyelv „az irodalmi világ számára meghalt”, és csupán a magánélet szférájára korlátozódik.¹²³

A szociolingvisztika képviselőit néha azért kritizálják, mert az uralom kérdését elhanyagolják.¹²⁴ Azonban mind a nyelvészek, mind pedig a történészek részéről növekvő irodalma van annak a témának, mely a „nyelv gyarmatosításával” foglalkozik: például a spanyol elterjedésével Amerikában, az angoléval Indiában, Afrikában, Ausztráliában vagy a portugáléval Brazíliában, Goában, Angolában stb.¹²⁵ Úgy tűnik, a hollandok kivételt képeztek e szabály alól, annak ellenére, hogy 1659-ben Ceylonban kiadtak egy rendeletet, miszerint csak a hollandul beszélők hordhatnak kalapot.¹²⁶ Például úgy látszik, a hollandok nem törekedtek arra, hogy nyelvüket Indonéziában bevezessék, sőt több ügyintéző hatékonyan vette el beosztottjai kedvét a holland nyelv használatától.¹²⁷ Afrikában az afrikaans inkább a gyarmat, mint a birodalom nyelve volt.

Az uralt nyelvek (mint amilyen a gael) újjászületése viszont a központi kormányzat – melyet sok alattvalója idegen hatalomnak tekintett – elleni lázadás részeként tanulmányozható.¹²⁸ Ugyanígy szükség van az alternatív stratégia, vagyis az uralkodó nyelvnek az

¹²² A témának nagy irodalma van, például: Wall, M.: *The Decline of the Irish Languge*. In: O'Cuív, B. (ed.): *A View of the Irish Languge*. Dublin, 1969. 81–90.; Gardy, P.: *Languge et société en Provence*. Paris, 1978.; Jones, I. G.: *Languge and Community in Nineteenth-Century Wales*. In: Smith, D. (ed.): *A People and a Proletariat*. 1980. (a továbbiakban: Smith) 47–71.; Durkacz, V.: *The Decline of the Celtic Languages*. Edinburgh, 1983.; Grillo, R. D.: *Dominant Languages: Languge and Hierarchy in Britain and France*. Cambridge, 1989.

¹²³ Balcells, A. (ed.): *Història dels Països Catalans*. Barcelona, 1980. 39–46.

¹²⁴ Fabian, J.: *Languge and Colonial Power*. Cambridge, 1986. (a továbbiakban: Fabian) 142. Vö: Smith; Andersen, R.: *The Power and the Word: Languge, Power and Change*. London, 1988.; Crowley.; Fairclough, N.: *Languge and Power*. Harmondsworth, 1989.; Grillo, R. D.: *Anthropology, Languge, Politics*. In: Grillo (ed.): *Social Anthropology and the Politics of Languge*. London, 1984. 1–24.; Williams, G.: *Sociolinguistics: a Sociological Critique*. London, 1992.

¹²⁵ A témáról általában: Brosnan, L. F.: *Some Historical Cases of Languge Imposition*. In: Spencer, J. (ed.): *Languge in Africa*. Cambridge, 1963. 7–24.; Calvet, J.-L.: *Linguistique et colonialisme*. Paris, 1974.; Fabian; Kiernan, V.: *Languages and Conquerors*. In: Burke – Porter 1991. 191–210. A spanyol nyelvről: Wagner, M. L.: *Amerikanisch-Spanisch und Vulgarlatein*. *Zeitschrift für Romanische Philologie*, 40. 1920. 286–312.; Wagner, M. L.: *Lingue e dialetti dell'America spagnola*. Florence, 1949.; Castro; Heath, S. B.: *Telling Tongues: Languge Policy in Mexico, Colony to Nation*. New York and London, 1972. (a továbbiakban: Heath); Rosenblatt, A.: *La hispanización de América. El castellano y las lenguas indígenas desde 1492*. In: Rosenblatt: *Los conquistadores y su lengua*. Caracas, 1977. 91–136.; Heath, S. B. – Laprade, R.: *Castilian Colonization and Indigenous Languages: the Cases of Quechua and Aymara*. In: Cooper 118–143. Az angolról: Ramson, W. S.: *Nineteenth-Century Australian English*. In: Ramson: *English Transported*. Camberra, 1970. 32–48.; Mazrui, A.: *The Political Sociology of the English Languge*. London, 1978.; Cohn, B.: *The Command of Languge and the Languge of Command*. In: Guha, R. (ed.): *Subaltern Studies 4*. Delhi, 1985. 276–329. A portugálról: Rodrigues, J. H.: *The Victory of the Portuguese Languge in Colonial Brazil*. In: Hower, A. – Preto-Rodas, R. (ed.): *Empire in Transition*. Gainesville, 1985. 22–30.

¹²⁶ Drewes 140.

¹²⁷ Lomard, D.: *Le carrefour javanais*. 3 vol., Paris, 1990. 79., 134.

¹²⁸ MacDonagh, O.: *States of Mind: a Study of Anglo-Irish Conflict 1780–1980*. 1983. 7. fejt.

uralkodó nemzetek, osztályok ellenében való felhasználásának vizsgálatára. Például Kelet-Afrikában az angolok a suahélit, a hagyományos lingua francát támogatták (mint a belgák Kongónál), mivel ez megkönnyítette a helyi adminisztrációt. A függetlenségi mozgalom idejére a suahéli új funkcióra tett szert: egyesítette a különböző törzsből származó embereket a közös politikai vállalkozás érdekében, és egy közös tudat kialakulását segítette elő.¹²⁹ Elég ironikus, hogy az angol – egy másik lingua franca – a Brit Birodalom szétszabdásakor hasonló szerepet játszott. Indiában és Afrika bizonyos részein az uralkodók nyelve az ellenállás nyelvivé vált, mivel a különböző területekről származó emberek ezen keresztül érintkezhetek egymással.

Végül a nyelv aktív szerepét illusztrálhatják a tiltakozás és a forradalom „retorikájáról”, „diskurzusáról” szóló újabb tanulmányok, melyek a szavak szerepét sokkal komolyabban veszik, mint a politikai mozgalmakat kutató történészek szokták. Ezért bírálta Gareth Stedman Jones az angol chartista mozgalom korábbi értelmezéseit, mondván, azok „redukcionista”, mivel nem fordítanak figyelmet a résztvevők nyelvhasználatára. „A tudat – állította Edward Thompssonnal és másokkal vitatkozva – csak egy bizonyos nyelv közvetítésével kapcsolható a tapasztalathoz, s így a tapasztalat megértését e nyelv szervezi.”¹³⁰ A francia forradalommal foglalkozó történészek szintén elégedetlenségüket fejezték ki a redukcionista nyelvszemlélettel kapcsolatban (például osztályérdek leplezése miatt), és állításuk szerint a nyelv forradalombeli helyzetét a nemzeti integrációt elősegítő vagy a hatalmat pótló eszközként, illetve az új politikai kultúra (melyben bizonyos szavaknak – amilyen például a *patrie* – „mágikus jellege” volt) részeként kell felfogni.¹³¹

Az új szociokulturális történetírást gyakran azon az alapon bírálják, hogy nem veszi figyelembe a politikai és hatalmi viszonyok problémáját. Az utolsó néhány példa azt sugallja, hogy nincs szükség a kérdés mellőzésére, és a politikai, kultúr- és társadalomtörténetesek a nyelvtörténet területén egyesíthetik erejüket (s egyesíteniük is kell azt). Hasznos lehet, ha ezt a bevezető esszét néhány, az eljövendő politikai-nyelvi orientációjú kutatások számára tett javaslattal fejezem be, méghozzá különösen két területet szeretnék ajánlani.

Az első a nyelvtervezés, nyelvreform, nyelvpolitika vagy nyelvmenedzsment története lenne, különös tekintettel az államra. A modern állam egyik tulajdonsága, hogy a kormányzat figyelmet fordít a nyelvre. Új államokban hivatalos nyelveket állapítanak meg (például Tanzániában a suahélit). A kisebbségi nyelvet beszélők azon követelése, hogy gyermekeiket az iskolában saját nyelvükön oktassák, vagy lehessenek saját újságaik, tévécsatornáik Spanyolországtól Romániáig és Belgiumtól Kanadáig az egyik legfőbb politikai témává vált.

Ezen a ponton nyilvánvaló a történeti kérdés, hogy az államok mióta viselik a szívükön a polgáraik által beszélt nyelv ügyét. Legalább ilyen magától értetődő válasznak tűnik a 18. század végét, a nacionalizmus kibontakozását tenni meg kiindulópontnak, hiszen Herder valamint a kor más gondolkodói a nyelv és a nemzeti identitás kapcsolatára ekkor világítottak rá. A francia forradalom nyelvpolitikája látványos és alaposan tanulmányozott példával szolgál az állami beavatkozásra.¹³² Azonban úgy tűnhet, hogy már az ellenreformáció idején kifermálódtak a nyelvpolitikák, tehát jóval azelőtt, hogy a nacionalizmus korára a világi érdeklődés feléjük fordult.¹³³ A 19. században a nyelv kérdései nemcsak Európában,

¹²⁹ Whiteley, W.: Swahili: the Rise of a National Language. Cambridge, 1969. Vö: Fabian.

¹³⁰ Jones, G. Stedman: Languages of Class. Cambridge, 1983.

¹³¹ Furet, F.: Interpreting the French Revolution. Angol ford., Cambridge, 1981.; magyarul: Furet: Gondoljuk újra a francia forradalmat! Fordította: Hahner Péter. Pécs, 1994. Hunt, L.: Politics, Culture and Class in the French Revolution. Berkeley, 1984. 1. feje.

¹³² Certeau – Revel – Julia; Lartichaux; Higonnet; Lyons; Flaherty

¹³³ Heath

hanem a birodalmi újjászervezés utáni Japánban is a politikai viták részét képezték.¹³⁴ A 20. században még szélesebb körben terjedtek el. Híres példa a nyugati ábécé 1928-as törökországi bevezetése, ahol ez nem csupán a nyugatiasodás jelképéül, hanem az ottomán múlttal való szakítás erőteljes eszközéül is szolgált.¹³⁵ Ezekre a témákra azonban a nyelvészekkel ellentétben a történészek viszonylag kevés figyelmet fordítottak. Jó lenne egy olyan összehasonlító tanulmányt vagy tanulmányorozatot olvasni, mely azonosítja azokat a kormányzatokat, amelyek először fordítottak figyelmet alattvalóik nyelvére, s megvizsgálja, hogy a kormányban (s azon kívül is) kik, milyen csoportok foglalkoztak nyelvtervezéssel, nyelvreformmal, a nyelvi konfliktusok kezelésével, és feltárja a ténylegesen végrehajtott politikai lépések hatékonyságát.

A másik terület, mely megérett a kutatásra: a kormányzat nyelve vagy nyelvei. Mint láttuk, a többnyelvű birodalmak gyakran próbálták meg ügyintézésüket egy fő nyelvre koncentrálni – ilyen volt a Római Birodalomban a latin, a Mogul Birodalomban a perzsa, az inkáknál pedig a kecsua. Bonyolultabb tanulmányozni azt a folyamatot, ahogy az adminisztratív nyelv sajátos változatai egyes államokban az ókori Rómától fogva kifejlődtek.¹³⁶ Közismert példa a 18. századi Habsburg Birodalom „hivatali nyelve” (*Dienstsprache*) vagy „kincstári németje” (*ärarisch Deutsch*).¹³⁷ Ezek az adminisztratív dialektusok esetenként külföldi fogalmakat is befogadtak. Például a spanyol fennhatóság idején a milánói *linguaggio cancelleresco* – vagy ahogy az itáliai író, Alessandro Manzoni később nevezte: a *gergo segretariesco* – spanyol-olasz keverékszavakat is tartalmazott, mint például a *paperli* („igazolvány”) vagy a *vedore* („felügyelő”).¹³⁸ Szintén gyakoriak voltak a neologizmusok (különösen a 19. században), mint például a *centralizzare*, *funzionario*, *insubordinazione*.

Ezeket a terminusokat nem csupán gyakorlati, de szimbolikus nézőpontból is elemezni kell, mivel segédkezet nyújtottak egy adminisztratív világszemlélet létrehozásához, és azon az áron egyesítették a köztisztviselőket, hogy ezzel mintegy elkülönítették őket a lakosság többi részétől, akik vagy nem értették az új nyelvet, vagy – mint Vincenzo Monti, a költő – úgy vélték, „sajnos egy barbár dialektust vezettek be a közigazgatásba” („barbaro dialetto miseramente introdotto nelle pubbliche amministrazioni”).¹³⁹ Vagyis a fenti esetek a nyelv aktív társadalmi szerepének újabb példáját nyújtják, és emlékeztetnek arra, hogy ez a szerep nem csak jótékony lehet.

Fordította: Kisantal Tamás

¹³⁴ Hunter, J.: Language reform in Meiji Japan: the views of Maejima Hisoka. In: Henny, S. – Lehman, J. P. (ed.): Themes and Theories in Japanese History. London, 1988. 101–120.; Vö: Miller, R. A.: Levels of Speech and the Japanese Linguistic Response to Modernization. In: Shively, D. (ed.): Tradition and Modernization. Berkeley and Los Angeles, 1971.

¹³⁵ Karpát, K. H.: A Language in Search of Nation: Turkish in the Nation-State. In: Scaglione, A. (ed.): The Emergence of National Languages. Ravenna, 1984. 175–208.

¹³⁶ Macmullen

¹³⁷ Craig, G.: The Germans (függelék: The Awful German Language). Harmondsworth, 1982.

¹³⁸ Beccaria, G. L.: Spagnolo e Spagnoli in Italia. Turin, 1968. 39.

¹³⁹ Idézi: Durante, M.: Dal Latino all'italiano moderno. Bologna, 1981. 224.

VICTOR KIERNAN

Nyelvek és hódítók*

A hatalmas területeken vándorló, és sokáig kis, szétszórt közösségekben élő emberiség a nyelvek létrehozása terén végtelenül tehetségesnek bizonyult. A korai időkben talán az egyik fő elfoglaltságának tarthatjuk a gondolatok szavakba öntése újabb és újabb módozatainak kitalálását, ami bármilyen más gyakorlati kérdésnél több szellemi energiát emésztett fel. Még azt is megkockáztathatjuk, hogy csak akkor szabadult fel elég energia civilizáció létrehozására, amikor már annyi ember gyűlt össze egy adott helyen – mint például a Nílus völgyében –, hogy nem volt szükségük további nyelvek létrehozására. Az emberek által beszélt több ezer nyelv közül mára sok eltűnt, vagy – az erdőkhöz hasonlóan – haldoklik. Fél évszázada S. K. Chatterjinek tűnt fel, hogy mily nagymértékben terjeszkedett a bengáli – a legkeletibb indoeurópai vagy árja – nyelv a szomszédos ősi nyelvek rovására.¹ Negyed százada vált nyilvánvalóvá, hogy körülbelül húsz, többségében dél-szibériai török dialektus visszaszorulóban van az orosz terjedése miatt.²

Különös módon a történészek mindeddig általában kevés figyelmet szenteltek az általuk kutatott nép beszédének vizsgálatára, annak ellenére, hogy az emberi nyelvek sorsának legerősebb formálója a háború és a hódítás volt. Ha két tényező erőszak folytán közeli kapcsolatba kerül, valamennyire mindig hatni fognak egymásra. Az alávetett területeken sok függ attól, hogy ellenőrzésük kívülről történik-e – valamilyen adó behajtása miatt –, vagy megszállják megletelepedés céljából. Utóbbi esetben a behatoló nyelv vagy kiszorítja a régit, mint például Írországból az angol, vagy átadja neki helyét, ahogy a normandiai franciát átvevő vikingek esetében, esetleg a kettő hosszú érintkezés után új nyelvvé olvad össze. Ez utóbbi, legalábbis a történeti korokban, ritkán esett meg; messze a legfontosabb eset a normann hódítás eredményeként létrejött angol nyelv. Jóval homályosabb a neopun nyelv példája, melyé a karthágói sémi nyelv a bennszülött észak-afrikai népességgel való keveredés hatására igen gyorsan, már a római hódítás előtt átalakult. Jellemző módon azonban „hivatalos célokra és a vallási rítusok során továbbra is ragaszkodtak a régi formákhoz”.³

A letelepüléssel, kolonizációval ellentétes folyamat játszódik le, amikor valamilyen népet vagy annak egy részét egy hódító erő elmozdít helyéről, és máshova telepíti. Ezt alkalmazták a babiloniak, az asszírok, illetve az Újvilágban az inkák, akik az ellenszegülő falusiakat szisztematikusan kitelepítették, helyükre pedig mérhetetlen birodalmuk más szegleteiből hoztak kezelhetőbb alattvalókat.⁴ Ez elősegítette az asszimilációt és a mindenhol hivatalosnak számító kecsua nyelv elterjedését, ami a birodalom igencsak rövid fennállása során ilyen mértékben aligha terjedhetett volna el. A mongol uralkodók az elfoglalt városokból saját fővárosaikba vitették azokat a kézműveseket, építészeket, művészeket, akik ott hasznosnak bizonyulhattak. Ugyanakkor a közép-ázsiai városokból, például Szamarkandból, a fosztogatás és mérszárlás veszélye elől sokan Indiába menekültek, a nem sokkal korábban muszlim támadók által alapított Delhi Szultánátust erősítve. A római sorozás kü-

* A fordítás alapjául szolgáló kiadás: Languages and Conquerors. In: Burke, Peter – Porter, R. (ed.): Language, Self and Society. Cambridge, 1991. 191–210.

¹ Chatterji, S. K.: The Origin and Development of the Bengali Language. Calcutta, 1926. (a továbbiakban: Chatterji) 1–3.

² Lehmann, W. P.: Historical Linguistics: An Introduction. New York, 1962. 45.

³ Warmington, B. H.: Carthage. Harmondsworth, 1964. 256.

⁴ Mason, J. A.: The Ancient Civilizations of Peru. Harmondsworth, 1957. 197.

lőnböző provinciákba szórta szét a katonákat, akik közös nyelvként egyfajta pidzsin latint használtak. A 18. századig ázsiai és európai seregek és a táborot kísérők hadai mindig kozmopolita jellegűek voltak. Egy sikeres hadsereg – mint például Timur Lenké – haladása közben lavinaszerűen nőtt. Szerencselovagok majdnem mindenfelé tömkelegével akadtak.

Számtalan embert hurcoltak keresztül a Római Birodalmon, a muzulmán világon és mindenekelőtt a 16. és a 19. század között az Atlanti-óceánon, hogy rabszolgaként értékecsítsék őket. Angolát portugál gyarmatként főleg azért tartották értékesnek, mert a braziliai munkaerő forrása volt. A nyelvi hatások még az ilyen extrém esetekben sem voltak pusztán egyirányúak. A spanyol nyelv megváltozott az óceánon való átkelés után.⁵ A gyarmati kor vége felé a szóbeszéd szerint „a karolinai úrinők úgy beszéltek, mint a négerék. Ez tűnik a déli hanghordozás eredetének”; ehhez hasonló jelenség Jamaikában is megfigyelhető volt.⁶

A rabszolgasorba taszítottakat természetesen jóval erősebb hatások érték. A történelem során sok népcsoportot bomlasztottak fel, és számtalan egyént szakítottak el egymástól, a kultúrák pedig nyelveikkel együtt hanyatlottak le. Az emberi sors eme örök instabilitásából akár az emberiség mentális egyensúlyának tartós hiányára is lehetne következtetni. A gyarmati viszonyok – mint például francia Algériában – a köznyelvi arab és az alacsony színvonalon beszélt francia zavaros keverékét eredményezték, ami egyesek véleménye szerint minden bizonnyal felelőssé tehető a tudat működési mintáinak összezavarásáért. A gondolkodás a *colonisé* minden részén könnyen elveszti tájékozódási pontjait, és primitív, már-már infantilis jellegével könnyen meghökkenetheti a külső szemlélőt.⁷

A nőket jó okkal minősíthetjük *colonisée*-nek, de legalábbis a történelem nagy részében a társadalom alsó rétegeibe tartoztak: nagyon valószínű, hogy ők alkották az első dolgozó osztályt. Rendszerint a hadizsákmány részeként hurcolták el őket; még ha nem is jutottak ilyen sorsra, akkor is a férfiak fizikai erejének – melyet a filozófusok és prédikátorok felsőbbrendű bölcsességnek álcáztak – áldozatai voltak. Beszédmódjukra valószínűleg befolyással volt kizáratásuk a férfiak által élt közéletből, noha erről általában kevés feljegyzés maradt fenn. Az athéni nőknek jó pár saját szavuk volt; ezeket részben – vélhetőleg – egy korábbi népcsoporttól örökölték, míg más részét talán azért fejlesztették ki, hogy jelentésük a férfifülek előtt rejtve maradjon. A zuluk többnejűsége alapuló társadalomban éltek, olyan hódításon alapuló közösségben, ahol a nők és a marhák zsákmányolása számított eredménynek. Egy nagy tanyán minden bizonnyal különböző dialektusok léteztek, mely eredményeképpen a nők beszéde csaknem egy új, kevert változatot képviselt. „A király krájljában néha nehéz megérteni a király feleségeit” – olvashatjuk.⁸ Afrikában és máshol is – például Új-Guineában – a tanya gyakran volt gazdasági egység és egyben a tulajdonos pihenőhelye; az innen-onnan összegyűjtött feleségeknek módot kellett találniuk feladataik összehangolására.

Ha két nép erőszak hatására kerül kapcsolatba, a nyelvi végeredményt társadalm szerkezetük, főként az uralmi pozícióban levő csoport, továbbá a házassági és családi szokások határozzák meg. Az eredmény az egymástól való teljes elkülönülés – mint például Indiában, a brit uralom vége felé, illetve Dél-Afrikában – és a vegyes házasságokból fakadó tökéletes keveredés közötti skála bármely pontján lehetséges. Afrikában és Kelet-Ázsiában egy észak-déli irányú folyamatos migráció figyelhető meg; Közép-Ázsiában úgyszintén, ki egészülve egy keletről nyugatra tartó mozgással. Ritkán vándorolt el egy teljes nép, inkább kevés nővel utazó harcias csapatokról volt szó, akik mindent megtettek, hogy útközben vagy letelepülésük helyén újabb asszonyokat szerezzenek. Gyakran túl készségesen fogad-

⁵ Trend, J.: *The Language and History of Spain*. London, 1981. (a továbbiakban: Trend) 166.

⁶ Calder, A.: *Revolutionary Empire*. London, 1981. 505.

⁷ Sicard, E. In: Anouar Abdel-Malek (ed.): *Sociologie de l'impérialisme*. Paris, 1971. 707–710.

⁸ Frazer, J. G.: *The Golden Bough*. Rövidített kiadás. London, 1922. 257–258. (magyarul: Frazer, J. G.: *Az aranyág*. Budapest, 1993. 149.)

ják el azt a nézetet, mely szerint a betelepülők nyelve ilyenkor beolvad, mivel – Basil Davidson szavaival élve – „az anyák határozták meg, hogy a gyermekek miként beszéltek”. Óvatosságra is int e kijelentéssel kapcsolatban, ugyanakkor példaként említi azt az esetet, amikor a 19. században a fulanik elfoglalták az észak-nigériai Hauszaföldet, majd ezután átvették a hausza nyelvet.⁹ Másfelől a zuluban és más bantu nyelvekben előforduló, de azoktól idegen csettintő hangok csak a hottentottáktól és a busmanoktól, a tőlük elragadott nők révén származhattak. A többnejűség meg is sokszorozhatja a „férfiak nyelvét” beszélők számát, ha azok identitásuk megőrzésére valamilyen – például vallási – motivációval rendelkeznek. A középkori muszlim társadalmak, az európaiakkal ellentétben kevés különbséget tettek a feleségektől és az ágyasoktól származó utódok között, különösen azért, mert az újonnan szerzett területeken – mint India muzulmán vidékein a korai időkben – gyorsan kellett létszámukat növelni.

Hosszan tartó idegen megszállás során minden viszonylag összetett, de a „nemzeti” szintet még el nem ért társadalom esetében várható a benyomulók nyelvének mind fokozottabb átvétele. Megtanulásával számos lehetőség nyílik meg, különösen az írástudók előtt. A meghódítottak közül először a – többnyire város lakó – felső rétegek körében megy végbe a váltás, különösen, ha egy csábító kultúra is társul az új nyelvhez. Egy új vallás szélesebb körben gyakorolhat vonzó hatást, és idővel minden osztályt elérhet. Az iszlám kivételesen sokat profitált abból, hogy az első muzulmán hódítók nyelve a szent, a mennyország *ipsissima verbáját* közvetítő nyelv volt. Mágikus érték kapcsolódott e szavakhoz; számos talizmánba vették ezeket, akár el tudta olvasni viselője, akár nem. Iszlám hitre ritkán térítettek erőszakkal, ritkán prédikáltak róla hitetleneknek; e vallás ki tudta várni, míg saját elhatározásból fordultak felé.

Különösen érdekes lehet a Közel-Kelet – vagyis Ázsia nyugati része –, ahol három kontinens, illetve a közelebbi-távolabbi déli és keleti országok találkoztak. Az ősi civilizációk e bölcsője a nyelvek vad kavalkádját mutatja, amit hűen szemléltet Bábel tornyának mítosza. Egyiptom hámita volt. Kis-Ázsia különböző részeit a hettiták és más indoeurópai nyelvű népek – akiknek, ahogy az utóbbi időben felmerült, nem Anatólia volt a kiinduló területük¹⁰ –, majd a perzsák szállták meg. A dél-mezopotámiai sumér nyelv eredete származása ismeretlen. A többi nyelv a sémi nyelvcsalád része volt, amelyek tagjai az indoeurópai nyelveknél jóval közelebb állnak egymáshoz, és első lejegyzett megjelenésük óta sokkal kevesebbet változtak,¹¹ mint azok a kultúrák vagy társadalmak, melyekhez kapcsolódtak.

Ameddig az időben visszakövethető, a Közel-Kelet nagy része sémi volt: Roux szerint, nem jöhetett az összes sémi nyelvű nép egy félig lakatlan Arab-félszigetről,¹² mindazonáltal Arábia kevésbé terméketlen térségei, illetve északi pereme alkották a „nagy sémi gyűjtőhelyet”,¹³ ahonnan egy, többnyire kismértékű, ám alkalmanként áradattá duzzadó állandó elvándorlás valószínűsíthető. A Közel-Kelet túlnyomó részén minden bizonnyal a folyamatos, jobbára rövid távú helyváltoztatás dominált, aminek eredményeként a nomádok félnomádokká és fél-földművesekké, majd rendes szántóvetőkké, a vidékiek pedig város lakókká váltak. Mindegyik átalakulás több-kevesebb társadalmi vagy etnikai súrlódással is

⁹ Davidson, B.: *Africa in History*. London, 1968. 94–95.

¹⁰ Renfrew, C.: *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins*. London, 1987. 11. feje.

¹¹ Bodmer, F. In: Hogben, L. (ed.): *The Loom of Language*. London, 1944. (a továbbiakban: Bodmer) 421.

¹² Roux, G.: *Ancient Iraq*. Harmondsworth, 1966. (a továbbiakban: Roux) 137–138.

¹³ Roberts, J. M.: *History of the World*. London, 1976. 80.

együtt járt; emellett „a nomádok évenkénti, a nyári aratást követő, szezonális, legelőkre történő vándorlásai időlegesen tömeges letelepüléssé vagy fegyveres támadássá váltak”.¹⁴

A földéhség és a népmozgások természetes következményeként a Közel-Kelet és a környező vidék nemcsak egymás mellett élő, hanem egymásra rátelepült népek kavalkádjává is vált. Görögországban – úgy tűnik – a dór hódítók még évszázadokig megkülönböztették magukat a leigázott bennszülöttektől; a hettiták valószínűleg szintén egy uralkodó kisebbséget alkottak.¹⁵ Az i. e. 2. évezred második felében létezett egy Hettita Birodalom. Ezen régió egésze képezte azt a színpadot, ahol a világ első birodalmi megszülettek; úgy tűnik, mintha a civilizációk és a birodalmak egyazon dolog két aspektusaként, egymással versengve emelkedtek volna fel. Az i. e. 15. században az egyiptomi Amenhotep észak-palesztinai és dél-szíriai lakosok tömeges deportálásával dicsekedett (kétségtelenül némileg túloz, ami ugyanúgy megfigyelhető az emberek halászáinál, mint az egyszerű horgászoknál); adatai szerint majdnem 100 000 emberről volt szó.¹⁶ A sumér területeket végül elnyelte a sémi Mezopotámia; először az északabbra élő akkádoké lett a vezető szerep, majd az egymást követő babiloni és asszír hadurak hadijelvényei tűntek fel.

Kánaán, vagyis Palesztina – az Arábia északi határa és a Földközi-tenger közötti szűk átjáró – mindig többnyelvű, ám alapvetően sémi nyelvű népességgel rendelkezett. A később érkezettek közül itt, illetve Szíriában az arámi nyelvűek voltak a legjelentősebbek. Kánaánban gyorsan kiszorította nyelvük előfutárát és rokonát, a hébert; ez utóbbi sorsát – úgy tűnik – az ókori imperializmus emlékeztető epizódja, a Jeruzsálem i. e. 586-os elesét követő babiloni fogság pecsételte meg. Ettől kezdve a Júdea egy részére visszaszorult héber mind gyorsabban vesztett teret az arámival szemben; beszélt nyelvként már jóval Krisztus születése előtt eltűnt. Az idő forгатaga azonban visszahozta a hébert a sírból, míg ma az arámi csak Szíria és Irak néhány szegletében használatos. Egy másik területen, Dél-Irak mocsaras vidékein azonban kísérteties utóélete van. Egy felfedező beszámolója szerint a mocsárban élő arabok manicheus elemeket tartalmazó vallásában a szertartások nyelve az arámi.¹⁷ Ily módon szolgálhat egy holt nyelv új generációkat, mint azt oly sokáig a latin is tette.

Az arámiak ugyan saját városállamaikban telepedtek meg, de a távolsági kereskedelem formájában tovább élt régi vándorló életmódjuk, mely révén nyelvüket is elterjesztették a közel-keleti kereskedőutak mentén. Ezt a különböző birodalmak is jelentősen előmozdították, néha igen kemény kézzel. Az i. e. 8–9. században az asszírok számos észak-szíriai enklávét elpusztítottak, a lázadásokat megelőzendő pedig a népesség jó részét deportálták, szétszórva őket az uralmuk alatt álló területeken. A következő két évszázadban az asszírok helyébe lépő újbabiloni uralkodók az akkorra már széles körben ismert arámit a diplomácia és az adminisztráció alkalmas eszközévé tették, ezzel elősegítve, hogy Mezopotámia, Szíria és Palesztina általánosan használt nyelve legyen. Ez klasszikus példája annak, amikor egy hódító idegen nyelvet használ fel ahelyett, hogy sajátját próbálná meg kötelezővé tenni. Amikor a perzsa Kúrosz i. e. 539-ben megdöntötte a Babiloni Birodalmat és az Akhaimenida dinasztiát (i. e. 6–4. század) juttatta uralomra, az arámi volt az egyetlen olyan nyelv, mellyel a darabokból összerakott birodalmat működtetni lehetett, így még a korábbi uralomnál is szélesebb körben használták hivatalos célokra a tartományokban.

A „civilizáció” kezdetétől fogva (legalábbis az Óvilágban) a nyelvtörténet két összefüggő alkotóeleme az írott és a beszélt nyelv. Számos nyelv létezik, írásmód rendkívül kevés, mindazonáltal az utóbbi több szempontból is fontosabb volt az emberiség fejlődésére nézve, hiszen az írás az emberi gondolkodás, tervezés vagy a gondolatcsere eszköze. Egyip-

¹⁴ Gray, J.: *The Canaanites*. London, 1964. (a továbbiakban: Gray) 25.

¹⁵ Crossland, R. A.: *Indo-European Origins. Past and Present*. 12. 1957. 25.

¹⁶ Gray 37.

¹⁷ Thesiger, W.: *The Marsh Arabs*. Harmondsworth, 1967. 127.

tom kifejlesztette a hieroglifákat. A sumérek egy szótagos szavakat jelölő jelekből összeállított írást alkottak, amit az akkádok és utódaik megtanultak, majd agyagtáblákba vésethő ékírásrendszerré fejlesztettek. Ugyanakkor jó pár sumér istent is átvettek, és jóval később, amikor már senki sem beszélte a sumért, „a papok még mindig e nyelven mondták imáikat és varázsigéiket”.¹⁸ De a civilizáció egy ábécére várt.

„Csupán egy ábécé létezik, mely csaknem az egész világon elterjedt”,¹⁹ ám ebből rendkívül változatos variációk születtek. Gyakran eredeztetik a késő egyiptomi, egyszerűsödött írásképből. E nézet még bizonyításra szorul, mindenesetre az ábécé az i. e. 2. évezred első felében a Földközi-tenger partján élő, északnyugati sémi dialektust beszélők között tűnt fel, egy távolsági kereskedelmet folytató, kis városállamok behálózta régióban. A távoli népekkel fenntartott sokrétű kapcsolat valószínűleg kiragadta az „újítokat” szokásaik meggyökeresedett rendszeréből, kereskedőhivatásuk pedig az írott feljegyzések és az idő értékének felismeréséhez vezette őket. Kiténtek közülük a nyugati tengerek felé tekintető föniciaiak, de használták az ábécét az arámiak is – legkésőbb i. e. 1000-tól –, akik fel tudták ismerni a „jövő egyszerű, gyakorlatias írásmódjában” rejlő lehetőségeket.²⁰

Nyelvükhöz hasonlóan írásuk is elterjedt, kiszorítva a kényelmetlen ékírást régóta őrzött pozíciójából. Ahogy Rostovtzeff mondja, meglepő győzelem ez, de magyarázható a még Egyiptomba is eljutó új módszer egyszerűségével, illetve azzal, hogy az arámi nyelvet a kereskedelemben résztvevők nélkülözhetetlennek érezték.²¹ Egyik gyökere Kánaánban volt, melynek lakói mindenekelőtt az Egyiptom és Mezopotámia közötti közvetítéssel foglalkoztak, ennél fogva lehetőségük volt arra, hogy elterjesszék „legnagyobb hozzájárulásukat az emberi fejlődéshez”.²² Az ábécé kis, szabad – ám „kereskedőfejedelmeket” nem nélkülöző – népek alkotása volt, de értékét, akárcsak az arámi nyelvét, hamar felismerték az erősebb hatalmak is. Az uralkodóknak szükségük volt írott feljegyzésekre az adminisztráció megszervezéséhez, az ábécé pedig amellet, hogy óriási erőmegetakarítást jelentett, kiszabadította őket az ékírást egyedül ismerő írnokok szűk csoportjától való függésből. Most már magasabb rangú hivatalnokok, sőt akár maga a király is megtanulhatta elolvasni a beszámolókat. Szükségtelen hangsúlyozni, hogy az új írásmód az idő múlásával sokat módosult, illetve fejlődött. Egy sémi ábécé nem lehetett egyformán megfelelő a különböző eredetű nyelvek számára.

Az ábécének és változásainak későbbi krónikája egy új Babel-történetet alkot, ami sok ponton összefonódik királyságok felemelkedésével és bukásával. A Kína határain élő ujur törökök a szogd egy változatát sajátították el, amit iszlámra térésük után arabra cseréltek; időközben azonban a mongol hódító, Dzsingisz kán – aki 1227-ben halt meg és akihez szövetségesként csatlakoztak – az előbbi vette át tőlük, mivel új birodalma kormányzásához írásrendszerre volt szüksége: a birodalom szétesése után mind a mongol, mind a török utóállamok vezetői egészen a 15. századig ezt az írásmódot használták tovább.²³ A török nyelvű népek minden ága, jó muszlimokhoz illően az arab írást használta, annak ellenére, hogy saját fonetikájukhoz nem illett.

¹⁸ Hooke, S. H.: *Middle Eastern Mithology*. Harmondsworth, 1963. 38.

¹⁹ Moorhouse, A. C.: *Writing and the Alphabet*. London, 1946. 36.

²⁰ Roux 250.; Cohen, M.: *The Art of Writing*. Paris, 1965. bevezetés és 11.

²¹ Rostovtzeff, M.: *A History of the Ancient World*. 2. angol kiadás, Oxford, 1930. (a továbbiakban: Rostovtzeff) I. vol. 132.

²² Gray 17.; 144.

²³ Chen, Jack: *The Sinkiang Story*. New York, 1977. 103–104.; Hosking, R. F. – Meredith-Owens, G. M.: *A Handbook of Asian Scripts*. British Museum, London, 1966. (a továbbiakban: Hosking – Meredith-Owens) 20.

A fenti példánál jóval korábban talált utat az ábécé korai változata Indiába, ahol egy „figyelemreméltó alkalmazkodási folyamat” eredményeként a bráhmivá fejlődött,²⁴ és első alkalommal tette lehetővé a szanszkrit nyelvű szövegek lejegyzését. Kereskedők révén jutott el ide is, de használata a felső osztályokra korlátozódott, akik saját – végső esetben mindig katonai erőn alapuló – politikai és kulturális emelkedésüket támogatták vele. Az uralkodó rétegek – státuszszimbólumként – általában saját beszédmódra is igényt tartanak. Az írást, ahol gondosan kidolgozott, mesterséges divatokról van szó, nem annyira a beszéd gyermekének, inkább szülőanyjának lehetne nevezni. Cicero és Horatius latinja vagy Kálidásza szanszkritja nem létezhetett volna írás nélkül, képtelenek lettek volna a különféle itáliai vagy indiai dialektusok fölé emelkedni. Létrejöttével, majd a vásári fecsegés színvonalától való távolodásával tovább erősítette az uralkodó osztály elkülönülését és presztízsét.

A szanszkrit drámákban a királyok és a főurak fellengzős szanszkritot beszélnek, míg alattvalóik a prákritot, a népi nyelvet használták. Az ábécé azonban, a régi írásmódokkal ellentétben, elég könnyű ahhoz, hogy demokratizáló hatása legyen, ezáltal pedig akár az elitek ellen is forduljon. Indiában minden bizonnyal hozzájárult az üzleti élet kibontakozásához, szélesítette a kereskedőosztályok látókörét, főként az e csoportokat megcélzó új vallások, a buddhizmus és a dzsainizmus vitorláit dagasztotta. Buddha és tanítványai páli nyelven, a Gangesz alsó folyásának népryelvén tanítottak, melynek helyzetét tovább erősítette Asóka, aki – új birodalmához ideológiai alapokat keresve – az i. e. 3. században buddhizmusra tért. Keresve sem lehetne hatalmának hatásosabb propagandáját találni az országában itt-ott felállított híres oszlopoknál, melyekbe rendeleteit vésette. A buddhizmus nyelvét is magával vitte Indiából Délkelet-Ázsiába, ahol számos szava – akárcsak az írásmód, ami a helyi dialektusokhoz történő alkalmazkodása során többfelé ágazott el – meghonosodott. Az Iravádi forrásvidékéről származó burmaiak Dél-Burma buddhistává lett mon őslakosait rohanták le, akik régi nyelvüket megtartották, ám mind a vallást, mind az írásrendszert átvették,²⁵ ami érdekes példa a beszélt nyelvek és írott változataik gyakran eltérő sorsára.

A sokáig Mezopotámiából, majd később Perzsiából kiinduló nyugat felé mutató hódítási törekvések iránya Nagy Sándor Dareiosz felett aratott győzelmével fordult meg. Sándor i. e. 323-ban bekövetkezett halála után a megszerzett területek azonnal elszakadtak egymástól, de makedón fennhatóság alatt maradtak; még Görögország i. e. 146-os római uralom alá kerülése után is sokáig továbbéltek a hellenisztikus királyságok, Egyiptom például egészen i. e. 30-ig. A Római Birodalom keleti szárnyát alkotó területeken ugyan a latin volt a hivatalos nyelv, ám a kultúra közvetítőjének továbbra is a görög számított. Érdekes – mint arra már rámutattak –, hogy az egyébként kíváncsi görögök más nyelvekkel szemben különös érdeklenséget mutattak.²⁶ Nem érezték készletést elsajátításukra, inkább a felemelkedni vágyó barbárok tanulták meg a görögöt. A hellenisztikus királyságokban ezt minden érvényesülni akaró lakosnak meg kellett tennie, emiatt egészen bizonyosan sokan váltak kétnyelvűvé. A hellenisztikus élet – valami új és létteli jelenségként – ellenállhatatlanul vonzotta a felső osztályokat, a különböző népcsoportok közti összeházasodásra pedig maga Sándor is példát mutatott. A görög nyelv, akárcsak korábban az arámi, a gazdasági életre is erős befolyást gyakorolt. „A görög vagy a hellenizálódott kereskedők, illetve a görög iparosok irányította egyetlen hatalmas piac tökéletesen megfelelt a kereskedelem számára.”²⁷ Ennek egyik bizonyítéka a nagyvárosok növekedése.

²⁴ Hosking – Meredith-Owens 27.

²⁵ Hosking – Meredith-Owens 36–37.

²⁶ Waterman, J. T.: Perspectives in Linguistics. Chicago, 1963. 8.

²⁷ Rostovtzeff 1. vol., 370.

Egy másik következmény magán a görög nyelven mutatkozott meg. Hogy új funkcióit be tudja tölteni, egységesíteni kellett, hiszen mindaddig csupán dialektusok keveréke volt. „Most a közös görögöt, a *koinét*, az attikai nyelv módosult alakját kezdte használni a királyi hatalom, így az a görög világ egyetemes nyelvévé vált.”²⁸ A vidéki tömegekhez való eljuttatása fel sem merült, hiszen egészen a legutóbbi időkig egy kormányzat sem tekintette feladatának a köznép írni-olvasni tanítását. Valójában semmi meglepő nincs ebben a Hans Kohn által a római „politikai energia” hiányával magyarázott gondatlanságban.²⁹ Néhány régi nyelv, mint a lídiai, eltűnt ugyan, de egészében véve az „egyes anyanyelvek különösen ellenállóknak mutatkoztak”, és a fríg – hogy csak egy példát említsünk –, úgy tűnik épp a görög írás segítségével kelt új életre.³⁰ Ez hasonló a mai misszionáriusok és a szovjet nevelők tevékenységéhez, mely során írásba foglalnak ábécével korábban nem rendelkező nyelveket, így őrizve meg azokat. A Krisztus születése utáni első évszázadokban történt néhány kísérlet a görög írásmód egyiptomi nyelvhez társítására is, a 4. századig, a keresztény missziók és fordítások előtt azonban nem sikerült jelentős eredményt elérni ezzel a „kopttal”.

Nem született új keverékbeszéd; nem léteztek a római nyugat új nyelveivé átalakuló, az új népek egyik alapját adó, a pidzsin latinhoz hasonló életerejű tört pidzsin görög változatok. Ez elsősorban a város és a vidék közti szakadék miatt alakult így. Nyugaton a latin főként a köznép idegenek által is könnyen megtanulható vulgáris nyelve volt; a keleti görög inkább a városi elit írásbeli közvetítő közegének számított. Itt a görög és a latin versengett egymással, emellett mindkettő jobban különbözött a helyi nyelvektől, mint a latin a keltától. Ezenkívül komoly tényezőként esett a latba a kereszténység megpróbáltatásokban is részes felemelkedése. Törvényen kívüli lévén, az új vallás csak a tömegek alávetett dialektusain keresztül kaphatott szót; miután azonban a birodalom kormányzata elfogadta, a tömegek elégedetlensége a régi nyelvekkel kapcsolatban álló és kezdetleges nacionalizmust képviselő eretekmozgalomban kezdett megnyilvánulni.

Mazzarino egy 2. századi keresztény költőt hoz példaként, aki a Birodalom bukására és minden *ethnos*, azaz nemzetiség – „mely fogalom a római világban többé-kevésbé a nyelvvel állt kapcsolatban”³¹ – szabadságára vágyott. A következő évszázadban Mazzarino a szír és a kopt születéséről beszél, mely »nemzeti irodalmak« jórészt a tömegek vallási igényei folytán jöttek létre.³² Észak-Afrikában – ahol mind a pun, mind a berber nyelv használatos volt még – a keresztény hitre térés után jelentkező elégedetlenség a donatizmusban nyilvánult meg. A Birodalom azonban soha nem erősítette magát a görög-római kultúra mentén élő nyelvek státuszának emelésével,³³ ahogyan az 1914 előtti Osztrák–Magyar Monarchiában sem volt elég elszántság ahhoz, hogy a szláv és egyéb népek nyelveit a némettel és magyarral egyenlőnek elismerve mentse meg magát.

A Nyugatrómai Birodalom bukása után a keleti részek Bizánci Birodalom néven még egy évezredig küzdöttek fennmaradásukért. Amikor a muszlimok elérték az általuk Erzurumnak nevezett várost, Kis-Ázsia még mindig „Rum”, azaz Róma része volt. A tanult osztályokhoz sokkal közelebb álló görög nyelv már jóval Justinianus 6. századi intézkedése előtt – mely tovább erősítette hivatalos és jogi pozícióját – teret nyert a latinnal szemben. Ezt a folyamatot egy állami hivatalnok, Lídiai János egy régi jóvendölést idézve – ami sze-

²⁸ Jones, A. H. M.: *The Hellenistic Age. Past and Present*, 27. 1964. (a továbbiakban: Jones) 6–11.

²⁹ Kohn, H.: *The Idea of Nationalism*. New York, 1945. 63.

³⁰ Jones 9.

³¹ Mazzarino, S.: *The End of the Ancient World*. 1959; angol kiadása: London, 1966. (a továbbiakban: Mazzarino) 159–160.

³² Mazzarino 163.

³³ Mazzarino 164.

rint ha a rómaiak feladják nyelvüket, Fortuna elhagyja őket – ítélte el.³⁴ Ez lehetne akár a nyelvi patriotizmus szokatlanul korai megnyilvánulása, ám nyilvánvalóan az a szakmai kívánság inspirálta, hogy az állások a latinul tudók számára legyenek fenntartva. Lídiai János szerint a változásokért felelősek forradalmi vágyakat táplálnak, hogy megnyissák a hivatalokat olyanok előtt, akik a minden csak kicsit is művelt személy számára ismert nyelvet sajátították el, de egyébként nem alkalmasak arra.³⁵ Akár lehetett volna egy viktoriánus angol is, aki Homérosz és Vergilius ismeretét elengedhetetlennek tartotta valamilyen kincstári vagy indiai tiszttség betöltéséhez.

Arabia már azelőtt is, hogy az iszlám hódítás zászlót bontott volna, a túlnépesedés és a nyugtalanság jól ismert tüneteit mutatta. Szíriában és Jordániában kis arab határmenti államok bukkantak fel; szomszédaiktól átvették az arámi nyelvet, hellenizálódtak, némelyik később keresztény hitre is tért. A sivatagból kifelé irányuló ősrégi mozgás az iszlámban érte el tetőpontját, még azelőtt, hogy az arabok elakadtak volna, és a törökök vették volna át szerepüket. Politikailag csak a közel-keleti birodalmak régi gyakorlatának, a despotizmus és a vallás szövetségének megismétlését hozta magával; Lapidus szavaival: „egy ősbibb civilizáció új megjelenési formájának” számított.³⁶ Nyelvi értelemben az arab előtt az simította el az utat, hogy Makedónia és Róma uralmának dacára a legtöbb környező országban a tömegek a sémi nyelvet beszélték. Ezeket az elégedetlen embereket a felső osztályoktól az azok által jóval korábban átvett idegen kultúra különítette el. A kereszténység, majd később a hivatalos egyház is látványosan képtelennek bizonyult a tanultak és az általuk „pogánynak” vagy parasztnak nevezett csoportok közötti szakadék eltüntetésére. Hogy az iszlámot és vele együtt az arab nyelvet az alsó és felső rétegek egyaránt átvették, már helyre tudott állítani egyfajta, noha korántsem tökéletes társadalmi egységet.

Ez hosszú távú folyamat volt, ami a leggyorsabban a birodalom központjainak közelében, először a legtöbb arab telepes lakóhelyén, Damaszkuszban, majd Bagdadban zajlott le. A katonai szolgálatot normális körülmények között muszlimok látták el, ezért a hadsereg – a változás egyik, a Római Birodalomban nagyon aktív előmozdítója – kisebb szerepet játszott az átalakulásban. Természetesen többen azért lettek hívők, hogy katonáskodhassanak, emellett szükség volt egy *lingua francára* is, hiszen a birodalom minden vidékéről származó muszlimok szolgáltak a hadseregben. Az iszlámban meglevő egyenlősítő tendencia is sok átlagembert bátorított a vallásváltásra. Egyiptomban a koptot még egy-két évszázadig – Felső-Egyiptomban még ennél is tovább – beszélték: Lane idézi egy 1400 körül élt író állítását, amely szerint a nők és a gyermekek alig használnak mást.³⁷ Hasonló helyzetekben a férfiak és a nők minden bizonnyal nem egyforma gyorsan tanultak meg egy új nyelvet. Lane korában, a 19. század közepén a kopt még a keresztény kisebbség körében is holt nyelvnek számított, noha az egyházi szertartások során kizárólag ezt használták,³⁸ ami példája annak, amikor a vallás egy kihalt nyelv egyes részeit bebalzsamozza és megőrzi.

Az iszlám előtti Arabia kultúrájának legfőbb díszje költészete volt, melyben a törzsi énekmondók által sokfelé – például Írországból és Walesben is – létrehozott típus mesterkéltné kifinomultsága és a helyi hagyomány keveredett. Ezek a jól megformált versek bonyolult versmértékkel és szabályokkal rendelkeztek, mely jellegzetességeiktől az arab irodalom soha többé nem tudott megszabadulni. Sőt, ezek a 6. századi aranykorban, közvet-

³⁴ Ure, P. N.: Justinian and his Age. Harmondsworth, 1951. (a továbbiakban: Ure) 119–120.

³⁵ Ure 211–212.

³⁶ Lapidus, I.: A History of Islamic Societies. Cambridge, 1988. 121.

³⁷ Lane, E. W.: Manners and Customs of the Modern Egyptians. London, 1908. (a továbbiakban: Lane) 542.

³⁸ Lane 544.

lenül a nagy kitörés előtt még tovább tökéletesedtek.³⁹ Ez birodalmi presztízst biztosított számukra, és a versírás sokkal inkább szakmai tudás, mint ihlet eredményének számított.⁴⁰ A középkori arab irodalom majdnem kizárólagosan „a szűk, kiváltságos uralkodó kisebbség” tulajdona volt,⁴¹ a tömegeknek pedig meg kellett elégedniük a vallással.

A tanult csoportok számára a kalifátus korai és dicsőbb napjaiban nem kizárólag muszlim egyének és „sok nép együttműködésének” következtében gyorsan megszületett egy inkább arabul beszélő, mintsem arab civilizáció.⁴² Ezt tekinthetjük a kozmopolita hellenisztikus kultúra újabb változatának, ahol a görög helyett az arab volt a *koiné* vagy az írott *lingua franca*, és ami a dohos bizánci levegőt támadások viharával kívánta kisöpörni. Széleskörű terjedésének eredményeként az arab – a Nagy Sándor révén idegen vidékekre kerülő görög nyelv egységesüléséhez hasonlóan – hamarosan egyszerűsödött, így elsajátítása könnyebb lett.⁴³ Az új rend hajnalán, míg lendülete tartott, a korábban görögöt elsajátító kétnyelvű emberek most arabot tanultak helyette vagy mellette. A muszlim államok legtöbbször hódítás eredményeként jöttek létre, célul pedig további területszerzést tűztek ki, így ritkán voltak egy nyelvűek. „Az iszlám történelem számos vezető irodalmi alakja kétnyelvű volt, nem kevesen három nyelvet is ismertek.”⁴⁴ Omar Khajjám arabul értekezett matematikáról (mivel a tudósok mindenütt ezen a nyelven olvastak), költeményeit viszont anyanyelvén, perzsául írta. Az arab uralom alatt élő perzsák arabul is írtak verseket, de teljesen más hangulatuk volt, mint azoknak, amelyek később a nemzeti nyelvükön születtek.⁴⁵

A távolabb elfoglalt területeken az arab nem maradt beszélt nyelv. Szindhben, a 8. században elsőként muszlimmá vált indiai területen elterjedt az iszlám (Perzsiához hasonlóan nem mindig ortodox formájában), ám az arab nyelv eltűnt. A kereskedelem és a vallás révén azonban befolyása távolabbi nyelvek (a maláj és a szuahéli) „szókincsére, és bizonyos határon belül a fonológiájára és nyelvtanára is” kiterjedt.⁴⁶ A modern szuahélit, amit 40 százalékban arabnak tartanak, az egyesülés révén létrejött valódi új nyelvnek is tekinthetjük. Talán hasonlóról beszélhetünk a beszélt arab és a vulgáris olasz keveredéséből kialakult máltai esetében is. A muszlim világ kultúrtörténetében az arab nyelv perzsára gyakorolt hatása volt igen fontos. Az arab nyelv mindhárom esetben hódítás útján jelent meg.

Hasonló történt a legnyugatibb foglalásnak számító Spanyolországban is, noha itt az arabok száma csekély volt, a támadók zömét berber követők tették ki.⁴⁷ Hogy a beszélt arab milyen mértékben lépett a kialakulóban levő újlatin spanyol helyébe – különösen Andalúzia esetében –, erősen vitatott. E problémánál a családdal kapcsolatos kérdések kerülnek előtérbe. Általában azt feltételezték, hogy a támadók nem hoztak magukkal nőket, így az első időkben erőszakkal szerzett helybellekkel kellett családot alapítaniuk. Könnyen elképzelhető, hogy az arabok feleségek nélkül érkeztek, de ugyanez a közeli Afrikából származó berberetek esetében már nem egyértelmű. Mint hasonló helyzetekben, itt is feltételez-

³⁹ Lewis, B.: *The Arabs in History*. 4. kiadás, London, 1966. (a továbbiakban: Lewis) 131.

⁴⁰ G. von Grunebaumtól idézi Kritzeck, J. (ed.): *Anthology of Islamic Literature*. Harmondsworth, 1964. (a továbbiakban: Kritzeck) 24.

⁴¹ Lewis 140.

⁴² Lewis 131.

⁴³ Lane 213. (lábj.)

⁴⁴ Kritzeck 161.

⁴⁵ Lewis 133.

⁴⁶ Potter, S.: *Language in the Modern World*. Harmondsworth, javított kiadás, 1961. (a továbbiakban: Potter) 114.

⁴⁷ Guichard, P.: *Structures sociales 'orientales' et 'occidentales' dans l'Espagne musulmane*. Paris, 1977. 124., 126.

ték, hogy a bennszülött anyák átadták nyelvüket gyermekeiknek,⁴⁸ ezt azonban a muszlim vallásos nevelés – legalábbis a felsőbb társadalmi körökben – ellensúlyozhatta. A reconquista utáni Spanyolország nyelve alapvetően az újlatin volt, de a latin után a legtöbb szót az arabból vette át.⁴⁹

Az arab jövevényszavak főként olyan tevékenységekhez kapcsolódtak, melyekben a muszlim megszállás minőségi javulást hozott. Ezek egyike az öntözéses földművelés volt, noha e tény összetett voltát mindeddig nem ismerték kellőképpen fel. Az iszlám civilizáció mindenütt alapvetően városi jellegű volt. Sem az arabok, sem a berberok, sem a mór Spanyolország sok zsidó lakosa nem volt földműves. Az újítások minden bizonnyal Róma két régi éléskamrájából, Sziciliából és Egyiptomból szűrődtek valamiképp be, és arra ösztönözték a földműveseket, hogy felvegyék az iszlám hitet és használják az arab nyelvet. A keresztény Spanyolországban nagyszámú „moriszko” paraszt maradt hátra, akiknek katolizmusra kényszerítése vagy eltüntetése hosszú időbe telt.

Perzsiában a kalifátus idején az adminisztráció nyelve az arab volt, és a nép, melynek épp annyira elege lehetett a zoroasztriánus papságból, mint egypár bizánci provinciának a kereszténységből, iszlám hitre tért. A régi pehlevi nyelv azonban alapvetően megmaradt. Arabból átvett kifejezések tömkelegével, kormányzati, vallási, filozófiai és – igen meglepően – irodalmi szavakkal gazdagodott, ami olykor-olykor már nehézkessé is tette. Az arab versmértékrendszer nyilvánvaló alkalmatlansága ellenére végig a perzsa költészet sajátja volt. Az arab hatalom hanyatlásával azonban a perzsa érzésvilág feltámadt, az irodalmi újraébredés egy jeleként. Ez a keleti területekről indult ki, ahol az arab ellenőrzést könnyebben le lehetett rázni. A mozgalom mind az arabok elnyomása, mind kulturális fölényük ellen lázadó nagy költőben, Firdausziban (941–1019) találta meg hősét.⁵⁰ Az ő új „iszlám perzsa nyelve a pehlevi számos arab szóval kibővített, módosított formája volt”.⁵¹ Az ilyen nyelvi egyesülések eredményeképpen az idegen szókincs és a helyi nyelvtani rendszer (melyet a hosszú együttélés koptató hatása egyszerűsített) összeolvadt – amint az a dán támadás és a normann hódítás következtében az angolszász esetében is történt. A perzsák megtartották az arab írásmódot, de az Indiába, más országokba és bizonyos mértékig Pitman gyorsírásába is eljutott nasztalík művészi formájára alakították.

Perzsiában többet nem keletkezett az ókorhoz hasonló birodalom, ehelyett az iszlám – különösen török szomszédai felett – kulturális és nyelvi uralomra tett szert. Magában a királyságban mindig is számos, nagyjából török eredetű kisebbség élt. Más, ezekkel rokon népek egy hosszú terjeszkedési folyamat során keresztüláramlottak Észak-Perzsián, majd szétszóródtak Kelet-Ázsia és a Balkán között; az ő sorsuk több szálon összefonódott Perzsiával. A Tang kori Kína ujjur néven ismerte őket. Irányításuk alá vonták Közép-Ázsia oázisait, s eltüntették az itteni, részben buddhista kultúrát és az indoeurópai nyelvet. A 11. század végi Kis-Ázsiában a szeldzsuk törökök erős hatalomnak számítottak, perzsa udvari tanácsadójuk, Nizám al-Mulk pedig a középkori muzulmán államelmélet egyik legnagyobb alakja volt. E témáról írott perzsa nyelvű könyve nem említi a nyelvek kérdését, de terjedősen értekezik a különböző népek fiaiból toborzott hadseregben rejlő fékek és ellensúlyok kihasználhatóságáról.⁵² India muszlim meghódítását a Nizám al-Mulk javaslata szellemében összeállított csapatokkal 1001-ben kezdeményezte Gazni Mahmúd. A hadsereg gerincét közép-ázsiai törökök alkották, többé-kevésbé elperzsásodott vezetőikkel. A támadók a mai Afganisztánon – egy több nép lakta vad területen – masíroztak keresztül,

⁴⁸ Trend 53.

⁴⁹ MacKay, A.: Spain in the Middle Ages. London, 1977. 88–89.

⁵⁰ Sabri-Tabrizi, G. R.: Iran: A Child's Story, a Man's Experience. Edinburgh, 1989. 106.

⁵¹ Levy, R.: An Introduction to Persian Literature. New York, 1969. 2.

⁵² Nizam al-Mulk: The Book of Government. London, 1960. 24. fejelet fordította: Darke, H.

útjuk során szerencsevadászokat is magukkal sodorva. A vidék valójában Perzsia keleti meghosszabbításának számított, ahol a perzsa volt az egyik, a vele rokon pastu pedig a másik fő nyelv. A 18. századig a perzsák, elsősorban a Perzsiában mindig is hemzsegő udvaroncjelöltek, hivatali állást keresők és patrónusvadász költők folytonos beáramlása segített életben tartani a nyelvet Indiában.

A török nyelv úgy engedett utat ennek a magasabb kultúrának, mint a berber az arabnak Spanyolországban; a toll erősebbnek bizonyult a kardnál. Akárcsak Spanyolországban, az újonnan jöttek többnyire régi vagy frissen alapított városokban állomásozó helyőrségi csapatok voltak, mely környezet jóval ismerősebb volt a perzsáknak, mint a pásztorkodó életmódjukat Indiában folytatni képtelen törököknek; ezenkívül az utóbbiakban a perzsákhoz képest jóval kevésbé élt valamilyen anyaország képzelete, amihez kötődhetek volna. Nagyon kevés, például a korbácsot jelentő *csábuk*, és egyes címek, mint a *khán* vagy a *bégam* szavak maradt meg az indiaiak ajkán. Azt várhatnánk, hogy a muszlim hódítás 16. századi második hulláma új erőt adott a török nyelvnek. Bábar, az első mogul uralkodó, a turkesztáni Fergánából száműzött herceg, egyike a hősiés mérsáros Timur sok leszármazottjának, a keleti török, vagyis a csagatáj irodalom emlékművének számító memoárt írt. Az ősök nyelvét, a dinasztikus büszkeség egyik jelét, mindegyik leszármazottja megtanulta; dédunokája, Dzsehángír azonban már perzsául, az udvar és a kultúra nyelvén írta memoárjait. A mai Közép-Ázsia urainak számító üzbec ágából származó törökök csendesesen, mint zsoldosok áramlottak be a 18. században, ám gyorsan beolvadtak az akkorra már földüzadt muszlim kisebbségbe.

Nagyméretű iszlámra térítés – különleges okokból – két félreeső régióban, Pandzsáb nyugati (ma Pakisztán fő tartománya) és Bengál keleti részében (ma Banglades) történt. Az előbbi a Perzsiából és Közép-Ázsiából Afganisztánon keresztül érkező iszlám hatás útjában feküdt. Pandzsáb keleti részénél sokkal szárazabb volt, pásztorkodó, sokszor – legálábbis névleg – *en masse* megtérített törzsekkel. Kelet-Bengáliában a buddhista vallás terjedt el legjobban, ami az újjáéledő hinduizmus erőteljes támadásainak volt kitéve; emiatt az iszlámot megváltásként üdvözölhették. E régiók kevés telepest csábítottak, és a királyi udvarok vonzerejét is nélkülözték, így az itteni, jórészt vidéki lakosok megtartották nyelvüket, noha e muszlim területek nyelvei (a pandzsábi és a bengáli) a perzsa-arab szókészletből kölcsönözték a legtöbbet. Sokkal közelebbi párhuzamot láthatunk az arab nyelvnek a perzsára, és az „iszlám perzsának” a Delhi közelében beszélt hindi dialektusra gyakorolt hatása között. Míg a muszlim elit perzsául beszélt és írt, a felső kasztokba tartozó hinduk pedig sokféle irodalmi és vallási célra a szanszkritot használták, a köznép körében már a muszlim hódítás korai napjaiban új nyelv kifejlődése vette kezdetét. A helyi köznyelv és a köznép által használt perzsa szavak keveréke urdú – vagyis a hadsereg, illetve a királyi tábor, azaz az „orda” (a török szó, a horda eredetije) *lingua francája* – néven lett ismert. Ez esetben is a nyelvtani alapok nagyrészt helyi eredetűek, a felépítmény pedig inkább idegen volt.

Az urdú Delhiben, valamint környékén fejlődött ki, és a mozgó sátorvárost alkotó hadsereggel, illetve a tábor követő hatalmas kísérettel terjedt. Segítségével nemcsak az indiaiak és az idegenek, hanem a különböző tartományokból származó indiaiak is megértették egymást. Az idő múlásával „hallatlan hatást gyakorolt az ország összes árja nyelvére”, valamelyest kisebbet pedig még a déli dravidára és az ősi nyelvekre is.⁵³ Feltételezhető, hogy másutt is szerepet játszott, például külföldiek és iszlám hitre tért családok nőtagjai közti házasságokban vagy a nemesek hatalmas, innen is onnan is nőket és rabszolgákat szerző háremeiben és háztartásaiban.

⁵³ Chatterji 13.

Az urdú nagyon sokáig alig játszott szerepet az írásban. India jól el volt látva írástudókkal, és a kormányzat könnyen talált olyan embereket, akik alkalmazottként hajlandónak mutatkoztak perzsául tanulni és tolmácsolni. A kájaszthák alkasztyába tartozók nemzedékek óta erre a foglalkozásra specializálódtak. Az angolok érkezésekor az ő nyelvüket is készségesen megtanulták. Munkájuk jövedelmező lehetett; Bihár tartományban napjainkban az ilyen munkával foglalkozó kájasztha családok gazdagság és befolyás tekintetében felveszik a versenyt a földbirtokosokkal.⁵⁴ A Mogul Birodalom és a perzsa kultúra 18. századi hanyatlásával azonban az urdú nyelv új, írásbeli dimenzióra tett szert. Versben hamarabb találta meg a helyét, mint prózában; a perzsát az angol uralom első éveiben még mindig használták hivatalos ügyekben. Ehhez valamelyest hasonlóan az angol-normann nyelv is alkalmasabb volt verselésre, mint prózára, talán azért, mert a hivatalos ügyeket jórészt latinul intézték.

Hogy az új követelményeknek megfeleljen, az urdú igen sok perzsa és arab szót, költői képet, illetve ezekhez tartozó egzotikus árnyalatot vett át, az urdú nyelvű költők pedig szabadon használták a perzsa szintaktikai szerkezeteket. Jóval korábban ugyanígy alakult irodalmi eszközzé és sokszorozta meg szanszkrit szavainak számát az addig egyszerű népnyelvnek vagy inkább dialektusgyűjteménynek számító hindi. A beszélgetésekben még mindig *lingua francá*nak számító urdú – másik gyakori nevén a hindusztáni – papíron versengő vallásokhoz és osztályérdekekhez köthető két nyelvvé osztódott. Különböző (a nagyon távolról rokon perzsa-arab és a dévanágari vagy szanszkrit) írásrendszerekben használták azokat, s így kölcsönösen még kevésbé érthetővé váltak egymás számára. Ez a kettősség hasonlított a szerbhorvát nyelvre, amely szláv vagy cirill betűs ábécével volt használatos Szerbiában és az ottani ortodox egyházban, és latinnal a katolikus Horvátországban, amely a Habsburg Birodalmon belül Magyarországtól függött.

A 19. századi Indiában a rivális írásrendszerek versengése egyre élesebb lett, mind több teret követeltek azok számára az oktatásban és a munkaerő foglalkoztatásában, pedig ennek eredményeképp, (főleg a Gangesz-menti tartományokban) éles összeütközések zajlottak le. Igen vitatott, hogy ez mennyiben volt az angol „oszd meg, és uralkodj” taktika eredménye. Nem valószínű, hogy egy egyre növekvő nemzeti ellentéttekkel szembenező idegen kormányzat elfeledkezett volna saját érdekeiről. Pozitívumaként említhető, hogy az ország minden tájáról verbuvált szipolyhadsergében igényelte és támogatta az egyszerű hindusztáni nyelvet; amikor a hadsereg megindította *Faudzsí Akbár* című újságát, ezt semleges latin betűkkel szedték.

Eközben az indiai nyelvek – az urdúul és angolul is igen jól tudó – Dzsaváharlál Nehru véleménye szerint szükségtelen és káros mennyiségben vettek át angol szavakat és kifejezéseket. Évekkel ezelőtt hallottam egy szocialista diákszónokot, aki hindusztániul ezt a gondolatot szerette volna kifejezni: „A munkásság fejlődésében egészséges haladást mozdítunk elő”, mégpedig ezekkel a szavakkal: „Ham munkásság ki fejlődés mén egészséges fejlődés karéngé” [az eredeti angolban: Ham proletariat ki development men healthy evolution karengé – a ford.]. Ehhez hasonló a nagy 20. századi költő, Ikbál urdú versének egy sora: *Khiláf-i-mání-i-tálím-i-ahl-i-dín men né*,⁵⁵ ahol az utolsó szó hindi, a többi a perzsa szókészletben is megtalálható arab, a nyelvtan pedig perzsa. Ikbál költészetének fele tiszta perzsa nyelvű, a nemzetközi közönség számára angolul írta vallási témájú előadásait és politikai beszédeit, anyanyelve pedig a pandzsábi volt.

Az 1930-as években egy utazó Kirgíziában „tipikus közép-ázsiai soknyelvű csoporttal: hét különböző nemzetiség fiával és egy kevert nemzetiségű személlyel” tette meg útját. Ha

⁵⁴ Az információ a patnai Dr. P. D. Tripathitól származik, 1967-ből.

⁵⁵ A „Life-story of Man” című versből. Megtalálható Ikbál első urdú gyűjteményében: Bang-i-Dara. Lahore, 1924.

ilyen emberek egymás közelében élnek – jegyzi meg – könnyen ki tudnak dolgozni „egy mindannyiuk számára érthető zsargont”, és csoportja is „gyorsan kialakított egy közös nyelvet, ... a török tört változatát”.⁵⁶ A sztyeppéken időnként végigsópró hódítók a népek összekeverésével minden bizonnyal segítettek abban, nehogy túl messzire távolodjanak egymástól a dialektusok. Az iszlám, melyet minden itt élő követett, az összes törzsnak ugyanazt a vallási fogalomrendszert biztosította. A nyugat felé vándorolt, majd Északnyugat-Perzsiában és az Anatóliai-fennsíkon letelepült török törzsek gyakran megőrizték azt a nyelvi identitást, amit Indiában elvesztettek. Az „alapvetően török kulturális hagyományok” sokáig fennmaradtak a Kis-Ázsiában iszlám környezetben létrehozott fejedelemségekben, a török nyelv szerepe pedig mind az államügyekben, mind a késő 14. században kibontakozó irodalomban döntő maradt.⁵⁷

Ennek ellenére a tömegektől elkülönülő elit osztályok mind jobban csodálták a perzsa és arab mintákat, mindaddig, míg a török udvari költészet már nem állt másból, csak ezek utánzásából, az igazi nemzeti ihlet pedig csak a népi költők munkáiban maradt meg. A három kontinensre kiterjedő Oszmán Birodalom létrejötte nemhogy javított volna, hanem inkább rontott e helyzeten. Elfoglalta Arábiát, gyakran háborúzott Perzsiával, de nélkülözött mindenfajta nemzeti érzést, és fénykorában legjobb katonáit és minden magas rangú tisztviselőjét – a szultáni háztartás rabszolgáiként – európai hadifoglyok, renegátok, valamint adó fejében begyűjtött és muzulmán fanatikusként felnevelt gyerekek közül toborozta. Ahogy az nemritkán megesik: a birodalom elnyomta a nemzetet.

Egy császári trónusnak magasra értékelt kultúra díszével kell magát körülvennie. A muzulmán világ minden udvara, nagyobbak és kisebbek egyként versengtek a hírnevet biztosító – többségükben perzsa – írók megnyeréséért. A szultánok államügyekben a szép szóvirágokkal teli, osmánli néven ismert nyelvezetet használták. „Ebben a választékos stílust egyre inkább az arab és a perzsa nyelv nehézkes díszítéseinek alkalmazása, és a tiszta török elemek majdnem teljesen nyelvtani eszközökre való szorítása jelentette”,⁵⁸ melyek a minimális jelentéssel rendelkező, de megdöbbentően hosszú mondatokat összetartották. A hagyományos angol közhivatalok bürokrata nyelvezetét hasonló pszichológia élte; a bürokrácia minél messzebb távolodott a mindennapi élettől, annál ösztönösebben rejtőzött a valóság elől a szavak pókhálója mögé. Az antropológus Tylor még a 19. század végén is azzal gúnyolja a törököket, hogy az arabbal és a perzsával „gazdagították saját barbár nyelvüket” – ami az utóbbi időkben is megfigyelhető, például a „férfi” és az „apa” szavak esetében.⁵⁹ (Hasonlóképp egy korabeli előkelő angol iskolásfiú gyakran utalt apjára mint „a páter”, vagy „atya” [az angol eredetiben: the pater, ill. the governor – a ford.].) A nemzeti önbecsülés csak a legvégső stádiumban tudta felváltani a birodalmi büszkeséget. 1918-ban, birodalmuk eltűntével, első ízben fedezték fel a törökök, hogy egy nemzetet alkotnak, és a kemalista reformok egyike a nyelv nemkívánatos bővülésektől való megtisztítása volt.

Amikor egy oszmán uralom alatt álló stabil közösség muzulmán hitre tért, mint Albániában vagy Boszniában, az megtartotta eredeti nyelvét, noha az állami szolgálatra jelentkezőknek második nyelvként a törököt is meg kellett tanulniuk. A hadseregben és az államvezetésben kiemelkedő helyet szerző Albánia és Örményország a szétrajzó kereskedőivel olyan sok szót vett át közvetlenül a törökből vagy annak közvetítésével más nyelvek-

⁵⁶ Murray, E.: With the Nomads of Central Asia. National Geographical Magazine, Washington, 1936. jan. 20.

⁵⁷ Inalcik, H. in Cook, M. A. (ed.): A History of the Ottoman Empire to 1730. Cambridge, 1976. 20.

⁵⁸ Findley, C. V.: Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire ... 1789–1922. Princeton, 1980. (a továbbiakban: Findley) 91.

⁵⁹ Sir Tylor, E. B.: Anthropology. London, 1930. 1. vol., 122.

ből, hogy az gátolta a nyugati tudósokat e nyelvek indoeurópai voltának felismerésében.⁶⁰ Megfigyelték, hogy az összes szláv nyelv megtartotta komplex esetrendszerét, a bolgár azonban kivétel.⁶¹ Ezt az idegen elnyomás alatt levő angolszász nyelvben tapasztaltakhoz lehet hasonlítani. Bulgáriát a Balkán többi részénél sokkal alaposabban szállták meg, a helyőrségek körül török kolóniák alakultak, és az áttértek száma is jelentős volt. Normális körülmények között a törökök és más népek között korlátozott volt az érintkezés: a „millat” rendszer az összes népek vagy inkább vallási felekezetnek részleges autonómiát adott, a kormányzat pedig, amíg nyugton maradtak, általában békén hagyta őket. A görögkeleti közösségek, az örmények, zsidók saját magán jogrendszerük (ami az uralkodó muzulmánok esetében alapvetően vallási jellegű volt) szerint intézhették dolgaikat, és maguk gyűjthették össze a kormányzatnak járó adót.⁶² Hacsak nem tartjuk az albán nyelvet kivételnek, valószínűtlen, hogy a török egy új nyelv születéséhez elegendő hatást gyakorolt rájuk (mint ahogy az a latin esetében történt).

Az Oszmán Birodalommal kortárs európai országokban, ahogy azt megelőzően is, néhány helyi nyelv kitüntetett szerepet élvezett. A spanyol uralom által politikai célok érdekében támogatott amerikai missziós tevékenység játszott e téren szerepet. Az azték nyelvet, a nauhatlt ferences igehirdetők használták és terjesztették el Mexikó szerte. Délebbre a jezsuiták hasonlóképp hozták forgalomba a guaraní, azáltal, hogy telepeiken alkalmazták. A guaraní át tudott venni spanyol szavakat, hangokat és nyelvtani szerkezeteket. Ma a spanyol mellett Paraguay másik hivatalos nyelve, és a legtöbb paraguayi mindkettőt beszéli.⁶³ Úgy tűnik, az azték és maja nyelvet nem sokkal a hódítás után már latin betűk segítségével írták le, ez pedig minden bizonnyal elősegítette fennmaradásukat. A guaraníhoz hasonlóan e kettő, valamint az inkák kecsua nyelve a spanyolból történő kölcsönzés segítségével „még mindig igen életerősnek bizonyul”.⁶⁴ Afrikában Észak-Nigéria és Közép-Szudán hausza nyelve a grammatikai időkből a kommunikáció eszközeként mindenütt elterjedt. A szuahéli számos grammatikai zászló alatt az oktatás nyelveként használták, ma pedig – minden helyi, törzsi nyelvet háttérbe szorítva – a független Tanzánia hivatalos nyelve.

Másfelől, az európai modern államok és a birodalmak kései szakaszukban gyakran ellenségesen viszonyultak a nemzeti kisebbségek vagy a gyarmatok nyelveihez. Fel akarták gyorsítani a római vagy az arab uralom alatt fokozatosan és természetesen végbemenő folyamatot, mely során az alávetett népek elvesztik vezető rétegeiket. A Habsburg Birodalomban a Szlovákiát is magában foglaló Magyarország nagybirtokosainak módszere az volt, hogy a hivatali pályák felé törekvőket a magyar nyelv tanulására, így magyarrá válásra kötelezze a szlovákok politikai értelemben történő mozgásképtelenné tétele érdekében. A franciák valamelyest hasonló módszerekkel éltek gyarmataikon. Hogy alattvalóik hűségét és munkáját biztosítsák, kötelezték őket a francia tanulására, ezáltal elősegítve az elszigetelődést saját népüktől, és a fekete vagy ázsiai franciává válást. Algériában, ami jog szerint nem gyarmat, hanem az anyaország része volt, nem engedélyezték az arab nyelven történő oktatást. E korlátozás beleillett a modern Európára jellemző rasszista gondolkodásmódba, mely számára, ahogy Edward Said rámutatott, „úgy tűnik a nyelv és a faj kibogozhatatlanul összekapcsolódik”. Renan, a sémi nyelvek egyik szakértője azokat a sémi szellemi alóbbrendűség bizonyítékának tartotta.⁶⁵

⁶⁰ Bodmer 406.

⁶¹ Bodmer 414.

⁶² Findley 20–24.

⁶³ Trend 167.

⁶⁴ Potter 128.

⁶⁵ Said, E. W.: *Orientalism*. London, 1978. 99., 141. (magyarul: Said, E. W.: *Orientalizmus*. Budapest, 2000.)

Fanon szerint a gyarmatosítás, hogy saját helyzetét biztosítsa, megpróbálja elpusztítani a bennszülött kultúrát; a gyarmati lázadást e kultúra védelmének részeként fogta fel.⁶⁶ Memmi, „*Portrait du colonisé*”-jában azzal vádolja a gyarmatosítást, hogy meg kívánja győzni a bennszülötteket: nyelvük szegényes és tökéletlen, s minden magasabb cél értékében az európai nyelvekre kell hagyatkozniuk. Számára saját nyelvének felfedezése és fejlesztése, annak minden érzelmi velejárójával együtt alapvető szerepet játszott „önmaga újrafelfedezésében”.⁶⁷

Ironikus módon, amikor Arnold Toynbee 1964-ben Algériába látogatott, úgy találta, hogy a francia katonai uralomtól könnyebb volt megszabadulni, mint a francia kultúrától: „A Franciaországtól való politikai emancipáció és a Franciaországhoz történő kulturális asszimiláció” egyidejűleg ment végbe. Kairó-szerte hallható volt a vicc, mely szerint az Algériába hívott egyiptomi tanároknak először „segíteniük kell, hogy az algériaiak újra megtudják tanulni ősi arab nyelvüket”.⁶⁸ A dekolonizáció ellenére elsősorban az angol még mindig számos harmadik világbeli elit (például mind az indiai, mind a pakisztáni) *lingua francája*, amit az uralkodó vagy befolyásos osztály felé törekvő egyéneknek beszélniük kell. Ez a birodalmi időszak kétélű öröksége, szellemileg ösztönző, társadalmilag megosztó. 1989 végén a Srí Lanka-i kormány, amikor a nem kíváltságolt elemek erőszakos megmozdulásait próbálta leszerelni, úgy döntött, hogy az angol nyelvet mindenki számára kötelező iskolai tantárggyá teszi.

Fordította: Szommer Gábor

⁶⁶ Fanon, F.: *The Wretched of the Earth*. 1961; angol kiadás, Harmondsworth, 1967. 190 skk.

⁶⁷ Memmi, A.: *Portrait du colonisé*. Paris, 1973. 162–163.

⁶⁸ Toynbee, A. J.: *Between Niger and Nile*. London, 1965. 116.

„Felfedeztek mint korai előzményt... aki női vallásossággal foglalkozott...”

Beszélgetés Romana Guarnieri-vel

Romana Guarnieri 1913-ban született Hágában. A középkori női misztika egyik legnagyobb hatású olasz szakértője. Nevéhez fűződik többek között az *Egyszerű lelkek tükré* című középkori misztikus szöveg több kéziratának felfedezése és kiadása, a szerző – Marguerite Porete – azonosítása, és a mű történeti háttérének és utóéletének publikálása. 1938-tól 1962-ig szoros munkakapcsolatban tevékenykedik Don Giuseppe De Lucával, akivel több igen fontos vallástörténeti folyóiratot (*Archivio italiano per la storia della pietà*, *Baillamme*) és publikációs sorozatot (*Edizioni di Storia e Letteratura*) szerkesztett.

– Elsőként azt szeretném megkérdezni Öntől milyen módon jutott el a női misztikához, mint kutatási területhez, és ezen belül is elsősorban Marguerite Poretéhoz, akinek az azonosítása az Ön nevéhez fűződő leghíresebb tudományos felfedezés?

– Kezdejük talán az elején. Német nyelvből és irodalomból diplomáztam 1939-ben, majd azt követően elnyertem a római Istituto Storico Germanico kétéves ösztöndíját. Ez már a háború tragikus időszaka volt. Ugyanerre az időszakra, 1938–39-re esik vallásos megtérésem is, amely roppant egyszerűen úgy történt, hogy felütöttem az Evangéliumot és beleszerettem. Ez abból a szempontból érdekes, mert visszatekintve úgy érzem, már maga a vallás felé fordulásom is valamilyen formában a misztikához közelített.

Visszakanyarodva kutatói pályám kezdeteihez, a posztgraduális ösztöndíjhoz kutatási témát kellett találnom, amelyből a második év végén dolgozatot kellett leadnom. Ekkor már egyértelmű volt számomra, hogy vallástörténeti témát választok, s így szinte adta magát, hogy a németalföldi vallásossággal kezdjek foglalkozni. A teológusok sohasem érdekeltek, annál inkább vonzott a Krisztussal való közvetlen kapcsolat vizsgálata. Tudtam középkori egy németalföldi misztikus nőről a középkorban, egy bizonyos Hadewijchről, s elkezdtem az ő műveit olvasni, ami sokkal nagyobb vállalkozásnak bizonyult, mint eleinte gondoltam, hiszen sem nyelvileg, sem szakmailag nem voltam eléggé felkészült erre a feladatra. Hadewijch tanulmányozása közben elkerülhetetlen volt a hírneves Ruysbroeck mélyebb megismerése is. Ruysbroeck olvasása igen tanulságos volt számomra, hiszen ő alapvetően teológus volt, mégis a misztikához kötődött. Mindazonáltal az igazi „szerelmem” Hadewijch maradt. A művek olvasása, és az ehhez szükséges ismeretek megszerzésén túl, egy idő után az a probléma kezdett el izgatni, hogy e németalföldi vallásosság milyen módon kapcsolódik az *Imitatio Christi*hez, és hogy ennek az északi vallásosságnak milyen hatása volt, ha volt Itáliára. Ruysbroeck fő művének *A lelki mennyegző*nek, van Subiacóban egy latin kézírata. Fontos megjegyezni, hogy Subiaco a német monasztikus szerzetesség egyik legfontosabb itáliai központjának számított. Különösen vonzott annak vizsgálata, hogy miképpen, milyen központokból terjed el e félszigeten egy, az itáliaitól – amelyet Folignói Angéla, vagy Sziénai Katalin neve fémjelez – teljesen különböző misztika.

– Ebben az időszakban Ön már munkakapcsolatban állt Don Giuseppe de Lucával?

– Hogyne, ez a rendkívüli ember már ebben az időszakban is mellettem állt, és mind személyes, mind szakmai szempontból, diszkrétén bár, de hihetetlen sokat segített.

– *Ejtene néhány szót róla? Hiszen Ön talán mindenkinél jobban ismerte őt, nem véletlenül volt Ön, aki Don De Luca első életrajzát kiadta, valamint egy külön kötetet jelentetett meg kettejük barátságáról is.*

– 1938-ban, 25 évesen találkoztam ezzel a roppant karizmatikus pappal, aki ugyanakkor, elkötelezett vallástörténész is volt. A háború alatt elköltöztem otthonról, s apácákhoz mentem lakni, hogy az ő közelében lehessenek, hiszen akkor már szoros munkakapcsolatban voltunk. Gyakorlatilag ő mellette dolgoztam haláláig, 1962-ig. Együtt hoztuk létre az *Edizioni di Storia e Letteratura* sorozatot, s együtt szerkesztettük az *Archivio Italiano per la Storia della Pietà* című folyóiratot. Mind a németalföldi misztikát érintő kutatásaimban, mind a Porete-kutatás indulásánál mellettem állt, és hihetetlen sokat segített. Az érdekes a mi kapcsolatunkban az volt, hogy munkakapcsolatként indult. Először lettünk munka- és kutatótársakká, s csak azt követően váltunk barátokká. Emberileg nagyon sokat számított nekem, hogy De Luca pap létére nagyon komolyan vett engem, annak ellenére, hogy én tőle teljesen idegen életmódot folytattam akkor. Azt is mondhatnám, teológiai nyelven fogalmazva, hogy nem véletlenül a bűn állapotában éri az embert a reveláció. Ő eredetileg a híres Henri Bremond tanítványa volt, ám a későbbiekben eltávolodtak egymástól. Közöttük a legmarkánsabb különbség az volt, hogy Bremond az irodalomtörténetre koncentrált, míg Don De Lucát a teológiai érdekelte.

Ekkor, a háború első éveiben, egészen a Vatikáni könyvtár 1943-as bezárásáig, a szoros értelmében egymás mellett kutattunk. Míg én Ruysbroeck nyomait keresgéltem a Vatikánban, ő mellettem a már ekkor azon a nagyszabású programon dolgozott, amelyet kegyesség-történetnek (*storia della pietà*) nevezett. Kegyességen ő az intenzív belső életet, élményeket leíró teológiai vagy misztikus műveket értett. Egy nap, miközben a Vatikáni Könyvtárban dolgoztam, hatalmas kézirat- és katalóguskötetekkel borítva be asztalomat, s ő a szomszéd asztalnál saját kutatásait végezte, szintén nagy mennyiségű kéziratot halmozott fel magának nap mint nap, egyszer csak átszólt a könyvhalmok felett: nézd csak meg ezt, talán érdekelhet! – s egy igen kis méretű kéziratot nyújtott át nekem.

– *Ez volt az Marguerite Porete Egyszerű lelkek tükrének latin kézírata?*

– Akkor én ezt még nem tudtam. Annyit tudtam, hogy Ruysbroeck élete során kapcsolatba került Németalföldön egy különös nővel, egy bizonyos Heilwig Bloemardinne-nel, akit bizonyos vallási körök mélyen tiszteltek, s akinek sok követője volt, s azt is tudtam, hogy maga Ruysbroeck mélyen elítélte e nő tanait, amelyeket *spiritus libertatis*-nak nevezett. Erről a nőről azt lehetett tudni, hogy maradtak fenn a tanításait tartalmazó könyvek, amelyeknek azonban nyoma veszett. Elkezdtem áttanulmányozni a kéziratot abban a reményben, hátha e művek egyikét találtam meg. Miután a dolog egyre gyanúsabbá vált, elkezdtem a különböző inkvizíciós dokumentumokat átvizsgálni, s ráakadtam egy másik szálra, amely nem Belgiumba, hanem francia területre, egy másik beginához vezetett. Megtudtam, hogy 1310-ben, Párizsban könyve terjesztéséért eretnokség miatt megégették egy nőt, bizonyos Marguerite Poretét, s ehhez kapcsolódóan ráakadtam egy inkvizíciós dokumentumra, mely e bizonyos könyv eretneknek tartott állításait sorolta fel.

– *És ezek az idézetek az Ön előtt fekvő kéziratban megtalálhatóak voltak?*

– Pontosan. Gyakorlatilag ezzel megtörtént Marguerite Porete azonosítása.

– *Ezt publikálta 1946-ban?*

– Igen, a háború befejezését követően úgy éreztem hírt kell adnom felfedezésemről, és utólag talán nem a legmegfelelőbb választással, a hivatalos vatikáni napilap, az *Osservatore Romano* hasábjain adtam hírt kutatásom első eredményeiről, gyakorlatilag arról a tényről, hogy a *Speculum simplicium animarum* Vatikánban található kéziratának szerzője nem más, mint az 1310-ben kivégzett Marguerite Porete. Ezáltal számomra az is eldőlt, hogy eddigi kutatási témáimmal felhagyok és ennek szentelem energiáimat.

– *Egyetemi karrierre sohasem gondolt?*

– Meglett volna rá a lehetőségem. Rögtön diploma után, s később, a 60-as években többször is ajánlottak egyetemi állást, de úgy döntöttem, nem vállalom. Úgy éreztem, minden erőmmel a kutatásra kell koncentrálnom, s ettől csak elvonna a tanítás.

– *S ezt követően?*

– Ezen a nyomon elindulva folytattam a kutatást a legkülönbözőbb irányokban kutakodva tovább. Ebben is nagy segítségemre volt Don De Luca, aki sokkal inkább gyakorlott volt az ilyen típusú kutatásokban, s nagyon jó „orra volt” ahhoz, hogy merre kell elindulni. Hihetetlen mennyiségű szöveget olvastam el, és meglepően sok nyomát találtam annak, hogy e rendkívüli könyvet a legkülönbözőbb közösségek ismerték és használták Itáliában a középkor utolsó századaiban, anélkül, hogy szerzőjéről vagy annak sorsáról szót ejtettek volna. A domonkosoktól és a bencésektől kezdve a jezuátákon és a fraticellókon keresztül a különböző laikus női mozgalmakig igen sok helyen akadtam nyomára. Az olasz vonatkozások vizsgálata után az kezdett foglalkoztatni, milyen lehetett a helyzet Európa többi részében. E munkában igen nagy hasznomra volt Herbert Grundmann-nak a női misztikáról írt könyve, amely által jobban megismerhettem többek között a Rajna-vidéki misztikát és a kor spirituális mozgalmait. Bizonyos értelemben Grundmann tanítványává lettem ebben az időszakban. Különösen hasznos szálnak bizonyult az *Egyszerű lelkek tükre* kéziratának végén található *approbatio*, amelyben három teológus mondott pozitív véleményt a traktátusról. E három személyt sikerült azonosítani, s többek között ennek segítségével rekonstruáltam azt a néhány életrajzi adatot, amely ma Poretéről rendelkezésünkre áll. Vegye azt is figyelembe, hogy mindehhez a munkához én gyakorlatilag nem rendelkeztem valódi előképzettséggel, mondhatni munka közben, „a pályán” szereztem meg a teológiai, vallástörténeti és filológiai ismereteket.

– *Mi módon fedezte fel Porete könyvének egyetlen francia kéziratát, az Ön által kiadott Chantilly kéziratot?*

– Az igazat megvallva azt sikerült utoljára, legutolsó lépésként megtalálnom ennek a sokrétű kutatásnak a folyamán. Egy idő után kapcsolatba léptem a Párizsi Nemzeti Könyvtár akkori igazgatójával, aki roppant sokat segített nekem. Így akadtam rá az egyetlen francia nyelvű kézíratra, amelyhez először fénymásolatban jutottam hozzá, majd elutaztam Franciaországba, hogy személyesen is megvizsgáljam a kéziratot. Több éven keresztül dolgoztam a Chantilly kézirat átiratán, amiben ebben az időben még nagy segítségemre volt Don De Luca. 1961-ben készítettem belőle egy ideiglenes publikációt, amelyet 100 példányban osztottam szét különböző szakértőknek. Közben azonban 1962-ben Don De Luca meghalt, s ez nagyon megnehezítette a további munkát, hiszen az *Archivio per la Storia della Pietà*nak ő volt a szellemi atyja. Halála után e munkát is én kényszerültem átvenni, s végül e folyóirat negyedik kötetében (1965) adtam ki végleges formában a francia kéziratot, egy nagyobb tanulmány kíséretében, amelyben a szabad Szellem vagy szabad Léleknek (*libero spirito*) nevezett mozgalom történetét dolgoztam fel.

– *Ha jól tudom, volt az Egyszerű lelkek tükrének néhány más kézírata, amelyről már korábban tudtak bizonyos kutatók, csak éppen anélkül, hogy sejtették volna a valódi szerző kilétét és a könyv születésének és elítélésének körülményeit.*

– A latin kéziratokról senki nem tudott, azokat én fedeztem fel. Korábban egy angol verzió volt ismert, amiből Clare Kirchner anélkül készített modern fordítást a 20-as években, hogy a leghalványabb fogalma lett volna a szerzőről, vagy akár az eszmetörténeti háttérrel. Volt továbbá egy De Corberon nevű francia úriember, akivel egy darabig a 60-as években párhuzamosan dolgoztunk a francia kézíraton. Ő azonban nem filológiai-történeti szempontból, hanem kizárólag kegyességi célokból publikált részeket egy marginális lapban, amivel hamar fel is hagyott.

– És a magyarok?

– 16 évesen az első szerelmem egy magyar katonatiszt volt Perugiában. De komolyra fordítva a szót, tudtam arról, hogy néhány magyar kutató foglalkozott a mű egyik olasz kéziratával, amely magyarországi Szent Margitnak tulajdonítja az *Egyszerű lelkek tükrét*. Az Olaszországban élő Banfi Florióval személyesen is találkoztunk és konzultáltunk a 40-es években.

– *Hogyan éli meg azt, hogy Marguerite Porete, akit gyakorlatilag Ön fedezett fel, az elmúlt 30 évben igen divatos témává vált?*

– Ez roppant különös tapasztalat számomra, hiszen megélhettem mindkét végletet. Az elején én magam bizonyos voltam abban, hogy különösen fontos eredményt értem el, azonban az első időkben ezt rajtam kívül kevesen gondolták így. Tudja, a kutató általában nem az a fajta ember, aki képes reklámozni, eladni magát. Egy tudományos felfedezés rendszerint egy igen szűk körön belül marad, hiszen a tudományos közvéleményt egy nagyon zárt, kis létszámú csoport alkotja. Szerintem két fajta kutató van: az egyik kutató marad egész életében, s ennek szenteli életét, míg a másik fajta hivatalt vállal, professzor vagy rektor lesz, s más lehetőségekkel bír, mint mi, akik az első csoportot alkotjuk. Visszatérve a kérdéséhez, megéltem, és nem viselt meg túlságosan, amikor rajtam kívül alig néhányan tudtak bármit is Poretéről; s nagyon sokat nem változtatott az életemen az sem, amikor később „a csapból is Porete folyt”, s így én is valamennyire ismertté váltam, mint az ő „felfedezője”.

– *Az elmúlt évtizedekben a különböző feminista, illetve gender studies indíttatású kutatásoknak is kedvelt témájává vált Porete. Erről mi a véleménye?*

– A feminista mozgalom aktív szakaszát a 70-es években figyelemmel kísértem, de teljesen kimaradtam belőle. Egyszerűen olyan környezetben éltem, ahol nem érintettek azok a kérdések, amelyeket a nőmozgalom felvetett, amelyekért harcolt. Úgy érzem, talán azért, mert igen kevésbé konvencionális életet éltem, de nőként mindvégig a legteljesebb szabadságot élhettem meg.

Igazán nagyon későn, csak a 80-as évek végén, 90-es években ismerkedtem meg ilyen indíttatású történetekkel, s kerültem néhányukkal, például Luisa Muraróval mindmáig tartó barátságba. Mindazonáltal engem a témaválasztásomban teljesen más motivált, noha, ahogy említettem az elején, bizonyosan nem véletlen, hogy nő létemre a női misztikusokhoz vonzódtam, és mondjuk Ruysbroeck-ot unalmasnak találtam. Amikor viszont a történetírásban is megjelent új tendenciaként a women history, hirtelen többek felfedeztek mint korai előzményt, aki már évtizedekkel a női témák divatja előtt női vallásossággal foglalkozott.

– *Végül engedjen meg egy személyes kérdést! Ön, aki történészként élt meg szinte egy évszázadot, e kivételes élettapasztalattal a háta mögött, hogyan látja a 20. századi történelem menetét?*

– Nagyon pozitívan értékelem többek között az európai fejlődési folyamatokat. Úgy érzem sikerül lassan megszabadulnunk a rossz értelemben vett nacionalizmus korlátaiktól. Az Egyház tekintetében is úgy érzem, ha lassan, akadozva is, de alapvetően egy folyamatos nyitottabbá válásról szól az egyháztörténet. A történelmet én minden borzalom, háború és negatív jelenség ellenére, folyamatos gazdagodásként, fejlődésként fogom fel.

– *Köszönöm a beszélgetést!*

A beszélgetést Falvay Dávid készítette

Romana Guarnieri műveinek válogatott bibliográfiája

1939

„Burckhardt in Italia (centenario di un viaggio)” in *Rinascita* II/5 (1939, 96–107.

1946

„Lo 'Specchio delle anime semplici' e Margherita Poirette” in *L' Osservatore Romano*, 16 giugno 1946, 3.

1947

HADEWYCH, *Cinque visioni*, con testo brabantino, traduzione e premessa di Romana Guarnieri, Brescia 1947.

HADEWIJCH, *Cinque poesie*, con testo brabantino, traduzione e premessa di Romana Guarnieri, Brescia 1947.

P. Livarius Oligier O. F. M., De secta spiritus libertatis in Umbria saec. XIV. Disquisitio et documenta, Edizioni di Storia e Letteratura, Roma 1943, pp. XXII-116. (recenzió), in *Rivista di Storia della Chiesa in Italia* 1 (1947), 99–102.

„Hadewych l' estatica” in *L' Osservatore Romano* 1 dicembre 1947.

1949

Massimo Petrocchi, Il quietismo italiano del Seicento, Edizioni di Storia e Letteratura, Roma 1948, pp. 120. (recenzió) in *Rivista di Storia della Chiesa in Italia* 3 (1949), 95–119.

1950

HADEWYCH, *Cinque lettere*, con testo brabantino, premessa e traduzione di Romana Guarnieri, Brescia 1950

1951

„Ricordi d' una visita apostolica del 1566 a cistercensi di Toscana” in *Rivista di Storia della Chiesa in Italia* 5 (1951), 99–106.

„Il quietismo in otto manoscritti Chigiani (polemiche e condanne tra il 1681 e il 1703)” in *Rivista di Storia della Chiesa in Italia* 5 (1951), 381–412.

1952

„Per la fortuna di Ruusbroec in Italia. Le sorprese di un codice vaticano” in *Rivista di Storia della Chiesa in Italia* 6 (1952), 333–364.

1963

„Notizia bio-bibliografica di don Giuseppe De Luca” in *Rivista di Storia della Chiesa in Italia* 17 (1963), 15–76.

„Margherita Porette” *Enciclopedia Cattolica*, vol. 9. 1770–1771.

1964

„Frères du Libre Esprit” in *Dictionnaire de Spiritualité* vol. 5. Paris 1964, coll. 1241–1268.

1965

„Avvertenza” all' *Archivio italiano per la storia della pietà* 4 (1965), XI–XII.

„Il movimento del Libero Spirito, testi e documenti” in *Archivio italiano per la storia della pietà* 4 (1965), 351–708.

Henri BERNARD-MAÎTRE–Romana GUARNIERI, *Don Giuseppe de Luca et l'abbé Henri Bremond (1929–1933). De „L' Histoire littéraire du sentiment religieux en France” à l' „Archivio italiano per la storia della pietà”*, Roma 1965.

TOMMASO DA KEMPEN, *L' imitazione di Cristo*, Versione di don Giuseppe De Luca, prefazione di Romana Guarnieri, Roma 1965.

„Battisti Pietro”, *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 7., 272.

1968

„Premessa” all' *Archivio italiano per la storia della pietà* 5 (1968), XI–XIII.

Edmund COLLEDGE–Romana GUARNIERI, „The Glosses by 'M. N.' and Richard Methley to 'The Mirror of Simple Souls'” in *Archivio italiano per la storia della pietà* 5 (1968), 357–382.

1974

Don Giuseppe De Luca tra cronaca e storia (1898–1962), Bologna 1974.

1975

„La pietà, storia e Chiesa nella vita e negli scritti di don Giuseppe De Luca” in *Strumento internazionale per un lavoro teologico: Communio, produzioni, ideologie, prassi* 20 (marzo/aprile 1975), La pietà della Chiesa, 1297–1321.

1977

„Fratelli del Libero Spirito”, in *Dizionario degli Istituti di Perfezione*, vol. 4., Cinisello Balsamo 1977, coll. 633–652.

„Gesuate” uo. coll. 1114–1116.

„Gesuati” uo. coll. 1116–1130.

1979

„La religiosità popolare nel meridione d'Italia” in *Crescere insieme. Ricerche ed esperienze di vita comunitaria (Catania)*, VI 4–6 (numero speciale) 1994, pp. 7–54.

1980

„Pinzochere” in *Dizionario degli Istituti di Perfezione*, vol. 6., Cinisello Balsamo 1980, coll. 1721–1749.

„Fonti vecchie e nuove per una „nuova” storia dei santuari” in *Marianum* 42 (1980), 495–521.

Movimento religioso femminile e francescanesimo nel secolo XIII, VII Convegno Internazionale della Società Internazionale di Studi Francescani, Assisi 11–13 ottobre 1979, Assisi 1980, „Interventi” 15–18, 19–20, 28, 52–53.

1982

„De Luca, Giuseppe” in *Dizionario storico del Movimento Cattolico in Italia*, vol. 2. Torino 1982, pp. 171–178.

1983

Giovanni ANTONAZZI, Caterina Paluzzi e la sua autobiografia (1573–1645). Una mistica popolana tra san Filippo e Federico Borromeo, (Archivio italiano per la storia della Pietà 8.), pp. 508 (recenzió) in *Rassegna degli studi e delle attività culturali nell' Alto Lazio*, a cura del Centro di Ricerche per la Storia dell' Alto Lazio 4., Roma 1983, 37–46.

1984

„Beghinismo d' oltralpe e bizzochismo italiano tra il secolo XIV e il secolo XV” in *La Beata Angelina da Montegiove e il movimento del Terz' Ordine regolare francescano femminile, Atti del Convegno di Studi Francescani, Foligno 22–24 settembre 1983*, a cura di Raffaele Pazzelli e Mario Sensi, Roma 1984, 1–13.

„Presentazione” a Mario SENSI, *Vita di pietà e vita civile di un Altopiano tra Umbria e Marche (secc. XI–XVI)*, Roma 1984, pp. I–III.

Anna Maria VACCA, *La menta e la croce Santa Rosa da Viterbo*, Bulzoni, Roma 1982, pp. 253.; P. Ernesto M. PIACENTINI, *Santa Rosa da Viterbo (biografia critica). La contro-monta ovvero La fantastoria di Anna Maria Vacca*, Viterbo 1983, pp. 172. (recenziók) in *Rassegna degli studi e delle attività culturali nell' Alto Lazio*, a cura del Centro di Ricerche per la Storia dell' Alto Lazio 5., Roma 1984, 49–56.

1985

„La 'vita' di Chiara da Montefalco e la pietà Brabantina del '200. Prime indagini su un' ipotesi di lavoro” in *S. Chiara da Montefalco e il suo tempo, Atti del Convegno di studi storici ecclesiastici organizzato dall' Archidiocesi di Spoleto (Spoleto 28–30 dicembre 1981)*, a cura di Claudio Leonardi e Enrico Menestò, Perugia 1985, 303–367.

1986

„'Nec domina nec ancilla sed socia'. Tre casi di direzione spirituale tra Cinque e Seicento” in *Donne e uomini nella cultura spirituale del XIV–XVII secolo, Meeting of South and North*, a cura di Elisja Schulte van Kessel, (Studiën Nederlands Instituut te Rome, 8.) 111–134. Romana GUARNIERI–Paul VERDEYEN (eds.), *Marguerite Porete: Le Mirouer des simples ames–Margaretae Porete: Speculum simplicium animarum*, (Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis 69.), Turnholti 1986.

1987

„Tra storia della pietà e sensibilità religiosa: don Giuseppe de Luca e Lucien Febvre” in *Società e religione in Basilicata nell' età moderna, Atti del Convegno di Potenza–Matera (25–28 settembre 1975)*, vol. I. *Relazioni e dibattito*, Potenza–Matera 1977, 84–129.

1988

„Nota introduttiva” a Mario SENSI, „Dalle grotte agli elettrodomestici. Sette secoli di storia di una piccola comunità monastica femminile. Il monastero di S. Margherita a Bevagna (1271–1983)”, (Tra antiche carte 2.), „*Bailamme*”. *Rivista di spiritualità e politica* 3 (1988), 131–135.

1991

Don Giuseppe De Luca tra cronaca e storia (1898–1962), Cinisello Balsamo 1991. (Az 1974-es kiadás bővített változata.)

„Il Libero Spirito e il Circolo Colonnese”, in „*Bailamme*”. *Rivista di spiritualità e politica* 9 (1991), 69–87.

„Nota introduttiva” a Lucia VITALETTI, „Il monastero di Sant' Anna di Sigillo (1547–1901)” in „*Bailamme*”. *Rivista di spiritualità e politica* 9 (1991), 88–91.

1992

„Angela, mistica europea” in *Angela da Foligno terziaria francescana, Atti del Convegno storico nel VII centenario dell' ingresso della beata Angela da Foligno nell' Ordine Francescano Secolare (1291–1991), Foligno 17–18–19 novembre 1991*, a cura di Enrico Menestò, Centro Italiano di Studi sull' Alto Medioevo, Spoleto 1992, 39–82.

1993

„Preface” in *Angela of Foligno, Complete Works*, Translated, with an introduction by P. Lachance ofm., New York–Mahway, pp. 5–11.

1994

„Margherita Porete e il suo *Miroir des simples ames*: Prefazione storica”, „Lo specchio dell'anime semplici le quali stanno in volontà e desiderio”, in MARGHERITA PORETE,

Lo Specchio delle anime semplici, ed. Giovanna Fozzer, Romana Guarnieri, Marco Vanini, Milano 1994, 7–54, 503–624.

1995

„Don De Luca e la pietà popolare. Riflessioni e suggestioni”, in *Bailamme* 17. (1994), 147–170.

1998

Una singolare amicizia: Ricordando Don Giuseppe De Luca, Genova, 1998.

1999

„Santa Angela? Angela, Ubertino e lo spiritualismo francescano. Prima ipotesi sulla 'peroratio'”, in *Angèle de Foligno, le dossier*, a cura di Giulia Barone–Jacques Dalarun. École Française de Rome, 1999, pp. 267–292.

FALVAY DÁVID

Marguerite Porete, az *Egyszerű lelkek tükre* és annak magyar vonatkozásai

Marguerite Porete *Egyszerű lelkek tükre* című műve a középkori misztika egyik legszebb alkotása. A könyv már a középkor utolsó századaiban igen népszerű olvasmány volt, hiszen az inkvizíció tiltása és üldözése ellenére 13 kéziratban, négy nyelven (latin, francia, olasz, angol) maradt fenn. A mű mai elemzői szerint fontossága többek között Eckhart Mesteréhez fogható, aki szinte bizonyosan ismerte és használta a traktátust.¹

Marguerite Porete (kb. 1250–1310)² Északkelet-Franciaországban, Hainaut tartományban élt, és 1290 táján írta meg a *Miroir des simples âmes* (Egyszerű lelkek tükre) című traktátusát, amely a szerző egyetlen fennmaradt műve. A könyv terjesztéséért, kétéves inkvizíciós eljárást követően, 1310 június elsején Párizsban nyilvánosan megégették művével együtt. A kutatók, Romana Guarnieri nyomán – aki Porete „felfedezője” és mind a mai napig a legteljesebb összefoglalást publikálta a mű elterjedéséről és utóéletéről – az *Egyszerű lelkek tükrét* a szabad lélek vagy szabad szellemnek nevezett, igen szerteágazó vallási mozgalom legfontosabb alapművének tartják.³

A mű feltételezett eredeti francia változata sajnos mind a mai napig nem került elő. Még a szerző életében, a 14. század legelső éveiben a könyvet lefordították latin nyelvre. Négy középkori latin kézirat maradt ránk, ma mind a négy a Vatikánban található. 1330 körül elkészült a mű első angol nyelvű változata, feltehetően az eredeti francia szöveg alapján, de sajnos ez sem maradt fenn. A második angol fordítás azonban több kéziratban is megőrződött, ennek születését a kutatók 1350–1360 közé teszik. A 14. és a 15. század fordulóján készültek el az olasz változatok, amelyek a latin változat vulgarizációjának tekinthetők. A 15. sz. legvégéről származik az egyetlen ránk maradt francia nyelvű változat, és ugyanekkorra tehető a második latin verzió elkészülte is.⁴

¹ Vannini, Marco: *Mistica e Filosofia*. Casale Monferrato, Piemme, 1996. 21–32.

² Porete életrajzát lásd: Guarnieri, Romana: *Il movimento del Libero Spirito: I) Dalle origini al secolo XVI. II) Il 'Miroir des simples âmes' di M. Porete III) Appendici*. Archivio italiano per la storia della pietà 4. 1965. (a továbbiakban: Guarnieri 1965.) 351–708., 509–511., valamint Heid, Ulrich: *Studi su Margherita Porete e il suo Miroir des simples âmes*. In: *Movimento religioso e mistica femminile*. Szerkesztette: Dinzelsbacher, Peter–Bauer, Dieter. R. 219–247. Bologna, 1993. 226–228.

³ Guarnieri 1965. vö. Lerner, Robert E.: *The Heresy of the Free Spirit in the Late Middle Ages*. Berkeley, 1972. McLaughlin, Eleanor: *The Heresy of the Free Spirit and the Late Medieval Mysticism*. *Mediaevalia et Humanistica*. *Studies in Medieval and Renaissance Culture*, 4. 1973. 37–54. Dronke, Peter: *Women Writers of the Middle Ages: A Critical Study of Texts from Perpetua to Marguerite Porete*. Cambridge, 1984.

⁴ Filológiai-történeti szempontból a legteljesebb összefoglalás a mű modern olasz kiadása, amely a francia kézirat újra kiadásán és annak mai olasz fordításán kívül tartalmazza az egyik olasz kézirat átiratát, valamint több száz oldal tanulmányt és részletes bibliográfiai tájékoztatást is: Porete, Margherita: *Lo Specchio delle anime semplici*. Szerkesztette: Fozzer, Giovanna – Guarnieri, Romana – Vannini, Marco, Milano, 1994. (a továbbiakban: SPECCHIO 1994.) A különböző középkori szövegváltozatokról: 110–115. A fennmaradt kéziratok: 107–108. A különböző

A nyugati szakirodalom több évtizede igen intenzíven foglalkozik e könyvvél és szerzőjével, gyakorlatilag nincs olyan, e korszak vallásosságáról szóló összefoglaló munka, amely ne ejtene szót róla. Ezenkívül számtalan kötet és tanulmány született Poretéről és könyvéről. Sokatmondó, hogy az elmúlt évtizedekben ez összes fontos világnyelvre (angol, német, francia, spanyol, olasz) lefordították az *Egyszerű lelkek tükrét*.⁵

Porete kutatástörténetének furcsa ellentmondása az a tény, hogy Magyarországon, nemzetközi népszerűsége ellenére, a könyv kevésbé ismert, noha éppen a magyar kutatás volt az, amely az *Egyszerű lelkek tükrét* felfedezte, s ötven évvel ezelőttig szinte csak magyar kutatók foglalkoztak e kérdéssel. E különös kettősség oka abban keresendő, hogy Romana Guarnieri csak 1946-ban azonosította a mű szerzőjét, s addig főképp a magyar vonatkozású kéziratokat ismerték.⁶ Guarnieri eredményeit, tehát Marguerite Porete azonosítását és a mű elterjedésének rekonstrukcióját követően magyar részről Klaniczay Tibor és Klaniczay Gábor foglalkoztak a művel, főként annak magyar vonatkozását vizsgálva.

A magyar vonatkozást a mű olasz nyelvű kézírataiban leljük, ezért az olasz változatokat kissé részletesebben is meg kell vizsgálnunk. A traktátus két olasz nyelvű verzióban, összesen négy példányban maradt az utókorra. Mindkét verzió a 14. végéről, vagy a 15. sz. elejéről származik. Az egyik verzió, amely Guarnieri véleménye szerint „valamivel korábbi-nak tűnik”, egyetlen példányban maradt fenn, a Firenzei Nemzeti Könyvtárban.⁷ A másik verzió, amely szóhasználatában, nyelvjárásában különbözik a firenzeitől, három példányban maradt fenn: Bécsben, Nápolyban és Budapesten.⁸

Mindezen felül a két verzió között számunkra a legérdekesebb különbség az a tény, hogy míg az első verzió, a firenzei kódex önmagában áll, és „csupán” az *Egyszerű lelkek tükre* olasz változatát tartalmazza, addig a másik – három különböző példányban fennmaradt –

szövegkiadások: 108–109. Ezenkívül filológiai szempontból mindenképpen meg kell említeni a „hivatalos” szövegkiadást a Corpus Christianorumban, amely nem véletlenül a latin kéziratok kritikai kiadását és a francia kéziratot együtt tartalmazza: Porete, Marguerite: *Le Mirour des Simples Ames. Édité par Romana Guarnieri / Margaretae Porete. Speculum animarum simplicium, Cura et studio Paul Verdeyen, Corpus Christianorum, Continuatio Medioevalis, LXIX.* Turnhout, 1986.

⁵ Kirchberger, Clare (szerk.): *The Mirror of Simple Souls by an Unknown French Mystic of the Thirteenth Century: Translated into English by M. N. London – New York, 1927.*: a közép-angol kézirat mai angol átírata; *A French Mystic of the Thirteenth Century, A Mirror for Simple Souls.* Fordította és szerkesztette: Crawford, Charles. Goldenbridge – Inchicore – Dublin, 1981.: a londoni kézirat mai angol fordítása; Porete, Marguerite: *Le Miroir des ames simples et anéanties et qui seulement demeurent en voluoir et désir d'amuor.* Szerkesztette és fordította: de Longchamp, Max Huot. Paris, 1984.: a francia kézirat (MS Chantilly) mai francia fordítása; Porete, Margareta: *Der Spiegel der einfachen Seelen: Aus dem Altfranzösischen übertragen und mit einem Nachwort und Anmerkungen.* Szerkesztette és fordította: Cnadinger, Louise. Zürich – München, 1987.: az MS Chantilly német fordítása; Porete, Margarita: *El espejo de las almas simples/Anónimo.* Szerkesztette: Hermana Katri. Blanca Garí-Alicia Padrós-Wolff. Barcelona, 1995.: a MS Chantilly spanyol fordítása.

⁶ A historiográfiáról, különös tekintettel a magyar szerzőkre lásd: Klaniczay Tibor: *A Margit-legendák történetének revíziója.* In: Klaniczay Tibor – Klaniczay Gábor: *Szent Margit legendái és stigmái.* 5–91. Budapest, 1994. (a továbbiakban: Klaniczay T. 1994.) 70–72. Falvay Dávid: *Il libro della beata Margherita: Un documento inedito del culto italiano di Margherita d'Ungheria in Italia nei secoli XIV–XV.* Nuova Corvina. Rivista di Italianistica, 5. 1999. (a továbbiakban: Falvay 1999.) 35–45.

⁷ E változat kiadását lásd: SPECCHIO 1994. 509–624.

⁸ Bécs, Österreichische Nationalbibliothek MS. Palat.15093 (a továbbiakban: W.) Nápoly, Biblioteca Nazionale di Napoli MS XII. F5 (a továbbiakban: Na.). Budapest, Országos Széchényi Könyvtár MS Oct. Ital 15 (a továbbiakban: Bp.)

változat egységesen *Árpád-házi Szent Margit* neve alatt maradt fenn és ez az azonosítás a címen túl, a műhöz írt *prológus*ban, valamint a nápolyi és a bécsi kéziratban, a műhöz csatolt, a stigmatizáció történetét tartalmazó *Margit-legenda részlet*ben is alátámasztást nyer.

Hogy mit kereshet Árpád-házi Szent Margit neve egy eretnekké nyilvánított könyv szerzőjeként, arra csak igen összetett válasz adható. Egyrészt egy tiltott, ám igen népszerű olvasmány esetében gyakori, hogy más szerző neve alatt terjesztik. Ez esetben a keresztnevek azonossága, valamint Szent Margit itáliai ismertsége is elősegítette ezt az azonosítást.

Ezenkívül Szent Margit magyar és királyi származása különösen vonzó elem lehetett, hiszen több olyan hagiográfiai hagyományról tudunk Nyugat-Európában és különösen Itáliában, ahol a közép-európai királyi eredet nem hivatalos, vagy egyenesen eretnekké nyilvánított kultusz-elemekkel keveredett.⁹ A „távolról jött királylány,” mint motívum Marguerite Porete művének elején is előfordul, noha személy- és országnév nélkül.

Utolsóként még azt tenném hozzá, hogy Szent Margit szerzőként való szerepeltetése e három olasz kéziratban elválaszthatatlanul összefonódik egy másik, nem hivatalos kultuszelemmel, Szent Margit stigmáinak történetével. Szent Margit stigmáinak apokrif történetét Banfi Florio, Klaniczay Tibor és Klaniczay Gábor kutatásai nyomán jól ismerjük. Tudjuk, hogy az 1400-as évek elején az észak-itáliai domonkosok használták fel és terjesztették Szienai Katalin szentté avatását célzó kampányukban.¹⁰

Nem tudjuk, ki lehetett a traktátus olaszra fordítója és egyben – feltehetően – az általunk vizsgált Prológus szerzője. Eddig e kérdésben két hipotézis merült fel. Romana Guarnieri a mű itáliai elterjedését vizsgálva megkockáztatja, hogy a jezuáta rend köreiből származhat az olasz verzió, s lehetséges fordítóként megemlíti Giovanni Tavelli da Tossignano nevét is. Klaniczay Tibor észak-itáliai domonkos körökre gyanakszik, mondván, hogy a stigmatizáció terjesztése a 15. században az ő nevükhöz fűződik, s mivel e há-

⁹ A közép-európai királylányok kultuszáról Itáliában lásd Klaniczay Gábor tanulmányait. Klaniczay Gábor: A női szentség mintái Közép Európában és Itáliában. In: Szent Margit legendái és stigmái. Budapest, 1994. 93–244.; Klaniczay Gábor: I modelli di santità femminile tra i secoli XIII e XIV in Europa Centrale e in Italia. In: Spiritualità e lettere nella cultura italiana e ungherese del basso medioevo. Szerkesztette: Graciotti, Sante – Vasoli, Cesare. Firenze, 1995. 75–109. Konkrét példaként megemlíthetjük Margit stigmatizáció történetét (lásd alább a 10. jegyzetet, illetve a Szent Erzsébetnek tulajdonított revelációkat: Olinger, Livarius: *Revelationes B. Elisabeth. Disquisitio critica una cum textibus latino et catalannensi.* Antonianum, 1. 1926. 14–83.; Klaniczay Gábor: Az uralkodók szentsége a középkorban. Budapest, 2000. 291. Tímár Kálmán: Árpád-házi Szent Erzsébet látomásai. Religio, 1909. 580., 594., 611., Tímár Kálmán: Adalékok kódexeink forrásaihoz, 4. Látomások kódexeinkben. Irodalomtörténeti Közlemények, 30. 1926. 169–177. Esetleg az eretnek Milánói Guglielma feltételezett cseh királyi eredetét említhetjük: Benedetti, Marina: Io non sono Dio: Guglielma di Milano e i Figli dello Spirito santo. Milano, 1998.; Falvay Dávid: Santa Guglielma, regina d'Ungheria: Culto di una pseudo-santa d'Ungheria in Italia. Nuova Corvina. Rivista di Italianistica, 9. 2001. 116–122. Falvay Dávid: A Lady Wandering in a Faraway Land: The Central European Queen/princess motif in Italian Heretical Cults. Annual of Medieval Studies at CEU, 8. 2002. 157–179.

¹⁰ Banfi, Florio: Le stimmate dell B. Margherita d'Ungheria. Memorie Dominicane, 50–51. 1934. 297–312., 304–306., Klaniczay T. 1994. 70–72., a szöveg magyar fordítása: Klaniczay Gábor: Az uralkodók, 293–294. A téma legújabb és legteljesebb összefoglalását lásd Klaniczay Gábor. Képek és legendák Árpád-házi Szent Margit stigmatizációjáról. In AA.VV. Magyar szentek tisztelete és ereklyéi. Kiállítás a Keresztény Múzeumban. Esztergom, 2000. (a továbbiakban: Klaniczay Gábor 2000.) 36–54.

rom kézirat közül kettő Szent Margit stigmáinak történetét is tartalmazza, így feltehető hogy ők fordíthatták le magát a művet is.¹¹

A három szóban forgó kézirat közül kettőnek a eredetéről is van némi információnk. A nápolyi kézirat Kapisztrán Szent János konventjéből származik, akit a mű üldözésével, mint hivatalos inkvizitort bíztak meg.¹²

A budapesti kéziratot az OSZK jogelődje vásárolta meg 1905-ben Emich Gusztávtól, aki kora ismert könyvgyűjtője volt. Noha nem tudhatjuk, Emich hol szerezte meg e kötetet, két indirekt utalást találtam erre nézve, amelyek észak-itáliai eredetet sugallnak, és ez esetben is Kapisztrán János neve bukkan fel a kézirat környezetében. Fennmaradt ugyanis Emich kézírásos feljegyzése észak-olaszországi beszerzőútjáról, valamint annak a hét kötetnek a jegyzéke, amelyekkel együtt vásárolta meg a könyvtár a mi kéziratunkat, s ebből a hét kötetből kettő Kapisztrán János műveit tartalmazza.¹³

A budapesti kézirat nem azért fontos számunkra, mert ez lenne a legrégebbi a három közül, hanem, mert a kézirat jellegzetességei – az alábbiakban közölt Prológus néhány eleme, valamint a függelék hiánya – hozzásegítenek minket ahhoz, hogy megértsünk valamit az *Egyszerű lelkek tükre* elterjedéséről, olvasótáboráról, valamint Árpád-házi Szent Margit itáliai kultuszának jellegzetességeiről is.

A Prológus – amelynek a budapesti kéziratban szereplő változatát közöljük az alábbiakban, magyar fordításban – a kutatás által a legkevésbé vizsgált része e három olasz kéziratnak. E részlet véleményem szerint három szempontból fontos számukra:

- 1) Ez a rész tartalmazza a legszembeötlőbbben a magyar vonatkozást (Szent Margit szerzőként való beállítását).
- 2) Ez az egyetlen részlet, amely csak olasz nyelven maradt fent (szemben magával a traktátussal és a függelékkal), s így eredeti (nem fordított) forrásnak tekinthető.
- 3) E részlet szolgálhatott védőpajzsként az inkvizícióval szemben, teológiai és konkrét praktikus értelemben egyaránt, hiszen a kódex átvizsgálója e részletet futja át először.

¹¹ „Non è impossibile che l'autore della nostra versione ... sia il famoso Giovanni Tavelli da Tosignano, ottimo volgarizzatore di testi devoti” SPECCHIO 1994. 507. „Így talán nem kizárt, hogy magának a műnek a fordítója is domonkos lehetett.” Klaniczay T. 1994. 90–91.

¹² A bécsi kézirat leírása: Kastner Jenő: „Együgyű lelkek tüköre”. *Minerva*, 8. 1929. (a továbbiakban: Kastner 1929.) 245–253.; A budapesti: Falvy 1999. 41–42., míg a nápolyihoz lásd: Miskolczy István: A nápolyi Biblioteca Nazionale magyar vonatkozású kéziratai. Magyar Könyvszemle, 1927. 146–148.

¹³ Emichről általában: Mágocsy-Deitz Sándor: Emich Gusztáv, 1843–1911. Élet és jellemrajz. Budapest, 1912. Észak-olasz útjáról: Emich Gusztáv, *Notizien über Bibliotheken und Miniaturen in Ober Italien*. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, MS 702/2, 1879. Az eladott kéziratokról: Magyar Könyvszemle XIII (1905): 376–377.

Prológus az „Egyszerű lelkek tükre” budapesti kéziratából¹

Országos Széchényi Könyvtár MS OCT. ITAL 15.

Kezdődik eme alábbi, ’Tiszta avagy alázatos lelkek tükré’²-nek nevezett könyv prológusa, mely könyvet boldog Margit, Magyarország királyának leánya állított össze.³

Jézus Krisztus tiszteletre méltó és szerelmes szolgálóleánya, Magyarország királyának leánya, Boldog Margit e könyv elején egy földi példát hoz, az ő nemes lelkére alkalmazva, evvel fejezván ki, milyen módon kezdte el mindenestül szeretni a leghatalmasabb uralkodót Jézus Krisztust.⁴

Az ő isteni jegyese egyedülálló adományként és kegyelemként e könyvet adta neki, hogy írja meg, oly módon, hogy az izzó, isteni szerelemben vetett lélek szabadsága, és az ő megsemmisült volta megérthetővé váljék. E könyv misztériuma oly mértékben meghalad minden érenyt és emberi intelligenciát,⁵ hogy több tudatlanságot hagy azoknak lelkében,

¹ Az itt fordításban közölt budapesti kézirat (Bp) eredeti olasz nyelvű változata megjelent: Falvy 1999. 43–45. A másik két változat közül nápolyi kézirat (Na) prológusát Romana Guarnieri adta ki: Guarnieri 1965. 640–642, míg a bécsi kéziratból (Bp) részleteket közöl Kastner 1929. 245–253. A fordítás átnézéséért köszönettel tartozom Aczél Zsuzsának és Klaniczay Gábornak.

² ’Specchio delle anime pure overo humile’ A prológus első szavai jelentik a legfontosabb különbséget a budapesti (Bp) kézirat és a másik két olasz nyelvű verzió (Na, W) között. Míg a másik két kéziratban az első mondat tartalmazza a mű ismert címét (Ez egyszerű lelkek tükre – Specchio delle anime semplici), itt e címmondat tudatosan és alapvetően változik. E módosítás oka részben nyilvánvalóan az inkvizíció által üldözött könyv jobb ’elrejtése’ volt.

³ Árpádházi Margit szerzőként való szerepeltetéséről lásd a bevezetőt. Fontos megjegyezni, hogy a Na (Guarnieri 1965.) és a W (Kastner 1929.) a „dalla Beata Margherita scritto/scripto” – melyet Boldog Margit írt” kifejezést használ, míg itt a composto – összeállított formula már egy óvatosabb, kevésbé egyértelmű szerzőséget fejez ki. Ez összefügghet azzal a jellegzetességgel is, hogy a Bp-ből hiányzik a Na-ban és W-ben megtalálható függelék, amely nem más, mint a Szent Margit stigmatizációját tartalmazó legendarészlet. A Margitnak tulajdonított stigmákkal kapcsolatban 1409-ben fogalmazódik meg komoly kétely Itáliában, amikor Tommaso Caffarini levélben kér és kap tájékoztatást a magyar domonkosoktól Margit állítólagos stigmáival kapcsolatban. A nemleges válasz után ő maga hirdeti, hogy hiba volt Margitot stigmatizáltként beállítani (Klaniczay T. 1994. 67–97., Klaniczay Gábor 2000.). Miután jelen kézirat is ebben az időszakban született, e háttér megmagyarázhatja e budapesti eltéréseit a másik két olasz példánytól: tehát hogy miért hiányzik a stigmatizációs történet a kézirat végéről, s hogy miért óvatosabb a prológus Margit személyével kapcsolatban.

⁴ E ’földi példa’ (exemplo materiale) egy konkrét exemplum, amelyet Marguerite Porete, műve bevezetőjének szánt (SPECCHIO 1994. 130–132.). Ebben – a lovagi irodalmat idéző – szimbolikus történetben egy királylányról ír, aki szerelmes Nagy Sándor királyba, ám mivel messze van tőle, egy képet festet róla, hogy legalább ily módon közel lehessen szerelméhez: „Il fiut ung temps une damoyelle, fille de roy, de grant cuer et de noblesse et aussi de noble courage, et demouroit en astrange pais...” SPECCHIO 1994. 130.

⁵ Bp: „...trascende tanto ogni virtuosa et humana intelligentia...” Na: a „virtuosa” kifejezés nem szerepel, így egyértelműbb a jelentés: „meghalad minden emberi intelligenciát”.

akik olvassák, mint azokéban, akik sem nem látták, sem nem hallották, hacsak nem részletnek ők is valamennyire abban az állapotban, amelyről e mondott könyv beszél.⁶

És nem dicsérem,⁷ sem nem tanácsolom e könyvet mindenkinek olvasásra, több okból de, különösen két ok miatt. Az első szerint, ha mások hallják ezt a csodálatos és eddig bármi írásműnél szinte ismeretlen formát, amellyel a Szentlélek élt, amikor e könyvet diktálta eme léleknek, szinte átváltoztatva őt, hogy akik ezt olvassák, vagy olvasni hallják, hacsak nem részesülnek állapotában, nem akarnak abba székbe nyugodt szívvel beülni, amelyben e lélek ül. Mert nekik szükségük van még arra, lelki gyengeségük és tökéletlen érzékelésük miatt, hogy az aktuális erényeknek szolgáljanak, amely erényektől halnak el az a külső érzékek és terítettik meg a belső ember számára a nyugalom asztala.

Így hát, ha olyanvalakit helyeznénk ebbe a székbe, aki híján van ezeknek a fenn elmondott dolgoknak, tehát az elhalt érzékeknek, a belső ember nyugalmának, túl az isteni ítéleten, valamint a lélek kifinomult vágyain; nehogy azt a korholó szót hallja, amit az az ember hallott, aki nászruha nélkül jelent meg a mennyegzőn et cetera.⁸

És hiába akarna közeledni, avagy megpihenni, úgy, mint az érzékek zsarnokságától és a szellem akarától szabad ember; nem tenne mást, mint magára vonná az isteni ítélet kettős ostromozását, egyrészt mivel nem tudja kihasználni azt, amit ezen állapotot nyújthat számára, és azt, amit viszont megtenni képes és köteles volna, tespedésében veszni hagyja magában. Másrészt viszont önnön lelkiismerete gyötörné, látván, hogy az egyikben cselekvésképtelenné válik, míg a másik oly mértékben lépi túl az ő szintjét, hogy semmilyen módon nem tudja használni.⁹

Mindezeket nem azért mondom, hogy bárkit is elcsüggyesszek, vagy mert nem kellene mindenkinek azon küszködni, hogy az alázat segítségével a leírt tökéletesség felé haladjon, hanem mondom mindezeket vigyázatból és irgalomból annak, aki olvassa vagy olvasni hallja. Mert viszont annak, aki ebben az állapotban van, a népek színét sem látták, hírért sem hallották. Így hát, aki olvassa, hordozza bölcsen magában, türelemmel viselve el önmagát, amennyiben messze van eme állapottól, s azon erényeket kövesse alázattal, melyek ez ő állapotának megfelelnek és amelyeket az ő gyengesége megkövetel.

A második dolog, amiért veszélyesnek mondom e könyv misztériumát annak, aki olvassa, vagy hallja felolvasni, és nincs inyére; nehogy hitetlenségbe essék, vagy ítéletet mondjon ezekről az erős szentenciákról, mert túl van az emberi értelem az, ahogy eme gyöngéd lélek megnyilatkozik az isteni szeretetben és azokban az isteni kötelékekben, amelyekkel az isteni jóság magához vonta és kötötte őt.

⁶ A szerző itt kezdi kifejteni az egész prólóóguson végighúzódo alapgondolatot, miszerint csak az foghatja fel teljes egészében a mű mondanivalóját, aki már megtapasztalta azt az állapotot (stato), amelynek a szerző részese. Ugyanakkor a prólóógus szerzőjének szavaiból – itt és a későbbiekben is – komoly aggodalom érződik ki a mű felkészületlen olvasókra tett hatása miatt.

⁷ Bp: „Non laudo”. Na: „non la do” – „nem adom,” ám e variánsban nehezen megmagyarázható a la nőnemű tárgyhasználat, a hímnemű il libro-ra vonatkoztatva.

⁸ Az ismert evangéliumi példabeszéd parafrázisa: Mt 22: 11,12.

⁹ *Volendose esso pur appressare ovvero repusare, sí como persona libera dalla tirandia de sensi e delle voluntade dello spirito non fosse per divino iuditio da duppi fragelli percosso, non sapendo el dito fruire; et quello che gli è possebele et debito de fare per tedio non lassase in se perire. Et fosse poi tormentato dalla propria conscientia vedendose nell'ono attidiato, et l'altro transcendesse tanto che non l' sapesse per niuno modo usare.* E kissé nehezen értelmezhető bekezdés alapgondolata az a tétel, amely Porete művében végig jelen van. Eszerint a lélek spirituális fejlődése során 'lépcsőkön', illetve 'állapotokon' megy keresztül. Minden állapotnak megvan a maga jellegzetessége, s káros lehet, ha egy alacsonyabb szinten lévő lélek olyan ismeretekhez jut, amelyre nincs felkészülve. Nemcsak hogy nem fogja tudni javára fordítani, hanem a saját állapotának megfelelő köteleességeit sem lesz képes már elvégezni.

E lélek, mivel szinte mássá lett, az isteni szeretet által átváltozván,¹⁰ merít eme isteni forrásból, melynek fundamentumát megannyi súlyos szó egyike sem képes megérteni, mert a hit épp csak megtartja és az értelem nem is ismeri, olyannyira, hogy csupán az ízelés az, amely alapján ezeket az igazságokat katolikusnak¹¹ tarthatjuk.

Ezért avval fejezem be, hogy a lélek félelemmel és tisztelettel közeledjek e mélységes tengerhez,¹² merthogy a hatalmas és erős elefánt is belefulladna, és ezen isteni igék láttán és hallatán a vad oroszlán is holtan esne össze; olyannyira, hogy csak a szelíd bárányok jutnak át baj nélkül e tengeren. És ezért nevezik e könyvet 'Az egyszerű lelkek tükrének'.¹³

Tehát az intellektus a hit által fogadja el ezen igék mélységét és az értelem mérsékelje ítéletét eme lélek fölött, aki mentes mindazoktól a törvényektől, igazságoktól és tudományoktól, amelyek az egek alatt gyakorolhatók; mert ő az, aki minden törvény fölött van, és akit [a szerzőt] az Atya minden ítélkezésre és igazságra felhatalmazott akarata szerint isteni és császári törvényeivel élni és uralkodni engedte;¹⁴ mivel önmagában megsemmisülve találta.¹⁵

E lélek az elejétől a legvégéig e könyv minden konklúziójával és szentenciájával csak egyetlenegy dologra törekszik, arra, hogy önmagát teljes létében Istenben megsemmisülve lássa, olyannyira, hogy kevésbé érezze magát élőnek, mint mielőtt megteremtetett. Ezen nagy alázat miatt, amivel önmagára tekint, tekint reá az isteni kegyesség oly nagy jóindulattal, aminőt ez az érzelem az isteni igazság szerint megérdemel.

És annyi adatik eme léleknek az isteni egyesülés által, átváltoztatván őt, amennyit egy, a hús törekenységébe zárt lélek egyáltalán elviselni képes. És ez a helyes és isteni igazság: a szerető annyit adjon annak, akit szeret, amennyi ahhoz szükséges, hogy közülük eltűnjön minden, ami megakadályozná eme egybefonódásukat, és egyesülésüket, avagy azt, hogy a szerető átformálja azt, akit szeret.

Éppen ezért kérve kérek mindenkit, aki eme isteni ígéket olvassa, vagy hallja, és akik intellektusa megbotránkozna, hogy a hittel felvértezve fogadják el eme dolgokat, s hogy nehogy ítélkezésbe essenek. Mondom mindezt azoknak, akiknek eme dolgok hihetetlennek tűnnek, mert viszont azok, akik maguk is részesei eme állapotnak már megbizonyo-

¹⁰ „...quasi facta uno altro lui, mediante esso divino amore in se trasformandola...” A misztika egyik alapélménye a misztikus átváltozás, vagy 'teljes átalakító egyesülés' lásd: Puskely Mária: Ezer év misztikája. Szeged, 1990. 357. Vö. „Átalakító szeretet (Amore trasformante)” Misztikus kifejezések kyszótára. In: Olasz misztikus írók. Szerkesztette: Leonardi, Claudio – Pozzi, Giovanni. Budapest, 2001. (a továbbiakban: Leonardi – Pozzi) 543–555.

¹¹ Itt: catholice; Na és W: „captolice,” amely értelmezhető lenne megfoghatóként is. Véleményem szerint itt a Bp. variánsa szervezesebben illeszkedik a kontextushoz.

¹² „...con timore et reverentia saporissimi l'anima a questo profundo pelago.” Vö. „Elmerülés (Ingolfarsi): arra utal, hogy a lélek úgy vész el Istenben, mint a mélységbe zuhanó vagy tengerbe áramló vízfolyás.” Leonardi – Pozzi 545.

¹³ „...et però è chiamato questo libro 'Specchio delle anime simplece'.” Itt kerül elő az Egyszerű lelkek tükre kifejezés, tehát a mű címe, mint láttuk (v.ö. n. 1.) a másik két kéziratban a prológos is evvel kezdődik. A mű francia kéziratában (MS Chantilly) a címet az incipit tartalmazza hosszabb formában: „Le miroir des simples ames anientes et qui seulement demourent en vouloir et desir d'amour,” s 13 fejezetben rövidebb formában „Le miroir des simples ames, qui en vouloir et desir d'amour.” SPECCHIO 1994. 121.

¹⁴ „...facendola vivere et regnare”. Árpádházi Szent Margit királylány volta itt, a prológos érvelésében hangúlyos szerepet kap: nem lehet Isten ellen való a könyv tartalma, ha szerzője Isten akaratából uralkodói származású.

¹⁵ „...peroché la trovata in se medesima anichilata.” Annichilimaneto, megsemmisülés, a misztika egyik alapfogalma: „az Istennel való egyesülés legmagasabb fokai jellemezhetők általa.” Leonardi – Pozzi.

sodtak, megízlelvén eme isteni egyesülés zamatát s így nincs szükségük arra, hogy a hit-segítségével fogják fel azt.

És bár e könyv erős igéi között van sok köznapi és könnyen felfogható is, amelyekkel eme lélek megkísérelte hallgatóit kielégíteni és önmagát velük megértetni;¹⁶ ám nem lévén képes önmagát szavakkal kifejezni, sem pedig azt, ami Isten és a lélek között zajlik, szavakkal leírni, meghagyta ezeket az egyszerű intellektus számára homályosnak, ám könnyen felfoghatónak azok számára, akik benne részeltetnek. Éppen ezért észlelvén, hogy nem képes kielégíteni mindenkit, ő maga támaszt kételyeket, hol az Ész, hol az Egyház szájába adva a szavakat, mivel látja, hogy olyannyira erős kifejezéseket használ, amelyek mindkét kérdezője számára túlzónak tűnhetnek.

És sokszor vall az ő állapotáról az Egyház vagy az Ész számára, középük helyezvén a Szeretetet, amely őt teljes egészében átformálta. És ily módon íródott meg e könyv, mintegy dialógus formájában,¹⁷ ahol is az Ész, kérdezgetvén eme lelket az ő állapotáról, meglepődik, amikor azt a csodálatos lelki mélységet és magabiztosságot látja, amellyel az megszabadul az összes erénytől, kiszabadítva magát szolgaságuktól,¹⁸ hogy a saját szabadsága szerint élhessen, és hogy kizárólag az isteni szeretet számára őrizhesse meg magát, amely szeretetben és amely szeretet által ő teljesen átalakult. És minden egyes válasza, amit az Ész vagy az Egyház kérdéseire ad, teljes összhangban van evvel a szeretettel, így igazolván mindig érveinek igaz és katolikus voltát. Ám az Ész nehezen fogadja el, hogy őtöle és az ő tanításától valaki megszabaduljon.

És a célból, hogy az olvasók tisztábban megérthessék, fejezetekre osztottuk eme égi könyvet. És ugyanilyen módon, a célból, hogy a megértés nehézségeit kisebbítsük, minden egyes kérdés, avagy válasz elejére bekezdést helyezünk. Kérünk mindenkit, aki eme könyvet másolná, hogy ezt megtartsa.

Deo gratias amen. Itt végződik a Prológus és kezdődik a fejezetek mutatója.

¹⁶ Például a 10. és a 11. fejezetben, ahol Porete külön magyarázza a lélek jellegzetességeit az 'aktívak' és külön a 'szemlélődők' számára.

¹⁷ A mű valóban dialógus formában íródott a leggyakrabban az Ész (Raison) és a Szeretet (Amour) vitatkoznak, gyakran közbeszól a szerzőt megszemélyesítő Lélek (Ame) is. Rajtuk kívül néhány alkalommal több más megszemélyesített fogalom is részt vesz a párbeszédben, mint például: a Hit (Foy), az Igazság (Verité), vagy a Kísértés (Temptacion).

¹⁸ "...pigliando licentia da tute le vitru per fugire la servitù." Az erényektől való megszabadulás Porete művének 6. fejezetében kerül elő: „Vertuz, je prens congé de vous a tousjours, Je ne auray le coeur plus franc et plus gay. Voustre service est troupe coustant, bien le scay...” SPECCHIO 1994. 144. Nem véletlenül emeli ki a Prológus szerzője is, hiszen ez az egyik legprovokatívabb és legfélreérthetőbb része a műnek, a fennmaradt inkvizíciós dokumentum (Guarnieri 1965.), amely a mű 15 hibáját tartalmazza, is ezt emeli ki első helyen: „Quod anima adnichilata dat licentiam virtutibus.”

Nomádokról sok szemmel

Nomadic Diplomacy, Destruction and Religion from the Pacific to the Adriatic. Papers prepared for the Central and Inner Asian Seminar University of Toronto, 1992–1993.

Ed.: Michael Gervers–Wayne Schlepp.
Toronto Studies in Central and Inner Asia
No. 1.
Toronto, 1994. 78. old.

A kötet a University of Toronto-n 1990-ben megalakult Central and Inner Asian Seminar (CIAS) szervezésében került kiadásra. A recenzált munkában három kiváló kutató tanulmánya kapott helyet.

Anatoly M. Khazanov a világvallásoknak a középkori nomád népek közötti terjedését vizsgálta (*The Spread of World Religions in Medieval Nomadic Societies of the Eurasian Steppes*).

A középkor története az egyes vallások beható ismerete nélkül érdemben nem kutatható. Magyarországon sajnos sok évtizedes lemaradást kell behozni ezen a téren.

A 7–10. században virágkorát élő Kazár Kaganátus vezető rétege zsidó vallásra tért át valamikor a 8–9. században. Ezzel a – 20. századi szemmel talán furcsának tűnő választatással – biztosították azt, hogy a Kaganátus ne rendelődjön alá olyan vallási központnak, amely szorosan kötődik egy-egy világi hatalomhoz (Bizánci Birodalom – ortodox kereszténység, Bagdadi Kalifátus – iszlám). Az áttérésben szerepet játszhattak azok a – jórészt a kereskedelemmel foglalkozó – zsidó csoportok is, amelyek az állam területén éltek.

Hasonlóképpen az ujgurok a 8. században a manicheizmus elfogadásával egy olyan vallást részesítettek előnyben, amely egyrészt világos elkülönülést jelentett a Kínai Birodalomtól, másrészt szoros kapcsolatot teremtett az ujgurok és a kereskedelmi forgalmat kézben tartó szogdok között. A Kaganátus bukása után (840) a belső-

ázsiai területeikről elvándorolt ujgurok egy része Turkesztán területére vándorolt, ahol a környező lakosság hatására a buddhizmusra tért át.

A kínai, a bizánci és a muszlim civilizáció az általuk támogatott vallási rendszernek a nomádok közé való adaptálását nemcsak egyszerű vallási kérdésként értékelte, hanem ebben a saját szupremáciájának az elismerését is látta. Ez a szemlélet nyilvánvalóan hatással volt az egyes nomád népek vezető rétegeire is. Így inkább azok a vallások (nesztoriánus kereszténység, manicheizmus, buddhizmus, lámaizmus stb.) terjedhettek el a steppei népek között, amelyek mögött nem volt közvetlen hatalmi igényeket érvényesíteni akaró állam.

Más megítélés alá esik az, ha egy nomád nép egy letelepedett népesség területére költözött. Ekkor ugyanis elkerülhetetlen volt az új vallásokkal és új kultúrákkal való érintkezés. Ebben az esetben két lehetőség között választhattak: vagy befogadták ezeket a hatásokat, vagy élesen ellenálltak nekik. Az első esetben elkezdődött a nomádok beolvadása a környező népességbe, a második esetben az erőszakos elkülönülés mélyítette a szakadékot a két népesség között, amely sok esetben a nomád hódítók elleni felkelésekben jelentkezett.

Thomas T. Allsen a mongolok és a muszlim világ közötti kulturális kapcsolatok egy részletének szentelt tanulmányt (*Two Cultural Brokers of Medieval Eurasia: Bolad Aqa and Marco Polo*). A szerző egy a Kubilaj mongol nagykán és a perzsiailkánok szolgálatában lévő személy pályáját rajzolta meg. A Dzsingisz kán által alávetett egyik mongol nyelvű törzsből származó Bolad, Marco Polóval egy időben töltött be fontos állami tisztségeket Kínában. Mindketten megfordultak Kínán kívül Közép-Ázsiában és a Közel-Keleten is. Ráadásul közel azonos időben mint Kubilaj követei eljutottak a perzsiailkán dinasztáinak, az ilkánidáknak az udvarában is. Fontos adalékok-

kal szolgál a tanulmány arra, hogy Marco Polo nem egyedülként kapott állami feladatokat egy ázsiai hatalmas központban, hanem csak egy tagja volt a – sajnos az európai szemlélő számára sokszor kevésbé ismert – vegyes etnikumú szakembergárdának.

A harmadik tanulmány szerzőjének James Ross Sweeney-nek a neve ismerősen csenghet a magyar medievisták számára. A katolikus egyház 12–13. századi történetével foglalkozva, kutatásainak jelentős részét a pápai udvar és Magyarország kapcsolatainak vizsgálata teszi ki. Ezen belül jelenleg is a III. Ince pápa és Magyarország közötti diplomáciai levelezés feldolgozását végzi. Társ szerzője a *Decreta Regni Medievalis Hungariae* sorozatban megjelent *The Law of the Medieval Kingdom of Hungary* című munkának,¹ amelyben latin–angol bilingvis kiadásban kerültek közlésre az 1000–1301. év között kiadott magyar törvénykezési emlékek. A szakma erről a munkáról elismerően nyilatkozott.² Hansgerd Göckenjan mellett társ szerzője volt a Bogay Tamás szerkesztette *Ungarns Geschichtsschreiber* sorozatban megjelent *Der Mongolensturm* című kötetnek,³ amely a magyarországi tatárjárás latin nyelvű forrásaiból ad gazdag német nyelvű válogatást. A szövegekhez példaértékű kommentárok járultak. Sweeney ebben a munkában Spalatói Tamás beszámolójának bevezetését és jegyzeteit készí-

tette el.⁴ Műveinek 1993-ig terjedő teljes bibliográfiáját az *Aetas* folyóirat közölte.⁵

A recenzált kötetben Sweeneynek egy, a magyarországi tatárjárással foglalkozó tanulmánya kapott helyet („*Spurred on by the Fear of Death?: Refugees and Displaced Populations during the Mongol Invasion of Hungary*”). Ebben a szerző sorra veszi a tatárjárás során menekülni kényszerült csoportokat, és túlélési stratégiáikat.

A délorosz steppén nomadizáló kunok egyes csoportjai a mongol támadás hatására nyugatra menekültek. A kunok több fejedelme a 13. század elejére már tartós szövetséget épített ki a környező keresztény államokkal. Egyikük, a Dnyeper közelében élő Kötöny, Mihail csernyigovi fejedelem apósa volt.⁶ Egy másik, Barc pedig hűbérese lett a magyar királynak, II. Andrásnak. Ez utóbbi kun vezér szállásterületén jött létre az esztergomi érsek alá rendelt kun püspökség. A kunokkal való jó viszony fenntartása nemcsak az esetleges nomád támadások miatt volt fontos, hanem azért is, mert a kunok ellenőrizték az orosz fejedelemségekből a Fekete-tenger irányába folytatott kereskedelmet. A Magyar Királyság balkáni ellenfelének, a II. Bolgár Császárnak a katonai erejét pedig részben a dél-orosz steppéről a Balkánra települt kunok alkották. Ezt a *status quo* helyzetet borította fel a mongol támadás.

IV. Béla magyar király a menekülő kunok egyes csoportjainak már 1237 körül engedélyezte, hogy betelepedjenek a későbbi

¹ *The Law of the Medieval Kingdom of Hungary*. Vol. I. 1000–1301. Translated and edited: Bak, János M.– Bónis, György – Sweeney, James Ross. California, 1989.

² Petrovics István (könyvismertetés) *The Law of the Medieval Kingdom of Hungary*. Vol. I, 1000–1301. Translated and edited: Bak, János M. – Bónis, György – Sweeney, James Ross. California 1989. *Aetas*, 1993. 1. 177–181.

³ *Der Mongolensturm*. Berichte von Augenzeugen und Zeitgenossen 1235–1250. Übersetzt, eingeleitet und erläutert: Göckenjan, Hansgerd – Sweeney, James R. Graz – Wien – Köln, 1985.

⁴ A mű értékelésére lásd: Senga Toru (könyvismertetés) *Der Mongolensturm*. Berichte von Augenzeugen und Zeitgenossen 1235–1250. Übersetzt, eingeleitet und erläutert: Hansgerd Göckenjan – James R. Sweeney. Graz – Wien – Köln, 1985. *Századok*, 120. 1986. 761–764.

⁵ J. R. Sweeney bibliográfiáját lásd: *Aetas*, 1993. 1. 143–146. (Rövid szakirodalmi ismertetéssel.)

⁶ Kötöny személyére legújabbban: Polgár Szabolcs: Kötöny, kun fejedelem. In: *Tanulmányok a középkori magyar történelemről*. Szerkesztette: Homonnai Sarolta – Piti Ferenc – Tóth Ildikó. Szeged, 1999. 91–102.

Havasalföld és Dél-Moldva területét magába foglaló kun püspökség területére. 1239-ben pedig Kötöny kán vezetésével egy jelentős kun csoport beköltözött a Kárpát-medencébe.

IV. Béla célja az volt, hogy a mongol támadás kivédésére a kunok katonai erejét is felhasználja. A mongolok közeledésének hírére azonban a király ellenzékét alkotó főurak egyre határozottabban léptek fel. Azt a hamis propagandát terjesztették, hogy a kunok a mongolok szövetségeseiként az ország elpusztítására készülnek.⁷ Sweeney rámutatott, hogy ezen rémhírek mögött a király politikájával szembenálló főurakat kell keresnünk. A IV. Béla által kezdeményezett – a 20-as évektől kezdve több-kevesebb sikerrel folyó – birtok visszavételi politika sok, korábban II. András alatt befolyásos családokat érintett súlyosan. Elveszíthették az országos tisztségeiket, és birtokaik egy részét is.⁸ Ennek a csoportnak a kunok befogadása jó ürügyet kínált, hogy

⁷ Sweeney félreérti az eseményekről beszámoló Rogeriust, amikor azt írja: „The Hungarian animosity toward Cumans became more venomous as the Hungarians accused the Cumans of being Mongol spies who intended in the space of a year to learn the lay of the land, to acquire the Hungarian language, and upon news of a Mongol invasion to seize the person of the king.” (40) Rogerius valójában azt írja: „et propter hoc plus quam per annum eos predictus Kuthen cum suis prevererat, ut conditiones terre adisceret et linguam faceret sibi notam et, cum introitum illorum perciperet, pugnam inciperet contra regem et sic facilius illi portam [ti. a Vereckei-hágót] poterant obtinere...” Rogerii Carmen Miserabile Praefatus est, textum recensuit, annotationibus instruxit Ladislaus Juhász. In: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae Gestarum*. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Budapest, 1938. Vol. II. 561.

⁸ IV. Béla politikájára lásd: Rákos István: IV. Béla birtokrestaurációs politikája. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae*. Acta Historica Tomus XLVII. 1974.

az elégedetlenséget kihasználva nyomást gyakoroljanak a királyra, és visszaszerezzeik hatalmi pozícióikat. A lincshangulatot fokozta, hogy 1241 márciusában a mongolok átkeltek a Vereckei-szoroson. Az esemény hallatára a pesti lakosság megtámadta és megölte a városban időző Kötönyt. A vezérük halála után a kunoknak ez a csoportja a Balkán irányába elhagyta a Magyar Királyság területét.

Sweeney helyesen hívja fel a figyelmet arra, hogy a Kötöny vezette csoport csak egy töredékét jelentette a dél-orosz steppe kunjainak. Ezeknek egy jelentős része ugyanis a mongolok elől nem a Magyar Királyságba, hanem a Balkánra költözött. Tudjuk azt, hogy a kunok egyik fejedelme, Ionas 1240-ben Konstantinápolyban halt meg.⁹ A kelet-európai mongol államalakulat, az Arany Horda alapnépességének döntő többségét is a kun etnikum alkotta. Sajnos a magyar közvélemény nagy része – az ismeretterjesztő munkák hatására – Kötöny kunjait azonítja a dél-orosz steppe kun lakosságával.

A Batu kán vezette mongol támadást a Magyar Királyság nem tudta megállítani. A vesztes muhi csata után jelentős magyar csoportok hagyták el lakhelyüket, és menekültek – sok esetben csak látszólag – biztonságosabb helyre.

A menekülők úti célja kétféle lehetett. Vagy természetes menedékhelyekre igyekeztek (mocsarak, erdők) vagy városokban, várakban, kisebb erődítésekben kerestek védelmet. Az általános tapasztalat az volt, hogy a jelentéktelenebb, frissiben épített védművekkel ellátott települések nem tudtak sikeresen ellenállni a mongoloknak, de a falak és tornyok mellett természetes védelemmel (mocsár, tenger) ellátott települések (pl. Székesfehérvár, Spalato, Trau stb.) sikeresen védték ki a mongol támadásokat. Kelet-Magyarország megye- és egyházi székhelyei (pl. Nagyvárad, Csanád, Eger), monostorai (pesti dominikánus rendház,

⁹ *Chronica Alberici Monachi Trium Fontium*. Kiadja: P. Scheffer-Boichorst. MGH SS XXIII. 950.

egresi monostor) azonban könnyen a támadók kezére kerültek.

A menekülők sorsában osztozott a királyi család is, hisz a mongolok stratégiájának fontos eleme volt az ellenség uralkodójának elfogása vagy megsemmisítése. IV. Béla – rövid ausztriai tartózkodás után – Dalmáciába menekült. Itt vesztette el két leányát, és a muhi csatából sebesülten menekülő öccsét, Kálmánt.

Érdemes ehhez hozzátenni, hogy Kálmán herceg halála után IV. Béla volt az Árpád-ház egyetlen trónképes fiúági férfi tagja. Az ő fia, István herceg alig múlt 2 éves, amikor a királyi család Dalmáciába menekült. Ismerve a középkori gyermekhalandóságot, ez az életkor még rendkívül bizonytalanná tette azt, hogy a herceg valóban eléri-e a felnőtt kort. II. András – egyébiránt IV. Béla által soha törvényesnek el nem ismert – fia, István pedig alig töltötte be az 5. életévét. A mongolok valószínűleg tudatában voltak annak, hogy egy ilyen helyzetben számukra kedvező fordulatot jelentene a király esetleges fogságba ejtése.

A dalmát tengerpartot több hullámban érték menekülők. Elsőnek Mária királyné érkezett meg gyermekeivel. Vele menekült a tengerparti városokba sok nemesasszony is, akiknek a férjei a királlyal maradtak. A második csoportot a király és kísérete jelentette. A harmadikat pedig a dalmát városok környékének lakossága alkotta, amely a mongolok megjelenésére mindent hátrahagyva igyekezett a fallal körülvett településekre menekülni.

Amitől IV. Béla legjobban tartott, hogy a mongolok elől országának keskeny tengerparti sávját is el kell hagynia, nem következett be. A mongol csapatok 1242-ben elhagyták a Magyar Királyság területét. Ennek okai között az „elmúlt ötven évben” előszeretettel szerepeltették a kelet-európai

kutatók az orosz nép hősi ellenállását. Sweeney helyesen erről nem tesz említést munkájában, hanem a mongolok kivonulásának okaként Ögödej nagykan halálát jelöli meg.

A mongolok távozása után a túlélőkre egy újabb komoly veszély leselkedett: az élelemhiány. A mezőgazdasági termelés békeidőben is csekély termést hozott. A háborús viszonyok között ez azonban katasztrofális következményekkel járt. Az országban éhínség tört ki. A menekülők, majd a mongolok távozása után visszatérők körében az éhezés sok áldozatot követelt.

Szűcs Jenő foglalkozott azzal, hogy a 13. században egymástól nagy távolságra létező magyar csoport, a kárpát-medencei és a Volga-vidéki magyarság hogyan élte meg a mongol támadást. Felhívta arra a figyelmet, hogy a Volga-vidéki csoport a mongol támadás hatására szétszóródott, és beolvadt a környezetében élő etnikumokba. Ezzel szemben a kárpát-medencei magyarság, bár jelentős emberi és anyagi veszteség érte, de mint etnikum sikeresen túlélte a támadást. Ez részben annak köszönhető, hogy erre az időre sikeresen adaptálta a keresztény Európa intézményeit és tudati sémáit.¹⁰

Csak csatlakozhatunk Sweeneyhez abban, hogy bár a magyarországi tatárjárásról több jó összefoglalás is született, de az események részletes, és a Magyar Királyságon túlmutató vizsgálatát még sok részletkutatásnak kell megelőznie. Reméljük, hogy a Central and Inner Asian Seminar kiadásában még sok ilyen jellegű hasznos kötet kerül kiadásra. S azt, hogy ezek a munkák eljuttanak Kanadából a szegedi középkorászokhoz is.

Balogh László

¹⁰ Szűcs Jenő: A magyar nemzeti tudat kialakulása. Budapest, 1997. 121–125.

Pogányság és kereszténység

Bozsóky Pál Gerő: *Magyarok útja a pogányságból a kereszténységig.*
Agapé Kiadó, Szeged, 2000. 387 old.

Bozsóky Pál Gerő külföldön élő, napjainkban is alkotó magyar történész. Műveit jó pár éven keresztül nem láthattuk a hazai könyvesboltokban. A rendszerváltás óta azonban hazánkban is egyre több munkája jelenik meg. Leginkább középkori történelemmel, valamint vallás- és egyháztörténettel foglalkozik. Magyarországon eddig megjelent legismertebb műve a kereszties hadjáratokról szóló, szintén nemrégiben kiadott munkája (Agapé Kiadó, Szeged, 1995.)

A szerző ebben a munkájában azt a célt tűzi ki maga elé, hogy áttekintést adjon a kereszténység államvallássá tétele előtti magyar „vallások” fejlődéstörténetéről (8–9.). A kötet a vallási jelenségek változását, fejlődését kísérli meg bemutatni, ezért a szerző felhívja a figyelmet: a vizsgált korszaknak csak azokat a politikai eseményeit elemzi, amelyek vallási vonatkozásban fontosak lehetnek. Hangsúlyozza – s a korábbi kutatások eredményei is ezt mutatják (lásd ehhez Györffy György: *István király és műve.* Budapest, 1983. vagy Kristó Gyula: *Magyarország története 895–1301.* Osiris Kiadó, Budapest, 1998.) –, hogy Szent István döntő lépései mellett nem feledkezhetünk meg Géza és Taksony fejedelem törekvéseiről sem.

Rögtön a kötet első fejezetében feltűnő a felhasznált irodalom bősége. A lábjegyzetekben megmutatkozó tekintélyes terjedelmű bibliográfia több helyen annotált formában jelentkezik. A szerző felhasználta az alkalmat, hogy a munka közvetlen vonulatán túlmutató, de a témába vágó érveket és véleményeket, valamint a korábbi, illetőleg a jelenlegi kutatási eredményeket összevesse. Ezáltal igen jól követhetővé teszi az egyes fejezetekben tárgyalt témák hazai és külföldi feldolgozottságát, illetve a kutatás fejlődési irányát. Külföldön élő ma-

gyar szerzőről lévén szó, fontosnak tartom megjegyezni, hogy Bozsóky jól ismeri a korszakra vonatkozó régebbi és újabb magyar kutatási eredményeket is.

Már a munka elején, a magyarok származásáról szóló első fejezetben felmerül a mai történetírás egyik problémája, mellyel aztán részletesebben foglalkozik a szerző: „A forrásoktól, de még a legelemibb alapismeretektől is magukat gondosan távoltartó rajongók őstörténeti művekkel árasztják el a könyvpiacot...” (13.). A Ligeti Lajostól vett idézet valós alapjait bizonyítván Bozsóky röviden áttekint jó néhány kortárs szerzőről származó művet, és sorra ismerteti a bennük található óshazával kapcsolatos véleményeket. Józan kritikai szemléletet alkalmazva, rámutat az alapvető tévedésekre és hiányosságokra. Bemutatja, hogy némely helytelen következtetés elsősorban abból adódik, hogy alkalmi történészeink többnyire „nyelvészeti alapon” kívánják bizonyítani elméleteik helyességét, s mindez a mai magyar fonetikával való összezsengésre kívánják alapozni. Sajnos nem veszik figyelembe azt sem, hogy a kereszténység nem „a magyar szellem világra szóló alkotása” (22.), s nem az ősi magyar hitvilágon alapul – ahogyan azt több szerző is elképzei. Bozsóky természetesen elismeri, hogy ma sok esetben még nem tudunk biztosat mondani a korai magyar történelemről, de felhívja a figyelmet: a források és a tekintélyes szakirodalom megfelelő ismerete nélkül nem szabad elhamarkodott következtetéseket levonni.

Ő maga minden esetben megemlékezik a magyarság történetével foglalkozó külföldi és magyar forrásokról egyaránt. Minden lehetőséget megragad a források ismertetésére, miközben igyekszik a forráskritika módszereit maradéktalanul alkalmazni. Az objektivitásra való törekvés a mű egészén végigvonul. A szerző a vitás kérdésekben alapvetően a nézetek ütköztetésére helyezi a hangsúlyt.

Az első nagy fejezetben Bozsóky sorra veszi a magyar őshazával foglalkozó tudományos – és kevésbé tudományos – véleményeket, majd röviden összefoglalja a vándorlásokkal kapcsolatos nézeteket és a honfoglalás körülményeit főleg Kristó Gyula, Hóman Bálint, Szekfű Gyula, Berta Árpád és Fodor István történeti munkái nyomán. Ezután a honfoglaló magyarság hitvilágával kapcsolatos alapvető kérdéseket veti fel a szerző. Itt is alapos ismertetést kapunk a magyarok hitvilágával foglalkozó hazai és külföldi kutatókról és műveikről, a kezdetektől fogva. A források és a különböző kutatói állásfoglalások összütéséből kilépve Bozsóky végül levonja a végső következtetést: „A pogány magyarok, újra hangsúlyoznunk kell, valóban pogányok voltak, de nem hitetlenek, annak ellenére, hogy sem hitvilágukról, sem liturgiai gyakorlataikról – a nyugati példák szerint – logikus és összefüggő, szabatosan megfogalmazott kézikönyvet nem hagytak ránk. Amit róluk tudunk, számos történelmi forrás apró és szétszóró részanyagából kellett egybegyűjtenünk, a ma használatos vallási szókinccsel bemutatnunk, és az általunk ismert társadalmi keretekbe visszahelyezni...” (97.).

A szerző érzékelteti tehát azt a problémát, ami egész korai történetünkkel kapcsolatban igaznak bizonyul: a források száma meglehetősen kevés, különösen az írott forrásoké. Gyakran csak a segédtudományokra alapozhatunk. Ebből pedig az következik, hogy bármilyen – kisebb vagy nagyobb – eredményt csak szorgalmas és gondos kutatómunkával lehet elérni. Felhívja továbbá a figyelmet arra, hogy igen körültekintően kell eljárunk történelmi munkánk során, mivel azt a kevés új ismeretet, amit nehéz munkával elősunk az évszázados homályból, csak az általunk ismert keretek közé tudjuk helyezni. Ez természetesen igen sok negatív következményt von maga után. Hiszen a mai fogyasztói társadalom emberének gondolkodása szükségszerűen merőben eltér az ezer évvel ezelőtt élt emberek gondolkodásmódjától és világképétől. Problémát jelenthet az is, hogy a napjainkban használatos szavak és fogalmak, amelyek szintén mai érzésvilágunkat és világképünket tükrözik, gyakran

felreértésekre adhatnak okot. Jobb híján azonban ezeket kell alkalmaznunk.

Az őshazával és a honfoglalással kapcsolatos részfejezetek után a szerző áttér a kalandozások történetének és forrásainak elemzésére. Bozsóky elismeri ugyan, hogy ezek a hadjáratok sokszor kegyetlenek voltak, de úgy véli, a magyar kalandozásokról tudósító, a borzalmakat gyakran személyesen is átélő, vagy közvetlen szemtanú elmondásait felhasználó kortárs nyugati szerzők többször túloznak. De a magyarok tetteit sem szabad megszüpíteni! Hiszen elődeink szinte évente indítottak kegyetlen rablóhadjáratokat a bőséges zsákmány érdekében. A magyarság kalandozó hadjáratai során több kolostort és falut dúlt fel. Értelmezhető tehát a források ellenséges s nem feltétlenül túlzó hangja.

Nem tartható a szerző azon véleménye sem, miszerint a nyugati hadjáratokkal szemben a keleti hadjáratok célja egyértelműen a zsákmányszerzés és az adó biztosítása lett volna. Maga Bozsóky sem tér ki arra a momentumra, hogy a Nyugatra induló hadjáratok céljának a zsákmányszerzésen kívül mit tekint. De arra sem kapunk választ, hogy miért tett volna különbséget a magyarság Bizánc és a német területek között. Tudjuk, hogy több keresztény és – akkor még – nem keresztény nép (csehek, ruszok, keleti szlávok stb.) területeire is indultak kalandozó hadjáratok. Falvaik, kolostoraik feldúlásának oka egyszerűen abban kereshető, hogy itt megtaláltak mindent, amire szükségük volt: egy szóval a zsákmányt. A zsákmányra pedig a magyarságnak – akármelyik néptől, akármilyen területről szereztek is azt – rendkívül nagy szüksége volt, hiszen a luxuscikkek és hadifegyverek mellett többnyire olyan javakat raboltak, amelyeket maguk nem tudtak volna előállítani. A zsákmánnyal ilyen módon bizonyos termékek hiányát próbálták pótolni, másrészt pedig jólétet akartak biztosítani maguk számára. Ezek a zsákmányszerző hadjáratok több nép korai történetében – például a hunok, avarok, normannok – esetében is kimutathatók. (Makk Ferenc: Magyar külpolitika (896–1196). Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2. Szeged, 1993.)

Bozsóky ezután több oldalról próbálja körüljárni az ősi magyar hitvilágot. A források ismertetése után a szerző a magyarok hitvilágával kapcsolatos szakirodalmat ismertet, majd nagy vonalakban elemzi az ősi magyar hitvilág egyes összetevőit: a túlvilági életet, a házassági és temetkezési szokásokat, az egyes szimbólumokat, a csodás származás hiedelmét stb.

Természetesen fokozott jelentőséget kap a műben – talán újdonsága miatt is – a pogány hitvilág elemzésekor a tisztelt és az imádat fogalma közötti különbségtétel. A magyarok, mint a nomád népek általában, nem imádták a természeti jelenségeket vagy őseik szellemeit. Egyszerűen tisztelték őket, hiszen a természet és az ősök jelentették számukra az életet. Hasonlóan fontos a magyar hitvilág helyes értelmezéséhez keresztény forrásokban leírt eskük és szerződések értelmezése körüli kérdések helyes megválaszolása. A szerző hangsúlyozza: korábban félreértették a pogány eskük és szerződések leírásakor a forrásokban megemlített áldozat szerepét. A pogányok szokásaiknak megfelelően eskütétel és szerződéskötés alkalmával kutyát, farkast vagy egyéb állatot öltek le. A korábbi értelmezés szerint ez azt jelképezte, hogy a pogányok a „kettévágott” állatra esküdtek. Bozsóky egy 13. századi francia szerző, Joinville leírása alapján a következőket állapította meg. A szertartásban részt vevő felek nem a megölt állatra, mint valamiféle isteneknek szánt áldozatra esküdtek, hanem mintegy példaként alkalmazták: „Így pusztuljanak el azok, akik a szerződést megszegik.” (114.) Bozsóky e szokás magyar változatát Anonymus feljegyzéseiben fedezte fel, aki a vérszerződés eseményével kapcsolatosan a következőket írja: „... Ha valaki utódaink közül hűtlen lenne a vezér személyéhez, és vizslyát szítana a vezér és rokonai közt, annak a vére ontassék, mint ahogy azok vére ontatott, akik hűségeskütek tettek Álmos vezérnek.” (115.)

A forráselemzés mellett a magyar hitvilágra vonatkozó kérdéseket a szerző a nyelvészet segítségével is megkísérelte elemezni. Az ő szavaival élve: a „régie szavak, fogalmak, kifejezések újabb fényt vehetnek őseink hitvilágára.” (117.) Ugyanitt megjegyzi, hogy bizonyos, a hitvilágra utaló

szavaink a vándorlások korában is ismertek és használatosak voltak. A következő példákat említi: isten, asszony, bocsánat, szán, harag, táltos, bűvöl, bájol stb. Hozzáteszi azt is, hogy „Csak félig meglepő, hogy a vallási kifejezések közt görög eredetű e korból nincs. Századokkal később ilyen is akad majd. De a *mózesi vallásra* vagy a *muzulmán hitre* utaló vallási kifejezésekről sem tudunk e korból. Ez viszont már tudatos elszigetelődésre vall. Más, többször ellenséges érzületű népek vallásai voltak, tehát eleve tartózkodással fogadták őket.” (117–118.)

E helyen a szerző véleménye némileg pontosításra szorul. Kétségtelen, s ezt a szerző is említi, hogy a magyarok már a 7–9. századtól kezdve megismerkedtek különböző tételes vallásokkal, többek között a kereszténységgel is, s ezekkel a vallásokkal szemben türelemmel viseltettek. Feltételezhetjük, hogy elődeink a keresztény vallással szemben sem nyilvánítottak nagyobb türelmet, mint egyéb idegen vallással szemben, hiszen valamennyi idegen nép idegen vallása egyformán távolinak tűnhetett számukra. A magyarzatot a szerző maga adja meg, amikor kifejti a szlávokra irányuló térítómunka nehézségeinek egyik okát *A magyarok első találkozásai a kereszténységgel* című fejezetben: „A fő probléma számukra ... is az volt, hogy a kereszténység hirdetéséhez keresztény papok kelletek, más szóval és főképpen a kezdetben idegen papok, akik mögött mindig ott volt egy idegen püspök ... az idegen püspök mögött pedig egy idegen uralkodó feltételezhetően idegen befolyása.” A magyarok esetében talán további indokként felhozható az is, hogy az úgynevezett „könyves” vallások bármelyikének változatlan formában történő, tömeges felvétele jelentős életmódbeli változást követelt volna meg a nomád magyaroktól.

Természetesen az sem zárható ki, hogy bizonyos kifejezésekkel már ebben az időben megismerkedtünk, azt azonban nem állíthatjuk, hogy a fent említett kifejezések mindegyike egyértelműen vallási – főként keresztény – tartalommal bírt volna már ekkor. Tudjuk, hogy több generáció és rengeteg erőszak kellett ahhoz, hogy népünk áttérjen a keresztény hitre. Ennek hatása a magyarság anyagi és szellemi műveltségé-

ben, lelkivilágában lassan jelentkezett. Csak a 10. század végétől ment végbe olyan átalakulás, amelynek következtében már a szókincs is változott. Az új fogalmak kifejezésére felhasználtak új szavak átvétele mellett már meglévő szavakat is, amelyeknek hagyományos jelentéstartalma és a kifejezendő új fogalom között rokonságot éreztek. Ez azt jelenti, hogy sokáig párhuzamosan élt együtt a szavak régi jelentése az újjal. S bár a keresztény vallás gyanakvóan fordult minden pogány szó felé, egy lassú folyamat eredményeképpen mégis több szavunk beleilleszkedett megváltozott jelentéssel vagy jelentésárnyalattal az új világ-szemléletbe. Új jelentéstartalmat kapott például a fent említett kifejezések közül az isten, a bocsánat, az imádni, az úr vagy a szálni szavunk is, sok egyéb terminus mellett. (Bárczi Géza: *A magyar nyelv életrajza*; Custos Kiadó, 1996. 101–103., lásd még Pais Dezső: *A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975.)

Mivel a fenti kifejezések jelentős tartalmi változásokon mentek keresztül, érdekesebb lett volna a későbbiekben említeni ezt a tényt, kitérve a szemantikai változásokra is. Néhány oldallal később (170–171.) a honfoglalás utáni magyarságra ható bizánci-római áramlatokat elemezve ez a kérdés az előbbiekhöz képest újabb megvilágításban kerül elő. Bozsóky itt Andrásfalvy Bertalantól idéz: „A kereszténységnek megfelelő, szinte teljes erkölcsi és hitbéli fogalomrendszer és szótár a honfoglalás előtti időből való. Nem a térítőpapok közvetítették, mert akkor ezek az addig ismeretlen fogalmak megjelölésére szolgáló idegen szavakkal jöttek volna nyelvünkbe. A következő szavak nyelvünkben finnugor, bolgártörök vagy más eddig ismeretlen eredetűek, de mindenképpen a honfoglalás előttiiek: lélek, john (lélek), áld, áldoz, áldás, átkoz, imád, menny, másvilág, id (id-nap, ünnep), ül (megül, megszentel), boldog... stb. Az viszont már a hittérítők érdeme, hogy új, vagyis keresztény jelentést kaptak.” Meg kell jegyeznünk azonban, hogy továbbra sem hangsúlyozza a szerző megfelelően a kérdés lényegét. Az olvasóban ugyanis könnyen felmerülhet, hogy a szerző elképzelése szerint a magyarság vándorlása idején

már keresztény értékrenddel és keresztény gondolkodásmóddal rendelkezett volna.

Mindazonáltal kétségtelenül igaza van a szerzőnek abban a tekintetben – és ezt igen alaposan körül is járja –, hogy a magyarságra inkább hatott a nyugati kereszténység, mint a keleti. A honfoglalás utáni időszakban római és bizánci hatás egyaránt érvényesült Magyarországon. Ezt jól mutatják egyes régészeti leletek, alapítások és egyéb források is. Nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy a honfoglalás körüli időszakban több görög hatásra utaló terminológia is bekerült a magyar keresztény szókincsbe (pap, kereszt stb.) (Korai magyar történeti lexikon. Dunai bolgár-magyar kapcsolatok. Főszerkesztő: Kristó Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994. 176–177.) Közismert, hogy később a magyarság a nyugati kereszténységet választotta, aminek kézenfekvő oka a Bizánctól való politikai függetlenség megőrzése volt. Azt is tudjuk, hogy a nyugati egyház mellett csak István tette le véglegesen a voksot, noha már Géza is igyekezett a kereszténység római rítusát gyakorló területekkel felvenni a kapcsolatot. Ez a lépés azonban inkább politikai, mint vallási álláspontot tükröz. Géza ugyanis látva, hogy a magyarság két nagy birodalom (Német-Római Császárság és Bizánci Birodalom) közé ékelődött, erős szövetséget keresett a magyarság számára. Bizánc fenyegető magatartása miatt ezért a német területek, illetve a német birodalmi egyház felé nyitott, melynek szerepe ebben az időben a császári akarat és hatalom biztosítása volt. A végső elhatározást azonban csak István hozta meg, amikor felvette a kapcsolatot a Szentszékkel. Lépése már egyértelműen a Nyugat felé fordulást jelentette, noha az ő döntése sem volt politikai indokoktól mentes. (Makk Ferenc: *A bizánci fenyegetés árnyékában*. Géza fejedelem politikai-vallási választása. Hadtörténeti közlemények, 2001, 1. szám, 130–138.)

Bozsóky a korábbi véleményekkel egybehangzóan értékeli Taksony fejedelem külpolitikáját. Észrevételeit főként a kortárs Liutprand cremonai püspök feljegyzéseire alapozza. Úgy gondolja, hogy Taksony nem akart elszigetelődni a Nyugattól, éppen ellenkezőleg, nagy gonddal kiválasztott köve-

tet küldött a pápához Saleccus személyében azzal a kéréssel, hogy a magyarok számára küldjön püspököt. Taksony a politikai függetlenséget akarta biztosítani országa számára. Nemcsak azért, mert a nyugati határon küszöbön állt a Német-Római Császárság létrehozása, hanem azért is, mert a magyarok seregei ebben az időben hadban álltak Bizánccal. Így a magyarokat két oldalról két nagyhatalom inváziója fenyegette. Mindenesetre a pápa részben kényszerűségből eleget tett a kérésnek. A korabeli jogszokásnak megfelelően püspök-követet nevezett ki Zakeus személyében. A követség azonban nem juthatott el Magyarországra, mert I. Ottó katonái elfogták a pápa küldötteit. Az első próbálkozás tehát 963 körül sikertelen maradt (172–177.). Nagyjából tíz évvel később sikerül Géza fejedelemnek elérni, hogy Magyarországra nyugati térítők jöjjenek, méghozzá úgy, hogy az ország és fejedelme megőrizze függetlenségét. Géza jó politikai érzékkel oldotta meg a kényes kérdést. 973-ban a birodalmi találkozóra követekeket küldött, hogy térítőpapokat kérjen Ottótól. Ő maga azonban nem jelent meg egy olyan találkozón, ahol a császár hűbéreseit fogadta. Alkalmas volt az idő a kérésre azért is, mert a császárság erre az időszakra megerősödött, s bebizonyosodott az immár hajlott korú Ottó számára is: a magyaroktól nem kell többet félni.

Géza fejedelem – írja a szerző – a kezdeti nyugati sikerek ellenére nem szakított Bizánccal sem. Mi sem bizonyítja ezt jobban annál, hogy keleti rítus szerint keresztelt feleséget választott magának. „Sarolt szerepét Géza oldalán sokáig nem méltatta eléggé a történetírás” – állítja Bozsóky. Igazolni próbálja azt a nézetet, miszerint Sarolt hasonlóan jelentős tevékenységet végzett a térítés szempontjából Magyarországon, mint Géza, s e tevékenység egyik sarkalatos pontjának a veszprémi apácakolostort tekinti. Kísérletet tesz annak bizonyítására, hogy az említett kolostor alapításának gondolata és kivitelezése Sarolt kivánsága szerint történt (203–212.).

Ezután sorra veszi a szerző az István korabeli vallási és politikai problémákat. Rá-

mutat, hogy első királyunk halálát követően milyen nehézségek merültek fel az örökléssel kapcsolatban, majd Orseolo Péter hatalomra kerülése után a politikában. Megemlékezik a Vata-féle pogánylázadról, mint a pogányság végső életjeleiről és első szentjeinkről is, akik a kereszténység végső győzelmét jelentik a pogányság felett.

Az utolsó fejezet a kötet egyik legértékesebb szakasza. Ebben Szent István külföldön alapított egyházi létesítményeit tárgyalja a szerző. Úgy látja: István ezekkel lehetővé tette, hogy „alattvalói betekintést nyerjenek a keleti és nyugati kereszténység központjainak szellemi és lelki kincsestárába”. Figyelemmel kísérhetjük Róma, Jeruzsálem, Ravenna és Konstantinápoly magyar zarándokházainak történetét. Egyrészt az alapítványok vitás kérdéseiben foglal állást Bozsóky a legújabb kutatásai alapján, másrészt az alapítványok továbbélését követhetjük nyomon napjainkig, illetve mindaddig, ameddig a történetükre vonatkozóan adat található. Jelentős információértékkel bírnak a későbbi, hasonló célú alapításokra vonatkozóan közölt források is. A szerző ebben a fejezetben további jelentős forrásokat közöl a Szent István által tett külföldi alapításokkal és az István által létrehozott jeruzsálemi zarándokúttal kapcsolatban.

Bozsóky munkája több tekintetben is érdeklődésre tarthat számot. Egyrészt aktualitása, másrészt újdonsága miatt. Műve aktuális, mert éppen a 2000–2001. évben ünnepeltük a magyar állam fennállásának ezredik évfordulóját. Újdonsága pedig abban áll, hogy ma is hiányzik egy olyan komoly, modern önálló monográfia, amely áttekinthető a magyar hitvilág jellemzőit a kezdetektől fogva egészen a kereszténység felvételéig, illetve annak meggyökeresedéséig. Bozsóky e kötet megírásával megtette az első lépést afelé, hogy ez a monográfia megszülethessen. Közvetítésével a nyugati történetírás új kutatási eredményei is bekerülnek a magyar történetírás vérkeringésébe.

Teiszler Éva

A magyar királyi jelvényekről

Koronák, koronázási jelvények. Crowns, coronation insignia.

Szerkesztette: Bende Livia – Lőrinczy Gábor. Ópusztaszer, 2001. 139 old.

Kiadja az Ópusztaszeri Nemzeti Történeti Emlékpark Közhasznú Társaság és a Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága

Az ünnepi év jegyében több, a koronázási jelvényekkel, illetve első királyunkhoz és feleségéhez köthető tárgyakkal kapcsolatos könyv is megjelent.¹ 2001. április 25-én az Ópusztaszeri Nemzeti Történeti Emlékpark adott otthont a szegedi Móra Ferenc Múzeum és az Ópusztaszeri Nemzeti Történeti Emlékpark Kht. rendezésében sorra kerülő *Koronák – koronázási ékszerek* című konferenciának. A tudományos ülészakon elhangzott előadások még abban az évben megjelentek az előszóval, jegyzetekkel, irodalommal, illusztrációkkal, valamint részletes angol rezümékkel ellátott a *Koronák, koronázási jelvények* című tanulmánykötetben. A kiadvány színvonalát neves, nemzetközi leg is elismert kutatók fémjelzik.

Az előszóban Makk Ferenc röviden ismerteti a magyar koronázási jelvényegyüttest és kutatásának jelentőségét, majd tömör összefoglalót nyújt az egyes előadások, illetve tanulmányok témáiról.

Tóth Endre régész és művészettörténész *A magyar koronázási jelvényekről* című tanulmányában a Szent Koronáról, a jogarról, a palástról és az országalmáról értekezik, amely koronázási ékszerscsoport a legrégebbi és legépebben megőrzött ilyen emlék Európában. A három fő részből – az alsó abroncsból (*corona Graeca*), a felső kereszt-

pántból (*corona Latina*) és a tetején levő keresztből – álló koronázási ékszer felső része, az ún. corona Latina önmagában, az elnevezés ellenére, nem korona. Tóth Endre a korona mai alakjának kialakulását a 12. századra teszi. Ekkor, a bizánci koronákat jól ismerő III. Béla idején (1172–1196) a korban divatos bizánci koronának – a zárt, ún. kamelaukion – mintájára két keresztpánttal beboltozták a corona Graeca-t. Régóta foglalkoztatja a kutatókat az, hogy a keresztpántokon miért csak nyolc apostol képe kapott helyet. Tóth Endre ezt azzal magyarázza, hogy a 12 apostol ábrázolása nem szükségszerű, ha az alkotás nem újszövetségi történetet mutat be. Pál apostol jelenléte pedig azt bizonyítja, hogy a valóságban soha nem létező apostolcsoportosítást jelenít meg, ami azonban a képzőművészeti alkotásokon elterjedt volt. A lemezek ornamentális díszítése alapján mégis azt kell feltételezni, hogy eredetileg 12 lemezt készítettek, vagyis nem a korona boltozatra készültek az apostollemezek. Ezeket egy olyan tárgyról szerelték le, amelyet első királyunk vagy a pápától vagy a Monte Cassinó-i apáttól kapott ajándékba. Tehát a korona beboltozásához tudatosan olyan ötvöstargyat használtak, amely az első magyar szent király személyéhez kapcsolódott. A kereszt felszerelésének időpontja ismeretlen, a 14. századtól a 16. század közepéig bármikor áttörhették a keresztpánt közepén levő Pantocratort ábrázoló lemezt. Felszerelések a kereszt egyenes volt. Az ismeretlen időben a ládába rosszul vagy ideiglenesen elhelyezett koronára véletlenül ráesett a láda a fedele, ekkor ferdült el a kereszt és tört be a keresztpántos boltozat is. A kereszt a korona 1790-es hazaszállításakor ferde volt.

A szerző hangsúlyozza, hogy a királlyá avatás szertartásában a 11. században az *unctiónak*, a felkenésnek volt elsődleges jelentősége. Tehát az, hogy III. Ottó német-római császár (983–1002) vagy II. Szilveszter pápa (999–1003) küldött-e első kirá-

¹ A 2000 őszén, Szegeden megjelent, és bemutatott, három külön kötetből álló kiadvány: Trogmayer Ottó – Visy Lilla: *Ecce salus vitae. Íme az élet üdve. A Gizellakereszt.*; Tóth Endre: *A koronázási jogar és palást.*; Fodor István: *A bécsi szablya és a prágai kard.* Szeged.

lyunknak koronát, I. (Szent) István megkoronázásának szempontjából kevésbé fontos. A 12. század végétől azonban már a III. Béla korában összeállított koronával végezték a magyar királyok koronázását. A koronát először egy 1256-os oklevelében nevezi IV. Béla (1235–1270) szentnek.

A gömbös végű jogar, a koronázási együttes legrégebb s egyben változatlan formájában fennmaradt darabja, a 11. század elején készült. A szerző szerint a jogart vagy csak a kristálygömböt, a hegyi kristályokat nagyon kedvelő II. Henrik német-római császár (1014–1024) ajándékozta I. (Szent) Istvánnak. A jogar díszítésében a korabeli német ötvösművészet jellegzetességei ismerhetők fel. A palást, amely felirata alapján egyértelműen az első magyar királyi pár személyéhez köthető, eredetileg miseruhának készült. A kazulát 1031-ben ajándékozta I. István és felesége, Gizella a székesfehérvári Szűz Mária székesegyháznak.² Valószínűleg nemcsak a fényes kivitelezése, hanem – akárcsak a jogar esetében – a Szent Istvánnal való kapcsolata miatt került a koronázási jelvények közé. A palást azért is rendkívül értékes, mert I. (Szent) István egyetlen hiteles ábrázolása található rajta. A hatalmi jelvényegyüttes legfiatalabb tárgyát, az országalmát a szerző Anjou-korinak tartja.

A tanulmány a koronázási insigniumok leírását tekintve precíz és pontosan adatolt, kutatástörténeti észrevételei is érdekes, új adatokkal szolgálnak. Valószínű, hogy elírás vagy gépelési hiba történt, ahol a tanulmány II. Ottokárt Macsó Anna apósaként említi (20.). II. Ottokár cseh király, miután IV. Béla lánya, Margit visszautasította, a király másik lányának, Anna hercegnőnek és Rosztjiszláv orosz hercegnek a lányát, Kunigundát vette feleségül 1261-ben.³

Az előző tanulmányhoz szorosan kapcsolódik a második, *Szent István prágai kardja* című írás. Fodor István szerint az ún. bécsi szablya a 10. század végéig magyar nagyfejedelmi jelvény volt, majd helyét átvette a ma Prágában a Szent Vid-székesegyházban őrzött Szent István-kard. A szerző feltételezi, hogy hozománya részeként Gizella hozta Magyarországra a kardot, amellyel a 14. századi krónika-kompozícióban szereplő jelenetben a német lovagok felövezték a 997-ben Koppány ellen induló fejedelmet.

A kopott volta ellenére is remekműví fegyver pengéje – a vércsatornán ma már nehezen olvasható felirat alapján – a Karoling-korban híres Rajna-vidéki kardkészítő, Ulfberht műhelyében készült. A hagyomány szerint a markolatgomb és az ellenző elefántcsontból készült, ennek ellenére számos kutató úgy gondolja, hogy a csont szerkezete ellent mond ennek. A kérdés eldöntéséhez természettudományos vizsgálatra lenne szükség. Míg a penge a későbbi tisztogatások és restaurálások miatt kopott, a markolatgomb és az ellenző kopása a hosszú használattal magyarázható. Az újkori markolat fából készült, majd vas és sárgaréz huzalfonatokkal körbecsavarták, és valószínűleg akkor cserélték ki a régit, amikor a bársonnyal bevont, ezüstszerelések hüvely készült, vagyis 1791-ben.

A Rajna-vidéken készült pengét egy viking műhelyben látták el szereléssel. A kard lefelé ívelő ellenzője a 10. század végén jött divatba. Maga a fegyver a kutatástörténet szerint az ún. T típusú kardok osztályába tartozik, melyek a 10. század második felében és a 11. század elején voltak elterjedtek. A csontellenző mintája – az állalalakot formáló szalagfonatos indadisz – a viking Mammen-stílusra jellemző, és legjobb párhuzama a Jütland-félszigeten talált mammeni sír harci baltája. A sírt 970–971-re keltezték a kutatók, a rangjelző balta pedig néhány évtizeddel azelőtt készülhetett. A stílus születése a 10. század közepére, vége pedig az ezredfordulóra tehető.

A kard tehát egy észak-európai műhelyben nyerte el végső formáját, Magyarország területére pedig a 10. század utolsó harma-

² Tóth Endre – Szelényi Károly: *A magyar Szent Korona. Királyok és koronázások.* Budapest, 1996. 42.

³ Wertner Mór: *Az Árpádok családi története.* Nagy-Becskerek, 1892. 469–472.; Kristó Gyula – Makk Ferenc: *Az Árpád-ház uralkodói.* Budapest, 1995. 264.

dában került. Korábban valószínűleg egy viking vagy egy bajor harcos tulajdonában lehetett, aki harcban is használhatta.

A kard Prágába kerülésére vonatkozó pontos adatokkal nem rendelkezünk. A szerző valószínűnek tartja, hogy IV. Béla halála után az új királlyal, V. Istvánnal (1270–1272) ellentétben álló Macsói Anna vitte magával más ékszerekkel együtt II. Ottokárhoz (1253–1278). Prágában a karddal együtt a származásával kapcsolatos hagyomány is megjelent. A székesegyház 1355-ös leltárjegyzékében, már mint a „*Boldogságos István magyar király kardja*” jelenik meg a fegyver.

Azt nem tudjuk pontosan, hogy Árpád-házi királyainkat milyen szertartás szerint koronázták. Egyes kutatók szerint a német-római császárság hatására a mainzi ordó lehetett a jellemző, amelyben a kardnak is szerepe van. Tehát nem zárható ki, hogy ez volt az eredeti koronázási kardunk, és első királyunk koronázásában is szerepe volt. (A mai koronázási kard 16. századi velencei munka.)

A bécsi szablya történetének rövid bemutatása után, a szerző saját eredményeinek ismertetése mellett részletes kutatástörténeti összefoglalót is ad. A forrásokkal alátámasztott érvek, a kutatástörténeti érdekességek olvasmányos és alapos munkát tárnak elélnk.

Kubinyi András tanulmánya – melynek címe *A királyi trón Magyarországon* – egy, a magyar történelemben mindeddig elhanyagolt hatalmi jelvényrel, a királyi trónnal és jelentőségével foglalkozik a hazai források és a külföldi párhuzamok figyelembe vételével. A trónok – a görög eredetű *thronus*, a latin *solium*, *cathedra*, valamint a szék jelentésű *sedes* – az uralkodók és főpapok hatalmának szimbólumai voltak.

A trón – amely ünnepélyes alkalmakkor használt ülőeszköz – eredete az ókorra megy vissza, és jelentőségét máig megőrizte. A középkori trónusok anyaga lehet kő, fa, elefántcsont vagy nemesfém. A főpapi trónusok általában kőből készültek, és templomokban álltak. A templomot, ahol a püspök trónja, a *cathedra* volt, *cathedralis ecclesia*, vagyis székesegyháznak nevezték. A ko-

ronázási templomokban az uralkodóknak is lehetett kőtrónusa. A ma legismertebb márványtrón az aacheni Nagy Károly-trón, amely III. Ottó 936-os koronázására készült, és a szent lándzsa mellett a német királyság legfontosabb hatalmi jelképévé vált.

Összecsukható, szállítható trónszékekre is szüksége volt az országában utazgató uralkodónak. Az uralkodói pecsétek tanúsága alapján a 13. századig a fából készült, támla és karfa nélküli, díszesen faragott, szállítható trónok voltak használatban, mint a faldistorium. Tehát az uralkodóknak nem csak egy trónjuk volt. A források alapján a középkori Európában voltak olyan királyságok, ahol egy állandó trónt használtak a koronázás alkalmával, máshol minden koronázáshoz új trónt készítettek. A királyi szék típusától függetlenül, mindegyiknek szimbólum értéke volt. A 13. századból vannak okleveleink, amelyekben a trón megelőzi a koronát, ami a királyi szék jogi fontosságát bizonyítja.

A *Chronicon Rhythmicum Sitticensis* alapján a 13. század közepéig a magyar királyokat koronázáskor Szent István trónjára ültették, akárcsak a német uralkodókat az ún. Nagy Károly-trónra. A magyar királyi trón Székesfehérváron volt, amelynek neve is ezzel magyarázható. Azt viszont nem tudni, hogy a Szent István-trónt meddig használták. Kubinyi szerint nem véletlen, hogy fokozatosan háttérbe szorul az első királyunknak tulajdonított korona mögött. Ugyanis feltételezi, hogy a trón fából készült és idővel tönkrement. Ezt bizonyíthatja, hogy Szent Istvánt Esztergomban koronázták meg, és ha Árpád-kori utódait az ő trónusára ültették Székesfehérváron, akkor átszállították, tehát fából készült.

A késő középkori koronázási ceremóniákról számos adattal rendelkezünk. Ezekből tudjuk, hogy a szertartásban – mind az egyházi, mind a világi részében – a trón jelentős szerepet töltött be.

Fontos megjegyezni, hogy amikor Hunyadi Mátyás lett az uralkodó 1458-ban, a Szent Korona éppen III. Frigyes német-római császárnál (1440–1493) volt. Mátyás csak 1464-ben tudta a visszaszerzett Szent Koronával megkoronáztatni magát. Ennek

ellenére a budai Boldogasszony templomban történt intronizáció után törvényes uralkodónak tekintették. Kubinyi szerint Mátyás azt a trónt tarthatta fő trónusának, amelyen uralkodását elkezdte, és ezért kezdték uralkodása idején Budát „királyi trónusnak” nevezni.

A szerző a források alapján meggyőzően támasztja alá, hogy a királyi trónt Magyarországon is koronázási, illetve hatalmi jelvénynek tartották, tehát a koronázási *insigniumok* között kell számon tartani.

Az utolsó tanulmányban, Kovács László *A Szent István-i lándzsa* című munkájában a 11. századi magyar történelem egyik sok vitát kiváltott tárgyával, a lándzsával foglalkozik. A viták ellenére – amint a szerző bebizonyítja – a lándzsa az egyik legjobban dokumentált királyi jelvény. Az első, Szent István-korabeli írásos említését – Ademar Cabannensis (988 k.–1034) francia szerzetes munkájának C változatában szereplő megjegyzést – sokáig későbbi betoldásnak tekintették, a korabeli ábrázolásokat pedig nem vették figyelembe. Ma már a kutatás hitelesnek tartja a forrásnak azt az adatát, amely leírja, hogy Ottó császár Géza fejedelemnek vagy fiának lándzsajelvényt ajánlódkozott. Az *insignium* valószínűleg a napjainkig megőrzött Szent Móricnak tulajdonított német Szent Lándzsa (amely a 9. században megjelent szárnyas lándzsák típusához tartozik, ugyanis a köpű két oldalán egy-egy lemezke áll ki, hogy megakadályozza a lándzsahegy túl mélyre hatolását az ellenség testében) másolata lehetett, akárcsak a lengyel fejedelemnek, Vitéz Boleszlávnak adott lándzsa. Ez utóbbi, melyet a krakkói dómban őriznek, a német – vasból kovácsolt – mintának bronzból öntött, harcra alkalmatlan mása.

A magyar lándzsának két korabeli képi ábrázolását ismerjük. Az 1968-ban Nagyharsány (Baranya megye) mellett talált kincslelet H2 denárjának – amelyet Szent István veretett koronázása alkalmával – hátlapján egy kéz tartja a zászlós nyelvű szárnyas lándzsát. Az érem köriratában pedig a LANCEA REGIS (a király lándzsája) felirat szerepel. A másik ábrázolás a mai koronázási paláston I. (Szent) István alakjának kezében látható szárnyas lándzsa.

Első királyunk halála után a 11. századból hat adatunk van a lándzsáról. Ezekből csak annyi derül ki, hogy valamikor a ménfői csata (1044) után a magyar lándzsát III. Henrik császár (1039–1056), mint győzelmi jelvényt Rómába küldte, amit Szent Péter sírjához helyeztek. A lándzsáról az utolsó információnk az, hogy 1693-ban Rómában, a Porta Guidonea fölött őrizték.

Kovács László szerint nem kizárt, hogy a lándzsa Rómába küldése után került előtérbe a jogar használata. Így Orseolo Péter (1038–1041, 1044–1046) ránk maradt, s talán uralkodása második szakaszában használt ölbulláján, valamint I. András (1046–1060) idézőpecsétjén már nem lándzsával, hanem jogarral ábrázolják az uralkodót.

Összegzésképpen megállapítható, hogy – néhány, kisebb elírástól eltekintve⁴ – a konferencia és a megjelent kötet méltó az ünnepi évhez. A tanulmányokat alapos és részletes irodalomjegyzék, valamint gazdag illusztrációs anyag követi, amelyek segítséget nyújtanak a részletek iránt érdeklődőknek, és inspirációt adnak a további kutatásokhoz.

Kovács Szilvia

⁴ Az angol nyelvű rezümékben jogar helyett az országalmát nevezik az első királyunkhoz közvetlenül kapcsolódó jelvénynek, valamint a Mammen-stílust 1010 és 1070 közé helyezik, a magyar szövegben helyesen szereplő 950 és 1010 helyett.

Magányos remekmű a XI. századból

Karácsonyi Béla – Szegefű László
(ed. et transl.):

*Deliberatio Gerardi Moresanae ecclesiae
episcopi supra hymnum trium puerorum*
Scriptum Kiadó, Szeged, 1999. XII + 765.

Államiságunk és kereszténységünk milenniuma kiváló alkalmat kínált arra, hogy történészek, teológusok, de a szélesebb olvasóközönség figyelme is újból az első ezredforduló történéseire irányuljon. A milenniumi esztendőben egyre-másra jelentek meg új forráskiadványok, tanulmánykötetek, monográfiák, régebbi művek felújított vagy reprint kiadásai. Sorra kerültek olyan könyvek is, melyeket már évek, sőt egyes esetekben évtizedek óta vártak az olvasók. Ez utóbbiak közül is kiemelkedik két szegedi történész, Karácsonyi Béla és Szegefű László mintegy három évtizedes munkával elkészült nagyszabású forráskiadványa, amely Szent Gellért püspök és vértanú *Deliberatio supra hymnum trium puerorum* című biblíamagyarázatát tartalmazza. A szerzők neve nem ismeretlen az érdeklődők számára. Karácsonyi Béla, aki pár éve hunyt el, az Egyetemi Könyvtár főigazgatója volt Szegeden, Szegefű László pedig, amellet, hogy az SZTE tanárképző karán tanít, három és fél évtizede kutatja egyháztörténelmünk első századát, különösen pedig Szent Gellért életét és egyházszervező, valamint missziós munkáját.

A kötetben az első csanádi püspök egyetlen fennmaradt teológiai értekezése olvasható latin és magyar nyelven. Gellért műve különös fontossággal bír a XI. századi magyar egyházi, művelődési és társadalmi állapotok tanulmányozása szempontjából. A forrásokban szegény időszakban minden apró töredéknek, oklevélrészletnek, a krónikák geszták valamennyi mondatának kiemelkedő szerepe van. Szent Gellért műve pedig nem kevesebb, mint 166 fólió terje-

delmű, ezzel a leghosszabb Árpád-kori forrásunk. De nemcsak méretei miatt különleges az első Magyarországon készült szentírás-magyarázat, amely hazánkban még évszázadokig nem talált követőre. Olyan remekmű, mely magányosan áll Árpád-kori forrásaink között. A *Deliberatio* szerzője, a forrásul használt munkák, a műben szereplő egykorú személynevek, a megírás időpontjára vonatkoztatható kortörténeti megjegyzések egyaránt figyelmet érdemelnek. Mégpedig kitüntetett figyelmet, mert minden újabb szempont kérdések sorát veti fel, melyekre az évtizedes viták ellenére még ma sem egységes a szakirodalom válasza.

Szent Gellért munkája egyetlen, a XI. század második feléből¹ származó kódexben maradt fenn, amely évszázadokig a freisingi dómkönyvtárban volt, majd 1804 után Münchenbe került, s ma is ott található a Bayerische Staatsbibliothek Clm 6211 számú jelzet alatt. A művet elsőként a tudománypártoló gróf Batthyány Ignác erdélyi püspök adta ki nyomtatásban², sajnos nagyon sok értelmet zavaró elírással, illetve hibás olvasattal. Batthyány kiadása annyira hibás, hogy már a XX. század elejére a további kutatás kerékkötője lett.³ Ezért Sörös Pongrácz 1902-ben elsőként szövegkritikai vizsgálatot végzett, s javított olvasatait A Pannonhalmi-Szent-Benedek-Rend törté-

¹ Mezey László az egyetlen, aki a kódexet a XII. századra datálta, de nézete elszigetelt a szakirodalomban. Mezey László: *Deáksgás és Európa*. Budapest, 1979. 118.

² Batthyány, Ignatus de: *Sancti Gerardi episcopi Chanadiensis scripta, et acta*. Albo-Carolinae, 1790.

³ Ivánka Endre 1942-ben kénytelen volt megjegyezni, hogy a valódi mű még kiadatlanul tekinthető. Ivánka Endre: *Szent Gellért Deliberatio-ja*. Problémák és feladatok. Századok 1942. 497.

nete első kötetében közölte.⁴ Közel hét évtizedig ezeket az olvasatokat használták az érdeklődők, majd Gabriel Silagi elkészítette a *Deliberatio* kritikai szövegkiadását. Munkájában, ami első ízben 1967-ben jelent meg Münchenben, áttekintést adott a müncheni kódexről, Gellért forrásairól, nyelvezetéről, stílusáról.⁵ Ezt követően 1978-ban látott napvilágot a nagy nemzetközi hírnévnek örvendő Corpus Christianorum középkori sorozatának 49. köteteként a *Deliberatio* kritikai szövegkiadása.⁶ Sajnos azonban Silagi kiadása sem mentes a rossz olvasatoktól, az értelemzavaró elírásoktól, miként azt Déri Balázs 1991-ben bebizonyította. Déri a kiadás hibájaként röpta fel a szentírási és patrisztikus idézetek felderítésének és feltüntetésének pontatlanságait, valamint világos tipográfiai elkülönítésének hiányát.⁷ Tehát Silagi kiadása sem oldotta meg teljesen a *Deliberatio* problémáját, így továbbra is nagy igény mutatkozott egy, Magyarországon is könnyen elérhető, pontos és alapos szövegközlésre. Ezt hivatott

teljesíteni a jelen kötet, melynek elévülhetetlen érdeme, hogy elsőként adja közre a mű teljes magyar fordítását, hiszen korábban csak rövid részletek jelentek meg.⁸

Szent Gellért munkájának műfaja misztikus szentírás-magyarázat, mégpedig Dániel próféta könyve 3. fejezetének 57–65. verseihez. Nyelvezete a korabeli, Észak-Itáliában használt latin nyelvvel mutat rokonságot, így számos kifejezést a klasszikustól eltérő értelemben használ.⁹ Ehhez járul még, hogy szerzője sok idegen eredetű és számos, saját maga által az elragadtatás hevében alkalmilag képzett szót használ.¹⁰ Ezek okozzák stílusának és nyelvezetének nehézségét, amit azzal fokoz, hogy nem fegyelmezett, hanem dús fantáziájú és csapongó író.¹¹ Témáját szabadon kezeli, s a

⁴ Sörös Pongrácz: *Collatio codicis olim Frisingensis, nunc Monacensis cum editione comitis episcopi Batthian: Sancti Gerardi Scripta et Acta...* Albo-Carolinae, typ. episc. MDCCXC, pag. 1–297. in: (Szerk.): Erdélyi László: *A Pannonhalmi-Szent-Benedek-Rend története I.* Budapest, 1902. 579–586.

⁵ Silagi, Gabriel: *Untersuchungen zur „Deliberatio supra hymnum trium puerorum“ des Gerhard von Csanád.* München, Arbeo-Gesellschaft, 1967.

⁶ Gerardi Morasenaec Ecclesiae Seu Csanadiensis episcopi: *Deliberatio supra Hymnum trium puerorum.* ed. Gabriel Silagi Turnholti, 1978.

⁷ Déri lesújtó véleményének hangot is adott 1991-ben: „Már csak a nagyhírű sorozat iránti tiszteletből is kellemtelen kimondanunk a meztelen igazságot, hogy egy elkeserítően és érthetetlenül felületes és félrevezető munkával állunk szemben, amely gyakorlatilag semmilyen szempontból nem elégíti ki a hozzá fűzött reményeket, sőt nem egy tekintetben a majd kétszáz esztendőös Batthyánykiadásnak a nyomába sem léphet.” Déri Balázs: *Szent Gellért-szövegproblémák* in: (Szerk.): Bárdos István és Beke Margit: *Egyházak a változó világban.* Esztergom, 1991. 387.

⁸ 1976-ban Karácsonyi Béla–Szegfű László: *Szemelvények Gellért Deliberatio-jából.* Világosság 1976. II. szám 97–99. és 336., majd 1984-ben szintén Karácsonyi Béla–Szegfű László: *Elmélkedés a tudós Isingrimus számára a három fiú himnuszáról.* in: (Szerk.): V. Kovács Sándor: *A magyar középkor irodalma.* Budapest, 1984. 615–638. és 1141–1145., továbbá Gellért: *Elmélkedés a három fiú himnuszáról.* Fordította: Karácsonyi Béla–Szegfű László in: (Szerk.): Kristó Gyula: *Az államalapítás korának írott forrásai.* Szeged, 1999. 188–219. A szegedi pároson kívül Déri Balázs jelentetett meg 1991-ben magyar fordítást jegyzetekkel kísérve a *Deliberatio* második könyvből: Déri Balázs: *A „Tekintetes lakodalmas”, az „Isteni nászdal” és a „Nemes ének” – avagy a Szent Gellért-szövegkiadás műhelyéből.* in: *Annales Universitatis Litterarum et Artium Miskolciensis* 1991. 58–67.

⁹ Karácsonyi János a *Deliberatióból* összeállított „különös jelentésű szavak” esetében a szavak régies jelentését említi, ifj. Horváth János szerint azonban „az olasz népnyelv hatásáról van szó”. Karácsonyi János: *Szent Gellért csanádi püspök élete és művei.* Budapest, 1887. 206–207. és ifj. Horváth János: *Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái.* Budapest, 1954. 112.

¹⁰ ifj. Horváth J. i. m. 114.

¹¹ Szennay András: *Szent Gellért lelkisége és teológiája.* Vigilia 1980. 809.

hymnusz szövegétől és tárgyától gyakran elszakadva igen nagy kitérőket tesz, katényszerűen kapcsolja a szöveg egyes mondataihoz a Szentírás más helyeit és a szentatyák idézeteit.¹² A *Deliberatio* szövege tehát nagyon bonyolult, a sok bibliai citátum, parafrázis, a sok szimbolikus értelmezési lehetőség és a képekben való beszéd nagyon megnehezítette a fordítók munkáját.

Évtizedekig komoly problémát jelentett a Gellért által felhasznált források körének pontos meghatározása. Bodor András 1943-ban alapos értekezésben mutatta ki, hogy a csanádi püspök legfontosabb forrása Seviliai Szent Izidor „*Etymologiarum libri XX*” című hatalmas munkája, amely bizonyíthatóan megtalálható volt a XI. századi Magyarországon.¹³ Bodor tanulmánya végén tételesen felsorolja a szövegpárhuzamokat, valamint kísérletet tett Szent Gellért többi forrásainak a felsorolására is.¹⁴

A hazai történészek körében Szent Gellért *Deliberatiója* a benne rejlő kortörténeti megjegyzések és utalások miatt bír jelentőséggel. A műben nagyon sok konkrét utalás vonatkozik a korabeli egyházi és uralmi viszonyokra. Ugyanakkor Gellért nem nevezi meg azt az uralkodót, akit elítél és élesen bírál, így a szakirodalomban annak személyével kapcsolatban különböző válaszok születtek. Elsőként Rónay György ért el konkrét eredményt, amikor 1956-ban felismerte, hogy a *Deliberatio*-ban bírált eretnek a Balkán-félsziget északi részeiről hazánkba beszivárgó bogumilok lehettek.¹⁵

Ezt ugyan 1965-ben Redl Károly¹⁶ még kritikával illette, de Szeffű László 1968-as tanulmánya¹⁷ óta a szakirodalom egyre inkább átveszi Rónay megállapítását. Szeffű szerint Magyarországon céljai elérése érdekében Aba Sámuel király támaszkodott bogumilokra, s szimpatizált tanáikkal. Vagyis a műben névtelenül bíralt királyt Aba Sámuellel lehet azonosítani.¹⁸ 1981-ban Rónay György állott elő újabb értelmezési lehetőséggel a névtelen király kapcsán. Rónay szerint Gellért elítélte második országlása alatt Pétert. Erre a *Deliberatio*-ban a névtelen királyt ostorozó passzusokat használja forrásként.¹⁹ Ezt követően parázs vita alakult ki Gerics József és Kristó Gyula között a Magyar Könyvszemle hasábjain. Gerics, elfogadva Rónay koncepcióját Péterrel azonosította a meg nem nevezett királyt, így Aba Sámuel tekintette a Szent Istváni politika folytatójának. Feltételezte, hogy a műben névtelenül elítélt Pétert csak Gellért legendáinak írója azonosította – tévesen – Aba Sámuellel, s ekkor keletkezett az a negatív kép Aba uralmáról, amely krónikáinkban és az *Altaichi Évkönyv*-ben is olvasható. Kristó ezzel szemben Aba Sámuelben látta az eretnekekkel és pogányokkal együttműködő uralkodót, így Orseolo Pétert tekintette az országot következetesen krisztianizáló uralkodónak.²⁰ Bár arra Kristó Gyula

¹² Hermann Egyed: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München, 1973. 37.

¹³ A pannonthalmi apátság Szent László kori vagyonösszeírása az ott talált könyvek között felsorolja a „*Liber Sententiarum*”-ot és „*Isidorum*”-ot.

¹⁴ Bodor András: Szent Gellért *Deliberatio*-jának főforrása. Századok 1943. 225–227.

¹⁵ Rónay György: Bogumilizus Magyarországon a XI. század elején, Gellért püspök „*Deliberatio*”-jának tükrében. Irodalomtörténeti Közlemények 1956. 471.

¹⁶ Redl Károly: Problémák Gellért püspök *Deliberatio*-jában. Irodalomtörténeti Közlemények 1965. 215.

¹⁷ Szeffű László: Eretnekség és tirannizmus. Irodalomtörténeti Közlemények 1968. 501–515.

¹⁸ Szeffű L. i. m. 515.

¹⁹ Rónay György: Első szentjeink. Vigilia 1981. 519.

²⁰ Gerics József: Az 1040-es évek magyar történetére vonatkozó egyes források kritikája I–II. Magyar Könyvszemle 1982. 186–197. és 299–312., Kristó Gyula: Források kritikája és kritikus források az 1040-es évek magyar történetére vonatkozóan. I–II. Magyar Könyvszemle 1984. 159–175. és 285–298., majd Gerics József: A Pseudo-Isidorus-gyűjtemény szövegei és a 11. század első felének magyarországi társadalmi ideológiája.

felhívta a figyelmet, hogy a *Deliberatio*, már csak műfaja miatt is nehezen döntheti el Aba és Péter megítélésének kérdését.²¹

Az eddigi eredmények és polémiák számbavétele és ismertetése után leszögezhetjük, hogy Karácsonyi Béla és Szegefű László forráskiadványa és fordítása nagyban hozzájárul a további kutatásokhoz. A tekintélyt parancsolóan vaskos és szép kiállítású kötet kiadói és fordítói minden bizonnyal igényes és képzett olvasókat céloztak meg Magyarországon és külföldön egyaránt. Ezt egyértelművé teszi a kötet nemzetközi nyelvzetete: a szöveg fordításán és a magyar nyelven közölt előszón kívül minden megtalálható latinul is. A kötet nyolc szerkezeti egységre tagolható. Első a latin és magyar nyelvű bevezetés, amely röviden tájékoztat a Szent Gelléltre vonatkozó források, az életrajz, a kézirat és a szöveg kérdésében. Sajnos sem a latin, sem a magyar szöveg nem mentes a nyomdahibáktól.

A kötet nagy részét természetesen a latin és magyar szöveg közlése alkotja. A kötet kiadási elve egyébként nagyon sajátos,

tulajdonképpen átmenetet képvisel a faksimile és az ismert kritikai kiadások között. A nyitott könyv bal oldalán, a páros oldalakon az eredeti kézirat oldal- és sorszámaival követve betűhíven – mindössze a rövidítések feloldásával – közlik a latin textust. A bal oldali margón Batthyány és Silagi kiadásainak oldalszámait és a vonatkozó szentírási helyek feltüntetése történt meg. A jobb oldali margón a sorok sorszámozása látható, alul pedig a szövegkritikai és kodikológiai jegyzetapparátus található. Ez utóbbi következetesen hivatkozik Batthyány és Silagi kiadásaira, valamint Sörös Pongrácz korrekcióira. Így egy helyen, áttekinthetően megtalálható minden szükséges információ a latin textus tanulmányozásához, értelmezéséhez. Megjegyzésre méltó, hogy Karácsonyi és Szegefű latin közlése pontosabb, mint Silagi ún. kritikai kiadása. Munkájukban kijavítják Silagi számos hibáját.²² A kinyitott könyv jobb oldalán, a páratlan oldalakon a magyar fordítás olvasható. A magyar szöveg alatt kaptak helyet a Gellért által felhasznált patrisztikai idézetekre történő utalások. Mindenképpen elismeréssel kell adóznunk a fordítók találmányának. Ekkora helyen ennyi információt elhelyezni csak ilyen következetes elrendezés révén lehetséges.²³ A közölt hatalmas mennyiségű latin és magyar textust sajnálatos módon mintegy ötven nyomdahiba terheli, amelyek egy utólagos kontroll segítségével feltehetően könnyen kiszűrhetők lettek volna.

(Válasz Kristó Gyulának). Magyar Könyvszemle 1985. 159–170., valamint Kristó Gyula: Gellért püspök, valamint Péter és Aba Sámuel királyok viszonyának kérdéséhez. (Válasz Gerics Józsefnek). Magyar Könyvszemle 1985. 170–180. A kérdéshez kapcsolódva Szegefű László 1986-ban tételesen megvizsgálta a Gellért-legendák és a *Deliberatio* kortörténeti passzusainak kapcsolatát. Megállapította, hogy források között nem mutatható ki szövegszerű kapcsolat, ami komoly érv a források egymástól független keletkezése mellett. Szegefű László: Kortörténeti problémák Gellért Püspök *Deliberatio*-jában és legendáiban. *Acta Universitatis Szegediensis De Attila József Nominatae. Acta Historica*, 83. (1986). 11–20.

²¹ Erről 1999-ben így nyilatkozott: „*Természetesen Gellért műve nem kúlseregény, amelyet a 11. század negyvenes éveinek Magyarországra a sífre meglelése után maradéktalanul alkalmazhatunk. Bár tagadhatatlanul vannak az ekkori Magyarországra vonatkozó utalásai, műve általánosabb, mint egy történeti helyzet kozmikus szűkítése.*” Kristó Gyula: *A tizenegyedik század története*. Budapest, 1999. 97.

²² A Déri Balázs által 1991-ben megfogalmazott követelményeknek eleget tesz a jelen szövegkiadás. Déri i. m. 388.

²³ Apró megjegyzés azért mégis ide kívánczik a szisztémával kapcsolatban. Könnyebben áttekinthető és visszakereshető lenne a szöveg, ha a latin és magyar szöveg tördelése megközelítőleg megegyezne. Arról beszéltek, hogy jelenleg – a szélesebb sorok miatt – sokszor 5–6 sorral rövidebbre tördelték a magyar textust, mint a vele szemközti oldalon lévő latint. A magyar szöveg alatt elhelyezett forráshivatkozások és a könyv végén található mutatók pedig a latin sorszámozáshoz igazodnak.

Említést érdemel a szövegben előforduló bibliai idézetek és parafrázisok problematikája. Szent Gellért műve megírásakor nemcsak az ezredfordulóra már Európa-szerte elterjedt Szent Jeromos-féle *Vulgatát* használta, hanem a műben 14 helyen²⁴ az azt megelőző latin fordítás, az ún. *Vetus Latina* szavai is kimutathatók. Feltételezhető, hogy a *Vetus Latina* szövege a Gellért által felhasznált patrisztikai írások révén került be a *Deliberatió*ba. Így elsősorban Beda Venerabilis *Explanatio Apocalypsis* című alkotása kerülhet szóba, hiszen több alkalommal is akkor fedezhető fel a *Vetus Latina* szövege, amikor Gellért Beda műve alapján írt. Külön érdeme Karácsonyi Béla és Szegfű László munkájának, hogy ezeket következetesen és pontosan feltüntetik a bal oldali margón a *Vulgatára* vonatkozó passzusokkal együtt, de azoktól „VL” rövidítéssel megkülönböztetve. Egyetlen apró probléma, hogy a kötetben sehol sem történik utalás e megkülönböztetés jelentőségére, a „VL” szignum feloldására. Pedig éppen a *Vetus Latina* szövegek pontos feltüntetése az, ami az egyik többlet Gabriel Silagi korábbi szövegközléséhez képest. A bibliai idézetek és parafrázisok fordítása is kíván egy apró megjegyzést. Mivel Karácsonyi és Szegfű korábban közreadott fordításrészletein és a jelenlegi fordításon kívül csupán Déri Balázs jelentetett meg kommentált és jegyzetelt szakaszokat a magyar fordításból, a jelen fordítást csak a Déri-féléhez mérhetjük hitelesség és pontosság kérdésében. Déri Balázs a szentírási szakaszokat Káldi György bibliafordítása alapján közli, hiszen – mint említettem – Gellért nem csak a mai *Vulgatát* használta. Karácsonyi és Szegfű fordítása a bibliai szövegek kérdését sajátos módon oldotta meg. Sem a Károli Gáspár-, sem a Káldi-, sem pedig a katolikus fordítást nem használta fel, hanem csak a *Deliberatio* szövegére támaszkodott. Ez logikus

²⁴ A szövegek megtalálhatók: 108. o. 16. és 22. sor; 114. o. 12. sor; 126. o. 21. és 24. sor; 194. o. 3. sor; 200. o. 9. sor; 204. o. 14. sor; 206. o. 15. sor; 230. o. 13. sor; 382. o. 21. sor; 392. o. 8. sor; 436. o. 23. sor és 628. o. 17. sor.

és következetes lépésnek tekinthető, s elismeréssel kell adoznunk, hiszen nagyban megnövelte munkájukat. De csak a szövegek fordításában követték saját elgondolásukat. A bibliai személynevek átírásában a református hagyományokat követték. Így lett Izajásból Ézsaiás, Ezekielből Ezekiel és így tovább. Ellenérzést szülhet ez az elgondolás, hiszen a Gellért korában használatos névalakok a mai katolikus változatokhoz állnak legközelebb.

A szövegközlést különböző mutatók követik a kötetben. Először a felhasznált szentírási helyek mutatója szerepel, ezt követi a Gellért által felhasznált patrisztikai hivatkozások mutatója. Végül a szövegben szereplő latin személynevek²⁵, illetve a latin főnevek és igék mutatója található. A mutatók a kódex margójára írt megjegyzések pontos felsorolásával, magyar fordításával érnek véget. Ez utóbbit ilyen következetességgel a jelen kötet közli elsőként. A *Deliberatio* leghíresebb beírása Batthyány Ignácól származik, aki a névtelenül bíralt királyról szóló rész mellett megjegyezte: „Tempore Ovonis describuntur” (184. o.) vagyis „Aba kora íratik le”. Ennyi mutatóval és segédlettel, illetve információval kiegészítve még nem jelent meg Gellért püspök *Deliberatio*-ja. Ez bizonyára sokak által használt és idézett alkotássá teszi Karácsonyi Béla és Szegfű László munkáját. A könyvet egyébként nagyon részletes – a népszerűsítő művek és megemlékezések kivételével teljességre törekvő – bibliográfia zárja, ami nagyban megkönnyíti a további kutatást.

Összességében annak az elismerésnek adhatunk tehát hangot, amellyel minden olvasó tartozik Karácsonyi Béla és Szegfű László több évtizedes és kitaró munkájának. A fordítók elévülhetetlen érdeme, hogy a magyar középkoraszat egy régi-régi adós-

²⁵ Itt vagyok kénytelen megjegyezni, hogy a 306. oldal 14. sorában szereplő Máriát a névmutató a 697. oldalon tévesen azonosítja Jézus Édesanyjával, mert az említett oldalon Mária Mirjámot, Mózes nővérét jelenti. Ugyanis Mária a Mirjám újszövetségi változata. Herbert Haag: *Bibliai lexikon*. Budapest, 1989. 1162.

ságát törlesztve elsőként adták közre a *Deliberatio* teljes magyar fordítását. Tették mindezt gazdag jegyzetapparátus, sokoldalú mutatók és a latin szöveg minden eddiginél pontosabb közlésével együtt. Így méltán remélhetjük, hogy Karácsonyi Béla és Szegfű László kötete megélelné a *Deliberatio*val és

Szent Gellérttel kapcsolatos kutatásokat, amelyekben sajnos a mai napig több a nyitott, mint a lezárt, megoldott kérdés.

Vajda Tamás

Középkori és kora újkori németalföldi (holland) johannita források

Winter, Johanna Maria van, ed.: *Sources concerning the Hospitallers of St. John in the Netherlands, 14th–18th centuries*. Studies in the History of Christian Thought 80, Leiden–Boston–Köln. Brill, 1998. viii+821 old.

Az alább bemutatásra kerülő munka nemcsak tekintélyt parancsoló méretével, hanem a benne kiadásra kerülő források jelentősége okán is figyelmet érdemel mind a középkor, mind pedig a kora újkor kutatói részéről. Az ismertetés valamelyest megkésett voltát ellensúlyozza az a tény, hogy egy több évtizedes forrásfeltáró munka gyümölcsét tarthatja kezében az olvasó – nem egy helyen fontos magyar vonatkozásokkal –, amely ezért joggal tarthat igényt érdeklődésünkre akkor is, ha a bestseller listákról már lekerült.

Forráskiadás ismertetéséről lévén szó, helyenként talán a recenzió is rendhagyó, bár benyomásaink és megállapításaink jó-részt általános jellegűek, illetve érvényűek. Ez már a kötet alapvető céljára, illetve létrejöttének körülményeire is igaz. Johanna Maria van Winter évtizedeken keresztül kutatta a johannita szerzetes lovagrend középkori és kora újkori forrásait, részben a rend Máltán őrzött központi levéltárában (Archives of the Order of Malta, National Library of Malta, Valletta [AOM]), részben pedig nyugat-európai (német, belga, holland) levéltárakban, különös tekintettel a mai Hollandia területén található rendházakra. Ez természetesen valamelyest történetietlen megközelítés, hiszen a rend hierarchikus felépítésével, s az ebből következő forrásképződéssel sem áll összhangban. Mindazonáltal akár járható út is lehetne, ha legalább a *Bevezető*ben utalt volna rá a szerző, s Hollandia helyett időnként a 'Frisia', 'Németalföld', vagy 'Flandria' kifejezéseket

használná, különösen a középkori forrásokat tárgyaló részeknél.

Mielőtt azonban eltévednénk e vaskos kötet lapjain, röviden tekintsük át felépítését. A hét részből álló munka egy hosszabb – forráskiadások esetében szinte kötelezően – tartalmas bevezetővel kezdődik (1–27.), amellyel kapcsolatban számos megjegyzést fogunk tenni az alábbiakban. A központi, forrásközlő rész négy alegységre tagolódik: A) Bullák és oklevelek, 1319–1795 (29–192.); B) Az utrecht-i Szent Katalin konvent számadáskönyve (14. század; 193–387.) C) *Visitatiós* jegyzőkönyvek és vizsgálatok, 1373–1732 (389–657.); D) 16–18. századi rövid írások listája (659–686.). A kötetet egy általános és rendkívül elnagyolt bibliográfia és egy több mint százoldalas, rendkívül alapos és jól használható mutató zárja (695–821.).

Bár a *Bevezető* számos pontján kiderül, hogy a kötetben található források használatához íródott, az olvasónak mégis az a benyomása támad, hogy helyenként a szerző teljesen elszakadt forrásaitól, s egészen szubjektív véleményt fogalmaz meg, ami nem feltétlenül segít az okleveles anyag értelmezésében. Az egyik rendkívül zavaró probléma, hogy van Winter megállapításában legtöbbször nem tesz semmiféle utalást arra, hogy éppen melyik időszakról beszél, márpedig a rend hét évszázados története során alapvető változásokon ment keresztül. Különösen igaz ez a rend szervezeti felépítésére, illetve tagjainak eredeti társadalmi státuszára. Így például teljesen értelmetlen a „nagykereszt” intézményéről beszélni „általában” (11.), hiszen ez csak a késő középkorban jelent meg. S persze a magyar perjelség sem volt a német nyelv (*lingua*) része 1604 előtt, még ha a kutatók jó része ma is ezt vallja anélkül, hogy az idevágó forrásokat valaha kézbe vette volna. A szerző említi a rendi hierarchia majdnem minden fontos szintjét (a *membrátó*tól a rend

központjáig), de nem árulja el ezek funkcióját, márpedig a források értelmezéséhez ez elengedhetetlen, s az utóbbi egy évtized kutatásainak legfontosabb hozadéka talán éppen ez lenne. Bemutatja ugyanakkor a sajátosan szerveződő flandriai *preceptorium*okat (13.), csak éppen azt nem hangsúlyozza, hogy ezek a „colour local” kategóriába esnek ugyanúgy, mint a *preceptorium*ok és a perjelség közé ékelődő ún. *preceptoria principalis*, amelyekre csak erről a területről ismerünk példákat. A szerző szerint a nagymestertől és a konventuális tisztségviselőktől eltérően a perjelek a *camera prioralis*ban tartották a székhelyüket, amelyek olyan *preceptorium*ok voltak, melyeknek jövedelmét maga a perjel élvezhette, azaz nem kellett a központi kincstárnak befizetni (18.). Ezzel kapcsolatban két megjegyzés is kíváncsodik. Egyrészt az újabb kutatások szerint nincs bizonyíték arra, hogy a johannita perjelek állandó székhelyet tartottak volna fenn, sőt ha volt is olyan *preceptorium*, ahol a tartományi előjáró gyakrabban megfordult vagy hosszabban időzött (mint például Magyarországon, Vránán vagy Pakrácon), ez nem volt feltétlenül azonos azzal a rendházzal, amelynek jövedelmét sajátjaként élvezte. Másrészt ennek kapcsán illene említést tenni a *camera magistralis*ról, vagyis az egyes perjelségekben található olyan *preceptorium*okról, amelyek jövedelmét közvetlenül a nagymesternek „rezerválták”. Mi több, egész perjelségek kaphattak ilyen státust, mint például a magyar–szlavón rendtartomány 1330 és 1335 között.

Ugyanakkor van Winter azon kevesek közé tartozik, akik helyesen mutatnak rá, hogy messze nem minden rendtag volt nemesi származású (8–9.), s a „kék vér” nem kéretett számon a káplánoktól (*capellani*) és a szolgálótestvérektől (*servientes*), sőt a lovagokra (*milités*) vonatkozóan is csak fokozatosan szigorodtak a belépési feltételek. Említést tesz az *antianitas* intézményéről, de nem tudjuk meg, hogy ez pontosan mit takar. Az utóbbi években folytatott szakmai vitákból kiderül, hogy a kifejezeten e témával foglalkozó kutatók számára sem egészen világos, hogyan, milyen feltételek mellett (pl. életkor, a rendben eltöltött idő)

szerzett jogot egy rendtag arra, hogy megválaszthassa azt a rendházat, amelyet irányítani akar, vagy még pontosabban: amelynek jövedelmét élvezni szeretné.

Számos egyéb apróbb hibát, felesleges információt, illetve kiaknázatlan lehetőséget fedezhetünk fel a *Bevezető*ben, a fentiekben megfogalmazott kritikák azonban érdemben – szerencsénkre – keveset vonnak le a forráskiadás jelentőségéből. Ezek élén a rend központi levéltárában (AOM) és a karlsruhe-i Generallandesarchiv-ban (GLA) őrzött 211 oklevél kiadását találjuk, amelyeket a rend nagymesterei vagy a német perjelek adtak ki. A kiadás azért is bír nagy jelentőséggel, mert az ún. rodoszi (1309–1522) és máltai (1530–1798) korszakban a rend központi írószerve által kibocsátott oklevelekből nagyon kevés oklevél-publikáció látott napvilágot.¹ Az *in extenso* forrás-publikációk száma talán összesen sem tesz ki annyit, amit van Winter ebben a kötetben közreadott.² Másrészt a mai Hollandia területén kívül fekvő házakra, perjelségekre vonatkozó fontos információk is fellelhetők a kiadásban. Ilyenek például Jean de Lastic nagymester 1448. január 23-i (Nr. 43.), illetve március 28-i oklevelei (Nr. 45.), amelyekben *visitatió*t rendel el a német, magyar és cseh perjelségekben, s ezzel Michael de Castellaciot,³ egy lombardiai johannitát bíz meg, aki nem utolsósorban – *utriusque iuris doctorként* – rodoszi fellebviteli bíróként is működött. Bár a szerző elsősorban a *Frisiára* vonatkozó részeket emelte ki az oklevélből, szerencsénkre a két dokumentum V. Miklós pápa július 2-i átírásában is fennmaradt, s Theiner ki is adta őket teljes szö-

¹ A Rodosz előtti időszak fontos corpora a Delville Le Roulx-féle gyűjtemény (Cartulaire général de l'ordre des Hospitaliers de S. Jean de Jérusalem, 1100–1310, I–IV. Paris: Ernest Leroux, 1894–1906.), de 1310-et követően csak Anthony Luttrell forráskiadási tevékenysége tekinthető számottevőnek.

² A kötetben találhatóak csak regeszta-formában közzétett dokumentumok is, de a szerző nem közli ennek okát.

³ van Winter Castellario-nak olvasta.

vegükkel,⁴ amiről a szerző láthatóan nem értesült. Tudott viszont róla Reiszig Ede, aki egészen hosszú „szövegközi” regesztát készített a magyar johannitákról szóló monográfiájában a szóban forgó dokumentumokról,⁵ jóllehet ő sem tudta eldönteni, hogy Castellacio, aki az oklevelek tanúsága szerint *corrector*ként és *reformator*ként is fellépett, eljutott-e egyáltalán Magyarországra. Azt azonban mégis megkockáztatjuk, hogy a magyarországi helyzetről alapos ismerete lehetett, hiszen a székesfehérvári johannita konvent magánlevéltárában fennmaradt egy oklevél, amelyet Castellacio ugyanezen év decemberében Bécsben keltezett, s ebben a fehérvári *preceptor*t többszöri fegyelemsértése miatt visszaküldte Rodosra.⁶

Kínálja magát a következtetés, hogy az együtt vizitált perjeliségek egy nyelvhez (*lingua*) tartoztak, a rendi gyakorlat ezt mégsem támasztja alá, illetve önmagában nem bizonyítja.⁷ Az önálló státuszát csak 1422-ben visszanyerő német nyelv (*lingua*) 1427-től kezdve mind gyakrabban próbálta megszerezni a magyar perjeliség feletti felügyelet jogát az itáliai nyelvtől, utójára éppen az 1446-os római generális káptalanon, azonban nem sok sikerrel, mert Tallóci János halálát követően a velencei perjeliségből származó Giacomo Soris kapott kinevezést a magyar perjeli tisztségbe.⁸ Az egyik ilyen

próbálkozásról szól a van Winter által publikált 1466-os oklevél is (Nr. 71.), amely szerint a német nyelv *procurator*a, Erhardo de Heringen petícióval fordult a rodoszi konventhez a magyar perjeliség ügyében, de sajnos a szerző a magyar vonatkozású részt félsoros regesztává zsugorította, így sokat nem tudunk meg a kérés tartalmáról (AOM 376, fol. 132^{rv}). A magyar perjeliség válasza viszont (AOM 376, fol. 134^r), amelyet Giacomo de Soris terjesztett a rend vezetése elé, reményeink szerint a közeljövőben a kiadásra kerül. (AOM 358, fol. 82^v–83^r). Bár ebben a fejezetben – hasonlóan a negyedik alfejezethez – még három magyar vonatkozással bíró – 1545–1586 közötti – dokumentum is fellelhető, újkoraszainkra vár, hogy ezek jelentőségét felmérjék, s a kutatásban hasznosítsák őket.

A forrásközlő rész második egysége tartalmazza az utrecht-i Szent Katalin konvent 14. századi számadáskönyvét, amelyet a *preceptorium dispensator*ának parancsára kezdtek el vezetni a század második felétől. A több mint 150 főlínyi forrás kiadásának az ad igazán nagy jelentőséget, hogy bár már a rend 1262-es generális káptalanján rögzítették, majd többször megerősítették, hogy a perjeleknek számadáskönyvet kell vezetniük, s bevételeik bizonyos hányadát évente be kell fizetniük a rend központi kincstárába, nagyon kevés olyan forrás maradt fenn, amelyik ilyen teljességgel tárja fel egy adott régió johannitáinak gazdasági tevékenységét. Más régiókban végzett vizsgálatok jó részében azt sem lehet megállapítani, hogy hány, illetve mekkora tartozéka (*membra*) volt az adott adminisztratív egységeknek (*preceptorium*), itt viszont a *preceptorium* összes, utrecht-i és nedersticht-i birtokairól, azok bérlőiről, valamint a bérbeadás feltételeiről is időbeli metszeteket kaphat a téma kutatója. Bár a konventről maga van Winter is tett közzé már publikációt, a forrásközlés hasznosítása még a kutatás előtt álló feladatok egyike. Ez annál is inkább fontos, mert komoly alapot nyújthat összehasonlító vizsgálatokhoz. Például, a leg-

⁴ Augustinus Theiner, ed. *Vetera Monumenta Historica Hungarum Sacram Illustrantia*, 1216–1352. I–II. Romae, 1859–1860, II, 243–249.

⁵ Reiszig Ede. *A jeruzsálemi Szent János lovagrend Magyarországon*. I–II. Budapest, Nemesi Évkönyv, 1925–1928., I, 169–170.

⁶ MOL DI.106517.

⁷ Jóllehet a rend központi levéltárában fellelhető másolati könyvek tartalomjegyzékében 1446–1459 között a német és cseh perjeliséggel együtt szerepel a magyar, az 1454-es generális káptalan jegyzőkönyvei az itáliai nyelvhez sorolták. 1460–1466 között az észak-itáliai perjeliségekkel együtt szerepel, de 1467-től ismét visszakerült a német és a cseh mellé annak ellenére, hogy még mindig Giacomo de Soris volt a perjel.

⁸ Vö. R. Valentini, „Un capitolo generale degli Ospitalieri di S. Giovanni tenuto in

Vaticano nel 1446,” *Archivio Storico di Malta* 7 (1936): 134–135.

több európai perjelséghez hasonlóan birtokaik jelentős részét bérbe adták, de ugyanakkor eltértek a legtöbb itáliai *preceptorium*-tól, ahol jellemzően a johanniták művelték birtokaikat. Ez a régió összevethető akár a magyar–szlavón (vránai) perjelséggel is, ahol a németalföldi házakhoz hasonlóan gyakran előfordult, hogy a *censust* részben természetben fizették a bérlők, ugyanakkor tőlük eltérően idehaza ritkább volt a tízéves „futamidó”, s inkább hároméves periódusokra adták bérbe birtokaikat a tartományi káptalan engedélyével.

A harmadik forrásközlő alfejezet az 1373 és 1732 közötti rendi vizsgálatok jegyzőkönyveit, illetve azok részleteit tartalmazza. Ezek között két középkori található: az 1373-as és az 1495-ös vizsgálat. Az előbbit XI. Gergely rendelte el,⁹ midőn rá akarta venni az Ispotályt, hogy mozgósítsa pénzügyi tartalékait a hitetlenek (ti. törökök) elleni harcokban, de a johanniták – a pápai sejtések szerint – jövedelmeik jelentős részét eltitkolták. Ezt a helyzetet megszüntetendő rendelte el a pápa, hogy minden püspökségben folytassanak vizsgálatot a johannita *preceptorium*okban. Az általában a rendről lehangoló képet festő vizsgálati eredmény számos perjelség esetében fennmaradt, s felbecsülhetetlen értékű információt szolgáltat a 14. század végi állapotokról. A németalföldi házak közül Mechelen és Aachen vizsgálati jelentése maradt ránk, s ezt közli újra van Winter az eredeti kiadás alapján.¹⁰ Sajnos a magyar–szlavón perjelség 1373-as *visitatiós* jelentése eddig nem került elő.

Az utóbb közölt *visitatiót* 1493-ban rendelte el Pierre D'Aubusson nagymester *in partibus Alemaniae superioris et inferioris, Hungariae, Bohemiae, Daciae, Sueviae et cetera*, de a vizsgálatra csak 1495-ben került sor. Ha-

sonlóan a fenti jegyzőkönyvhöz, ennek is létezik korábbi kiadása, de az itt publikált az első, amely a rend központi levéltárában őrzött „eredeti” példányról készült, s a németalföldi *preceptoriumok visitatióját* is tartalmazza.¹¹ Bár a látogatást elrendelő oklevél a magyar perjelségbe is rendelt *visitorokat*, sőt ennek kapcsán átír egy 1431-es hasonló tartalmú dokumentumot, amelyben Robertus de Diana-t, a messinai perjelt rendelte a magyar perjelség látogatására, semmilyen adatunk nincs arról, hogy jártak-e ténylegesen a magyar–szlavón rendtartományban, s ha igen, mit végeztek. Bár van Winter itt is csak a „holland” házakra vonatkozó bejegyzéseket publikálta, közli a teljes tartalomjegyzéket is, amelyben nem szerepel utalás magyar *preceptoriumokra*, és saját kutatásaink során sem bukkantunk ilyen forrásokra a rend központi levéltárában.

Szerepel azonban több más, a német nyelv perjelségeiben készült *visitatiós* jegyzőkönyv a máltai johannita levéltár anyagában, amelyről a szerző nem tesz említést. Így nem tudhatjuk, hogy ezeket kutatta-e egyáltalán, vagy pusztán nem talált bennük releváns dokumentumokat.

Mindazonáltal, a fentebb röviden ismertetett kritikai megjegyzésekkel együtt, illetve a munka minden apróbb hiányossága ellenére úgy véljük, hogy a johanniták középkori és kora újkori történetével foglalkozók számára van Winter forrásközlése megkerülhetetlen, sok más kutató, például egyház- és gazdaságtörténészek számára pedig nagyon hasznos forrásbázist nyújthat összehasonlító vizsgálatok elvégzéséhez.

Hunyadi Zsolt

⁹ 1373. február 10. Jean Glénisson. “L’Enquête pontificale de 1373 sur les Possessions des Hospitaliers de Saint-Jean de Jérusalem,” *Bibliothèque de l’École des Chartes* 129 (1971): 106–107.

¹⁰ Uő. *L’Enquête pontificale de 1373 sur l’Ordre des Hospitaliers de Saint-Jean de Jérusalem*. Paris 1987, 158–160.

¹¹ Szemben a Rödel-féle kiadással. Walter Gerd Rödel, *Das Grosspriorat Deutschland des Johanniter-Ordens im Übergang von Mittelalter zur Reformation, an Hand der Generalvisitationsberichte von 1494/95 und 1540/41*. Köln, 1966. (2. kiadás: Köln 1972).

A hit határai

Frontiers of Faith. Religious Exchange and the Constitution of Religious Identities 1400–1750. Szerkesztette: Andor Eszter és Tóth István György. Budapest, Central European University, European Science Foundation. 2001. 298 old.

A *Frontiers of Faith* egy rendkívül színvonalas tanulmánykötet, mely az azonos című, 2000. március 8. és 12. között Budapesten tartott konferencia előadásait tartalmazza. A konferenciát a *European Science Foundation* és a *Középeurópai Egyetem* (CEU) Történelem Tanszéke közösen szervezte Tóth István György és Heinz Schilling elnökletével. A kötet címe szó szerinti fordításban: *A hit határai. Vallási kapcsolatok és a vallási identitások kialakulása 1400 és 1700 között.*

A „frontier” manapság igen jól hangzó, divatos kifejezés az angolszász szakirodalomban, éppen ezért számos képzettársításra ad lehetőséget, melyet azonban tükröfordításban nem érzékelünk. Divatos, mert a kultúrák együttélésének, illetve egymás mellett élésének tanulmányozásához kötődik, továbbá mert eléggé tág ahhoz, hogy a legkülönbözőbb problémák és kérdések kapcsolódhassanak hozzá. Ugyanakkor elméletileg sem köti meg a kutató kezét, bár túl sok támpontot sem ad a kutatáshoz. A közös elméleti nevezőt talán a valós (és konceptuális) határok, illetve az identitásépítés közötti szoros kapcsolatban lehet felmutatni – ezt e kötet bevezető tanulmánya és címe is megerősíti. Ezen a kapcsolaton, a sokat ígérő bevezető tanulmány ellenére, még sincs elég hangsúly a kötet tanulmányaiban. Az identitásépítés mechanizmusainak feszegetése helyett a 25 előadás inkább a kora újkori vallási határhelyzeteket tárgyalja az egymás mellett élő különböző vallások viszonyának, a reformációnak, az ellenreformációnak (vagy katolikus megújulásnak), a hittérítésnek, a miszionárius küldetéseknek és a konfesszió-

nalizmusnak a szemszögéből. Ha elméleti konklúziókra kevésbé törekszenek is a szerzők, a vallási határhelyzet, a vallási identitás nézőpontja a legtöbb tanulmány kérdésfeltevését meghatározza.

Míg a látószög hasonló, a megvizsgált történelmi problémáknak, helyzeteknek a választéka pazar. Európa ebben a kötetben valóban Portugáliától Oroszorszáig terjed, sőt az Ottomán birodalom és a kínai hittérítő missziók tárgyalása során még a Közel- és Távol-Kelet is szóba kerül. A témák változatosságának megfelelően az előadók a legtöbb nagy európai egyetemi központot képviselik – méghozzá többnyire levéltári adatokon alapuló recens kutatási eredményeik színvonalas bemutatásával.¹

Az első tanulmányban *Péter Katalin* a magyarországi reformációnak azt a legelső szakaszát vizsgálja, amikor a vallási határok még elmosódottak és átjárhatók voltak – és nemcsak a társadalom felsőbb körei, hanem az „egyszerű emberek” számára is. Még ha a magyar reformáció kezdeti szakasza egy speciális esetét képezi is az európai reformációnak (gyenge központi hatalom, török veszély stb.), Péter Katalin írása mindenestre arra figyelmeztet, hogy az alulról terjedő reformáció és az egyszerű emberek szabad, felelősségteljes vallási döntéseinek lehetőségét érdemes komolyabban megfontolni. *Heinz Schilling* összefoglaló jellegű tanulmányában az egyház és az állam, a vallás és a társadalom viszonylagos elkülönültségére, és az ezt jelző határok folyamatos újradefiniálására mint a latin kultúrkör egyik legfőbb sajátosságára mutat rá. A határok újírásának legkritikusabb szakasza a 16. század második fele és a 17. század, amikor a megosztottságokat hirtelen min-

¹ Az összes tanulmány megemlézése helyett itt a 25 írásnak csak egy részéről lesz szó, nagyobb hangsúllyal a magyar történetírást érintő esszéken, mint ahogy eredetileg a kötetben – így a könyv változatosságán itt mindenképpen csorba esik.

den korábbinál merevebb határok kezdik jelezni. Ebben a folyamatban egyrészt az egyházak konfesszionális identitásának kiépülése, másrészt a konfesszionális identitásnak a kialakulóban lévő nemzeti (állami) identitással való összefonódása voltak a legfőbb tényezők. Jó példa ez utóbbira, hogy a vallási purizmusra törekvés úgy a katolikus spanyoloknál, mint az evangélikus svédéknél a nemzeti identitás szerves részévé vált.

Az erős konfesszionális identitás előbb-utóbb a misszionáriusoknál is megjelent. Erre példa *Ronni Po-Chia Hsia* tanulmánya a kínai misszió tevékenységéről. Míg a 16. században a missziót a humanista jellegű párbeszéd szelleme hatotta át, és ennek megfelelően a mozgalom – mely térítési céljait gondosan palástolta – rendkívüli népszerűségnek örvendett, a 17. századtól a párbeszéd egyre inkább katekizmussá redukálódott, és a kizárólag a térítési sikerhányadosra koncentráló misszionáriusokat a kínai állam lassan teljesen visszaszorította. Magyarországon már lényegesen nagyobb sikereket könyvelhetett el a katolikus misszió magának – derül ki *Tóth István György* kutatásából –, bár ezt itt sem elsősorban a kulturális párbeszéd magas szintjének köszönheték. Egyrészt ügyesen építettek a mágikus szellemekbe és tárgyakba vetett hitre (látványos ördögűzések, amulettek osztogatása stb.), másrészt a térítők mágikus és tudományos gyógyító képességei rendkívüli vonzerővel bírtak az orvosokban szűkölködő arisztokráciára, és így könnyebben kialakultak a (felülről lefelé irányuló) térítő munka feltételei. A Balkánon zajló gyors és tömeges térítések tudománytörténeti hitével szemben foglal állást *Dávid Géza* tanulmánya a vidéki lakosság vallási hovatartozását ismertető regiszterek elemzésével. *Fodor Pál* írásából viszont kiderül, hogy a Hódoltságban a Balkánnal szemben vallási kérdésekben is kiváltságos helye volt az Ottomán Birodalomban. A szerző részletesen elemzi, hogyan változik a török hatóságok hozzáállása a vallási kérdésekben, hogyan váltja fel a kezdeti kíváncsiságot és viszonylagos toleranciát a *status quo* megőrzésének kizárólagos szándéka és a haszonleső közöm-bőség. A tolerancia azonban itt is csak

részleges volt – figyelmeztet *Fodor Pál* –, és nem egy következetes vallási elgondolásból fakadt. Ezt nem így gondolta számos korai nyugat-európai, akik a vallási viszályok ellenpéldájaként előszeretettel hivatkoztak a toleráns iszlámra. *Kontler László* azt vizsgálja, hogy az állam és vallás viszonyát újragondolni kívánó angol íróknál az az elképzelés, hogy az iszlám egy toleráns és racionális vallás, hogyan válik érvvé az államnak a lelkiismeretet kontrolláló tevékenységei ellen.

Európa mediterrán felében az ellenreformáció rendkívül sikeresen őrizte és erősítette meg a vallási határokat. Ezzel a folyamattal három tanulmány is foglalkozik. *Giovanni Muto* és *José Pedro Paiva* a 17. századi nápolyi, illetve portugál társadalom gyors klerikalizálódását mutatja be. Portugáliában az ellenreformáció normatívái sikeresen szabályozták és egységesítették az egyházi életet, így az egyházi és világi társadalom közötti határvonal ismét markánsan kirajzolódott. A korábbi „nemzeti” ideológia, mely Portugáliát mint a katolikus hit édenkertjét igyekezett ábrázolni az ellenreformációt egyrészt elősegítette, másrészt maga is megerősítést nyert. A mediterrán országok sikeres ellenreformációját és viszonylagos immunitását a reformáció eszméire nem a mediterrán társadalmak sajátos konstellációjával, karakterisztikumaival kell hogy magyarázzuk – ahogyan azt *Fernand Braudel* tette –, hanem sokkal kézzelfoghatóbb történelmi eseményekkel: mindenekelőtt az inkvizícióval – állítja *Francisco Bethencourt*. A kikeresztelkedett zsidók ellen létrehozott spanyol inkvizíció már javában működött, amikor a reformáció eszméi elérik a spanyol társadalmat, de a római inkvizíció hatékonyságát sem lehet alábecsülni – derül ki tanulmányából. A vallási határok megmerevedése alól egyedül Anglia és Hollandia jelentett félig-meddig kivételt. Bár a hatalom mindkét országban a katolikusok és a protestánsok közötti határvonalak erősítésére törekedett, sikere csak részleges volt. A katolikusok hátrányos helyzete Hollandiában nem korlátozta tanulmányi lehetőségeiket – mutat rá *Stefan Ehrenpreis* cikke, míg *Olga Dimitrieva* azt

a sikertelen erőfeszítést követi nyomon, melyet az angol központi hatalom tett a helyhatóságok katolikusoktól való megtisztítására, és melyet a *gentry* helyi összefonódása akadályozott meg.

További tanulmányok említése helyett álljon itt még két, viszonylag mellékes észrevétel. Az egyik a könyv elérhetőségére vonatkozik: telefonon megtudtam, hogy Budapest nagyobb könyvesboltjaiban az általam recenzált könyv nem kapható. Sajnos a Könyvtárellátó Kht. sem terjeszti, sőt még a CEU könyvesboltjában sem lelhető fel.

Pedig, mint láthatjuk, az angolul tudó hazai történészközönség számára egyáltalán nem érdektelen kötetről van szó. A másik megjegyzés a könyv borítójára vonatkozik: még ha nem is kifejezetten piaci termékről van szó, öröm, ha egy jó könyvnek a megjelenése is esztétikus. Mindkét szempont arra utal, hogy a tanszéki kiadásnál mindenképpen üdvözítőbb lett volna valamelyik könyvkiadóval társulni.

Almási Gábor

Merre tart az Egyesült Államok?

Magyarics Tamás:

Az Egyesült Államok külpolitikájának története.

Eötvös József Kiadó, Budapest, 2000.
492 old.

Magyarics Tamás, az ELTE Amerika-nisztika Tanszékének docense, három éven belül a harmadik olyan kötettel jelentkezett, mely az Egyesült Államok külpolitikájával foglalkozik. *Az USA vezető szerepe a világban* (1997) és *Az Egyesült Államok külpolitikájának alkotmányos és intézményi háttere* (1998) című munkák után ezúttal az oktatási segédanyagok választékát gazdagította *Az Egyesült Államok külpolitikájának története* című könyvével. A szerző nem titkolt célja azonban a diákoknál szélesebb olvasóközönség igényeinek kiszolgálása. Művét egyben a magyar nyelvű irodalom hiányosságainak pótlására, valamint a laikus érdeklődők kíváncsiságának kielégítésére is szánta. A mű kiválóan megfelel e hármas célnak.

Három melléklet is segíti a könyv tartalmának megértését és oktatását: a nyolc különböző témához mellékelte térkép, az amerikai elnökök és a külügyminiszterek nevét, valamint hivatali idejét tartalmazó felsorolást, illetve egy részletes időrendi táblázat. De éppen ekkora segítséget jelent a magyar nyelvű kiadványoknál még gyakran ritkaságszámba menő név- és tárgymutató is. Olvasóbarát a könyv egyértelmű, világos és logikus nyelvezete is, melyet tömörsége ellenére a szerző humorral és iróniával tesz fogyaszthatóvá. E mű nemcsak hiánypótló jellege miatt, hanem igényessége okán is számíthat a szélesebb olvasótábor elismerésére.

A könyv huszonhárom fejezetben tárgyalja az amerikai külpolitika gazdasági, diplomáciai, nemzetbiztonsági és ideológiai vonatkozásait a függetlenségi háborútól egészen a hidegháború végéig. Egyik nagy erénye, hogy nem ragaszkodik a fejezetek azonos szempontok szerinti elrendezéséhez. Amennyiben a tárgyalta téma lehetővé teszi,

a szerző az időrendi sorrendet követi, de a közérthetőség kedvéért ettől több alkalommal is eltér. Az utóbbi kategóriába tartozik például az Egyesült Államok és a nyugat-európai nagyhatalmak hidegháborús kapcsolatát tárgyaló fejezet, mely országonként lebontva, külön alfejezetben tárgyalja az amerikai–brit, az amerikai–francia és az amerikai–német viszonyt. A polgárháború előtti időszak bemutatásakor a szerző szintén a földrajzi felosztást követi: külön foglalkozik a Latin-Amerikával és a csendes-óceáni térséggel kapcsolatos amerikai politikával.

Az Egyesült Államok csendes-óceáni terjeszkedését bemutató fejezetek egyéb szempontból is példaértékűek. A szerző elsősorban az amerikai érdekek tükrében ismerteti az USA regionális hatalommá válását, elkerülve ezzel a sablonszerűség azon veszélyét, amelyet a *manifest destiny* (nyilvánvaló elhivatottság) ideológiájának vagy Frederick J. Turner *frontier* elméletének tárgyalási keretként történő alkalmazása jelenthetett volna. A reálpolitikai megközelítés elsődlegessége nemcsak ezekre a fejezetekre, hanem a könyv egészére jellemző. Különösen üdítő a szerző azon szándéka, hogy a második világháborút követő anglo-amerikai speciális kapcsolat alakulását brit részről Nagy-Britannia érdekeire vezeti vissza: az Egyesült Államok nem számíthat Nagy-Britannia támogatására, amennyiben az USA által folytatott politika nem szolgálja a britek érdekeit (371–81.). Ezzel a szerző szembehelyezkedik a szakirodalmat uraló nézetekkel. A témával foglalkozó könyvek sokszor, kezdeti szándékkal ellentétben a személyes kapcsolatok, vagyis a két ország vezetői, mint például Franklin Rooseveltt és Winston Churchill, John Kennedy és Harold Macmillan, valamint Ronald Reagan és Margaret Thatcher közötti jó viszony elsődleges szerepet hangsúlyozzák az angol–amerikai együttműködésben.¹

¹ Lásd például Sked, Alan – Cook, Chris: *Postwar Britain. A Political History*. Harmondsworth: Penguin Books, 1984.

Azonban a racionális megközelítés korlátait több esetben maga a szerző is nyíltan elismeri. Például az 1812-es háborúval kapcsolatban megállapítja, hogy a háború „kittörésének okaira a mai napig sem tudtak a történészek [...] logikus magyarázatot találni” (36.). Bár Nagy-Britannia és az Egyesült Államok számos apróbb sérelmet írhatott egymás számlájára, ezek együttesen sem voltak olyan jelentősek, hogy miattuk egy háború bizonytalanságát érdemes lett volna vállalni. Magyarics Tamás a külpolitikában jelenlévő olyan irracionális elemekre hívja fel a figyelmet, mint például a közhangulat vagy az eszmék világa. Az eszmék külpolitikai jelentőségét mutatja az a tény is, hogy a szerző külön fejezetben mutatja be az USA nagyhatalommá válásának ideológiai hátterét.

A politikai, gazdasági, stratégiai érdekek és az eszmei vonulatok párhuzamos követése teszi kiegyensúlyozottá a hidegháború bemutatását is, mely a könyv terjedelmének több mint felét foglalja el. A huszadik századi amerikai külpolitika – különösen a hidegháborús történések – túlsúlyba nemcsak a szerző érdeklődési körét, hanem az USA világpolitikai térhódítását is jól szemlélteti. Míg Amerika az első világháború után nem vállalta fel azt a vezető szerepet a világban, melyre gazdasági és katonai ereje predestinálta, addig a második világháború után már nem követte el ugyanezt a hibát. A brit gyarmatbirodalom felbomlása és Nagy-Britannia gazdasági és katonai erejének hanyatlásával az Egyesült Államok a világ 'csendőrévé' vált azáltal, hogy átvette Nagy-Britanniától a világ stratégiailag fontos területeinek ellenőrzését: először a Törökországban és Görögországban, majd a Közel-Keleten, végül az Indiai-óceánon és a Perzsa-öbölben (271.). Mindezzel Amerika annak ellenére is bebiztosította vezető helyét a világban, hogy valamivel több mint negyven évig a Szovjetunió katonailag képes volt felvenni vele a versenyt. Az 1990-es évek elején azonban az Egyesült Államok egyedüli nagyhatalomként maradt a világban.

Ugyanakkor az Egyesült Államok figyelmét annyira lekötötte a Szovjetunióval való

gazdasági (és katonai) versengés, hogy amikor a Szovjetunió 1991-es összeomlásával elérte célját, nem rendelkezett alkalmazható stratégiával. Ezzel egyidejűleg a világ is bizonytalanabbá vált: a hidegháború bipolaritása által nagyrészt elrejtett gócpontok a felszínre kerültek anélkül, hogy Amerikának egyetlen rivális országtól is tartania kellett volna. Ebben az új helyzetben, mint ahogy Magyarics is utal rá, az USA olyan új biztonságpolitikai kihívásokkal került szembe, melyek megoldásában a katonai erő jelentősége egyre inkább csökken. Nem véletlen, hogy Amerika képtelen volt saját javára fordítani katonai, technológiai és kommunikációs fölényét, hiszen ez a világot ma fenyegető problémák, mint a migrációs hullámok, a környezeti katasztrófák vagy a nemzetközi terrorizmus kezelésére nagyrészt alkalmatlannak bizonyult (423.).

Az új kihívások ellenére sem változott jelentősen az amerikai biztonságpolitikai koncepció. Egyrészt az Egyesült Államok továbbra is a különböző államokból kiinduló fegyveres támadásra próbál(t) felkészülni. Ezt jól mutatják a George W. Bush által szorgalmazott rakétavédelmi rendszer kiépítésére tett lépések, illetve az 1972-ben Nixon elnök és Leonid Brezsnyev által aláírt ABM szerződés felmondása is. A SALT I tárgyalások eredményeképpen létrejött szerződés keretében a két szuperhatalom kettőben korlátozta az országaikban telepíthető rakétavédelmi rendszerek számát: egyiket a kilövőállások, a másikat pedig a főváros védelmének érdekében lehetett felállítani (406.).

Másrészt, annak következtében, hogy az amerikai biztonságpolitikai koncepció lényegében nem változott, a korábbi két-száz évhez hasonlóan – melynek ilyen irányú vonatkozásait is nagyszerűen mutatja be Magyarics Tamás – az USA továbbra is a Csendes- és az Atlanti-óceán által garantált, természetes határok védelmére összpontosította figyelmét. Mindez annak ellenére történt, hogy az első Szeptember 1957 októberi fellövése után, tehát már a hidegháború alatt, egyértelművé vált e védelmi politika elégtelensége. Ezt megelőzően ugyanis „az Egyesült Államok gyakorlatilag elérhetetlen

volt a szovjet fegyverek számára”, ezt követően azonban már számolni kellett egy lehetséges szovjet nukleáris ellencsapás vagy első csapás veszélyével is (274.).

Az *Egyesült Államok külpolitikájának történetének* zárógondolatával a szerzőnek a jelen számára is van mondanivalója. Magyars Tamás arra hívja fel a figyelmet, hogy Amerikának, mint nagyhatalomnak a jövője azon áll vagy bukik, hogy képes-e megtalálni a belső gazdasági és társadalmi környezet kínálta lehetőségek, valamint a nemzetközi elkötelezettségek közötti egyensúlyt. Amennyiben az Egyesült Államok túlterjeszkedik, a történelmi birodalmak sorsára fog jutni (423.).

E gondolat kapcsán a könyv egyes részei is külön aktualitást nyerne, hiszen például a könyvben említett Szputnyik-sokkhoz hasonlóan a Világkereskedelmi Központot és a Pentagont 2001. szeptember 11-én ért terrortámadás alapvetően rázta meg az USA saját biztonságába vetett hitét. Míg azonban 1957-ben mindössze egy lehetségessé vált, de be nem következett, külső támadás veszélye sokkolta az Egyesült Államokat, addig 2001-ben egy valós, polgári áldozatokat követelő esemény hívta fel a figyelmet az amerikaiak téves biztonságérzetére. Ráadásul e támadás az Egyesült Államokon belülről indult. Tovább tetézte a sokkot, hogy bebizonyosodott, egy ilyen támadással szemben sem Amerika gazdasági, sem politikai fővárosa nem élvez elégséges védelmet. Az Egyesült Államok szempontjából azonban nem elsősorban a terrorizmus, mint kockázati tényező megjelenése jelenti a tanulságot, hanem annak felismerése, hogy a globalizáció végül is hazaérkezett az Egyesült Államokba. A világ többi részéhez hasonlóan Amerikának is szembe kell néznie az általa támogatott neoliberális gazdaságpolitika eredményeképpen megvalósuló globalizációnak nemcsak az előnyeivel, de a hátrányaival is, hiszen a világ minden ország számára – beleértve az Egyesült Államokat is – egyaránt összezsugorodott.² Bár

az USA gazdasági vezető szerepénél fogva jobb helyzetben van, hogy megküzdjön olyan globálisan jelentkező gazdasági nyomással, melyet például az új technológiák, a munkaerőpiac átalakulása és a gazdasági verseny felerősödése generál, a többi országhoz hasonlóan politikai és biztonsági téren az Egyesült Államok is sebezhetővé vált.³ A paradoxon abban áll, hogy amíg a világgazdasági liberalizáció megnövelte az amerikai gazdaság lehetőségeit, addig az ország politikai lehetőségei beszűkültek. Vagyis, mint vezető gazdasági és katonai nagyhatalom képes saját érdekeit rákényszeríteni a világra, de túl sebezhetővé vált ahhoz, hogy ezt valóban megengedhesse magának. Amennyiben megteszi, vállalnia kell a következményeket.

Az Egyesült Államok helyzetét még kényesebbé teszi az, hogy a nemzetállamok meggyengülésével olyan, korábban lokális problémák, mint a szegénység vagy a terrorizmus kikerülnek a nemzetközi küzdőterre. Ezt a folyamatot tovább erősíti az, hogy egyes államok tudatosan rájátszanak a globalizációs folyamatokra: ahelyett, hogy lehetőségeikhez képest hatékony választ próbálnának találni saját problémájukra, egyszerűen a globalizációra hártják a felelősséget. Ez egyrészt fenyegető Amerikára nézve, mert a globalizáció leegyértelműbb nyerteseként könnyen ellenséges indulatok céltáblájává válhat. Másrészt, megnöveli az Amerikával szembeni azon – gyakran eltűzött és illuzórikus – elvárásokat, hogy tegyen a lemaradó országok érdekében. Ez annál is ésszerűbb gondolatnak tűnik, mivel az Egyesült Államok a nemzetközi szervezetek politikailag és gazdaságilag is legbefolyásosabb tagja. Gondoljunk csak arra, hogy a kötelező hozzájárulás befizetésének megtagadásával vagy késleltetésével az USA megbéníthatja az ENSZ működését, és ezáltal megszabhatja azt is, hogy az működése folyamán milyen politikát támogasson. Hasonlóan példaértékű az, hogy az USA többségi részesedéssel rendelkezik olyan világ-

² Mittelman, James H.: *The Globalization Syndrome: Transformation and Resistance.*

Princeton: Princeton University Press, 2000, 26–7. (a továbbiakban: Mittelman)

³ Mittelman, 18.

gazdasági szervezetekben, mint Világbank és a Nemzetközi Valutaalap (220.). Mindez azt a potenciális veszélyt hordozza magában, hogy amennyiben az Egyesült Államok nem teszi meg a tőle várt nemzetközi lépések legalább egy részét, akkor további 'elenségeket' szerez.

Magyarics Tamás munkáját egyedül talán formai kritika illetheti. A könyv 100. és 160. oldala között szembetűnően megszaporodnak a helyesírási hibák és a sutább szófordulatok. Bár ezek a közérthetőséget nem zavarják, bizony bosszantó színfoltjai egy tartalmában és felépítésében kiváló, élvezetes stílusú műnek. Tovább növelhette volna e nagyszerű munka minőségét, ha a szerző a felhasznált irodalomról részletes bibliográfiát is közöl. A célközönség ismeretében talán túlzott és szükségtelen lenne részletes utalásokat megkívánni. Mégis az egyes fejezetek iránt mélyebben érdeklődők számára a fejezetek végén az adott témához kapcsolódó ajánlott irodalom, vagy a könyv végén az összes felhasznált művet tartalmazó felsorolás hasznos támpontot jelenthetett volna. A könyv végén szerepel ugyan egy tájékoztató jellegű lista „általános bibliográfia” címmel (490–2.), azonban e lista megválaszolatlan kérdéseket hagy maga után. Például a részletes bibliográfia iránti igény egyértelműen jelentkezik a kubai rakétaválsággal kapcsolatosan, ahol a szerző által használt irodalom pontos ismerete megoldást jelenthetett volna néhány meglepő állítás forrására és értelmezésére.

Például, Robert Kennedy a blokád alternatíva elfogadásában játszott szerepére utalva Magyarics azt írja: „végül Robert F. Kennedy igazságügyminiszter javaslatára a karantént fogadták el” a külpolitikai szakértők és a katonai vezetők radikális javaslataival szemben (395.). Kérdéses, hogy vajon milyen forrás támasztja alá ezen állítást, hiszen a legkorábbi munkák sem állítják, hogy a blokád gondolata Robert Kennedytől származna,⁴ az 1990-es években meg-

jelent primér források pedig egyenesen cáfolják azt.⁵

Ha a „Kennedy javaslatára” kifejezés Robert Kennedy 1962. október 18-a és 21-e között játszott konszenzusteremtő szerepére utal, az erősen megkérdőjelezi, hogy Magyarics miért tartotta fontosnak Robert Kennedy név szerinti említését a blokád elfogadásával kapcsolatban, amikor a válság végső megoldásában játszott, az előbbinél sokkal jelentősebb szerepére már nem tesz utalást. Az Anatolij Dobrynin nagykövete és Robert Kennedy között október 27-én lezajlott találkozóóról Magyarics csupán mint magáncsatornáról szól, melyen keresztül az amerikai kormányzat tudatta az oroszokkal, hogy a „Thorok és Jupiterek kivonását már korábban tervbe vette” (396.o.). Ez utóbbi állítás forrása ismét kérdéses, hiszen sem Kennedy, sem Dobrynin beszámolója nem említi, hogy Kennedy közölte volna a rakéták kivonásának korábbi szándékát a szovjet nagykövettel.⁶ Ez annál is valószínűlenebb, mert ebben az esetben a rakéták már nem jelentettek volna tárgyalási alapot: a szovjetek aligha elégedtek volna meg azal, hogy engedmény helyett csupán egy amúgy is tervezett lépés végrehajtásának

⁵ May, Ernest – Zelikow, Philip D. (szerk.): *The Kennedy Tapes. Inside the White House during the Cuban Missile Crisis.* Cambridge / MA és London / UK: The Belknap Press of Harvard University Press, 1997. 66. és „18. Transcript of a Meeting at the White House”. In: Keefe, Edward C. (szerk.): *The Cuban Missile Crisis and its Aftermath. Foreign Relations of the United States 1961–63.* 11. kötet. Washington, D. C.: United States Government Printing Office, 1996. Elérhető: http://www.state.gov/www/about_state/history/frusXI/index.html. Belépés: 2002. február 12. (a továbbiakban: FRUS 11.)

⁶ „Dobrynin's Cable to the Soviet Foreign Ministry 1962. október 27.” *The Cuban Missile Crisis.* Elérhető: http://library.thinkquest.org/11046/sitroon/dobrynin_cable.html. Belépés: 2001. április 3. és „96. Memorandum from Attorney General Kennedy to Secretary of State Dean Rusk, Washington, 1962. október 30.” In: FRUS 11.

⁴ Lásd például Schlesinger, Arthur: *A Thousand Days. John F. Kennedy in the White House.* Boston: Houghton Mifflin, 1965. a Fawcett Premier kiadásában 1971. 737.

ígéretet kapták volna engedményeikért cserébe.

Mindent egybevetve Magyarics Tamás nagyszerű munkát végzett. *Az Egyesült Államok külpolitikájának története* nemcsak az amerikai külpolitikát mélyebben megismerni

szándékozó egyetemi hallgatók és az azt oktatni kívánó tanáraik, hanem a történelmet kedvelő és jelen korunk eseményeinek gyökereit megérteni igyekvő laikus olvasók körében is méltán számíthat népszerűsége.

Simon Eszter

Számunk szerzői

Almási Gábor	<i>Ph. D. ösztöndíjas, CEU, Budapest</i>
Balogh László	<i>történész, Szegedi Tudományegyetem</i>
Burke, Peter	<i>történész, University of Cambridge</i>
Falvai Dávid	<i>történész Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest</i>
Gecser Ottó	<i>Ph. D. ösztöndíjas, CEU, Budapest</i>
Grzesik, Ryszard	<i>történész, Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk, Poznań</i>
Guarnieri, Romana	<i>történész, Róma</i>
Hunyadi Zsolt	<i>történész, Szegedi Tudományegyetem</i>
Kiernan, Victor	<i>történész, University of Edinburgh</i>
Kosztai László	<i>történész, Szegedi Tudományegyetem</i>
Kovács Szilvia	<i>Ph. D. ösztöndíjas, Szegedi Tudományegyetem</i>
Miklós Péter	<i>egyetemi hallgató, Szegedi Tudományegyetem</i>
Nemerkényi Előd	<i>Ph. D. ösztöndíjas, CEU, Budapest–University of Notre Dame</i>
Novák Veronika	<i>Ph. D. ösztöndíjas, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest</i>
Simon Eszter	<i>Ph. D. ösztöndíjas, CEU, Budapest</i>
Sroka, A. Stanisław	<i>történész, Uniwersytet Jagielloński, Krakkó</i>
Teiszler Éva	<i>Ph. D. ösztöndíjas, Szegedi Tudományegyetem</i>
Vajda Tamás	<i>tanár, Kecskemét</i>

A fordításokat FALVAY DÁVID, HUNYADI ZSOLT, KISANTAL TAMÁS és SZOMMER GÁBOR készítette

Az AETAS 2002. évi előfizetői felhívása

Tisztelt Olvasóink!

2003-ban a következő tematikus számokat kívánjuk megjelentetni:

Az orosz állam;
Erdély története;
Kultusz a történelemben.

Határainkon túl rovatunkban bemutatjuk Tonk Sándort és Várdy Bélát.

Eddigi gyakorlatunkhoz híven a 2003-as évfolyamra is kedvezményt biztosítunk előfizető olvasóinknak.

Évi előfizetői díj: 1200 Ft + postaköltség
Egy számot megrendelőinknek: 300 Ft + postaköltség.
Egy szám könyvesbolti ára: 400 Ft.

A folyóirat előfizethető az e számhoz mellékelt csekkszelvényen. Kérjük, azon nevüket és címüket nyomtatott betűkkel tüntessék fel.

Korábbi számainkból eredeti áron (postaköltség felszámításával) a szerkesztőség címén a következő rendelhető meg:

- 1992/3.: 17. század magyar művelődéstörténet;
- 1993/4.: Historiográfia;
- 1994/3.: Külföldi történészek magyar történelemről;
- 1994/4.: Angol-francia reformmozgalmak;
- 1995/1-2.: Közvélemény és propaganda a 17. századi Magyarországon;
- 1995/3.: Szláv népek története a középkorban;
- 1995/4.: Az abszolutizmus kora Magyarországon;
- 1996/1.: Észak-Amerika a 19. században;
- 1996/2-3.: Magyar emigrációk a 19-20. században;
- 1996/4.: Ókori civilizációk;
- 1997/1.: Magyar művelődéstörténet;
- 1997/2-3.: Középkori történeti szám;
- 1997/4.: 19. századi magyar történet; AETAS repertórium 1985-95.;
- 1998/1.: Az orosz ortodoxia;
- 1998/2-3.: Az 1848-49-es magyar forradalom és szabadságharc;
- 1998/4.: Észak-Amerika a századfordulón;
- 1999/1-2.: 19. századi magyar történelem;
- 1999/3.: A francia középkor kutatás újabb irányzatai;
- 1999/4.: Az oszmán török birodalom története;
- 2000/1-2.: Megtorlások a magyar történelemben;
- 2000/3.: Az első ezredforduló Európában;
- 2000/4.: Összehasonlító történetírás;
- 2001/1.: 19. századi Észak-Amerika története;
- 2001/2.: Nagy csaták-hadtörténet;
- 2001/3-4.: Osztrák-Magyar Monarchia;

- 2002/1.: Centrum és periféria a történelemben;
2002/2-3.: Életrajzírás és történettudomány;
2002/4.: Középkori művelődéstörténet.

Az előző évhez hasonlóan az idei évben is átutalhatja **jövedelemadójának** 1 %-át egy olyan egyesületnek, alapítványnak stb., amelyet erre érdemesnek tart. Folyóiratunk szerkesztői azzal a tiszteletteljes kéréssel fordulnak Önhöz, hogy ha elveivel összeegyeztethetőnek és támogatásra méltónak tartja folyóiratunkat, válassza az AETAS-t.

2002-ben folyóiratunkhoz támogatóink 1 %-os felajánlásából összesen 60.934 Ft érkezett be. Ezt az összeget a 2002/2–3. szám nyomdaköltségéhez használtuk fel.

Segítségüket köszönjük!

Ha az idei évben is az Aetas támogatása mellett dönt, akkor töltse ki az Apeh-től kapott rendelkező nyilatkozatot, majd helyezze bele egy borítékba. Erre írja rá a nevét, lakáscímét és a személyi számot. Ezt követően zárja le, majd a következő lehetőségek egyikével juttassa el az adóhivatalba:

Ha maga készíti el az adóbevallását, akkor azzal együtt, azonos tasakban adja postára.

Ha a munkáltatója állítja ki és nyújtja be az szja-ról szóló nyomtatványokat, akkor neki adja át a kitöltött rendelkező nyilatkozatot és a szükséges adatokat tartalmazó, lezárt borítékot.

Adószámunk: 19079581-2-06

Köszönjük szépen Olvasóink eddigi támogatását és érdeklődését.

Reméljük, hogy erre a jövőben is számíthatunk.

Az AETAS Szerkesztősége

6701 Szeged, Pf.: 1179.

<http://www.lib.jgytf.u-szeged.hu/aetas/>

E-mail: aetas@mail.u-szeged.hu

CONTENTS

Essays

- GECSER, OTTÓ
Quadragesimal Sermon Series of Saint John of Capistran in
Wroclaw 5
- NOVÁK, VERONIKA
Suspicious Affairs: Legal and Illegal Communication in Late
Medieval France 29
- HUNYADI, ZSOLT
„Cruciferi domus hospitalis per Hungariam et Sclavoniam...”
The Hospitallers in Hungary up to the End of the Fourteenth
Century 52

Workshop

- NEMERKÉNYI, ELŐD
Latin Grammar in the Cathedral School: Fulbert, Bonipert and
a lost manuscript of Priscianus 77
- MIKLÓS, PÉTER
Monachism and the Virtue of Chastity in the Legend of St.
Emeric 89
- „... the genuine significance of the Workshop are the volumes
produced together” Interview with Gyula Kristó on the occasion
of the tenth anniversary of the Medieval Workshop of Szeged
(by László Koszta) 97

Recollection

- GRZESIK, RYSZARD–A. STANISŁAW SROKA
Unknown Document on the Hungarian–Serbian Relationships
in the Beginning of the Fifteenth Century 104

Theory and Method

- BURKE, PETER
The Social History of Language 108
- KIERNAN, VICTOR
Conquerors and Languages 132

Beyond the Borders

- „I was discovered as an early precedent ... who had dealt with
female religiosity” Interview with Romana Guarnieri (by Dávid
Falvay) 147
- A Selected Bibliography of Romana Guarnieri 151
- FALVAY, DÁVID
Marguerite Porete, The Mirror of Simple Souls and its Hun-
garian references 155
- Prologue of The Mirror of Simple Souls from the Budapest ma-
nuscript 159

Reviews

On the Nomads from Many Views (<i>Nomadic Diplomacy. Destruction and Religion from the Pacific to the Adriatic. Papers prepared for the Central and Inner Asian Seminar University of Toronto, 1992–1993. Ed.: Michael Gervers–Wayne Schlepp. Toronto Studies in Central and Inner Asia no. 1., Toronto 1994, pp. 78.</i>)	
LÁSZLÓ BALOG	163
Paganism and Christianity. (<i>Pál Gerő Bozsóky: Magyarok útja a pogányságból a kereszténységig. Agapé Kiadó Szeged, 2000. pp. 387.</i>)	
ÉVA TEISZLER	167
On the Hungarian royal insignia (<i>A magyar királyi jelvényekről. Koronák, koronázási jelvények – Crowns, coronation insignia. Ed.: Livia Bende–Lőrinczy Gábor, Kiadja az Ópusztaszeri Nemzeti Történeti Emlékpark Közhasznú Társaság és a Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, Ópusztaszer, 2001, pp. 139.</i>)	
SZILVIA KOVÁCS	172
A Single Masterpiece from the Eleventh century (<i>Karácsonyi Béla–Szegfű László (ed. and tr.): Deliberatio Gerardi Morosanae ecclesiae episcopi supra hymnum trium puerorum. Scriptum Kiadó, Szeged, 1999. pp. xii+765.</i>)	
TAMÁS VAJDA	176
Medieval and Early Modern Sources Hospitaller concerning the Hospitallers in the Low Countries (the Netherlands) (<i>Winter, Johanna Maria van, ed.: Sources concerning the Hospitallers of St. John in the Netherlands, 14th–18th centuries. Studies in the History of Christian Thought 80, Leiden–Boston–Köln. Brill, 1998. pp. viii+821</i>)	
ZSOLT HUNYADI	182
A hit határai (<i>Frontiers of Faith. Religious Exchange and the Constitution of Religious Identities 1400–1750. Szerkesztette: Andor Eszter és Tóth István György. Budapest, Central European University, European Science Foundation. 2001. pp. 298</i>)	
ALMÁSI GÁBOR	186
How do the United States head? (<i>Magyarics, Tamás: Az Egyesült Államok külpolitikájának története. Eötvös József Kiadó, Budapest, 2000. pp. 492</i>)	
ESZTER SIMON	189
Authors	195

Debrecentől Berlinig. Interjú Niedermüller Péterrel – készítette: Keller Márkus

DIVAT – FOGYASZTÁS – ANYAGI KULTÚRA

- Hans Medick: Megbecsülés kultúrája. A ruhák és színeik Laichingenben 1750 és 1820 között
- Lukács Anikó: Nemzeti divat a reformkori Pesten
- Ábrahám Barna: A divat és a népviselet kérdései a dualizmus korának román publicisztikájában
- Valuch Tibor: Divatosan és jól öltözöttek. A városi öltözködés és a divat néhány jellegzetessége Magyarországon az 1970-es és 1980-as években
- Giovanni Levi: Magatartások, erőforrások, folyamatok a fogyasztás „forradalma” előtt
- Benda Borbála: Fogyasztási szokások és változásai a tizenhetedik századi főúri udvarokban
- Granasztói Péter: Társadalmi presztízs és hierarchia: tárolóbútor divat Kiskunhalason 1760 és 1790 között
- Farkas Judit: Egy bibliofil könyvkiadó története. Adalékok a két világháború közötti magyar könyvkultúrához
- Bódy Zsombor: Polgárok és munkások 1929-ben. Adalékok a fogyasztás történetéhez

Fórum

- Kovács Éva: Az asszimiláció ambivalenciái. (Széljegyzetek Kovács I. Gábor tanulmányának apropóján)

Körkép

- Nők és férfiak... avagy a nemek története. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület Konferenciája (Nyíregyháza, 2002. augusztus 30–31.)
- Tóth Eszter Zsófia: Új irányzatok a magyar társadalomtörténet-írásban. A hatvanas évek, mint kutatási probléma (Beszámoló a Politikatörténeti Intézet konferenciájáról – 2002. szeptember 26.)
- Nagy Sándor: 19–20. századi társadalomtörténeti adatbázis építése Budapest Főváros Levéltárában

Recenziók

- „Korrekt parasztok” emigrációban. Hofer Tamás (szerk.) Régi falusi társadalmak. Fél Edit néprajzi tanulmányai. – Tóth Zoltán
- Romanizáció modernizáció nélkül. Mariana Hausleitner: Die Rumänisierung der Bukowina: Die Durchsetzung des nationalstaatlichen Anspruchs Großrumäniens. 1918–1944. – Juliane Brandt
- Hudi József: Fábián- emlékkönyv. Fábián József (1761–1825) református esperes pályafutása. – Juliane Brandt
- Tomka Béla: Érdek és érdektelenség. Bank-ipar viszony a századforduló Magyarországon 1892–1913 – Klement Judit
- Sonkoly Gábor: Erdély városai a XVIII–XIX. században – Bácskai Vera

A Korall 10. száma megrendelhető a szerkesztőség e-mail címén: korall@mailbox.hu,
vagy a kiadóhivatalnál: Korall Szerkesztőség – Új Mandátum Lap- és Könyvkiadó
1145 Budapest, Amerikai út 11.

KORALL Társadalomtörténeti Folyóiratról bővebb információt találhat honlapunkon:

www.korall.org

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

*

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén. A folyóirat előfizetési díja egy évre 1200 Ft+postaköltség. A lap ára egy szám megrendelése esetén 300 Ft+postaköltség, könyvesboltban 400 Ft.

*

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: Magiszter Könyvesbolt, V. ker., Városház u. 1.; Balassi Könyvesbolt, II. ker., Margit utca 1–3.; Eötvös Könyvesbolt, V. ker., Kecskeméti u. 2.; Litea Kft., I. ker., Budavár, Hess A. tér 4.; Írók Boltja, Parnasszus Kft., Andrásy út 45.; Atlantisz Könyvesbolt, V. ker., Váci utca; ELTE BTK könyvtár, Piarista köz 1.; Osiris Könyvesbolt, V. ker., Veres Pálné u.

Szeged: Katedrális Bt.: Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27., Könyv- és Jegyzetbolt, Dugonics tér 12.; Egyetemi könyvtár, Petőfi S. sgt.; JGYF Kiadó Jegyzetbolt, Boldogasszony sgt. 6.; Tolkien Könyvesbolt, Kossuth L. sgt. 1.

Miskolc: Fókusz Könyvesbolt, Pátria üzletház; Bibliofil Kft., Kazinczy Könyvesbolt, Széchenyi u. 33.
Pécs: JPTE Iskolaszövetkezet Könyvesbolt, Ifjúság út 6.
Szombathely: Berzsényi Dániel, Tanárképző Főiskola jegyzetboltja
Károli Gáspár tér

*

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület
6701 Szeged, Pf. 1179.
Telefon: 62/544-062 (8–12 óráig)
e-mail: aetas@mail.u-szeged.hu
<http://www.lib.jgytf.u-szeged.hu/aetas/>
Felelős kiadó: Deák Ágnes
Olvasószerkesztő: Benkes Réka
Szerkesztőségi titkár: Tóth Klára
Technikai szerkesztés: Petit Irodalmi Stúdió
A borítót tervezte: Szekeres Ferenc
Nyomdai munkálatok: Officina Press Kft., Szeged.
ISSN 0237-7934

Bolti ár: 400,- Ft

Előfizetőknek: 300,- Ft

Ahhoz, hogy egy ilyen látványosság elérje a célját, a kontextus minimális ismeretére azért szükség van. A fordító rövid összefoglalásai, támpontjai talán szájról-szájra terjedtek. A hiányos kontextus hatására azonban alkalmanként rípacskodónak, túljátszottnak tűnik Kapisztrán előadásmódja a közönség számára, amely nem találja a kapcsolatot tartalom és forma között. A boroszlói beszédek egyik változatában Kapisztrán a közönség értetlenségére így reagál:

„Meglepő, hogy prédikációnk elején valaki balgának nevezett bennünket azért, mert beszédünket ilyesféle felkiáltásokkal, gesztusokkal és jelekkel tesszük a nép számára érzékletesebbé. Ó, ha olvasnák Tullius művét a szónokokról és Szt. Ágoston De doctrina Christianájának negyedik könyvét; emitt, ahol Szent Ágoston helyeslően szól a kimondott szavak jelekkel történő kihangsúlyozásáról, hasonló fogásokra lelnének.”

Gecser Ottó tanulmányát számunk 5-28. oldalán olvashatják.